

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА
УМАНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ПАВЛА ТИЧИНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ФІЛОНЕНКО ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 37(477.65) «18.../19»

ДИСЕРТАЦІЯ

**ОСВІТА КІРОВОГРАДЩИНИ (ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ) ДРУГОЇ
ПОЛОВИНИ ХІХ – ХХ СТОЛІТТЯ В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ
РЕФЛЕКСІЯХ УКРАЇНСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Подано на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

О. В. Філоненко

Науковий консультант – РАДУЛ Ольга Сергіївна,
доктор педагогічних наук, професор

Кропивницький – 2018

АНОТАЦІЯ

Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук (доктора наук) зі спеціальності 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка. Кропивницький, 2018.

У дисертації розкрито й цілісно охарактеризовано історико-педагогічні рефлексії вітчизняних дослідників розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні основи та категоріальний апарат дослідження, здійснити класифікацію джерельної бази та з'ясувати ступінь вивчення проблеми.

2. Схарактеризувати соціокультурні умови розвитку краю, генезу освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст.

3. Виявити особливості формування наукових знань про розвиток освіти регіону та дослідити історико-педагогічні рефлексії з окремих галузей професійної освіти.

4. Проаналізувати наукові розвідки у вивченні персоналій, що репрезентували педагогічну думку регіону.

5. Розкрити етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського та здійснити історико-педагогічний аналіз досліджень, присвячених освітній діяльності та педагогічному доробку видатного педагога.

6. Узагальнити праці вітчизняних учених щодо регіональних особливостей розвитку освіти та педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. XX ст.

Концептуальні засади дослідження. Провідною ідеєю нашого дослідження є твердження про те, що освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) – це частина історії вітчизняної освіти, яка вирізнялася своєрідними культурними та освітянськими традиціями, що зумовили формування педагогічної самобутності, яка виявилася в специфічності окремих навчальних закладів у різні періоди вітчизняної історії, у просвітницькій роботі діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків, створенні новаторських освітньо-виховних систем.

Розгляд історії освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників можливий на засадах системного підходу. Його застосування дозволяє всебічно й цілісно проаналізувати генезу всіх складників освітнього процесу: становлення та функціонування загальноосвітніх та професійних навчальних закладів (педагогічних, професійно-технічних, музичних, художніх, військових тощо), новаторських шкіл краю, освітню діяльність та педагогічну спадщину окремих діячів освіти через їх висвітлення у вітчизняній історико-педагогічній історіографії, враховуючи загальні тенденції розвитку суспільства, освітні парадигми та особливості соціокультурної історії регіону.

Особливості вітчизняної історії другої половини XIX – XX ст. зумовили застосування хронологічного підходу для з'ясування рефлексій дослідників щодо розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) та виокремлення трьох періодів: перший – дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – праці сучасників у хронологічних межах дослідження; другий – радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених радянського періоду; третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України.

Кожний із вищезазначених періодів має свої суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних аспектів розвитку освіти і педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині), які зумовлені соціально-економічними,

суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися ці дослідження. Особливого значення набуває аналіз властивих цим періодам освітніх парадигм. Зі зміною освітніх парадигм відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

У дореволюційний період (друга половина XIX – 1917 р.) – переважали праці, у яких подавався загальний аналіз існуючої системи освіти в регіоні, огляд фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів Єлисаветградщини та їхню роль у розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на території краю. Найбільш повно в радянській історіографії (1919–1991 рр.) розкрито освітню діяльність та педагогічні погляди видатних представників регіону другої половини XX ст. Пошук нових методологічних підходів на початку 90-х рр. XX ст. зумовив збільшення фактографічної бази. Відкритість і доступність архівних джерел уможливили істотну інтенсифікацію науково-дослідницького процесу. Сучасний період характеризується зростанням кількості ґрунтовних досліджень, у яких усебічно висвітлюються різні аспекти історії освіти, особливості розвитку окремих навчальних закладів на території Кіровоградщини (Єлисаветградщини), життя і творчість учених-освітян регіону.

Аналіз стану наукової розробленості проблеми генези освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) свідчить про те, що з середини XIX ст. й до початку XXI ст. йшов поступальний процес нагромадження наукових знань про розвиток освіти та педагогічної думки регіону. Разом із тим, у дослідженнях зберігалася низка проблем, що аналізувались як наскрізні впродовж тривалого періоду, серед них, зокрема: історія окремих закладів освіти, особливості розвитку регіональної освіти, персоналії найбільш видатних педагогічних постатей краю тощо. Отже, виокремивши періоди та особливості змісту наукових пошуків дослідників на кожному з них, ми цілісно й системно представимо розвиток освіти на Кіровоградщині

(Єлисаветградщині) в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних дослідників.

Методологічну основу дослідження становлять фундаментальні теорії, ідеї та положення різних наукових галузей, що відображені на філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому рівнях вивчення проблеми: *філософські знання* забезпечили розгляд історії розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. у просторі діалектичних законів та закономірностей, взаємозалежності та взаємовпливів явищ об'єктивної дійсності; *загальнонаукові методологічні підходи: системний підхід* уможливив цілісний розгляд історико-педагогічних досліджень розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст. в єдності з суспільно-політичними та науково-педагогічними детермінантами; *культурологічний підхід* дав змогу розглянути розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в окреслений хронологічними межами дослідження період як явище суспільної культури, як результат накопиченого суспільного досвіду; *герменевтичний підхід* допоміг зрозуміти та інтерпретувати змістовий і смисловий аспекти історико-педагогічних рефлексій, зафіксованих у різноманітних письмових текстах, та забезпечив власне бачення і тлумачення обраного матеріалу; *історіографічний підхід* дав змогу проаналізувати основні джерела та історико-педагогічні рефлексії вчених із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст., написані в різні періоди вітчизняної історії; *конкретно-наукові підходи: парадигмальний підхід* допоміг висвітлити логіку розвитку освіти та формування педагогічних ідей у регіоні в конкретних історичних умовах за різних ідеологічних парадигм, суспільно-виховних ідеалів; *персоналістично-біографічний підхід* дозволив прослідкувати процеси розвитку досліджень педагогічної спадщини громадських діячів, просвітителів, педагогів Кіровоградщини (Єлисаветградщини) та висвітлити їхній внесок у загальний процес формування вітчизняної історії педагогіки.

Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних *принципів*: історизму, єдності історичного і логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ.

У ході дослідження використано комплекс **методів**: загальнонаукові – *аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція* – стали основними засобами вивчення різноманітних історико-педагогічних рефлексій вітчизняних дослідників із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини ХІХ – ХХ ст.; *історико-педагогічні: наративний метод* дав можливість упорядкувати та відобразити розмаїття історико-педагогічних інтерпретацій розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у досліджуваній період; *історико-структурний метод* забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних аспектів розвитку загальної та професійної освіти, діяльності окремих постатей, новаторських навчальних закладів регіону на різних етапах соціальної історії; *історико-компаративістський метод* застосовувався для порівняння й зіставлення різних соціально-педагогічних явищ, подій, відомостей, фактів і поглядів, виявлення подібного і відмінного в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників генези освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що *вперше*:

– цілісно схарактеризовано історико-педагогічні рефлексії розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини ХІХ – ХХ ст. з позицій системного, герменевтичного, культурологічного, історіографічного, парадигмального та персоналістично-біографічного підходів; обґрунтовано періодизацію розвитку наукових рефлексій історії освіти та педагогічної думки досліджуваного регіону, що охоплює такі періоди: перший – дореволюційний (друга половина ХІХ – 1917 р.) – праці сучасників у хронологічних межах дослідження; другий – радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених

радянського періоду; третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України;

– виявлено особливості нагромадження наукових знань про розвиток освіти регіону другої половини XIX – XX ст. та висвітлено історико-педагогічні рефлексії з окремих галузей професійної освіти (педагогічної, професійно-технічної, мистецької та ін.);

– узагальнено наукові розвідки педагогічних персоналій Єлисаветградщини досліджуваного періоду В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова, А. Макаренка та визначено їхній унесок у розвиток української педагогіки;

– розкрито рефлексії вітчизняних учених щодо регіональних особливостей розвитку освіти, етапів вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського та педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. XX ст. І. Ткаченка (концепція трудового виховання), О. Хмури (інноваційна технологія навчання), А. Рєзніка (педагогіка співробітництва), М. Кодака (дидактично-виховні ідеї), С. Максютіна (ідея всебічного гармонійного виховання дітей у школі продовженого дня);

– *уточнено* поняття «Кіровоградщина (Єлисаветградщина)», «регіон», «освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини)», «рефлексія», «рефлексія історико-педагогічного процесу», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «педагогічні персоналії», «новаторство»; особливості історичного, соціокультурного розвитку регіону, основні характеристики розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) окресленого періоду; уявлення про творчість громадських діячів і педагогів (В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Хмури, А. Рєзніка, М. Кодака, С. Максютіна та ін.), діяльність яких була пов'язана з історією освітніх процесів на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) і є ще малодослідженою;

– подальшого розвитку набули класифікація джерел дослідження; визначення перспективних напрямів історико-педагогічних досліджень Кіровоградщини (Єлисаветградщини), уявлення про розвиток освіти та педагогічної думки регіону.

До наукового обігу введено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних рефлексій та досліджень краєзнавчого спрямування другої половини XIX – XXI ст., що стосуються розвитку освіти та педагогічної думки в регіоні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення й науково обґрунтовані висновки дослідження щодо розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст. в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних дослідників можуть бути використані для визначення стратегічних орієнтирів розвитку системи освіти як у регіональному, так і в цілісному контекстах. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, історії України, джерелознавства, краєзнавства; для розширення та оновлення змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Історіографія та джерелознавство історико-педагогічних досліджень», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі», «Освіта XX століття», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні»; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін.

Результати дослідження **впроваджено** в освітній процес Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 09/1–159/3 від 14.02.2018 р.), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (довідка № 1–7/126 від 27.02.2018 р.), Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (довідка № 300 від 05.03.2018 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені

Володимира Винниченка (довідка № 29-н від 06.03.2018 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 62–01–12 від 15.03.2018 р.).

Ключові слова: Кіровоградщина (Єлисаветградщина), регіон, освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини), рефлексія, рефлексія історико-педагогічного процесу, історіографія, педагогічні персоналії, навчальні заклади, професійна освіта, новаторство.

Основні наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.

2. Філоненко О. В. Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 125. С. 215–219.

3. Філоненко О. В. Павло Рябков – активний громадський діяч та просвітник Єлисаветградщини. *Історико-педагогічний альманах*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 8–12.

4. Філоненко О. В. Історіографія дослідження педагогічної та просвітницької діяльності спадщини М. Р. Завадського (1848–1926). *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. праць. *Серія: Педагогічні науки*. Полтава, 2016. Вип. 18. С. 366–371.

5. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині XX ст.: історіографія проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 47 (100). С. 36–44.

6. Філоненко О. В. Проблема розвитку жіночої освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Pedagogy and Psychology*. 2017. V(50) Issue 111. S. 19–24.

7. Філоненко О. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття) в історико-педагогічних дослідженнях. *Рідна школа*. 2017. № 11–12. С. 53–57.

8. Filonenko O. V. Development of artistic education in Yelisavethrad region (second half of XIX – beginning of XX century) in historical and pedagogical researches. *Innovative solutions in modern science*. 2018. № 9. S. 60–83.

9. Filonenko O. V. Pedagogical innovation of I. G. Tkachenko Bogdanivska to school. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 208–211.

10. Filonenko O. V. Pedagogical concept of V. O. Sukhomlynsky in the evaluation of national and foreign scientists. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9. S. 60–83.

ABSTRACT

Filonenko O. V. Education of the Kirovohrad Region (Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIX and XX centuries in the historical-pedagogical reflections of Ukrainian researchers. – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the Scientific Degree of a Doctor of Pedagogical Sciences (Doctor of Sciences) in specialty 13.00.01 – General Pedagogics and History of Pedagogy. – Central-Ukrainian-State-Pedagogical-University named after Vladimir Vinnichenka, Kropivnitsky, 2018.

The historical-pedagogical reflections of the domestic researchers of the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIX and XX centuries are fully described in the dissertation.

Depending on the topic and the purpose of study, the following **research objectives** have been identified:

1. To substantiate the theoretical and methodological foundations and categorical apparatus of the research, to carry out the classification of the source base and to find out the degree of study of the problem.

2. To describe the socio-cultural conditions of the development of the region, the genesis of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethrad) in the second part of the XIX and XX centuries.

3. To identify the peculiarities of the formation of scientific knowledge about the development of the region's education and to study historical-pedagogical reflections from the selected branches of vocational education.

4. To analyze scientific intelligence in the study of personalities that represented the pedagogical thought of the region.

5. To reveal the stages of studying V. Sukhomlynsky's pedagogical heritage and to carry out the historical-pedagogical analysis of the studies devoted to the educational activity and pedagogical work of the outstanding teacher.

6. To synthesize the works of domestic scientists as for the regional peculiarities of the development of education and pedagogical searches of innovators in the Kirovohrad region of the 50's and 70's of the XX century.

Conceptual bases of the research. The leading idea of our study is the assertion that the education of the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) is the part of the history of native education, which was distinguished by peculiar cultural and educational traditions, that predetermined the formation of pedagogical identity, which appeared in the specificity of individual educational institutions in different periods of national history, in the educational work of figures of education and culture, the originality of pedagogical searches, the creation of innovative educational systems.

Consideration of the history of education in the Kirovohrad region (Yelysavethrad) in the historical-pedagogical reflections of the Ukrainian researchers is possible on the basis of the systematic approach. Its application allows comprehensive and integral analysis of the genesis of all the components of the educational process: the formation and functioning of general educational and professional educational institutions (pedagogical, vocational-technical, musical, artistic, military, etc.), innovative educational schools, educational activities and pedagogical heritage of individual educators due to their highlighting in the national historical-pedagogical historiography, taking into account the general tendencies of the development of the society, educational paradigms and peculiarities of socio-cultural history of the region.

The peculiarities of the national history of the second part of the XIX and XX centuries caused the usage of the chronological approach to clarify the reflections of the researchers as for the development of education in the Kirovohrad region (Yelysavethrad region) and the defining of three periods: the first one – pre-revolutionary (the second part of XIX – 1917) – the works of contemporaries in the chronological boundaries of the study; the second – Soviet (1919–1991) – historical-pedagogical reflections of Soviet scholars; the third – modern (from

1991 – till our time) – the works of researchers of the time of the independent Ukraine.

Each of the above mentioned periods has its significant differences in the nature of approaches to the historical-pedagogical discourse, in the content and directions of the research of various aspects of the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethrad), which are caused by socio-economic, socio-political, socio-cultural realities of those time when these studies were carried out. The analysis inherent in these periods of educational paradigms is of particular importance. With the change of educational paradigms, the transformations in the scientific searches of scientists took place.

In the pre-revolutionary period (the second part of XIX – 1917) prevailed the works, which provided general analysis of the existing system of education in the region, the overview of the facts of life, the content and directions of creativity of the educational figures of the Yelysavethrad region and their role in the development of educational institutions and the system of folk education in the territory of the region. The most complete Soviet historiography (1919–1991) reveals the educational activities and pedagogical views of the prominent representatives of the region of the second part of the XX century. The search of new methodological approaches in the early 90's of the XX century caused the increase of the factual basis. Openness and accessibility of the archival sources made possible a significant intensification of the research process. The modern period is characterized by the increase of the number of thorough researches, which comprehensively highlight various aspects of the history of education, the peculiarities of the development of separate educational institutions in the territory of the Kirovohrad region (Yelysavethrad), the life and work of the scientists-educators of the region.

The analysis of the state of scientific development of the problem of the genesis of education in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) testifies that from the middle of the XIX century till the beginning of the XXI century there was a progressive process of accumulation of scientific knowledge about the

development of education and pedagogical thought of the region. At the same time, in the research there was a number of problems that were analyzed as cross-cutting during a long period, among them, in particular: the history of individual educational institutions, the peculiarities of the development of regional education, the personalities of the most prominent pedagogical figures of the region. So, we will represent the development of the education in the Kirovohrad region (Yelysavethrad) in the historical-pedagogical reflections of domestic researchers fully and systematically by defining the periods and peculiarities of the content of the scientific searches of the researchers in each of them.

The methodological basis of the research consists of the fundamental theories, ideas and positions of various scientific branches, which are reflected on the philosophical, general scientific, concrete-scientific levels of studying of the problem: *philosophical knowledge* provided the review of the history of the educational development in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) in the second part of the XIX–XX centuries in the area of dialectical laws, interdependence and mutual influence of the phenomena of objective reality; *general scientific methodological approaches: systematic approach* made possible the integral consideration of historical-pedagogical research of the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethrad region) in the second part of the XIX and XX centuries in the unity with socio-political and scientific-pedagogical determinants; *the culturological approach* made it possible to consider the development of the education in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) in the outlined by the chronological boundaries of the study period as the phenomenon of social culture, as the result of accumulated social experience; *the hermeneutic approach* helped to understand and interpret the meaningful and semantic aspects of historical-pedagogical reflections, recorded in various written texts, and provided their own vision and interpretation of the chosen material; *the historiographical approach* made it possible to analyze the main sources and historical-pedagogical reflections of the scientists from the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region

(Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIXth and XXth centuries, written in different periods of national history; *specific-scientific approaches: the paradigmatic approach* helped to highlight the logic of the development of education and the formation of pedagogical ideas in the region in specific historical conditions for various ideological paradigms, social-educational ideals; *the personalistic-biographical approach* allowed to follow the processes of development of the pedagogical heritage of public figures, educators of the Kirovohrad region (Yelysavethrad) and to highlight their contribution to the overall process of forming of the national history of pedagogy.

These approaches are based on the set of methodological *principles*: historicism, the unity of historical and logical, objectivity, comprehensiveness and integrity of the study of the historical-pedagogical processes and phenomena.

In the course of the study, the set of **methods** was used: general scientific – *analysis, synthesis, induction, deduction, generalization, comparison, retrospection* – became the main means of studying of various historical-pedagogical reflections of the domestic researchers from the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIX and XX centuries; historical and pedagogical – *the narrative method* gave the opportunity to streamline and reflect the diversity of historical-pedagogical interpretations of the development of education in the Kirovohrad region (Yelysavethrad) in the studied period; *the historical-structural method* provided the development of the research structure, the possibility to systematize historical and pedagogical works on various aspects of the development of general and vocational education, the activity of individual figures, innovative educational institutions of the region at various stages of social history; *the historical-comparative method* was used to compare various socio-pedagogical phenomena, events, information, facts and views, the discovery of similar and different in the historical-pedagogical reflections of the Ukrainian researchers of the genesis of education in the Kirovohrad region (Yelysavethrad).

The scientific novelty of the research results is that *for the first time*:

– historical-pedagogical reflections of the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIX and XX centuries in terms of systematic, hermeneutic, cultural, historiographical, paradigmatic and personalistic-biographical approaches are characterized in an integral manner; the periodization of the development of scientific reflections of the history of education and pedagogical thought of the studied region, which covers the following periods, is substantiated: the first one – pre-revolutionary (the second part of the XIX – 1917) – the works of contemporaries in the chronological boundaries of the research; the second – Soviet (1919–1991) – historical-pedagogical reflections of the Soviet scholars; the third – modern (from 1991 – till our time) – the works of the researchers of the time of independent Ukraine;

– the generalized the scientific investigations of pedagogical personalities of Yelysavethrad region of the studied period of V. Yastrebova, M. Fedorovskoho, M. Zavadskoho, V. Khartsieva, N. Braker, P. Riabkova, A. Makarenko were generalized and their contribution to the development of Ukrainian pedagogy was determined;

– the historical-pedagogical reflections of domestic scientists concerning the regional peculiarities of the educational development, the stages of the study of V. Sukhomlynsky's pedagogical heritage and pedagogical searches of pedagogues-innovators of the Kirovohrad region in the 50's and 70's of the 20 th century are highlighted: I. Tkachenko (the concept of labor education), O. Khmura (innovative technology of teaching), A. Rieznik (didactic and educational ideas), M. Kodak (pedagogy of cooperation), S. Maksiutin (the idea of comprehensive harmonious education of children in the extended-day school group);

– the scientific idea about the following has been *improved* and extended: «the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna)», «region», «the education of the Kirovohrad region (Yelysavethrad)», «the reflection», «the reflection of the historical-pedagogical process», «historiography», «the history of domestic pedagogical thought», «the pedagogical personalities», «innovations» ; the

peculiarities of historical, socio-cultural development of the region, the main features of the educational development of the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) of the mentioned period; the notion of creativity of public figures and teachers (M. Fedorovskoho, M. Zavadskoho, V. Yastrebova, V. Khartsieva, N. Braker, P. Riabkova, V. Sukhomlynskoho, I. Tkachenko, O. Khmury, M. Kodaka, S. Maksjutina, A. Rieznica, etc.), whose activities were related to the history of the development of educational processes in the Kirovohrad region (Yelysavethrad region) and are still poorly investigated;

– *the research further discloses* the classification of the research sources; definition of the perspective directions of the historical-pedagogical researches of the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna), representation of the development of education and pedagogical thought of the region acquired further development;

The scientific discourse includes the relatively unpopular and earlier unknown archival documents materials, historical-pedagogical reflections and studies of the regional history of the second part of the XIX and XX centuries, concerning the development of education and pedagogical thought in the region, have been introduced into the scientific circle.

The practical meaning of the obtained results is that the factual material, theoretical positions and scientifically substantiated conclusions of the research as for the development of education and pedagogical thought in the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna) of the second part of the XIX and XX centuries in the historical and pedagogical reflections of the domestic researchers can be used to determine strategic guidelines of the development of the educational system both in the regional and in the integral contexts. Systematized and generalized positions, factorial material, source base of the research can become the basis for further scientific researchers from the history of pedagogy, history of Ukraine, source study, regional studies; for the expansion and renewing of the content of the training courses «History of Pedagogy», «History of Ukraine», «Historiography and Source Studies in Historical-Pedagogical Researches», «Educational Process in Historical Dimension», «Education of the XXth Century», «Pedagogical Personality in

Historical-Pedagogical Research»; when preparing training-methodological support and making textbooks, manuals on these disciplines.

The research results have been implemented in the educational process of the Mykolayiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi (Implementation Certificate № 09/1-159/3 of 14.02.2018), the Izmail State Humanities University (Implementation Certificate № 1-7/126 of 27.02.2018), the Classic Private University (Zaporizhia) (Implementation Certificate № 300 of 05.03.2018), the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vynnychenko (Implementation Certificate № 29-n of 06.03.2018), the Rivne State Humanitarian University (Implementation Certificate № 62-01-12 of 15.03.2018).

Key words: the Kirovohrad region (Yelysavethradshchyna), region, education of the Kirovohrad region (Yelysavethrad region), reflection, reflection of historical-pedagogical process, historiography, pedagogical personalities, educational institutions, vocational education, innovations.

Основні наукові праці, у яких опубліковано основні наукові результати дисертації

1. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.

2. Філоненко О. В. Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 125. С. 215–219.

3. Філоненко О. В. Павло Рябков – активний громадський діяч та просвітник Єлисаветградщини. *Історико-педагогічний альманах*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 8–12.

4. Філоненко О. В. Історіографія дослідження педагогічної та просвітницької діяльності спадщини М. Р. Завадського (1848–1926). *Витоки*

педагогічної майстерності: зб. наук. праць. Серія: Педагогічні науки. Полтава, 2016. Вип. 18. С. 366–371.

5. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ ст.: історіографія проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр.* Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 47 (100). С. 36–44.

6. Філоненко О. В. Проблема розвитку жіночої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Pedagogy and Psychology*. 2017. V(50) Issue 111. S. 19–24.

7. Філоненко О. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) в історико-педагогічних дослідженнях. *Рідна школа*. 2017. № 11–12. С. 53–57.

8. Filonenko O. V. Development of artistic education in Yelisavethrad region (second half of XIX – beginning of XX century) in historical and pedagogical researches. *Innovative solutions in modern science*. 2018. № 9. S. 60–83.

9. Filonenko O. V. Pedagogical innovation of I. G. Tkachenko Bogdanivska to school. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 208–211.

10. Filonenko O. V. Pedagogical concept of V. O. Sukhomlinsky in the evaluation of national and foreign scientists. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9. S. 60–83.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	39
1.1. Концептуальні засади дослідження	39
1.2. Історія Кіровоградщини (Єлисаветградщини) як соціально-культурного осередку	63
Висновки до першого розділу	90
РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ КІРОВОГРАДЩИНИ (ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ) В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ	97
2.1. Педагогічна освіта краю в історико-педагогічному висвітленні	104
2.2. Професійно-технічна освіта в дослідженнях вітчизняних учених	123
2.3. Історіографічний аналіз розвитку мистецької освіти	148
Висновки до другого розділу	170
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПЕРСОНАЛІЙ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ (КІРОВОГРАДЩИНИ)	175
3.1. Просвітницько-педагогічна діяльність освітніх діячів Єлисаветградщини другої половини ХІХ століття як предмет вивчення науковців	175
3.2. Здобутки національних історіографічних студій про педагогічні персоналії Єлисаветградщини першої третини ХХ століття	198
Висновки до третього розділу	230

РОЗДІЛ 4. ВИСВІТЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В. СУХОМЛИНСЬКОГО В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	236
4.1. Етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського	237
4.2. Провідні тенденції вітчизняних досліджень педагогічного добробку та освітньої діяльності В. Сухомлинського	251
4.3. Педагогічна концепція В. Сухомлинського в оцінці вчених	278
Висновки до четвертого розділу	304
РОЗДІЛ 5. ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ ПРО ПЕДАГОГІЧНІ ПОШУКИ ПЕДАГОГІВ-НОВАТОРІВ КІРОВОГРАДЩИНИ (50–70-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ)	308
5.1. Концепція трудового виховання І. Ткаченка	312
5.2. Інноваційна технологія навчання О. Хмури	338
5.3. Педагогіка співробітництва А. Резніка	349
5.4. Дидактично-виховні ідеї М. Кодака	361
5.5. Діяльність С. Максютіна по реалізації ідей всебічного гармонійного виховання дітей у школі продовженого дня	370
Висновки до п'ятого розділу	382
ВИСНОВКИ	388
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	399
ДОДАТКИ	480

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВНЗ – Вищий навчальний заклад

ВПУ – Вища професійна школа

ВУАН – Всеукраїнська академія наук

КДПУ – Кіровоградський державний педагогічний університет

КІСМ – Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування

КНТУ – Кіровоградський національний технічний університет

КОШПО – Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

НДІ – Науково-дослідний інститут

ЦДПУ – Центральноукраїнський державний педагогічний університет

ЦНТУ – Центральноукраїнський національний технічний університет

ФЗН – Фабрично-заводське навчання

ФЗУ – Фабрично-заводське учнівство

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі державотворення основним завданням політики реформування освіти на регіональному рівні є її відповідність пріоритетам розвитку регіону. Одним із стратегічних завдань змісту освіти, визначених «Національною доктриною розвитку освіти в Україні у XXI ст.» (2002), «Національною стратегією розвитку освіти в Україні на 2012–2021 рр.» (2012), Законом України «Про вищу освіту» (2014), «Про освіту» (2017), є оптимальне поєднання класичної спадщини та сучасних досягнень наукової думки, використання позитивних надбань національного і регіонального педагогічного досвіду.

За таких умов зростає потреба в конструктивному переосмисленні нагромаджених педагогічною наукою знань з історії освіти, теорії та практики навчання і виховання. У зв'язку з цим виникає необхідність в системному ретроспективному аналізі досягнень минулого, збереженні та примноженні напрацювань попередніх поколінь науковців, запобіганні помилок і визначенні перспективних дослідницьких напрямів.

У підходах до оцінки розвитку української науки виняткове значення становить урахування регіонального компоненту, адже кожний регіон України має неповторний автопортрет, історико-культурні традиції, специфічне культурне середовище та культурно-освітній простір. Кіровоградщина (Єлисаветградщина) відома самобутніми та оригінальними культурними й освітянськими традиціями, що формувалися упродовж XIX – XX ст., плідними педагогічними ідеями, своєрідними новаторськими методами і формами їх практичного здійснення.

Підтвердженням цього є оригінальне розв'язання педагогічних проблем та вагомий внесок педагогічних діячів у розвиток освітніх процесів регіону в другій половині XIX – першій третині XX ст. – В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва та ін.; перші кроки педагогічної діяльності А. Макаренка на теренах краю; оригінальна

педагогічна система В. Сухомлинського; неординарні підходи до навчально-виховного процесу в 50–70-ті рр. ХХ ст. І. Ткаченка, О. Хмури, М. Кодака, П. Козуля, С. Максютіна, Ф. Оксанича, А. Рєзніка та ін.; діяльність навчальних закладів, які відрізнялися від інших середніх навчальних закладів Російської імперії новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу: Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища (1867) (єдиного такого закладу Російської імперії); Єлисаветградського земського реального училища (1870), у якому здобули освіту відомі своїми талантами архітектор Я. Паученко, письменники Є. Маланюк, Ю. Придворов (Дем'ян Бедний), О. Тарковський, Ю. Яновський, театральні діячі М. Садовський, П. Саксаганський, професор живопису О. Осмьборкін та ін.; здобутки у сфері професійної освіти в регіоні – педагогічної (Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860), найстаріша з-поміж середніх навчальних закладів міста та жіночих гімназій півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.), мистецької (музична школа Г. Нейгауза (1899), з якої на початку ХХ ст. вийшли видатні музиканти і композитори Г. Нейгауз, Ф. Блуменфельд, К. Шимановський; безкоштовна рисувальна школа при Єлисаветградському земському реальному училищі та ін.), військової (Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (1865) та військова прогімназія (1869) – єдина на території України того часу), комерційної (Єлисаветградське громадське комерційне училище (1908) – одне з найкращих комерційних закладів Російської імперії) та ін.; просвітницькій діяльності діячів освіти та культури: видання М. Завадським першого в Україні незалежного від Міністерства народної освіти педагогічного часопису «Педагогический вестник» (1881–1883); Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914), яке було одним з найуспішніших у Російській імперії тощо.

Перші дослідження з історії освіти краю, діяльності освітніх та громадських постатей з'являються ще в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У цей період переважали праці (Н. Бракер, М. Пашковський,

О. Пашутін, П. Рябков, О. Рябінін-Скляревський та ін.), у яких подавався огляд і загальний аналіз існуючої системи освіти в регіоні. Статистичні дані, інформація про стан освіти на території краю, огляд навчальних закладів подані в щорічних звітах народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Порівняльний аналіз їх змісту уможливив виявлення динаміки загальних правових основ формування та діяльності навчальних закладів регіону того часу.

Серед низки праць другої половини XIX – початку XX ст. особливе значення має «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) міського голови О. Пашутіна, який одним із перших звернув увагу на історію розвитку освіти в регіоні. Огляд дореволюційної історіографії дає можливість констатувати, що, незважаючи на недостатню кількість робіт цього періоду, які б розкривали еволюцію освіти в регіоні, все ж таки була створена вихідна фактологічна та статистична база. Дореволюційні праці значно збагатили уявлення про стан, потреби й перспективи освіти в регіоні.

Найбільш повно в радянській історіографії розкрито освітню діяльність та педагогічні погляди педагогів-новаторів другої половини XX ст. У цей час з'явилися перші наукові дослідження педагогічної спадщини В. Сухомлинського (Т. Будняк, О. Дзевєрін, І. Зязюн, В. Караківський, В. Лоскутов, Є. Родчанін та ін.), І. Ткаченка (О. Володін, П. Зеленгур, В. Неверов, А. Розенберг, С. Шиповський та ін.), О. Хмури (Б. Раковер, М. Саух, Л. Терлецький, Л. Фока та ін.), С. Максютіна (А. Бондар, Б. Кобзар, Г. Перебийніс та ін.).

Проблема розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині), починаючи з 90-х рр. XX ст., розкривається в багатьох працях кіровоградських дослідників (П. Бульдович, В. Вдовенко, О. Гур'янова, І. Добрянський, М. Долгіх, М. Дубінка, А. Іванко, Н. Калініченко, Ж. Колоскова, В. Корецька, В. Кравцов, В. Кудіна, О. Люта, І. Мудрий, І. Мурована, Г. Перебийніс, О. Перцов, В. Постолатій, О. Притюпа, Т. Печериця, Л. Рябовол, А. Семез, Б. Хижняк, І. Чернишенко та ін.), а також

краєзнавчих працях (В. Білошапка, В. Босько, О. Чуднов, С. Шевченко, С. Янчуков та ін.).

Однак проблема розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX ст. в історико-педагогічному висвітленні науковців ще не була предметом цілісного дослідження. Водночас у цьому процесі були певні досягнення, які не втратили своєї наукової і практичної значущості та актуальності.

Отже, актуальність проблеми та недостатня її розробленість у педагогічній науці зумовили вибір теми дослідження – **«Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до науково-дослідної теми кафедри педагогіки та освітнього менеджменту Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Соціально-професійне становлення особистості» (реєстраційний № 0116U003481). Тему дослідження затверджено на засіданні вченої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 11 від 30 травня 2016 р.) та погоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 5 від 14 червня 2016 р.).

Мета дослідження – розкрити й цілісно охарактеризувати історико-педагогічні рефлексії вітчизняних дослідників розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX століття.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження:**

1. Обґрунтувати теоретико-методологічні основи та категоріальний апарат дослідження, здійснити класифікацію джерельної бази та з'ясувати ступінь вивчення проблеми.

2. Схарактеризувати соціокультурні умови розвитку краю, генезу освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст.

3. Виявити особливості формування наукових знань про розвиток освіти регіону та дослідити історико-педагогічні рефлексії з окремих галузей професійної освіти.

4. Проаналізувати наукові розвідки у вивченні персоналій, що репрезентували педагогічну думку регіону.

5. Розкрити етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського та здійснити історико-педагогічний аналіз досліджень, присвячених освітній діяльності та педагогічному доробку видатного педагога.

6. Узагальнити праці вітчизняних учених щодо регіональних особливостей розвитку освіти та педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. XX ст.

Об'єкт дослідження – освіта та педагогічна думка Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття.

Предмет дослідження – історико-педагогічні рефлексії розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють наукові розвідки, опубліковані впродовж другої половини XIX – початку XXI ст., у яких висвітлено історію розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. (до початку 90-х рр.). Визначення *нижньої хронологічної межі* – 50–60-ті рр. XIX ст. – зумовлено тим, що саме в цей період відбувається народження нових педагогічних ідей, концепцій, які виникали внаслідок низки економічних та освітніх реформ та активізували громадсько-педагогічний рух, що призвів до розвитку освіти, педагогічної думки, просвітницької діяльності громадськості в Єлисаветградському освітньому регіоні, появою перших праць з історії освіти краю. *Верхня хронологічна межа* (з 90-х рр. XX ст. – початок XXI ст.) – пов'язана з

початком нового етапу історичного розвитку – проголошення незалежності Української держави та фіксує сучасний стан дослідження проблеми, нову методологію досліджень і національну спрямованість наукових розвідок історії освіти й педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Територіальні межі дослідження збігаються з територією Єлисаветградського повіту Херсонської губернії періоду другої половини XIX – початку XX ст. (зазначимо, що Єлисаветградський повіт був одним із найбільших у Російській імперії. Із 449 повітів, які знаходилися в 50 губерніях, тільки 48 були більше Єлисаветградського) (додаток А) та Кіровоградською областю відповідно до сучасного територіально-адміністративного поділу(додаток Б).

Концептуальні засади дослідження. Провідною ідеєю дослідження є твердження про те, що освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) – це частина історії вітчизняної освіти, яка вирізнялася своєрідними культурними та освітянськими традиціями, що зумовили формування педагогічної самобутності, яка виявилася в специфічності окремих навчальних закладів у різні періоди вітчизняної історії, у просвітницькій роботі діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків, створенні новаторських освітньо-виховних систем.

Розгляд історії освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників можливий на засадах системного підходу. Його застосування дозволяє всебічно й цілісно проаналізувати генезу всіх складників освітнього процесу: становлення та функціонування загальноосвітніх та професійних навчальних закладів (педагогічних, професійно-технічних, музичних, художніх, військових тощо), новаторських шкіл краю, освітню діяльність та педагогічну спадщину окремих діячів освіти через їх висвітлення у вітчизняній історико-педагогічній історіографії, враховуючи загальні тенденції розвитку суспільства, освітні парадигми та особливості соціокультурної історії регіону.

Особливості вітчизняної історії другої половини XIX – XX ст. зумовили застосування хронологічного підходу для з'ясування рефлексій дослідників щодо розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) та виокремлення трьох періодів: перший – дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – праці сучасників у хронологічних межах дослідження; другий – радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених радянського періоду; третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України.

Кожний із вищезазначених періодів має свої суттєві відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних аспектів розвитку освіти і педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині), які зумовлені соціально-економічними, суспільно-політичними та соціально-культурними реаліями тих часів, коли здійснювалися дослідження. Особливого значення набуває аналіз освітніх парадигм властивих цим періодам. З їх зміною відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

У дореволюційний період (друга половина XIX – 1917 р.) – переважали праці, у яких подавався загальний аналіз існуючої системи освіти в регіоні, огляд фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів Єлисаветградщини та їхньої ролі у розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на території краю. Найбільш повно в радянській історіографії (1919–1991 рр.) розкрито освітню діяльність та педагогічні погляди видатних представників регіону другої половини XX ст. Пошук нових методологічних підходів на початку 90-х рр. XX ст. зумовив збільшення фактографічної бази. Відкритість і доступність архівних джерел уможливили істотну інтенсифікацію науково-дослідницького процесу. Сучасний період характеризується зростанням кількості ґрунтовних досліджень, у яких усебічно висвітлюються різні аспекти історії освіти, особливості розвитку окремих навчальних закладів на території

Кіровоградщини (Єлисаветградщини), життя і творчість учених-освітян регіону.

Аналіз стану наукової розробленості проблеми генези освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) свідчить про те, що з середини ХІХ ст. й до початку ХХІ ст. йшов поступальний процес нагромадження наукових знань про розвиток освіти та педагогічної думки регіону. Разом із тим, у дослідженнях зберігалася низка проблем, що аналізувались як наскрізні впродовж тривалого періоду, серед них: історія окремих закладів освіти, особливості розвитку регіональної освіти, персоналії найбільш видатних педагогічних постатей краю тощо. Отже, виокремивши періоди та особливості змісту наукових пошуків дослідників на кожному з них, цілісно й системно представимо розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних дослідників.

Методологічну основу дослідження становлять фундаментальні теорії, ідеї та положення різних наукових галузей, що відображені на філософському, загальнонауковому, конкретно-науковому рівнях вивчення проблеми, зокрема: *філософські знання* забезпечили розгляд історії розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині ХІХ – ХХ ст. у просторі діалектичних законів та закономірностей, взаємозалежності та взаємовпливів явищ об'єктивної дійсності; *загальнонаукові методологічні підходи: системний* – уможливив цілісний розгляд історико-педагогічних досліджень розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини ХІХ – ХХ ст. в єдності з суспільно-політичними та науково-педагогічними детермінантами; *культурологічний* – дав змогу розглянути розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в окреслений хронологічними межами дослідження період як явище суспільної культури, як результат накопиченого суспільного досвіду; *герменевтичний* – допоміг зрозуміти та інтерпретувати змістовий і смисловий аспекти історико-педагогічних рефлексій, зафіксованих у різноманітних письмових текстах, та забезпечив власне бачення і тлумачення обраного

матеріалу; *історіографічний* – дав змогу проаналізувати основні джерела та історико-педагогічні рефлексії вчених із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст., написані в різні періоди вітчизняної історії; *конкретно-наукові підходи: парадигмальний* – допоміг висвітлити логіку розвитку освіти та формування педагогічних ідей у регіоні в конкретних історичних умовах за різних ідеологічних парадигм, суспільно-виховних ідеалів; *персоналістично-біографічний* – дозволив прослідкувати процеси розвитку досліджень педагогічної спадщини громадських діячів, просвітителів, педагогів Кіровоградщини (Єлисаветградщини) та висвітлити їхній внесок у загальний процес формування вітчизняної історії педагогіки.

Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних принципів: історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ.

Теоретичною основою дослідження стали концептуальні положення методології сучасної історико-педагогічної науки (О. Адаменко, М. Богуславський, Л. Ваховський, С. Гончаренко, Н. Гупан, Н. Дічек, Е. Дніпров, І. Зязюн, Г. Корнетов, В. Кремень, В. Кузь, О. Сухомлинська та ін.); праці з історії розвитку освіти та педагогічної думки в Україні загалом та її окремих регіонів, зокрема (Л. Березівська, В. Гомоннай, М. Грищенко, М. Євтух, Т. Завгородня, Н. Коляда, Н. Кузьменко, В. Курило, М. Левківський, О. Любар, В. Майборода, О. Радул, І. Стражнікова, Б. Ступарик, Г. Троцко, Д. Федоренко, М. Чепіль, М. Ярмаченко та ін.).

У ході дослідження використано комплекс **методів**: *загальнонаукові* – аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція – стали основними засобами вивчення різноманітних історико-педагогічних рефлексій вітчизняних дослідників із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст.; *історико-педагогічні* – наративний – дав можливість упорядкувати та відобразити розмаїття історико-педагогічних інтерпретацій розвитку освіти на

Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у досліджуваний період; історико-структурний – забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних аспектів розвитку загальної та професійної освіти, діяльності окремих постатей, новаторських навчальних закладів регіону на різних історичних етапах; історико-компаративістський – застосовувався для порівняння й зіставлення різних соціально-педагогічних явищ, подій, відомостей, фактів і поглядів, виявлення подібного і відмінного в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників генези освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Джерельну базу дослідження становлять:

– документи, що регулювали систему освіти в Україні в досліджуваний період (статути, положення про навчальні заклади, закони, циркуляри, постанови тощо) та визначали особливості розвитку освіти в регіоні;

– праці діячів освіти краю другої половини ХІХ – ХХ ст.: В. Ястребова, М. Завадського, В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Хмури, М. Кодака, С. Максютіна, А. Рєзніка та ін.;

– монографії та дисертації, які є основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про освітні процеси та педагогічну думку на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в означений період;

– узагальнювальні праці, що розкривають історію розвитку освіти та педагогічної думки регіону, колективні видання;

– матеріали періодичних видань: *центральных* – «Педагогический вестник» (1881), «Киевская старина» (1896–1899), «Радянська школа» (1962–1988), «Народное образование» (1967–1993), «Советская педагогика» (1972–1991), «Учительская газета» (1974–1986), «Початкова школа» (1993–2000), «Рідна школа» (1998–2017), «Освіта України» (1999–2004), «Педагогічна газета» (1999–2005), «Шлях освіти» (1999–2007), «Педагогіка і психологія» (2003–2014), «Історико-педагогічний альманах» (2011–2015) та ін.;

регіональних – «Вестник Елисаветградского земства» (1918), «Журнали заседаний Елисаветградского очередного уездного Земского собрания в октябре 1910 г.: (XLVI сессия)», газети «Голос Юга» (1910–1918), «Кіровоградська правда» (1965–1995), «Народне слово» (1991–2012), історико-краєзнавчий додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет» (1992–1993), «Освітнянське слово» (1993–2005), «Педагогічний вісник» (2008–2014) та ін.; *наукових збірників* Кіровоградського (нині Центральноукраїнського) державного педагогічного університету ім. В. Винниченка та наукових видань інших педагогічних навчальних закладів України;

– інформаційно-довідкові видання про педагогів і просвітителів, що відіграли вагомую роль у розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині);

– архівні матеріали. У роботі використано документи особових архівних фондів, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області – П. Рябкова (ф. № 304), В. Сухомлинського (ф. № 6717), І. Ткаченка (ф. № 7138); фонду рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (ф. № 16520), фондів Державного архіву Кіровоградської області (ф. №№. 56–61, 65, 68, 78, 138, 332, 358, 810, 816) та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. №№. 12, 58, 442, 1316, 2045);

– критико-бібліографічні джерела: бібліографічні довідники, бібліографічні огляди, літописи наукових видань, рецензії на наукові роботи та навчальну літературу.

Для пошуку джерел опрацьовано матеріали фондів Національної бібліотеки ім. В. Вернадського НАН України, Державної науково-педагогічної бібліотеки України ім. В. Сухомлинського, Державної науково-технічної бібліотеки, Національної Парламентської бібліотеки України, науково-довідкової бібліотеки Центрального державного історичного архіву України у м. Києві, Кіровоградської державної обласної універсальної наукової

бібліотеки ім. Д. Чижевського, бібліотеки Центральноукраїнського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що *вперше*:

– цілісно схарактеризовано історико-педагогічні рефлексії розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст. з позицій системного, герменевтичного, культурологічного, історіографічного, парадигмального та персоналістично-біографічного підходів; обґрунтовано періодизацію розвитку наукових рефлексій історії освіти та педагогічної думки досліджуваного регіону, що охоплює такі періоди: перший – дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – праці сучасників у хронологічних межах дослідження; другий – радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених радянського періоду; третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України;

– виявлено особливості нагромадження наукових знань про розвиток освіти регіону другої половини XIX – XX ст. та висвітлено історико-педагогічні рефлексії з окремих галузей професійної освіти (педагогічної, професійно-технічної, мистецької та ін.);

– узагальнено наукові розвідки педагогічних персоналій Єлисаветградщини досліджуваного періоду В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова, А. Макаренка та визначено їхній унесок у розвиток української педагогіки;

– розкрито рефлексії вітчизняних учених щодо регіональних особливостей розвитку освіти, етапів вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського та педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. XX ст. І. Ткаченка (концепція трудового виховання), О. Хмури (інноваційна технологія навчання), А. Резніка (педагогіка співробітництва), М. Кодака (дидактично-виховні ідеї), С. Максютіна (ідея всебічного гармонійного виховання дітей у школі продовженого дня);

– *уточнено* поняття «Кіровоградщина (Єлисаветградщина)», «регіон», «освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини)», «рефлексія», «рефлексія історико-педагогічного процесу», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «педагогічні персоналії», «новаторство»; особливості історичного, соціокультурного розвитку регіону, основні характеристики розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) окресленого періоду; уявлення про творчість громадських діячів і педагогів (В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Хмури, А. Резніка, М. Кодака, С. Максютіна та ін.), діяльність яких була пов'язана з історією освітніх процесів на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) і є ще малодослідженою;

– *подальшого розвитку* набули класифікація джерел дослідження; визначення перспективних напрямів історико-педагогічних досліджень Кіровоградщини (Єлисаветградщини), уявлення про розвиток освіти та педагогічної думки регіону.

До наукового обігу введено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних рефлексій та досліджень краєзнавчого спрямування другої половини ХІХ – ХХІ ст., що стосуються розвитку освіти та педагогічної думки в регіоні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення й науково обґрунтовані висновки дослідження щодо розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини ХІХ – ХХ ст. в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних дослідників можуть бути використані для визначення стратегічних орієнтирів розвитку системи освіти як у регіональному, так і в цілісному контекстах. Систематизовані та узагальнені положення, фактологічний матеріал, джерельна база дослідження можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історії педагогіки, історії України, джерелознавства, краєзнавства; для розширення та оновлення

змісту навчальних курсів «Історія педагогіки», «Історія України», «Історіографія та джерелознавство історико-педагогічних досліджень», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі», «Освіта ХХ століття», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному дослідженні»; при підготовці навчально-методичного забезпечення та укладання підручників, посібників із цих дисциплін.

Результати дослідження *впроваджено* в освітній процес Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 09/1–159/3 від 14.02.2018 р.), Ізмаїльського державного гуманітарного університету (довідка № 1–7/126 від 27.02.2018 р.), Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (довідка № 300 від 05.03.2018 р.), Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (довідка № 29-н від 06.03.2018 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 62–01–12 від 15.03.2018 р.).

Особистий внесок автора в роботах, опублікованих у співавторстві: у колективній монографії «Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.)» (у співавторстві з О. Радул, О. Кравцовою, С. Куркіною та ін., 2015) автору належить розділ «Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ століття» (10,3 %); у колективній монографії «Провідництво в освіті. Від ідей до вічності» (у співавторстві з І. Богдановим, В. Крижко, С. Клепко та ін., 2017) автору належить розділ «В. О. Сухомлинський – провідник гуманної педагогіки: віктимна історіографія» (6,3 %).

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження оприлюднено на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «Вища школа: удосконалення якості підготовки фахівців» (Черкаси, 2009); «Вища школа: інтеграція і співробітництво» (Черкаси, 2013); «Педагогіка в системі гуманітарного знання» (Одеса, 2015); «Зимові наукові читання» (Київ, 2016); «Основні напрями розвитку педагогічної науки»

(Харків, 2016); «Science and Education» (Мюнхен, 2016); «Теоретичні та прикладні дослідження в галузі педагогіки, психології та суспільних наук» (Кельце, Республіка Польща, 2016); «Actual Problems of Science and Education» (Будапешт, 2017); «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (Львів, 2017); «Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Київ, 2018); «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2018); *всеукраїнських* – «Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти» (Кіровоград, 2004); «Розвиток продуктивних ідей педагога-новатора І. Г. Ткаченка у сучасному освітньому просторі» (Кіровоград, 2014); «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 2014); «Актуальні проблеми педагогічної науки» (Миколаїв, 2015); «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпропетровськ, 2016); «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпропетровськ, 2016); «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень» (Київ, 2017); *регіональних* – «Кіровоградщина: історія та сучасність» (Кіровоград, 2015); *всеукраїнських та міжнародних педагогічних читаннях* – «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю» (2003, 2008, 2009, 2013, 2015, 2016).

Результати дослідження обговорювалися й дістали позитивну оцінку на щорічних звітних наукових і науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу Кіровоградського (Центральноукраїнського) державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (Кіровоград, 2012–2017).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 60 наукових працях (58 одноосібних), серед яких: 3 монографії (2 у співавторстві), 35 статей, які відображають основні наукові результати дослідження, з них 4 – у зарубіжних наукових періодичних виданнях,

15 – апробаційного характеру, 7 праць додатково відображають наукові результати дисертації.

Кандидатську дисертацію на тему «Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка» захищено в грудні 2002 р. за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки, її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел (844 найменувань, із них 53 – архівні джерела), 22 додатків на 53 сторінках. Загальний обсяг роботи – 534 сторінки, із них основного тексту – 398 с.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Концептуальні засади дослідження

Удосконалення сучасного історико-педагогічного знання в умовах нових реалій є нагальною необхідністю. Потрібні нові підходи до вирішення історико-педагогічних проблем, які повинні націлити дослідника на розкриття фактів, виявлення таких аспектів проблем, які раніше не були розглянуті.

Регіональні історико-педагогічні дослідження набувають особливої актуальності та значущості на сучасному етапі у зв'язку з гострою потребою у виробленні нових підходів до дослідження питань освіти, де особливе значення відводиться визначенню основних напрямків її розвитку з урахуванням регіональних особливостей, розробки проєктів прогнозування. Окрім того, дослідження питань історії культури в цілому, народної освіти вважаємо важливим і необхідним також і в плані об'єктивно існуючих особливостей окремих регіонів, які відрізняються специфікою соціально-педагогічного, економічного і культурного розвитку, серед яких чільне місце посідає й Кіровоградщина.

Освіта та педагогічна думка Кіровоградщини (Єлисаветградщини) має соціально-демографічні, соціально-економічні, історичні та культурологічні особливості, які вплинули на розвиток освітніх процесів у регіоні. Особливості Кіровоградщини певним чином впливали не тільки на зовнішню структуру організації освіти, а й на внутрішній її зміст, а отже, й на вирішення окремих педагогічних проблем.

Наукове прочитання історії розвитку освіти та педагогічної думки краю дослідниками досі залишалося поза системним осмисленням. Недостатня вивченість питань розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. в історико-педагогічних

рефлексіях українських дослідників висуває обрану тему в число актуальних наукових проблем.

Дослідження проблеми розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників не може бути зведеним до опису та простого відтворення фактів і подій історичного минулого; воно передбачає концептуальне й теоретичне їх осмислення, що вимагає використання фундаментальних принципів та методів, загальнонаукових методів та сукупність методів та технологій, що застосовуються для вирішення конкретних спеціальних дослідницьких завдань.

Основою дослідження є комплексна методологія, що передбачає застосування методологічних досягнень філософії, педагогіки, історії педагогіки та історіографії.

Методологічною основою дослідження історико-педагогічних рефлексій розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. є кількарівневий комплекс принципів, підходів, методів, які є методологічними орієнтирами та інструментами наукового пошуку.

Методологія нашого дослідження вимагає її наукового аналізу на кількох рівнях: *загальнофілософському*, на якому ми вивчаємо проблему історії розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. у просторі діалектичних законів та закономірностей; *загальнонауковому* – аналіз досліджуваної проблеми забезпечують системний, культурологічний, герменевтичний, історіографічний підходи; *конкретно-науковому*, який передбачає вивчення історії розвитку освіти та педагогічної думки регіону означеного періоду з урахуванням парадигмального, персоналістично-біографічного підходів.

I. Традиційно методологічною основою історико-педагогічних й історіографічних досліджень значною мірою залишається філософія. Філософські підвалини є базовими для забезпечення реконструкції історико-

педагогічного процесу в ту чи ту історичну епоху [130, с. 33]. Як стверджує український історик професор І. Колесник, рефлексивний рівень пізнання відіграє вирішальну роль у науково-пізнавальній діяльності, виконує функцію нормативу, регулятора. Цей вищий рівень рефлексії називають методологічним, тобто дослідженням методів, прийомів, норм і засобів отримання знань про предмет [277, с. 27].

Насамперед, робота ґрунтується на загальних філософських знаннях про єдність історичного і логічного, про об'єктивний та історичний підхід до аналізу процесів генези освіти та педагогічної думки Кіровоградщини (Єлисаветградщини) у другій половині XIX – XX ст., про взаємозумовленість суто педагогічних і соціокультурних явищ і процесів та необхідність їхнього вивчення у зв'язку з конкретно-історичними умовами суспільного життя.

Помітне місце в нашому дослідженні зайняли ідеї об'єктивного позитивізму, основна мета якого полягає в осмисленні фактів історико-педагогічного процесу як сукупності теоретичного і практичного досвіду. Позитивізм передбачає звернення до існуючих педагогічних явищ і подій, пошук нових фактів в історії педагогіки і їх науково-педагогічне опрацювання [143].

Для нашої роботи важливим є один із принципів позитивізму – джерельно-фактологічний, що передбачає максимальне охоплення праць із певної проблеми, їх критичне опрацювання. Ми намагалися дотримуватися таких позитивістських засад, як: охоплення різновидових, різнопрофільних джерел із розвитку освіти та педагогічної думки в окреслених хронологічних межах, оперування виокремленими з них фактами, умовність оціночних суджень.

II. Наступний, загальнонауковий методологічний рівень забезпечують *системний, культурологічний, герменевтичний, історіографічний підходи*.

Важливим для нашого дослідження є *системний підхід*, один із провідних загальнометодологічних підходів у вивченні історико-педагогічних явищ. У його основі лежить розгляд об'єктів як систем, їх цілісності,

виявлення різноманітних типів зв'язку і зведення їх в єдину теоретичну картину [122, с. 93]. Ми розглядаємо освіту Кіровоградщини (Єлисаветградщини) як систему, що охоплює різні типи навчальних закладів (загальноосвітні і професійні), освітню діяльність та педагогічну спадщину окремих діячів освіти. Генезу освіти регіону розглядаємо в процесі системного аналізу та узагальнення всього нагромадженого наукою знання через аналіз відповідної наукової літератури. Наукове прочитання історії розвитку освіти та педагогічної думки краю дослідниками досі залишалося поза системним осмисленням. Системний підхід уможливив цілісний розгляд історико-педагогічних рефлексій розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст. в єдності з суспільно-політичними та науково-педагогічними детермінантами.

Згідно з основними положеннями *культурологічного підходу* до освітньо-історичних процесів, ми розглядаємо розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в окреслений хронологічними межами дослідження період як явище суспільної культури, як результат накопиченого суспільного досвіду. При цьому освіта регіону стає не лише культурологічним, а й аксіологічним феноменом і тлумачиться як структурний компонент загального розвитку людської культури в хронологічному контексті.

Культура є результатом суспільного розвитку, що тісно пов'язаний з людською діяльністю. Основою освітнього розвитку є діяльність, яка не продукує, але переносить і накопичує соціокультурну інформацію в процесі її надання учасникам освітнього процесу. Для забезпечення трансляції соціокультурного досвіду від покоління до покоління необхідною є певна інфраструктура, у якій освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) посіла своє місце. Оскільки освітня культура і освітній простір – це загальні показники соціального розвитку регіону і держави в цілому, то їх історико-педагогічний аналіз також виявляється достатньо актуальним.

У межах культурологічного підходу до проблеми розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в означений період виявляється ще одна його особливість: дослідник і досліджувана проблема знаходяться в різних соціокультурних умовах, у різних історичних і суспільних площинах. Тому аналіз історії розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних учених дає змогу визначити рівень унікальності й самоцінності історико-педагогічних явищ, що розглядаються дослідниками.

Здійснити наше дослідження допоміг *герменевтичний підхід*. Герменевтика – наука про сприйняття й відображення текстів у найширшому розумінні самого поняття «текст» як знакового утворення, системи актуальних (для сприймання в даний час і в даному вигляді) знаків. У зарубіжних дослідженнях (Х.-Г. Гадамер [109], П. Рікер [508]) герменевтика представлена як наукова галузь, що виконує функцію створення власного бачення і сприйняття, а заодно й народження нового тексту і його особистісного прочитання залежно від обраної методології й власного герменевтичного досвіду. Натомість у вітчизняній психолого-педагогічній науці цей підхід представлено поки що слабко; науковці стверджують, що герменевтика дає змогу прокласти місток між абстрактною та конкретною рефлексією і загалом відрефлексовувати інформацію, отриману у вигляді прочитаного (прослуханого) [86].

Російська дослідниця А. Закірова вбачає в педагогічній герменевтиці теорію і практику тлумачення й інтерпретації педагогічних знань, зафіксованих у різноманітних письмових текстах, які відображають уявлення про педагогічну реальність (людини як суб'єкта творчого саморозвитку, цілей, механізмів, принципів, змісту, методів та форм виховання й самовиховання) з метою найбільш повного осмислення та глибокого розуміння цих знань із урахуванням соціально-культурних традицій, рефлексивного підходу до емоційно-духовного досвіду людства й особистісного досвіду суб'єкта [183].

У зв'язку з розмаїттям наукових текстів, використаних нами у дослідженні історії розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. (архівні джерела, наукові монографії, дисертаційні дослідження, статті, публіцистичні видання, мемуарна література тощо) герменевтика стає вагомим методологічним підходом нашої роботи. Також герменевтичний підхід допоміг зрозуміти та інтерпретувати змістовий і смисловий аспекти історико-педагогічних рефлексій вітчизняних вчених і забезпечив власне бачення і тлумачення обраного матеріалу.

Більш глибоке вивчення історії розвитку та становлення вітчизняної педагогіки, тлумачення багатьох процесів, накопичення фактичних знань, формування культурологічних концепцій можливо на засадах застосування *історіографічного підходу*, що дав змогу проаналізувати основні джерела та історико-педагогічні рефлексії дослідників із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст., написані в різні періоди вітчизняної історії.

Зауважимо, що вивчаючи різні теорії, тлумачення подій і явищ історичного процесу, історіографія, більше за інші дисципліни, порушує методологічні питання (про позиції авторів щодо визначення проблеми, змісту, структури, методів того чи того дослідження), глибиною розробки яких значною мірою визначається й загальний рівень розвитку науки [129, с. 6]. Отже, розвиток історії науки значною мірою зумовлений успіхами в розробці історіографії. Без вагомих історіографічних досліджень неможливо з'ясувати процес розвитку конкретної галузі знань, знайти у ньому прогалини й визначити перспективи подальшої праці, розкрити спадкоємність і нерозривний зв'язок поколінь. Це стосується і розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в досліджуваний період.

На відміну від історичної науки, історико-педагогічна наука має значно менший досвід у пошуках підходів до дефініції історико-педагогічного джерела, але науковці-педагоги також роблять спроби дійти точного та досконалого трактування поняття історико-педагогічного джерела.

Тлумачення даного терміну запропоновано радянським ученим Д. Раскіним: «Під історико-педагогічним джерелом ми розуміємо продукт соціальної діяльності, що містить у вигляді певної знакової системи інформацію про суспільні процеси виховання та навчання, закріплює цю інформацію та має потенційні умови для включення цієї інформації в систему історико-педагогічних знань» [499, с. 91].

Узяті в комплексі історико-педагогічні джерела утворюють джерельну базу педагогічної історіографії, на яку спирається педагогіко-історіографічне пізнання та яка дозволяє дослідити розвиток освіти та педагогічної думки краю в усій його повноті.

Оскільки наше дослідження історіографічне, вважаємо за доцільне саме тут, у межах історіографічного підходу, коротко зупинитись на класифікації, систематизації та характеристиці основних джерел дисертаційної роботи, яка базується на висвітленні історико-педагогічних рефлексій дослідників про розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині), які будуть детально аналізуватися у всіх розділах роботи.

Насамперед, проаналізовані в дисертаційній праці систематизувались за трьома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

Для історико-педагогічних досліджень загалом і для нашого дослідження зокрема важливим є *хронологічний підхід*. Він допоміг передусім проаналізувати стан наукової розробленості проблеми розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст., а також дослідити наукові рефлексії вітчизняних дослідників щодо особливостей розвитку різних типів навчальних закладів (загальноосвітніх, професійних), просвітницько-педагогічної діяльності видатних представників регіону у різні періоди вітчизняної історії. Застосування хронологічного підходу виявилось у виокремленні основних періодів у розвитку наукових розвідок історії освіти та педагогічної думки досліджуваного регіону:

- 1) дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – праці сучасників у хронологічних межах дослідження;
- 2) радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених радянського періоду;
- 3) сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України.

Кожний з вищезазначених періодів має свої відмінності в характері підходів до історико-педагогічного дискурсу, які зумовлені соціально-економічними й політичними реаліями тих часів, коли здійснювалися ці дослідження. Зі зміною освітніх парадигм відбулися трансформації у наукових пошуках учених.

Для аналізу й систематизації великої кількості історико-педагогічних рефлексій з розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) важливим для нашого дослідження став *проблемно-тематичний підхід*, який дозволив у залежності від тенденцій розвитку освіти в кожному розділі розглядати основні публікації, присвячені проблемам навчально-виховної діяльності різних типів навчальних закладів, професійній освіті (педагогічній, професійно-технічній, мистецькій), громадсько-педагогічній ініціативі в регіональному вимірі, становленню та функціонуванню новаторських освітньо-виховних систем.

Застосування *персоніфікованого підходу* дозволило прослідкувати процеси розвитку історико-педагогічних рефлексій педагогічної спадщини громадських діячів, педагогів-просвітителів Кіровоградщини (Єлисаветградщини) та висвітлити їхній внесок у загальний процес формування вітчизняної історії педагогіки.

Виходячи з предмету і завдань нашого дослідження, особливостей історіографічного процесу та значущості й інформативної цінності різнофахових публікацій, за основу беремо підхід до класифікації джерельних матеріалів, запропонований сучасним дослідником історії педагогіки Н. Гупаном [130]:

– за методологією вивчення освітніх явищ і процесів минулого нами розрізнялись *історичні праці*, у яких висвітлюються педагогічні феномени з погляду розвитку загальнокультурних процесів (регіональні особливості історичного, економічного, соціального життя краю та їх вплив на розвиток освіти та педагогічної думки, наявність та кількість загальноосвітніх, професійних навчальних закладів у регіоні та їх особливості тощо); *історико-педагогічні праці*, у яких домінантою є вивчення процесу навчання (виховання) під кутом зору його мети, завдань, змісту, форм, методів, способів викладання та учіння, громадсько-педагогічних ініціатив, регіональних особливостей освіти тощо;

– за змістом визначались *наукові дослідження* (монографії, дисертації); *узагальнювальні праці*; *статті й матеріали конференцій*; *популяризаторські праці* (публіцистика, науково-популярні видання), *довідкова* (енциклопедії, бібліографічні покажчики, словники тощо), *джерела особистого походження* (автобіографії педагогів, спогади, мемуари, листи, особові архівні фонди тощо);

Основним, або домінуючим видом оповідальних педагогічно-історіографічних джерел вважаються наукові праці. *Монографії та дисертації* стали основним інформативним джерелом реконструкції історіографічного процесу з нагромадження наукових знань про освітні процеси на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в означений період. Це насамперед монографії О. Пашутіна (1897) [445], С. Шевченка (2005) [737], В. Постолатія (2006) [481], Н. Калініченко (2007) [236], Г. Іванюк (2007) [205], А. Іванка (2009) [202], І. Чернишенко (2011) [744], С. Якименко (2011; 2014) [781; 780], М. Долгіх (2013) [161], Н. Слюсаренко (2014) [558] та ін.; дисертації В. Постолатія (1996) [483], І. Чернишенко (1998) [746], Л. Рябовол (2001) [526], Т. Печериці (2003) [463], А. Іванка (2006) [197], О. Гур'янової (2007) [134], Н. Калініченко (2008) [236], М. Долгіх (2011) [162], В. Корецької (2011) [283], І. Чернишенко (1998) [746], О. Притюпи (2013) [488], Г. Іванюк (2014) [206], А. Кави (2014) [218], Ж. Колоскової (2014) [278], Р. Базаки

(2015) [13], О. Перцова (2016) [459], З. Гуріч (2017) [133] та ін. Значний масив джерел дослідження склали монографії та дисертації, присвячені вивченню окремих аспектів освітньої діяльності та спадщини В. Сухомлинського.

Під узагальнювальними працями розуміємо здебільшого колективні дослідження, що розкривають історію розвитку освіти в регіоні. Це такі праці: «І день, і рік, і все життя... Спогади про С. Максютіна» (2004) (упор. А. Саржевський) [209], Н. Калініченко та Г. Перебийніс «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239], «Олександр Хмура: повернення в сучасність» (2004) (за ред. Т. Гришиної) [422], «Спогади про І. Г. Ткаченка» (2004) (упор. А. Іванко) [571], «Нам пощастило працювати з ним. Спогади про М. І. Кодака» (2007) (упор. Н. Горобець) [387], «Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис» (2009) (за ред. В. Орлика) [635], «А. Б. Рєзнік вчений, талановитий педагог-новатор» (2011) (за ред. І. Мудрого) [374] та ін.

Найпоширенішим комунікативним засобом передачі знань залишаються *наукові статті*. Будучи важливим історіографічним джерелом, вони мають чітку проблемно-тематичну спрямованість, передають етапні та кінцеві результати дослідження. Так, дослідженню проблематики творчих пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. ХХ ст. присвячено статті Я. Берегового (1999; 2004) [20; 21], А. Іванка (2000; 2001; 2004; 2004; 2012; 2013; 2014) [198; 199; 190; 195; 191; 200 та ін.], Н. Калініченко (1998; 2004; 2004; 2005; 2010; 2012; 2013; 2013; 2014) [230; 229; 232; 233; 224; 222; 223; 227; 226 та ін.], А. Кендюхової (2004; 2005) [250; 251], Н. Котелянець (2004) [286], В. Корецької (2004) [281; 282], В. Кузя (2000; 2003; 2008) [315; 316; 314 та ін.], В. Мадзігона (1999; 1999; 2004) [347; 348; 346 та ін.], А. Постельняк (1999; 2004) [477; 479 та ін.], О. Савченко (1976; 1993; 1998; 2000; 2003; 2008) [532; 528; 534; 530; 529; 533; 527 та ін.], А. Саржевського (2004) [538; 539], Н. Слюсаренко (2008; 2008; 2011; 2014) [557; 560; 561; 559 та ін.], О. Сухомлинської (1988; 1991; 1993; 1998; 2003; 2005) [598; 597; 583; 586; 587; 599; 590 та ін.], Л. Терлецького (1962; 1999) [634; 633], О. Філоненко (2003;

2004; 2006; 2008; 2010; 2013; 2014; 2015) [688; 675; 666; 699; 669; 715; 684 та ін.], Б. Хижняка (2000; 2003; 2004; 2008) [731; 727; 728; 730] та ін. Як наукова проблема професійна педагогічна освіта та її історичний розвиток знайшла своє відображення в наукових статтях педагогів та істориків В. Вдовенко (2004; 2006) [90; 91], Н. Калініченко (2012) [222], О. Лютої (2007; 2009) [344; 343], В. Постолатія (2001; 2005) [482; 484 та ін.], Т. Прибори (2014) [487] та ін. Специфіку становлення та розвитку професійно-технічної освіти регіону розкрито в статейних публікаціях П. Бульдовича (2004) [78], О. Головатої (2011) [114], О. Гори (2008) [124], Л. Іванової (2006) [204], В. Кудіної (2004) [78], Б. Хижняка (2002; 2005; 2006) [724; 729; 725], О. Шевченка (2006) [757], Л. Пилипчук (2006) [464] та ін. Рефлексії історії розвитку музичної освіти регіону описує в наукових статтях В. Добровольська (2007) [156], М. Долгіх (1996; 2004; 2009; 2010) [160; 163; 158; 159 та ін.], А. Желан (2015) [175], О. Полячок (1996) [470], К. Шамаєва (2014) [753] та ін. З сучасних історико-педагогічних досліджень із питань художньої освіти в регіоні заслуговують на увагу праці І. Босої (2011–2012) (56–62 та ін.), В. Боська (2010) [64], О. Класової (2008) [268] та ін. Стосовно хореографічної освіти краю основні рефлексії з даної теми відображають наукові розвідки І. Мурованої (2016–2017) [375–378].

Публіцистичні джерела складають важливу групу джерел історико-педагогічного дослідження. З-поміж проаналізованих нами регіональних періодичних видань виокремлюємо єлисаветградську газету «Голос Юга», яка виходила з 1904 р. з невеликими перервами 15 рр. поспіль. У матеріалах газети порушувалися питання розвитку освітніх процесів у регіоні. Відзначимо додаток до обласної газети «Народне слово» – «Єлисавет» (1992–1993), що виходив за редакцією красзнавця О. Чуднова, у якому друкувалася серія статей, присвячених педагогам і громадським діячам Єлисаветградщини.

Окремим жанром персоніфікованих публікацій є короткі *нарис-некрологи*. Вони, зазвичай, містять біографічні дані та опис педагогічної діяльності особистості, визначають місце вченого у розвитку навчального

закладу та його внесок у становлення регіональної системи освіти й окремого наукового напрямку. Ці дослідження є цінними для нас першоджерелами, бо ґрунтуються переважно на спогадах сучасників, на архівних документах. У цьому аспекті на особливу увагу заслуговують публікації відомого Єлисаветградського педагога, краєзнавця, мемуариста кінця ХІХ – початку ХХ ст. Н. Бракер (1928; 1929) [73; 74].

До джерел особистого походження належать автобіографії педагогів, спогади, мемуари, щоденники, листи, особові архівні фонди тощо. Цінність цих матеріалів для вивчення біографії педагога, особливих рис його особистості, поглядів, діяльності є загально визнаною. На початку ХХІ ст. своєрідною формою автобіографічного персоніфікованого дослідження стали змістовні інформаційно-довідкові видання про громадських діячів, педагогів-просвітителів, які зробили вагомий внесок у розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині). Це праці краєзнавця В. Боська «Історичний календар Кіровоградщини. Люди. Факти. Події» (2006–2014) [65–71], «Визначні постаті Степової Елади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області» (2004) [63], Б. Кузика та В. Білошапки «Кіровоградщина: історія та сучасність центру України» (2005) [311], ювілейні видання Кіровоградського національного технічного університету (нині ЦНТУ) «Історія в особистостях. Кіровоградський національний технічний університет (1929–2009 рр.)» (2009) (уклад. В. Кропівний) [214], «Наші професори (1929–2009 рр.)» (2009) (уклад. В. Кропівний) [404]. У них подаються інформативно насичені короткі біографічні відомості про освітніх діячів регіону. Ознайомлення з ними дає уявлення про соціокультурне середовище, у якому формувалася і працювала інтелектуальна еліта краю.

У роботі ми використовували *документи особових архівних фондів*, що зберігаються в Державному архіві Кіровоградської області – П. Рябкова (ф. 304, 620 од. зб.), В. Сухомлинського (ф. 6717, 19 од. зб.), І. Ткаченка (ф. 7138, 52 од. зб.).

Також ми користувалися й іншими архівними джерелами з фонду рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею (ф. 16520), фондів Державного архіву Кіровоградської області (ф. №№. 56–61, 65, 68, 78, 138, 332, 358, 810, 816) та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. №№. 12, 58, 442, 1316, 2045), які висвітлюють розвиток освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Доповнює відомості про життєвий та творчий шлях відомих педагогів і вивчення *критико-бібліографічних джерел*. Так, у 2013 р. Кіровоградською обласною універсальною бібліотекою ім. Д. Чижевського випущено ювілейний бібліографічний покажчик «Кіровоградська область: поступ розвитку» з нагоди 75-річчя утворення Кіровоградської області [255]. У роботі нами також використано покажчики з вивчення спадщини В. Сухомлинського – «Сухомлинський В. О. Бібліографія творів» (упоряд. Г. Сухомлинська, О. Сухомлинська) (1978) [609], «Сухомлинский В. А. Библиография» (сост. А. И. Сухомлинская, О. В. Сухомлинская) (1987) [601], «Сухомлинський В. О. Біобібліографія. 1987–2000 рр.» (упоряд. Г. Сухомлинська, О. Сухомлинська (2001) [610], «Сухомлинський В. О. Біобібліографія. 2001–2008 рр.» (упоряд. Л. Заліток) (2008) [611] та ін.; рецензії на книги, зокрема, рецензію О. Савченко на книгу І. Ткаченко «Богданівська середня школа імені В. І. Леніна» (1976) [546] та ін.

Свою специфіку як педагогічно-історіографічні пам'ятки мають *документальні джерела*, які відіграють пріоритетну роль у конкретно-історичних дослідженнях. Дані джерела поділяють: актові; статистичні; картографічні. Статистичні джерела викликають інтерес щодо кількісної характеристики поширення певних педагогічних явищ, питань освіти та виховання, підготовки вчителів тощо. Шляхом порівняння статистичних даних, можна відтворити генезу тих чи тих педагогічних аспектів [121, с. 92]. Так, статистичні дані про стан та розвиток освіти в регіоні подано в щорічних звітах народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії [416; 417; 432–436 та ін.].

Отже, розкривши системний, культурологічний, герменевтичний та історіографічний підходи, на яких ґрунтується наше дослідження, перейдемо до характеристики III методологічного рівня. Цей рівень дослідження забезпечують конкретно-наукові підходи: *парадигмальний та персоналістично-біографічний підходи*.

Історіографічне висвітлення внутрішньої логіки розвитку історико-педагогічної теорії пов'язано з процесом взаємодії різних парадигм у теоретичному та освітньому просторі педагогічної науки.

Парадигмальний підхід допоміг висвітлити логіку розвитку освіти та формування педагогічних ідей на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в конкретних історичних умовах за різних ідеологічних парадигм, суспільно-виховних ідеалів. Їхня зміна спричиняла трансформації у світогляді вчених, пошук нових методологічних підходів, що знайшло відображення в історико-педагогічних рефлексіях.

Важливим із погляду предмета нашого дослідження є персоналістично-біографічний підхід. Вивчення, конструктивний аналіз педагогічної персоналії дає змогу не лише осмислити цілісну картину історико-педагогічного процесу в Україні, а й відкрити новий зміст, нові грані раніше досліджених наукових явищ та феноменів, дозволяє розширити та поглибити ареал вітчизняної педагогічної думки у діахронічному вимірі. Як стверджує академік О. Сухомлинська, педагогічна персоналія це «більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель» [592, с. 42].

На думку Н. Гупана, «персоніфікований підхід систематизації педагогічних праць дозволяє, з одного боку, з'ясувати вплив педагогічної спадщини видатних педагогів і діячів минулого на вітчизняну науку, а з іншого – висвітлити внесок багатьох вітчизняних фахівців у загальний процес формування самої української історії педагогіки» [130, с. 18].

На початку ХХІ ст. виходять посібники «Історія педагогіки України в особах» за редакцією В. Мосіяшенка (2002) [372], «Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги» за редакцією А. Бойко (2004) [458], «Українська педагогіка в персоналіях» (у 2-х т.) за редакцією О. Сухомлинської (2005) [655], «Історія педагогіки України Х–ХVII століть: Персоналії» О. Радул (2005) [496] та ін.

Останнім часом активізувалися дослідження персоналій різних регіонів України, що на думку історика педагогіки І. Стражнікової «змушує дослідників ретельніше з'ясовувати ментальні риси досліджуваної особи, які формувалися під впливом не лише європейських та українських цінностей, а й регіональних соціокультурних середовищ» [574, с. 376].

Розробники *біографічного підходу* в історико-педагогічній науці вбачають його значення в історико-педагогічних дослідженнях також у тому, щоб проектувати індивідуальний педагогічний і науково-теоретичний досвід професійної діяльності педагогів, науковців, громадських діячів на загальний історико-педагогічний процес і визначати рівень впливу цього індивідуального досвіду та ідей на становлення та розвиток педагогічних явищ та процесів [3, с. 16].

Персоналістично-біографічний підхід дозволив проаналізувати історико-педагогічні джерела, присвячені педагогічним персоналіям Кіровоградщини (Єлисаветградщини) – В. Ястребову, М. Федоровському, М. Завадському, В. Харцієву, Н. Бракер, П. Рябкову, А. Макаренку, В. Сухомлинському, І. Ткаченку, О. Хмурі, А. Резніку, М. Кодаку, С. Максютіну та ін. та виявити провідні тенденції та форми їх презентації у науковому дискурсі.

Визначення та застосування зазначених підходів до аналізу, класифікації та систематизації джерел дозволили нам організувати матеріал дослідження в певній послідовності, виділяючи з нього різні за змістом і завданнями окремі праці вітчизняних учених та відтворити цілісну картину

розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в її закономірних взаємозв'язках, послідовності та протиріччях.

Вищеназвані підходи ґрунтуються на *загальнонаукових гносеологічних принципах* історизму, єдності історичного і логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ.

Принцип *історизму* забезпечує вивчення освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст. у конкретній історичній зумовленості і розвитку. Аналіз джерел у контексті пануючих суспільно-політичних процесів дозволив зрозуміти детермінізм і динамізм історіографічного процесу загалом.

Принцип *єдності історичного і логічного* через досягнення різних гуманітарних наук допоміг висвітлити різноманітні факти, напрями, позиції, концепції учених, що розкривають особливості розвитку освіти регіону у певній логічній системі.

Реалізація принципу *об'єктивності* у нашій дисертаційній роботі полягає у всебічному й неупередженому аналізі та інтерпретації історико-педагогічних рефлексій дослідників, що висвітлюють розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст., і на цій основі представити адекватний історико-педагогічний аналіз, об'єктивний підбір і оцінку фактів. Ми погоджуємося з думкою І. Стражнікової, що дотримання цього принципу має особливе значення для проведення історіографічного дослідження, яке передбачає «подвійну суб'єктивізацію» пізнавального процесу, адже вчений-історіограф має справу не з «первинними», а «вторинними» джерелами у вигляді наукових праць, що є результатом науково-суб'єктивної роботи інших науковців [574, с. 21].

Принцип *усебічності й цілісності* передбачає вивчення різнобічних джерел, що відображають розвиток освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у різні періоди політичної і національної історії другої половини XIX – XX ст. та розгляд внеску у її розвиток окремих громадських

діячів, просвітителів, педагогів, з'ясовувати рівень дослідженості окремих проблем, напрямів.

Для розв'язання визначених завдань у ході дослідження використано комплекс взаємопов'язаних (загальнонаукових та історико-педагогічних) методів.

Загальнонаукові методи – *аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція* – стали основними засобами вивчення різноманітних історико-педагогічних рефлексій вітчизняних дослідників із розвитку освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини ХІХ – ХХ ст.

Згідно з *історико-педагогічною* методологією під час дослідження використані *нарративний метод, історико-структурний та історико-компаративістський (порівняльно-зіставний) методи*.

Наративний метод дав можливість упорядкувати та відобразити багатоманіття історико-педагогічних рефлексій розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) в досліджуваній період.

За М. Богуславським [40, с. 39] *історико-структурний метод* (розподіл феномену минулого, що вивчається на його складові) забезпечив розробку структури дослідження, можливість систематизувати історико-педагогічні праці з різних аспектів розвитку загальної та професійної освіти, діяльності окремих освітніх постатей, новаторських навчальних закладів регіону на різних етапах соціальної історії.

Історико-компаративістський (порівняльно-зіставний) метод застосовувався для порівняння і зіставлення різних соціально-педагогічних явищ, подій, відомостей, фактів і поглядів, виявлення подібного і відмінного в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників генези освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Перейдемо до характеристики основних понять, якими будемо оперувати у дослідженні. До них ми відносимо: *Кіровоградщина (Єлисаветградщина), регіон, освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини),*

рефлексія, рефлексія історико-педагогічного процесу, історіографія, історія вітчизняної педагогічної думки, педагогічні персоналії, новаторство.

Зупинимося на визначенні їх сутнісних характеристик.

Насамперед, зупинимося на визначенні території, яку охоплює *Кіровоградщина (Єлисаветградщина).*

Заселення території сучасної Кіровоградщини почалося ще за доби палеоліту (20–15 тисяч років тому). На землях регіону знайдено пам'ятки племен трипільської культури (III тисячоліття до н. е.), чорноліської культури (IX–VII ст. до н. е.), скіфської культури (V–VII ст. до н. е.), сарматів (III ст. до н. е), готів (VI–VII ст.), гунів (VI ст.), ранніх слов'ян (VII ст.), аварів (VI–VII ст.), хозарів (VII–IX ст.), давніх угрів (IX ст.) [311, с. 33–35].

Після монголо-татарського нашествия наша територія була спустошена і називалася «диким полем».

Важливою історичною подією стало будівництво у 1754 р. для захисту новосербських поселень із півдня фортеці Святої Єлисавети, що дало початок місту Єлисаветград. Згідно з Указом від 26 березня 1764 р. фортеця та довколишні поселення були перетворені у Єлисаветградську провінцію, а Указом від 22 січня 1784 р. перейменовано у Єлисаветградський повіт [260, с. 227]. Територіальне його розташування можна простежити на карті Херсонської губернії Ю. Шокальського (Додаток А).

Загалом у 1860–1890-х рр. Херсонська губернія та Єлисаветградський повіт, що входив до її складу, були одними з найбільших у Російській імперії. Із 449 повітів, які знаходилися в 50 губерніях, тільки 48 більше Єлисаветградського. Тільки в повітовому центрі жило тоді понад 23 тис. осіб [176, с. 65; 177, с. 3]. Тому Єлисаветград називали однією зі столиць провінційної Росії, «маленьким Парижем», «українськими Афінами» тощо [69, с. 246].

Територіальні межі нашого дослідження співпадають із територією Кіровоградської області згідно з сучасним територіально-адміністративним поділом. Кіровоградську область утворено 10 січня 1939 р. За територією

область посідає 11-те місце серед областей України (Додаток Б). Розташована Кіровоградщина в центральній частині України, у межиріччі Дніпра та Південного Бугу. У Добровеличківському районі (за сто кілометрів на захід від Кіровограда) знаходиться центр України [311, с. 6].

Однією з ключових дефініцій нашого дослідження є *«регіон»*. У соціології під «регіоном» розуміють територіально диференційовану спільноту людей, простір певної соціальної структури, організації влади та культурних традицій. У регіональному середовищі виникають певні рамкові умови для способу життя мешканців регіону [502, с. 5]. У географії «регіон» – це територія, яка за сукупністю своїх складових елементів відрізняється від інших територій і якій властива єдність, взаємозв'язок, цілісність цих елементів [502, с. 57]. Історик-педагогіки В. Курило визначає «регіон» як соціальний та географічний простір, в якому відбувається соціалізація людини, формування, збереження та трансляція норм життя [323, с. 8].

Кіровоградщина (Єлисаветградщина) має специфічні риси, які відрізняють її від інших регіонів України, та єдині для них спільні риси. Виокремлення Кіровоградського (Єлисаветградського) регіону дозволяє розглянути його як конкретне соціальне середовище, у якому відбувається соціалізація особистості, як певну сукупність умов та засобів вирішення завдань освіти, як єдиний освітній простір.

Зважаючи на предмет нашого дослідження вважаємо за необхідне дати власне визначення поняття *«освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини)»*. Це – частина історії вітчизняної освіти, яка вирізнялася своєрідними культурними та освітянськими традиціями, що зумовили формування досить яскравої педагогічної самобутності, яка виявилася в специфічності окремих навчальних закладів у різні періоди вітчизняної історії, у просвітницькій роботі діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків, створенні новаторських освітньо-виховних систем.

Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) є складною, динамічною системою, що включає історію становлення та функціонування

загальноосвітніх та професійних навчальних закладів (педагогічних, професійно-технічних, музичних, художніх, військових тощо), розвиток практики виховання і освіти на тому чи тому етапі історичного розвитку.

Поняття «*рефлексія*» у філософському енциклопедичному словнику трактується як «принцип людського мислення, що спрямовує його на осмислення й усвідомлення власних форм і передумов; предметний розгляд самого знання, критичний аналіз його змісту й методів пізнання; діяльність самопізнання, що розкриває внутрішню будову й специфіку духовного світу людини» [719, с. 579].

Розглядаючи рефлексію як процес і особливу структуру в діяльності, Г. Щедровицький розуміє її як механізм і закономірність «природнього розвитку самої діяльності» [776, с. 157–188].

На думку В. Лефевра, рефлексія – «це здатність встати на позицію дослідника по відношенню до іншого «персонажу», його дії та думок» [328, с. 10]. Автор розглядає рефлексивні процеси як феномен, що визначає специфіку взаємовідносин об'єктів-дослідників.

Досліджуючи методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки, О. Адаменко наголошує, що комплексний характер рефлексії передбачає аналіз усіх складових науки: її методологічних принципів, стану наукового знання, діяльності вчених, взаємозв'язку педагогічної науки з практикою, технологій отримання наукових результатів тощо [2, с. 8–14].

Російський дослідник С. Бобришов серед дослідницьких планів, спрямованих на виявлення процесів і процедур зародження та розвитку педагогічного знання на тому чи тому етапі становлення педагогічної науки виокремлює рефлексивний рівень, що передбачає з'ясування загальних і конкретних, традиційних та інноваційних принципів, методів, методик, прийомів, процедур акцентованих на педагогічній дійсності пізнавальній діяльності педагогів-науковців і практиків, які застосовувались ними для

фіксації, перевірки, аналізу, опису, узагальнення, інтерпретації, порівняння, класифікації знання в галузі педагогічної дійсності [33, с. 46].

Під *«рефлексією історико-педагогічного процесу»* розуміємо наукові пошуки дослідників, що беруть участь у процесах пізнання педагогічних реалій минулого (через вивчення, трансляцію текстів та їх критику).

У контексті нашого дослідження важливе теоретичне значення має питання про взаємозв'язок рефлексії з історіографією. Історіографія опирається на рефлексивний досвід суб'єкта, який бере участь у процесах пізнання педагогічних реалій минулого. З'ясування наукових рефлексій вітчизняних дослідників щодо розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) формує історіографічне поле для вивчення праць, присвячених проблемам навчально-виховної діяльності різних типів навчальних установ, професійній освіті (педагогічній, професійно-технічній, мистецькій), громадсько-педагогічній ініціативі в регіональному вимірі.

Термін *«історіографія»* походить від двох давньогрецьких слів: «*historia*, що означає «розповідь про минуле, про пізнане» та «*grafo*» – «пишу». Отже, історіографія буквально означає «письмова розповідь про минуле». Дійсно, довгий час історики називалися історіографами. Але зараз термін «історіографія» як «написання історії» не використовується. Як зазначає вчений А. Сахаров «під історіографією частіше розуміють сукупність праць, присвячених окремим історичним проблемам або питанням» [541, с. 10].

Науковці розрізняють два поняття історіографії – в широкому та вузькому розумінні. Так, Н. Гупан під історіографією у вузькому розумінні розуміє історіографію окремої проблеми, наприклад, розвиток школи, освіти, педагогічної думки тощо або аналіз досліджень певного хронологічного періоду (кількох десятиріч, століття). У широкому розумінні історіографія – це системний аналіз та узагальнення всього (а точніше майже всього) масиву літератури з певної галузі наукового знання, що видавалося, з метою

висвітлення процесу розвитку науки та відповідних методів дослідження певного, досить великого за часом, історичного періоду [130, с. 27–28].

Про вмотивовану необхідність історіографічних досліджень в історії педагогіки наголошував ще у 40-х рр. ХХ ст. відомий представник радянської історико-педагогічної науки В. Струминський: «...необхідно не тільки тому, що вони дають економію часу, дозволяючи не повторювати уже зроблених помилок і не відкривати уже відкритих істин. Вони необхідні й тому, що забезпечують можливість раціональної постановки наступних завдань дослідження, які виходять із критичного огляду всієї раніше проробленої роботи» [579, с. 80]. У цьому контексті історик-педагогіки Е. Дніпров писав: «Без серйозних історіографічних досліджень неможливо усвідомити процес розвитку історико-педагогічного знання, виявити у ньому лакуни і визначити перспективи подальшої роботи в історії педагогіки... Історіографія не зовнішній атрибут історичного дослідження, але перша обов'язкова умова проведення цього дослідження, перший показник його культури» [150, с. 12].

Щодо педагогічної історіографії, то на думку Е. Дніпрова, цей термін є двояким та відображує «...і спеціальну історико-педагогічну дисципліну, і всю сукупність робіт, що розглядають проблематику історії просвітництва, освіти, школи і педагогічної думки» [151, с. 5]. Отже, науковець поєднує широке та вузьке значення терміну «історіографія» у своєму визначенні педагогічної історіографії.

І. Стражнікова сформулювала і запровадила у науковій обіг поняття «регіональна історіографія історії педагогіки», яке є важливим для нашого дослідження. Це поняття вона пояснює, як складову української національної історіографії педагогіки, акцентує на осмисленні процесу нагромадження знань у звужених локальних територіальних межах, що розширює можливості історіографічного освоєння нагромадженої історико-педагогічною наукою інформацій про розвиток освітньо-виховних процесів і явищ у певних регіонах [574, с. 31].

Ми поділяємо ці позиції вчених стосовно педагогічної історіографії. Проведене нами дослідження є історіографічним за своїм предметом і передбачає аналіз стану наукових рефлексій проблеми розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Педагогічна думка Кіровоградщини (Єлисаветградщини) є частиною історії вітчизняної педагогічної думки. *Історія вітчизняної педагогічної думки* – це сукупність уявлень, ідей, теорій та міркувань про освіту і виховання, накопичених та розроблених представником педагогічної громадськості впродовж віків [130, с. 23–24]. Педагогічна думка є відбитком об'єктивної реальності і результатом цілеспрямованого й узагальненого пізнання суб'єктом педагогічних фактів, суттєвих зв'язків і співвідношень педагогічних явищ, творчого вироблення нових педагогічних ідей, прогнозування подій тощо. Тому вона завжди персоніфікована, на ній лежить відбиток особистості автора чи авторів з їх смаками, поглядами, віруваннями, переконаннями. Педагогічна думка представлена у різних наукових формах – підручниках, посібниках, дисертаціях, монографіях тощо. Розвиток педагогічної думки – це історичне явище, яке передбачає послідовність і спадкоємність знань, що набуваються від покоління до покоління. Саме тому педагогічна історіографія і складає одну з провідних засад для глибинного аналізу цього процесу.

У межах нашого дослідження ми вивчали педагогічні погляди видатних представників регіону В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер, А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Хмури, М. Кодака, А. Резніка, С. Максютіна та ін., які здійснили вагомий внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки.

Спільною рисою історіографії та педагогічної думки є їхня «спрямованість на персоналізацію», адже в обох випадках вони завжди відображають погляди авторів, детерміновані численними суспільними й особистісними впливами [574, с. 30].

Оскільки розвиток освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) тісно пов'язаний із діячами, які репрезентували ті чи ті педагогічні ідеї, концепції у

різні періоди – то у дослідженні використовуємо термін «педагогічні персоналії».

За Н. Гупаном, педагогічні персоналії – це творчі біографії та послідовне систематизоване висвітлення сукупності педагогічних поглядів окремих педагогів або видатних діячів, мислителів, що працювали в галузі освіти та виховання [130, с. 392].

Водночас, як стверджує академік О. Сухомлинська, «педагогічна персоналія – це більше, ніж наукова, освітня чи творча біографія, це швидше персоніфікований процес утворення цінностей культури в рамках гуманітарної традиції, її певна конкретизована модель» [596, с. 42]. Персоналістика – це поняття ширше, воно персоніфікує історико-педагогічний процес, відображаючи його взаємозв'язки з безліччю різних соціокультурних явищ [596, с. 42].

Одним із провідних у запропонованих О. Сухомлинською концептуальних засад розвитку історико-педагогічної думки в Україні є позиція, що «педагогічна думка завжди персоніфікована – на ній лежить відбиток носія з його смаками, поглядами, віруваннями й уподобаннями, одночасно педагогічна персоналія презентує спадщину окремого педагога не тільки як індивідуального творця, а й передусім як особистості, що відображає думки і практику своєї епохи» [592, с. 36].

Важливою для нашого дослідження є поняття «новаторство». В «Українському педагогічному словнику» академік С. Гончаренко визначає педагогічне новаторство як «термін, який вживається для позначення діяльності вчителів та вихователів, спрямованої на поліпшення процесу навчання і виховання, на його раціоналізацію. Ця діяльність може стосуватися змін у завданнях, методах і прийомах навчання, а також змін у формах організації процесу навчання і виховання. Педагогічне новаторство може здійснюватися у вигляді діяльності експериментальних, пілотних, авторських шкіл» [123, с. 233–234].

Своє трактування «педагогічного новаторства» пропонує Н. Дічек. На її думку, «це діяльність, у ході якої продукуються нові освітні ідеї і на їх основі запроваджуються зміни в навчально-виховному процесі, спрямовані на його вдосконалення (щодо цілей, завдань, методів, форм організації навчання і виховання)» [147, с. 64].

Зазначимо, що у другій половині ХХ ст. українське педагогічне новаторство розвивалося у межах радянської системи освіти. Насамперед заслуговує уваги концепція гуманістичної педагогіки В. Сухомлинського. У 1950–1970-х рр. проявили себе такі педагоги-новатори регіону, як І. Ткаченко, О. Хмура, М. Кодак, П. Козуль, С. Максютін, Ф. Оксанич, А. Рєзнік та ін., які здійснили багатоплановий результативний вплив на розв'язання ключових проблем розвитку освіти в регіоні.

Отже, побудовані у такий спосіб концептуальні засади нашого дослідження сприятимуть, на нашу думку, достовірності аргументації та широкому охопленню обраної проблеми.

1.2. Історія Кіровоградщини (Єлисаветградщини) як соціально-культурного осередку

Розгортання освітньої сфери на Єлисаветградщині проходило практично одночасно із невідпинним і стрімким розвитком регіону після заснування фортеці Святої Єлисавети. У 1763 р., у фортеці відкрилася школа для офіцерських дітей, 1764 р. – перша в Україні друкарня цивільного шрифту, у 1787-му за ініціативою князя Г. Потьомкіна розпочала роботу п'ята в імперії (перша у Москві, друга й третя у Петербурзі, четверта – у Кронштадті) медико-хірургічна школа, котра за потреби готувати лікарів для армії та флоту стала першим в Україні вищим медичним навчальним закладом. Одним із відомих її випускників був Є. Мухін – професор Московської медико-хірургічної академії та Московського університету, вчитель хірурга

М. Пирогова, який неодноразово оперував хворих у фортечному шпиталі [255, с. 17].

Після Указу Катерини II про заснування в губернських і повітових містах великих і малих народних училищ (1786 р.), процес їх відкриття розпочався і в Єлисаветградському повіті, хоча й із певним запізненням.

Система освіти мала чотири ступені: однорічні парафіяльні, дворічні повітові, гімназії та університети. Країна була розділена на 6 навчальних округів з університетами на чолі: Московський, Віленський, Дерптський, Санкт-Петербурзький, Харківський та Казанський. До 12 січня 1831 р. Єлисаветград у складі Херсонської губернії належав до Харківського навчального округу. З появою Одеського навчального округу (1830 р.) Єлисаветградський та Олександрійський повіти у складі 3-го району почали відноситися до нього. З 12 навчальних округів Міністерства народної освіти Російської імперії, які створювалися у XIX ст., навчальні заклади України входили до 3-х округів: Харківського (1803), Одеського та Київського (1832).

Діти селян, яких була більшість, не навчалися. Діти поміщиків, купців, військових та інших заможних поселенців навчалися дома. Упродовж тривалого часу єдиним навчальним закладом регіону було перше повітове (початкове) училище на 68 учнів та парафіяльне при ньому – 70 учнів, відкрите в Єлисаветграді у 1811 р. [216, с. 25]. У 1820 р. було засноване Єлисаветградське духовне училище. Головною його метою було виховання в дусі православ'я й церковності дітей духовенства Єлисаветградського й Олександрійського повітів Херсонської губернії, які навчалися та утримувалися в гуртожитку безплатно, а також початкове навчання за відповідну плату (60 крб. на рік) дітей світського стану, переважно жителів Єлисаветграда [543, с. 307–309].

Лише в середині 30-х рр. XIX ст. було засновано ще кілька парафіяльних і повітових шкіл, а також училищ у великих селах і містечках [216, с. 26]. Із місцевих бюджетів на відкриття шкіл для простого народу практично не виділялися кошти, тому жителі засновували навчальні

заклади власними силами. У цей час актуальності набула жіноча освіта. Зокрема, на 1846 р. у Єлисаветграді було три приватних школи для жінок: жіночий пансіонат Погорелової, де навчалось 32 учениці; жіночий пансіонат Вередкович – 20; дівоче училище Карнаухової – 10 [78, с. 68–79].

60-ті рр. XIX ст. були часом прогресивних змін та зрушень в суспільному житті України, а також тогочасної Російської імперії, до складу якої входила Херсонська губернія, які не могли не вплинути на розвиток освіти на Єлисаветградщині. У центрі уваги на той час були питання про урізноманітнення типів навчальних закладів. Обсяг викладання навчальних предметів і розподіл їх за класами у гімназіях та реальних училищах визначалися навчальними планами Міністерства народної освіти. Численні реформування школи були спрямовані на поліпшення освіти й пристосування її до змін у суспільстві. Народна освіта в Україні у другій половині XIX – початку XX ст., як і загалом в Російській державі, була однією з важливих соціальних проблем.

Загалом у 1860–1890-х рр. Херсонська губернія та Єлисаветградський повіт, що входив до її складу, були одними з найбільших у країні. Тільки в повітовому центрі жило тоді понад 23 тис. осіб [176, с. 65; 177, с. 3]. У 1861 р. місто Єлисаветград перейшло з військового відомства до цивільного й перетворилося на один з найзнаніших торговельних, промислових і культурних центрів півдня імперії. За кількістю населення місто поступалося лише Катеринославу й Ростову-на-Дону. До кінця XIX ст. місто посіло в губернії перше місце за розміром фабрично-заводських оборотів і друге (після Одеси) за розміром борошномельного виробництва [169, с. 614; 157, с. 101].

Оскільки до реформи 1861 р. на Єлисаветградщині існувало лише незначна кількість початкових шкіл і не було жодного середнього навчального закладу, з середини 60-х рр. XIX ст., переважно завдяки приватній та громадській ініціативі, розпочалося розширення мережі початкових і середніх навчальних закладів у регіоні. Навчальні заклади стали ключовими осередками життя й діяльності педагогічної інтелігенції.

Діяльність шкіл Єлисаветградського повіту координувало Херсонське земство, запроваджене у 1865 р. після затвердження «Положення про земські установи» (1864) [52, с. 531–532]. Відповідно до поділу Міністерства народної освіти, воно входило до складу Одеського навчального округу. Земства контролювали й забезпечували благоустрій міст, будівництво шляхів сполучення, водопостачання тощо, а також розширювали шкільну мережу. Але їх права поширювалися в основному лише на господарчі проблеми. Навчально-виховний процес контролювало Міністерство народної освіти та Синод через губернські та повітові училищні ради, директорів й інспекторів народних училищ [332, с. 61].

Згідно з земськими звітами, Єлисаветградське земство почало вивчати стан освіти лише з середини 60-х рр. XIX ст., однак, спрямовувало більшу увагу на розбудову міської середньої школи для потреб заможних верств населення [52, с. 463–489]. Проте, як переконують нас звіти Земських зборів та інші першоджерела, цей місцевий орган влади докладав чимало зусиль не лише у розширення мережі початкових шкіл Єлисаветградського повіту у другій половині XIX – початку XX ст., а й всіляко сприяв покращенню навчально-виховного процесу, головним чином підтримуючи ці навчальні заклади матеріально (кошти виділялись на придбання наочності, книг та ін.).

У другій половині XIX ст. відкривається низка навчальних закладів у Єлисаветградському повіті. Мережу середніх навчальних закладів повіту у другій половині XIX – початку XX ст. утворювали чоловічі та жіночі гімназії й прогімназії, а також одне реальне училище. Серед найбільш значимих середніх навчальних закладів Єлисаветградського повіту другої половини XIX – початку XX ст. назвемо такі: Єлисаветградська жіноча гімназія (1860), Єлисаветградське земське реальне училище (1870), Вознесенська жіноча прогімназія (1876), Вознесенська чоловіча прогімназія (1876), Єлисаветградська чоловіча гімназія (1879), Бобринецька жіноча прогімназія (1882), Єлисаветградське друге комерційне училище (1914), Новомиргородська жіноча гімназія (1914) та ін. [488, с. 65].

Характеризуючи становище освітньої галузі в повіті, зауважимо, що основна кількість навчальних закладів зосереджувалася у Єлисаветграді.

За даними 1861 р. у Єлисаветграді, окрім приходського повітового та духовного училища, функціонували офіцерське кавалерійське училище, приватний чоловічий пансіон Гумберта, приватне чоловіче училище Шпейтеля, 2 жіночих пансіони, 3 однокласні жіночі школи, міське жіноче училище для дітей – вихідців з бідних сімей, 2 безкоштовні чоловічі недільні школи при кавалерійському та повітовому училищах, казенне єврейське училище I розряду, єврейська талмуд-тора першого ступеня, 20 єврейських хедерів – чоловічих та жіночих другого ступеня [216, с. 84].

У другій половині XIX – на початку XX ст. у Єлисаветграді функціонувало кілька військових навчальних закладів: у 1859–1866 рр. – офіцерське кавалерійське училище, з 1865 по 1917 рр. – кавалерійське училище, яке з 1865 до 1902 р. було юнкерським (ЄКЮУ) (одне із двох в усій Російській імперії), з 1902 до 1917 р. – військовим (ЄКУ). У 1869–1886 рр. діяла військова прогімназія (єдина на території України) [459, с. 143].

На увагу заслуговує Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. Згідно зі статистичними даними, у місті 10 жовтня 1860 р. було відкрито двокласне дівоче училище. На його утримання з 1861 р. місто щорічно виділяло 1355 крб. Плата за навчання становила 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – ще 5 крб. Навесні 1869 р. училище мало один підготовчий та чотири основних класи. Надалі статус цього осередку також зазнав низки змін: 1869 р. за громадською ініціативою його було реорганізовано з другого на перший розряд, а 9 вересня 1870 р. – на громадську жіночу гімназію, при якій у 1881 р. було відкрито восьмий додатковий педагогічний клас, який з 1909 по 1912 рр. існував як паралельний [446, с. 89–90].

Серед навчальних закладів середнього рівня варто відзначити Вознесенську жіночу прогімназію та Новомиргородську жіночу гімназію, учениці яких по закінченні навчання досить часто влаштовувались працювати у початкові навчальні заклади Єлисаветградського повіту.

Так, Вознесенська жіноча прогімназія була відкрита у 1876 р. як прогімназія у складі двох класів. У серпні 1900 р. – реорганізована у гімназію. Станом на 1 січня 1906 р. складалася з одного підготовчого та семи основних класів. Дівчата вивчали Закон Божий, російську мову, математику з фізикою, географію, історію, природничу історію, гігієну, рукоділля, чистописання, французьку та німецьку мови, а також мали заняття з гімнастики й танців [301, с. XLIII–XLIV].

Новомиргородська жіноча гімназія діяла з 1914 по 1920 рр. як восьмирічна та мала додатковий педагогічний клас. Запроваджено теоретичні і практичні заняття. По закінченні курсу, дівчата отримували звання домашньої вчительки за різними спеціальностями на власний вибір, тобто, залежно від тих предметів, які вони вивчали додатково. Зокрема, в додатковому класі вивчали методики: російської мови, арифметики, чистописання, природознавства, малювання та співів) [817].

Одним із найбільш культурних і естетично розвинутих навчальних закладів Херсонської губернії була Єлисаветградська чоловіча класична гімназія, відкрита 1 липня 1879 р. Проіснувавши 41 р., вона відіграла помітну роль у громадському та освітньому житті міста.

Рівень навчання в гімназії був досить високим. Приймали в гімназію дітей з 9 років після успішної здачі вступних екзаменів. Зараховували в клас, який відповідав рівню підготовки дітей. У гімназії вивчали: Закон Божий, російську, латинську, грецьку, французьку, німецьку мови, каліграфію, філософську пропедевтику, законодавство, арифметику, алгебру, геометрію, тригонометрію, фізику, космографію (астрономію), історію, географію, малювання [799, арк. 72].

Очоловав гімназію директор, помічником його був в. о. інспектор із навчальної та виховної роботи. Призначення директора і викладачів було у повноваженні попечителя Одеського навчального округу. Зазначимо, що у Єлисаветградській класичній гімназії періодично збиралися директори всіх навчальних закладів міста для обговорення освітніх питань, зокрема, і для

прийняття єдиних покарань для учнів за порушення поведінки. Відомості про порушення поведінки гімназистів і покарання заносилися класним наставником у журнал.

Серед випускників було чимало майбутніх визначних діячів науки та культури, наприклад, В. Винниченко, Б. Гессен, А. Гольденберг, Б. Завадовський, Я. Івашкевич, Ф. Нікітін, І. Тамм, Н. Ширман та ін. [173, с. 41].

Свою діяльність Єлисаветградська головна класична гімназія припинила у 1920 р. на підставі постанови Народного комісаріату освіти УРСР від 4 липня 1920 р. про створення єдиної семирічної трудової школи [173, с. 35].

Одним із видів навчальних закладів у Російській імперії були реальні училища. Реальними училищами на той час вважалися середні навчальні заклади, що давали реальну освіту. З 1864 р. в Україні існували 8-класні реальні гімназії, які в за Статутом 1872 р. були перетворені на шестирічні реальні училища з поділом у V–VI класах на основне і комерційне відділення із додатковим VII класом професійного спрямування. Як і раніше учні реальних училищ не мали права вступати до університетів.

За сприяння Земства Єлисаветградського повіту і на основі складеного ним проекту, а також урахуваючи необхідність у такому навчальному закладі, як для мешканців Єлисаветградського так і Олександрійського повітів було відкрито Єлисаветградське земське реальне училище – одне з перших навчальних закладів такого типу в Російській імперії і перше в Україні. Датою організації училища можна вважатися 01.07.1870 р., так як з цього числа почалися засідання педагогічної ради училища, а з 03.08.1870 р. почалися вступні іспити і лише 31.08.1870 р. було урочисте відкриття училища. Училище було приватним навчальним закладом і утримувалося за рахунок Земств.

Саме земське реальне училище по праву вважається найкращим навчальним закладом краю. З 1873 по 1882 рр. очолював заклад Михайло Ромулович Завадський, педагог, реформатор освіти, сенатор. Зауважимо, що

саме М. Завадський видавав з 1881 по 1883 р. у Єлисаветграді перший в Україні незалежний від Міністерства народної освіти часопис «Педагогический вестник», котрий презентував передові педагогічні ідеї свого часу.

У земському реальному училищі викладали відомі в Російській імперії вчені В. Григорович – професор славістики, Г. Близнін – викладач історії і хімії, пізніше відомий метеоролог, Р. Пржишиховський – викладач фізики та математики, В. Флоровський – протоієрей, викладач Закону Божого, В. Ястребов – викладач історії та географії, з ініціативи якого в 1883 р. при реальному училищі було відкрито перший краєзнавчий музей, талановитий художник, випускниу Академії мистецтв Ф. Козачинський та ін. [311, с. 52].

Тут здобули освіту відомі своїм талантом архітектор Я. Паученко, інженер, батько Нобелівського лауреата Ігоря Тамма – Є. Тамм, письменники Є. Маланюк, Ю. Придворов (Дем'ян Бедний), О. Тарковський, Ю. Яновський, театральні діячі М. Садовський, П. Саксаганський, професор живопису О. Осьмьоркін та інші. З 1875 по 1881 р. у земському реальному училищі навчався громадсько-політичний діяч Є. Чикаленко.

Спочатку училище було засноване у складі перших трьох класів. У 1878 р. був прийнятий перший статут Єлисаветградського земського реального училища, згідно якого учні училища, закінчивши повний курс навчання, могли вступати у вищі спеціальні училища, склавши іспити і отримавши атестати про закінчення училища. Згідно статуту Єлисаветградське земське реальне училище перебувало у відомстві попечителя Одеського навчального округу, а з 20 жовтня 1882 р. училищу були надані права урядових реальних училищ, з якими воно зрівнялося в програмах і навчальних планах і знаходилось у відомстві Міністерства народної освіти [803, арк. 43].

Згідно звітніх матеріалів у 1888 р. училище вже складалося з 9 класів: одного підготовчого, шести основних, одного додаткового загального відділення й одного паралельного відділення IV класу. У 1905 р. земське

реальне училище складалося з десяти класів: підготовчого, шести основних класів із паралельними відділеннями при IV й V та додаткового загального відділення [393].

Аналіз статистичних даних дає підстави стверджувати, що в училищі навчалися діти всіх верств населення. На 1 січня 1893 р. загальна кількість учнів у Єлисаветградському земському реальному училищі становила 264 особи, у 1894 – 266, у 1895 – 289, у 1896 – 291. У 1896 р. за місцем проживання батьків учнів у м. Єлисаветграді та в його околицях в училищі навчалось 192 особи (66 %), Єлисаветградського повіту – 53 особи (18,2 %), других повітів Херсонської губернії – 16 (5,5 %), інших губерній – 30 (10,3 %). Що, зі свого боку, дає підстави стверджувати – училище користувалося попитом у населення і бажання отримати у ньому освіту було досить великим [807, арк. 4].

До 1 класу училища приймалися діти з 10 років, які вміли читати і писати російською мовою, які знають основні молитви та основні арифметичні дії. У всі наступні класи приймалися учні, котрі мали відповідні знання.

У Єлисаветградському земському реальному училищі викладалися такі предмети: Закон Божий, російська мова з церковнослов'янською та словесністю, історія, географія, чистописання, математика (алгебра, геометрія, тригонометрія), хімія, фізика і космографія, анатомія, креслення, німецька та французька мови. До переліку навчальних предметів належали також співи, малювання та гімнастика для бажаючих. У кожному класі навчалося не більше 40 учнів, за необхідності з дозволу повітового земства відкривалися паралельні класи. За бажанням батьків за додаткову плату вихованці могли навчатися музиці й танцям. Випускникам училища також давалися початкові уявлення про: державний устрій, основні закони імперії, головні цивільні та кримінальні закони. У реальному училищі функціонували кабінет фізики, хімічна лабораторія, кабінет природничих наук, історико-географічний і археологічний музеї, бібліотека.

Особливістю роботи Єлисаветградського земського реального училища було те, що при ньому існували з 1879 р. безкоштовні вечірні класи малювання, які були організовані академіком портретного живопису Петром Крестоносцевим [57]. Згодом на прохання місцевих робітників, учителі математики реального училища разом з класами малювання двічі на тиждень проводили заняття з креслення. У 1892 р. також почав діяти клас моделювання, а з 1894 р. – скульптурний клас ліплення з глини і воску. У свята та недільні дні викладачі по черзі навчали живопису олійними й акварельними фарбами. Вечірні класи малювання та креслення користувалися попитом у населення [344, с. 121]. Згідно зі статистичними даними, заняття з малювання щороку відвідували не менше 100 осіб, а з 1890-х рр. цей показник постійно збільшувався. Так, у 1895 р. контингент учнів у всіх класах складав 104 особи, серед вихованців були учні земського реального училища – 15, з класичної гімназії – 8, з духовного училища – 2, учениць жіночої гімназії – 3, ремісників – 40, любителів – 36.

З 1874 р. на кошти училища була організована метеорологічна станція, мета якої полягала у виявленні кліматичних особливостей місцевості і визначенні коливань температури. Метеорологічна станція при земському реальному училищі видавала довідки приватним особам і різним підприємствам з необхідними їм метеорологічними спостереженнями. Керівниками станції були вчителі даного реального училища [808].

Заклад був досить популярним у місті та вважався освітнім центром регіону, осередком грамотності; окрім дітей дворян, у ньому здобували освіту близько 60 % дітей міщан і селян [216, с. 92].

Училище проіснувало до 1919 р. Згідно з Постановою єдиної трудової школи Наркому Освіти від 30.10.1918 р. з встановлення радянської влади реальні училища були реорганізовані в єдині трудові школи. Проте, представники педагогічного колективу, які залишилися у місті, невдовзі були знову залучені до справи викладання дисциплін у оновлених навчальних закладах міста [216, с. 119].

Під час наукового пошуку встановлено, що серед найбільших досягнень Єлисаветградської доброчинності щодо забезпечення простого люду як елементарними, так і спеціальними знаннями – багата й різнопланова діяльність Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища, заснованого 15 жовтня 1867 р. за сприяння викладача місцевого кавалерійського училища М. Федоровського і дружин офіцерів училища – О. Рязанової та О. Некрасової. Порівняно з іншими початковими училищами цей заклад був набагато кращим і у навчальному і в інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових (повітових) шкіл [524, с. 14].

До ремісничо-грамотного училища приймалися для навчання учні, що закінчили міські й сільські школи. Основною метою училища було навчання дітей грамоті на рівні 2-класних народних училищ і підготовка педагогічних кадрів для викладання ремесел у сільських приходських школах. Це було перше народне училище, в якому безплатно набували фаху діти найбіднішого місцевого населення. До ремісничо-грамотного училища приймали хлопчиків з 11 р., дівчаток – 8 р. усіх верст населення (переважно це були діти міщан, селян і діти солдатів). Для прийому в I клас не вимагалось ніяких попередніх знань, при бажанні вступити в старші класи учні складали екзамени.

Згодом, у 1873 р. воно перейшло під опіку Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел [815, арк. 100].

У звіті про стан Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища за 1884/1885 н. р. подано інформацію, що училище мало 2 відділення – жіноче та чоловіче, що були розташовані за різними адресами: для дівчат – на розі вул. Тюремної та Вокзальної, а для хлопців – на розі Перспективної та Олексіївської вулиць. У кожному корпусі були свої вчителі. На той час в училищі працювало 12 учителів, які навчали 180 учнів [815, арк. 54].

В училищі було всього 4 класи, а також підготовчі класи для старших і менших дітей. У підготовчих класах навчали читати і писати за звуковим

методом. У першому класі вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику; у другому класі (крім вищезазначеного) географію; у третьому – російську мову, російську історію і геометрію. Усі учні займалися гімнастикою і церковним співом. Такі предмети, як географія, фізика, технологія металів і дерева, природознавство, відомості з законодавства вивчалися тільки у спеціальному чоловічому відділенні.

У чоловічому відділенні навчалися столярній, токарній справі, в жіночому відділенні вчили шити і в'язати. Навчання ремеслу починалося з 12 років. У 1886 р. чоловічі та жіночі навчальні класи були об'єднані і теоретичний курс навчання проходив разом, окремо займалися лише в майстернях.

У 1898 р. в училищі вже навчалось 206 осіб, з них 76 хлопчиків. Уводиться викладання креслення і малювання. Вимоги до рівня підготовки учнів, якості засвоєння знань і ремесел були високі. Так, у 1898 р. із 141 учня залишено на другий рік 27 осіб. Оцінювали знання за п'ятибальною системою за чверть, а в кінці навчального року ставилася підсумкова оцінка [814, арк. 12].

З 13 січня 1905 р. в Єлисаветградському безкоштовному ремісничо-грамотному училищі було знову відкрито спеціальне чоловіче відділення і при ньому навчальна майстерня. Основним завданням спеціального відділення була підготовка керівників для навчальних ремісничих відділень, які відкривалися в селах для підняття матеріального добробуту населення [816, арк. 59–62].

До спеціального чоловічого відділення приймали дітей усіх станів населення з 12 до 14 рр. після складання екзаменів за програмою міських початкових народних училищ. Діти, які закінчили освітній курс у безкоштовному ремісничо-грамотному училищі, а також у міських початкових народних училищ, церковно-приходських школах і однокласних єврейських училищах приймалися в перший клас без екзаменів і при вступі

складали лише конкурсний іспит з російської мови і арифметики на спільних засадах з вступниками, котрі отримали домашню початкову освіту.

Термін навчання був 5 р., з них 4 р. – заняття в навчальних класах і майстернях, а на п'ятому році проводилися лише практичні заняття. Упродовж перших чотирьох років учні займалися від 8-ми годин ранку до 12-ти години в навчальних класах, а з 14-ої до 18-ої години займалися в майстернях училища. У навчальних класах викладали: Закон Божий, російську мову, арифметику, геометрію, вітчизняну історію, географію, механіку, фізику, технологію металів і дерева, природознавство, дітям давали початкові знання законодавства. Викладання навчальних предметів відбувалося відповідно до програм, складених виконавчим комітетом.

У навчальних майстернях дітей навчали різним ремеслам: столярному, токарному, різьбі по дереву, слюсарно-ковальській справі. Викладання зазначених ремесел мало практичне спрямування і передбачало прищеплення умінь і навичок з певного ремесла.

По закінченню повного п'ятирічного курсу у спеціальному відділенні випускники мали право складати іспити, після успішного складання яких, отримували звання вчителя початкових училищ.

Здібні, але бідні учні зараховувалися до училища з повним утриманням за рахунок Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел або їм видавалась стипендія.

Для вирішення питань, що стосувалися навчальної частини була створена училищна рада, яка збиралася не менше ніж раз в місяць. Вона складала програми з предметів і розподіляла вивчення предметів по класам, призначала перевідні та випускні экзамени, призначала нагороди кращим учням, складала щорічні звіти про результати навчання.

Як свідчать численні архівні документи Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотному училище за своїм типом, програмами, майстерністю викладання було єдиним таким ремісничо-грамотним училищем не тільки в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії.

Після запровадження 1871 р. у Єлисаветграді нового міського положення (затвердженого 16 червня 1870 р.) органи самоврядування міста налагодили розбудову мережі міських народних училищ. Більшість новостворених закладів мали почесних попечителів, на пожертви яких будувалися школи, організовувалися гаряче харчування, дитячі свята, екскурсії тощо [157, с. 111]. При 5-му народному училищі (відкрилося 1884 р.) одразу ж розпочали роботу слюсарне й столярне ремісниче відділення і швейна майстерня. Це мало особливо важливе значення, оскільки надавало вихованцям можливість здобути не лише початкову освіту, а й певний фах. Думські депутати виділили на таку добру справу 1 803 крб. і відповідне приміщення. У 1890-х рр. міська дума неодноразово розглядала питання про влаштування народних училищ й у віддалених від центру околицях. Так, 1 квітня 1891 р. було затверджено кошторис побудови Завадівського училища (5649 крб.). Сам заклад відкрився 1889 р. на честь роковини відвідання Єлисаветграда Олександром III разом з родиною. Кушівський навчальний осередок йменувався училищем імені графа Коцебу, котрий раніше управляв Новоросійським краєм. Загалом до 1899 р. Єлисаветград налічував 7 початкових народних шкіл з 1037 учнями. При цьому малозабезпечені діти звільнялися від плати за навчання, хоча їх утримання щороку обходилося в 17300 крб. [551, с. 179; 344, с. 120–121].

Зауважимо, що однією з характерних рис суспільно-педагогічного руху у другій половині XIX ст. було створення культурно-освітніх товариств. Так, Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел було засноване в 1873 р. за ініціативи громадського і культурного діяча, педагога М. Федоровського й об'єднувало навколо себе значну частину інтелігенції міста. Товариство на благодійних засадах здійснювало масштабну просвітницьку, педагогічну та освітянську роботу: сприяло заснуванню навчальних закладів, організовувало недільні читання літератури прогресивного спрямування, проводило значну освітню й організаційно-пропагандистську роботу серед населення та учнів навчальних закладів,

влаштувало театральні вистави, концерти, художні виставки. Зусиллями товариства у місті було відкрито притулок для малолітніх бездомних дітей, перші дитячі садки (1913; 1915), безплатну народну бібліотеку-читальню (1895) та громадську бібліотеку (1899). Активна просвітницька й пропагандистська діяльність членів товариства відіграла провідну роль у поширенні освіти серед різних прошарків населення, сприяла розвитку шкільництва на території регіону. Значний внесок у поживлення роботи товариства зробили Н. Бракер, П. Рябков, М. Федоровський, В. Харцієв та ін.

Останнє десятиліття ХІХ ст. відзначається стрімким розвитком мистецької освіти в краї. Єлисаветград кінця ХІХ – початку ХХ ст. має славу міста не тільки з високим рівнем розвитку освіти, а й музичної, художньої та театральної культури. Значну роль у розвитку музичної і хорової культури в місті відіграла музична школа Г. Нейгауза. Звідси на початку ХХ ст. вийшли видатні музиканти і композитори Г. Нейгауз, Ф. Блуменфельд, класик польської музики К. Шимановський. Перші кроки в мистецтві робив тут відомий художник І. Похитонов уродженець міста. 5 жовтня 1885 р. започаткувало свою діяльність «Єлисаветградське товариство витончених мистецтв», члени якого навчали мистецтва співу в приміщенні дворянського клубу.

На території краю діяли аматорські музичні та театральні колективи, що дали початок українській професійній трупі, заснованій Марком Кропивницьким восени 1882 р. До цього успіху були причетні також М. Заньковецька, І. Карпенко-Карий, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Тобілевич та ін. [311, с. 35]. Тут починали свою діяльність видатні представники українського театрального мистецтва, пізніше народні артисти СРСР Г. Юра та І. Мар'яненко [718, с. 127].

На початок ХХ ст. на території сучасної Кіровоградщини налічувалося 337 шкіл різного підпорядкування та 135 церковнопарафіяльних шкіл, у яких навчалося близько 50 тис. дітей. Крім того функціонували приватні пансіонати, недільні й народні школи, єврейські хедери тощо. Ці та інші

навчальні заклади відігравали значну роль у суспільно-культурному житті краю [311, с. 43].

Аналіз джерел дає підстави стверджувати, що справу народного просвітництва насамперед продовжували розвивати приватні освітні осередки. Так, у 1859 р. відкривається приватне чоловіче училище Шрейтеля (рівня повітового). Потребу в знаннях жіноцтва задовольняли: пансіон Титаренкової (1820), пансіон Фортвенглер (1855), у яких викладалися загальноосвітні дисципліни, рукоділля, музика, іноземні мови. Навчальні заклади такого типу існували різний строк. Деякі з них діяли десятки років, здобуваючи популярність, маючи порівняно великий контингент учнів.

Одним із закладів такого типу було приватне жіноче училище 1-го розряду Г. Єфімовської, засноване у 1902 р., яке за пропозицією Міністерства Народної Освіти від 03.01.1904 р. № 212 згідно чинного положення від 24 травня 1870 р. було перетворене на жіночу прогімназію. У 1907 р. за розпорядженням попечителя Одеського навчального округу від 18 травня за № 5895 прогімназія була перетворена на 7-класну жіночу гімназію [822, арк. 16–17].

Гімназія, заснована Г. Єфімовською, користувалася всіма правами повноправних гімназій Російської імперії:

- гімназія належала до Одеського навчального округу та не залежала від дирекції народних училищ, у підпорядкуванні якої були приватні училища та гімназії;

- усі розпорядження Міністерства народної освіти та попечителя Одеського навчального округу розповсюджувалися на гімназію;

- особовий педагогічний склад гімназії (директор, учителі, класні наглядачі) були на державній службі та мали відповідні повноваження.

У 1904 р. у гімназії навчалось 219 дівчат різного сповідання. Серед них були діти дворян, чиновників, батьків з духовним званням, почесних громадян та купців, міщан та цехових, селян та іноземців [822, арк. 16–17]. Обслуговувала гімназія переважно місцеве міське населення. Згідно звітних

матеріалів за 1904–1910 рр., у гімназії існувало 2 підготовчих класи (молодший та старший), 7 основних та 8-й додатковий педагогічний. Гімназистки користувалися всіма правами учениць урядових та суспільних гімназій, отримуючи атестати за 7-й клас, свідоцтва домашніх наставниць та вчительок по закінченню 8-го класу та свідоцтва за будь-який клас при виході з гімназії до її закінчення чи переведенні до іншої гімназії. Право видачі атестатів та свідоцтв належало педагогічній раді без усіляких ускладнень та обмежень, що існували для приватних закладів [823, арк. 5]. Серед предметів, які викладалися у гімназії, були Закон Божий, російська мова, математика, природознавство, історія та географія, краснопис, рукоділля, німецька та французька мови, гігієна, співи та танці [398, с. 50].

Плата за навчання до 1915 р. включно була 250 крб., пільгова (для малозабезпечених осіб) – 120 крб. на рік. Через велике зростання цін у січні 1916 р. плата за пансіон була збільшена на 45 крб., пільгова – на 25 крб. [823, арк. 5].

Звіт шкільного бюро за 1910 р. свідчить про те, що зі складу учениць старших класів був створений хор, що виконував церковні пісні під час Великого посту та під час молебнів та панахид, а також виконував світську музику, з якою виступав під час так званих «недільників» та вечорів у гімназії. «Недільниками» називали вечірні зібрання у неділю учениць окремо для кожної вікової групи (старші, середні, молодші), на яких учениці слухали читання з картинами чарівного ліхтаря, декламували вірші та окремі сцени з російських драматургічних творів, готували інструментальні, вокальні та хорові номери. Ці заходи мали на меті надати дітям корисні розваги у позитивному середовищі, у спілкуванні з подругами, вчительським персоналом, керівництвом та представниками батьків [398, с. 41–42].

У серпні 1916 р. Г. Єфімовська заявила попечительській раді про своє бажання передати гімназію у відомство міста. На той час цей заклад проіснував 14 р. і мав всі права урядових гімназій.

Узагальнення архівних матеріалів свідчить, що за період існування гімназії контингент учениць зріс до 600 осіб, що спричинило відкриття паралельних класів (з старшого підготовчого до 7-го). Цей факт доводить, що гімназія здобула популярністю серед населення і відіграла помітну роль у громадському і освітньому житті міста.

На той час у місті існувала лише одна жіноча гімназія, і, безумовно, вона була не в змозі задовольнити потреби населення. Попечительська рада гімназії в листі-зверненні № 346 від 22 серпня 1916 р. до міської думи Єлисаветграду наголошувала на необхідності відкриття в місті другої жіночої гімназії. Зважаючи на це, попечительська рада пропонувала місту прийняти в своє відомство вже укомплектований заклад, що було набагато дешевше, ніж будувати новий. Останній документ про передачу місту гімназії, заснованої Г. Єфімовської, за № 8439, датовано 28 жовтня 1916 р. [823, с. 8–21].

У другій половині XIX ст. на Єлисаветградщині функціонувала розгалужена система шкіл для національних меншин. Так, казенне єврейське училище першого розряду відкрилося у 1851 р. Училище складалося з двох класів, де вивчалися Закон Божий (талмуд), російська, німецька, єврейська мови, арифметика. Наприкінці XIX ст. в місті виникло друге казенне єврейське училище. Талмуд-тору першого ступеня було засновано у вересні 1858 р. Вона теж налічувала два класи й передбачала вивчення дисципліни, що і казенне єврейське училище. При школі також діяв підготовчий клас для дітей віком 4–6 років. 1880 р. при талмуд-торі відкрилися ремісничі відділення. Школа розміщувалася у дворі місцевої синагоги й надавала початкову освіту сиротам і дітям бідних родин передмість Балки, Кушівки, Пермського. Заклад мав неабияку популярність серед населення. Також у Єлисаветграді діяли 20 нижчих хедерів, де основна увага приділялася буквальному вивченню талмуда, а в другоступеневих додатково засвоювалися російська мова та арифметика. Наступну групу освітніх осередків міста, де єврейські діти могли здобути елементарні знання, склали молитовні школи, котрих 1894 р. налічувалося 11 [344, с. 120].

На початку ХХ ст. через об'єктивні причини державні навчально-виховні заклади мали обмежені можливості для здійснення нововведень. Значно більший інноваційний потенціал мали навчально-виховні заклади, засновники яких намагалися побудувати педагогічний процес на гуманістичних засадах, підвищити його ефективність через привнесення змін у зміст, методи і форми навчання й виховання. Створювалися авторські навчально-виховні заклади побудовані на оригінальних (авторських) ідеях та технологіях. Саме таким було Єлисаветградське громадське комерційне училище, засноване у 1908 р. відомим педагогом Василем Івановичем Харцієвим. Зазначимо, що Єлисаветградське громадське комерційне училище, яке В. Харцієв очолював упродовж десяти років (1909–1919) відрізнялося від інших середніх навчальних закладів Російської імперії новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу: індивідуальний підхід до учнів; тісний зв'язок із сім'ями учнів, вільний вибір педагогами методів навчання й виховання. Навчально-виховний процес комерційного училища був побудований на демократичному, гуманістичному, педоцентричному, трудовому (діяльному) принципах, що сприяло цілеспрямованому, всебічному та гармонійному розвитку учнів.

Зауважимо, що серед великої кількості гімназій, створених упродовж означеного періоду в регіоні, до 1919 р. не було жодної української, заборонялося викладання української мови, літератури, історії та географії України. Таке становище – наслідок русифікаторської політики самодержавства (Валуєвський циркуляр 1863 р., Емський указ Олександра II 1876 р., матеріали слідчої комісії у справі про «малоросійську» пропаганду 1875–1876 рр., циркуляри І. Делянова 1887 р., секретні постанови та розпорядження А. Ширінського-Шихматова, П. Антоновича, Д. Толстого, проекти та пропозиції до законодавчих актів І. Васильчикова, Н. Аненкова, О. Безака тощо).

На початку ХХ ст. поряд із проблемою надання освітніх послуг для населення, актуальним питанням було здійснення підвищення кваліфікації

вчителів для збільшення кількості професійно підготовлених учителів, а також підвищення кваліфікації існуючих, велике значення мали річні педагогічні курси, відкриті у 1901 р. при Єлисаветградському шестикласному училищі. З 1909 р. вони стали дворічними, пізніше – трирічними [488, с. 168].

Заслуговує на увагу, що на теренах нашого краю на станції Долинська Південної залізниці Херсонської губернії розпочинав свою педагогічну діяльність видатний педагог Антон Семенович Макаренко, працюючи у двокласному залізничному училищі (1911–1913).

На початку 20-х рр. ХХ ст., після остаточного встановлення радянської влади, розпочалася державна перебудова, у процесі якої було проведено низку освітніх реформ. Найважливішою особливістю шкільної освіти регіону того часу було її підпорядкування інтересам держави, перебудові суспільного життя.

Зауважимо, що у радянські часи у 1923 р. м. Єлисаветград було окружним центром УСРР. 1924 р. місто було перейменоване на Зінов'євськ, у грудні 1934 р. перейменоване на Кірово, а разом з новим перейменуванням на Кіровоград у січні 1939 р. стало обласним центром.

Особливості досліджуваного періоду (необхідність відбудови та будівництво нових навчальних установ тощо) зумовили те, що шкільна освіта в регіоні розвивалася в скрутних матеріальних умовах, це змушувало у 20-ті рр. використовувати для підтримки шкіл кошти мешканців та сільських громад. У регіоні відчувався брак кваліфікованих педагогічних працівників.

Функціонування шкільної освіти у той час оцінювали за статистичними даними: кількість шкіл, кількість учнів, кількість учителів; кількість українських шкіл та шкіл національних меншин, охоплення освітою дітей робітників, селян, кустарів тощо. У 1920 р. у регіоні налічувалося 500 шкіл, зокрема в Єлисаветграді – 28. У повіті діяло 494 школи. Працювала мережа «лікнепів» (651), шкіл для дорослих (77), дитячих будинків (21), професійних навчальних закладів (19) [311, с. 44].

Починаючи з 1923 р., матеріальне становище установ Соцвиху регіону поступово підвищується, зростає зарплата вчителям, що мало значний вплив на поліпшення навчально-виховної роботи шкіл.

Згідно з планами радянського керівництва з розгортання шкільної освіти у регіоні щороку збільшується відсоток дітей, охоплених школою. Так, у Зінов'євському окрузі в 1924/1925 н.р. існувало – 493 шкіл; з них I ступеня (1–4 кл.) – 469, II ступеня (5–7 кл.) – 34. Розподілялися вони так: в Округовому місті – 17, позаштатних містах – 22, в сільській місцевості – 454. Загалом школами Соцвиху було охоплено 36,5 % дітей округи. У 1925/1926 н.р. кількість дітей, охоплених школою, від загальної кількості дітей шкільного віку складала – 47,08 % [829, арк. 465–566].

У 1925 р. в регіоні функціонувала розгалужена мережа національних шкіл. Як свідчать архівні документи, в Зінов'євському окрузі існували такі школи для національних меншин: єврейські школи (трудові школи I ст. – 4, кількість учнів – 433; трудові школи II ст. – 2, кількість учнів – 304; дитячі будинки – 2, кількість учнів – 130); німецькі школи (трудові школи I ст. – 3, кількість учнів – 91); молдавські школи (трудові школи I ст. – 22, кількість учнів – 238). Усі зазначені установи утримувалися на кошти місцевого бюджету, а на селі – сільськими радами та за рахунок батьків [829, арк. 490]. Відзначимо, що хоча становлення та розвиток освіти для національних меншин у регіоні супроводжувався значними труднощами – організаційними та матеріально-технічними, проте втілення її в життя дало вагомий результат завдяки створенню різних типів народних шкіл для етнічних груп переважно за приватної ініціативи.

Зауважимо, що джерела фінансування шкіл були різноманітні. Після декрету від 13 липня 1922 р. трудові школи були зняті з державного бюджету та передані на місцеве утримання. Договірна кампанія (утримання шкіл населенням) не дала помітних результатів, а поступове зміцнення бюджету дозволило, як свідчать архівні документи, в межах старої округи за 1924/1925 н.р. відкрити 12 таких шкіл у 5 районах округу [829, арк. 560].

Господарчі потреби шкіл (ремонт) здійснювали за рахунок сільських рад та сільських товариств. Понад 50 % шкіл забезпечували учнів навчальними посібниками за рахунок батьків. Зарплати вчителям у цих школах, як і відрахування на Соцвих проводилося за рахунок батьків або населення в розмірі ставок місцевого бюджету.

Наведені факти дозволяють зробити висновок про те, що створення договірних шкіл, залучення коштів населення було викликано не жорсткими вимогами владних структур, а скрутним становищем та потребами відбудови шкіл. При цьому зазначимо, що ці процеси відбувалися не стихійно, а відповідно до рішень губернських з'їздів та нарад з народної освіти.

Вивчення шкільної освіти регіону передбачає висвітлення умов, в яких працювали вчителі у цей період. Швидке зростання кількості шкіл та учнів обумовлювало те, що існувала гостра нестача викладачів і вихователів, 36 % усіх шкіл на всі класи мали одного вчителя. Певна частина випускників педагогічних ВНЗ не бажала працювати за спеціальністю. Причини такого становища були пов'язані з умовами праці та рівнем заробітної платні. Зокрема, заробітна платня вчителя розподілялася так: учителі, які працювали в місті отримували 35–40 крб., учителі, які працювали на селі – 30–35 крб. Однак і цю невелику платню педагогам часто затримували. Вчителів у сільській місцевості не забезпечували паливом та хлібом [829, арк. 560].

Широкого розповсюдження в регіоні набуває залучення громадськості до управління освітою. Діяльність регіональних освітніх структур є яскравим прикладом політики децентралізації управління. Але як децентралізація управління, так і самоврядування мали чітко обмежені можливості і повинні були забезпечувати реалізацію державних настанов. Подібний характер мала і свобода методичних пошуків педагогічних працівників.

Поступово в регіоні формується чітка система методичної роботи. Методичні комісії існували на кошти, які відраховувалися від спеціальних коштів трудових шкіл та установ Просвіти. За опорні пункти в районах було взято трудові школи. Опорних пунктів по Профосвітній вертикалі, а також по

Політосвітній не було, за винятком однієї школи Лікнепу. Всі дослідні опорні школи, за браком коштів перебували в дуже скрутних матеріальних умовах.

З метою контролю за роботою навчальних закладів було введено посади інспекторів. Ставилося завдання аналізу ефективності методів виховання шляхом вивчення отриманих результатів. У інструкції районним інспекторам записано: «Районний інспектор у навчальні плани шкіл не втручається, він повинен відслідковувати випадки недбалого відношення вчителів до своїх обов'язків. Про такі випадки інспектору необхідно терміново повідомити Округну інспектуру освіти та вжити відповідних заходів». Інспектори водночас виконували обов'язки і методистів, були обізнані з педагогікою та віковою психологією. Численні записки, доповідні та інформаційні матеріали інспекторів акцентують увагу на різноманітних проблемах у роботі шкіл – від незадовільного стану шкільних приміщень, відсутності необхідного обладнання, підручників до некомпетентності й непрофесійності вчителів [829, арк. 86].

У 1923 р. на XII з'їзді РКП(б) керівництво партії прийняло рішення про проведення політики коренізації. Для втілення політики українізації в Україні було призначено Л. Кагановича. Згодом відповідним декретом РНК політику українізації було поширено на навчально-виховні й культурно-освітні установи.

З початком українізації у республіці розгорнули роботу сотні курсів української мови, через які мали в обов'язковому порядку пройти місцеві службовці, склавши по їхньому закінченню екзамен. У руслі українізації зверталася увага не лише на перехід навчання українською мовою, але й підвищення рівня освітніх послуг та рівень кваліфікації самого вчительства.

Архівні матеріали свідчать, що в справі українізації у нашому регіоні проводилася кропітка робота. Так, у висновках обстеження Округної комісії з українізації проведеного 11 листопада 1926 р. інспектором Округвиконкому Дударенком зазначається, що «... у справі проведення українізації як по округу так і по всій окрузі, згідно вимог декрету ВУЦВКу, постанови РНК від

16 липня 1925 року з українізації вживалися належні та своєчасні заходи по здійсненню директив; інструктивні матеріали установам та урядницьким комісіям надавалися в повному обсязі. Проведення українізації не порушувало прав та інтересів національних меншин. По містах формально українізація проведена в усіх установах, але фактично службовцями в установах українська мова вживається на 70 %. Щодо периферії округи то ситуація є кращою – майже 95 %» [829, арк. 515].

Зауважимо, що наприкінці 20-х рр. активізується створення дитячих організацій. Так, у регіоні було засновано при міських школах дитячі кооперації, громади допомоги «МОДР» (Міжнародна організація допомоги революції) та товариства «Геть неписемність». У сільських школах регіону цей процес відбувався значно повільніше, в сільській місцевості найбільш поширеними були дитячі кооперації «Друзі дітей». Приміром, у Зінов'євському окрузі 1923/1924 н.р. загальна кількість дітей, охоплених дитячим рухом становила 250 осіб, а у 1924/1925 н.р. по всій окрузі 8419 [829, арк. 469].

З першої половини ХХ ст. у регіоні приділяли увагу не лише отриманню початкової та середньої освіти, а й навчанню кваліфікованих фахівців у сфері народної освіти. Це було пов'язано з динамічним реформуванням системи освіти, нестачею педагогічних працівників та невідповідністю працюючих педагогів сучасним вимогам.

Так, у 20-рр. ХХ ст. найбільш масовою формою підготовки вчителів були педагогічні курси. У 1922 р. почали діяти Єлисаветградські вищі педагогічні курси з трирічним терміном навчання. У низці документів ці курси іменуються вузом. Навчання на курсах було платним. У 1923–25-х рр. очолював Єлисаветградські вищі педагогічні курси професор Василь Іванович Харцієв [222, с. 55–59].

Згодом у регіоні почергово діють Зінов'євський педагогічний технікум (1925–1930), інститут соціального виховання (1930–1933), педагогічний та учительський інститути (1933–1941). Все це сприяло формуванню науково-

педагогічної спільноти, яка стимулювала розвиток як освіти, так і педагогічної думки регіону.

Зазначимо, що 20-ті рр. ХХ ст. від усіх інших періодів відрізнялися також загальним поширенням методичної роботи, розвитком системи підвищення кваліфікації, проведенням педагогічних нарад та з'їздів. Так, в окремі роки проводилось підвищення кваліфікації всіх учителів. Це було пов'язано з принципово новим характером завдань і технологій шкільної роботи та відсутністю достатньої кількості кваліфікованих викладачів. Розвиток системи педагогічної освіти дозволив наприкінці періоду вирішити проблему забезпечення школи кадрами.

У радянські часи в місті було засновано чимало нових навчальних закладів. З 1921 р. у приміщенні колишнього реального училища розміщувалися професійно-технічна школа, вечірні робітничі курси, згодом – Зінов'євський вечірній робітничий інститут сільськогосподарського машинобудування (1929–1933) та з 1930 р. Зінов'євський технікум сільськогосподарського машинобудування, який пережив індустріалізацію, війну, повоєнну відбудову [358].

У цілому цей період був суперечливим, цікавим та важливим етапом розвитку освіти в регіоні. Всупереч несприятливим умовам, багато навчальних закладів досягли відомих успіхів і забезпечили вихованцям належний рівень знань.

50–70-ті рр. ХХ ст. вважаються «золотим періодом у розвитку освіти Кіровоградщини» [239, с. 11].

У цей час у регіоні формується розгалужена система освітніх закладів: 1967 р. створено Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування (КІСМ). У Кіровоградському педагогічному інституті відбувалося зміцнення матеріально-технічної бази. Із середини 50-х рр., врахувавши попередній досвід, в інституті готують уже вчителів широкого профілю з 5-річним терміном навчання. 1951 р. створено Кіровоградське

військове авіаційне училище льотчиків далекої авіації, яке пройшло низку реорганізацій. У 1959 р. засноване Кіровоградське музичне училище.

Саме в цей період ідеал продуктивного гуманістичного виховання успішно реалізовував видатний педагог Василь Олександрович Сухомлинський, який з 1948 р. очолив Павлиську середню школу Онуфріївського району Кіровоградської області. У ній упродовж 1948–1970 рр. були реалізована педагогічна система вченого, що включала управління, навчання і виховання, вироблені з урахуванням сучасних наукових надбань та вітчизняного й зарубіжного педагогічного досвіду [537, с. 83].

На переконання ветерана педагогічної праці, заслуженого працівника народної освіти України, лаурата обласної педагогічної премії ім. В. Сухомлинського Б. Хижняка народження В. Сухомлинського, як геніального педагога, саме на території Кіровоградщини цілком закономірно «Василь Олександрович немов синтезував гуманістичні ідеї своїх попередників – елісаветградських педагогів М. Завадського, В. Харцієва та багатьох інших. І, водночас, закладав фундамент педагогіки майбутнього» [730, с. 26–27].

Діяльність В. Сухомлинського як директора Павлиської школи спричинила виникнення авторських шкіл, що сприяли розгортанню педагогічної творчості, пошукам шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу й активізації навчальної діяльності учнів на уроці; відродженню гуманістичної концепції виховання [23, с. 183].

Поруч із видатним педагогом на Кіровоградщині виросла група теоретично підготовлених, ініціативних педагогів, керівників шкіл, які через систематичні пошуки, експериментальні дослідження мистецьки поєднували розбудову інноваційних моделей шкіл з плідними науковими дослідженнями, досягли високих результатів у навчанні й вихованні учнівської молоді: Іван Гурович Ткаченко (Богданівська школа Знам'янського району), Сергій Григорович Максютін (Созонівська школа Кіровоградського району), Федір

Федорович Оксанич (Новопразька школа Олександрійського району), Павло Федосійович Козуль (Новгородківська школа Новгородківського району), Григорій Миколайович Перебийніс (Маловисківська школа Маловисківського району), Арон Борисович Рєзнік (Гайворонська школа Гайворонського району), Микола Іванович Кодак (Деріївська школа Онуфріївського району) та ін.

Імена цих педагогів відомі в Україні й поза її межами. У середині минулого століття вони одні з перших в Україні активно прилучилися до експериментально-дослідницької роботи щодо науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу, запровадження нових форм і методів навчання та виховання.

У 50–70-ті рр. ХХ століття Кіровоградщина славилась на всю країну новаторськими підходами до навчально-виховного процесу:

- випереджувальний перехід від 7-річної до 8-річної освіти;
- перші школи подовженого дня були запроваджені на два роки раніше, ніж в інших регіонах СРСР, з'явилися на Кіровоградщині (Созонівська, Катеринівська і Аджамська школи (Кіровоградський район), Павлиська школа (Онуфріївський район) та ін.);
- реалізація політехнічного компоненту в освіті, створення учнівських виробничих бригад і таборів праці й відпочинку – Новопразька (Олександрійський район), Богданівська (Знам'янський район), Комишуватська (Новоукраїнський район) середні школи та ін.;
- нові форми трудових об'єднань учнів – міні-колгоспи (Кропивницька середня школа (Новоукраїнський район));
- першість у заснуванні міжшкільних майстерень (1962) та міжшкільних навчально-виробничих комбінатів – Гайворон, Новоукраїнка, Олександрія, Войнівка (Олександрійський район), Вільшанка (Вільшанський район) (1964);
- навчання дітей 6-річного віку (м. Знам'янка) та дошкільне виховання (Суботці Знам'янський район, Новоархангельськ Новоархангельський район та ін.);

- перехід на модернізований зміст освіти;
- експериментальні підходи до розробки наукових основ диференціації навчання в старших класах (О. Хмура), а пізніше й у початкових (С. Логачевська) [730, с. 27].

Отже, наш край завжди був на попередньому рубежі різноманітних новацій у галузі освіти. Підтвердженням цього є здобутки у сфері професійної освіти у регіоні; оригінальне розв'язання педагогічних проблем та вагомий вклад у розвиток освітніх процесів регіону в другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. – М. Федоровського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова, В. Ястребова та ін.; перший в Україні незалежний від Міністерства народної освіти педагогічний часопис «Педагогический вестник» (1881–1883) М. Завадського; Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914), яке було одним з найуспішніших в Російській імперії; перші кроки педагогічної діяльності А. Макаренка на теренах краю; оригінальні педагогічні системи в 50–70-ті рр. минулого століття (В. Сухомлинський, І. Ткаченко, О. Хмура, М. Кодак, П. Козуль, С. Максютін, Ф. Оксанич, А. Резнік та ін.).

Висновки до першого розділу

У розділі проаналізовано концептуальні засади дослідження, уточнено ключові поняття, здійснено аналіз джерельної бази, схарактеризовано історію Кіровоградщини (Єлисаветградщини) та особливості соціокультурного розвитку краю.

У розділі обґрунтовано теоретико-методологічні засади дослідження (підходи, принципи, методи). Серед методологічних підходів визначено такі: системний, культурологічний, герменевтичний, історіографічний, парадигмальний, персоналістично-біографічний. Означені підходи ґрунтуються на сукупності методологічних принципів (історизму, єдності історичного і логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності вивчення

історико-педагогічних процесів і явищ, детермінізму) та методів (загальнонаукових: аналіз, синтез, індукція, дедукція, узагальнення, порівняння, ретроспекція та специфічних: наративний, історико-структурний, історико-компаративістський).

У роботі схарактеризовано основні джерела дослідження, які ґрунтуються на висвітленні історико-педагогічних рефлексій дослідників про розвиток освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Розкрито джерельну базу за методологією дослідження та її змістом. За методологією дослідження освітніх явищ і процесів минулого Кіровоградщини (Єлисаветградщини) висвітлено: історичні праці, у яких розкрито педагогічні феномени з погляду розвитку загальнокультурних процесів (наявність та кількість освітніх закладів у регіоні, кількісний та якісний склад викладачів та учнів, матеріально-технічна база тощо); історико-педагогічні праці, у яких домінантою проходить процес навчання (виховання) під кутом зору його мети, завдань, змісту, форм, методів, способів викладання та учіння тощо.

За змістом визначено наукові дослідження: монографії та дисертації різних років Р. Базаки, В. Вдовенко, М. Долгих, Н. Гупана, З. Гуріч, О. Гур'янової, А. Іванка, Г. Іванюк, О. Пашутіна, А. Кави, Н. Калініченко, В. Корецької, Ж. Колоскової, В. Курила, Ю. Новгородської, О. Перцова, О. Притюпи, В. Постолатія, Л. Рябовол, О. Сараєвої, Н. Слюсаренко, І. Чернишенко, С. Шевченка, С. Якименко та ін.; узагальнювальні праці: це здебільшого колективні дослідження, що розкривають історію розвитку освіти в регіоні за редакцією Т. Гришиної, А. Іванка, А. Саржевського, Н. Горобець, В. Орлика, І. Мудрого та ін.; статті: дослідженню проблематики педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. ХХ ст. присвячено публікації М. Антонця, Я. Берегового, В. Дереш, А. Кендюхової, Н. Котелянець, В. Кузя, Г. Левченка, В. Мадзігона, Г. Перебийніса, В. Поліщук, А. Постельняк, А. Розенберга, О. Савченко, А. Саржевського,

Н. Слюсаренко, О. Сухомлинської, Л. Терлецького, О. Філоненко, Б. Хижняка та ін. Проблема професійної педагогічної освіти та її історичний розвиток знайшла своє відображення в статтях педагогів та істориків В. Вдовенко, Н. Калініченко, О. Куліша, О. Лютої, В. Постолатія, Т. Прибори та ін. Специфіку становлення та розвитку професійно-технічної освіти регіону розкрито в працях П. Бульдовича, О. Головатої, О. Гори, Л. Іванової, В. Кропівного, В. Кудіної, Л. Маренець, В. Орлика, Л. Пилипчук, Б. Хижняка, І. Федотова, О. Шевченка та ін. Рефлексії історії розвитку музичної освіти регіону розглянуто в роботах В. Добровольської, М. Долгих, А. Желан, О. Полячок, К. Шамаєвої та ін. Із сучасних історико-педагогічних досліджень з питань художньої освіти в регіоні заслуговують на увагу публікації І. Босої, В. Боська, О. Класової та ін. Стосовно хореографічної освіти краю основні рефлексії з даної теми відображають наукові розвідки І. Мурованої; популяризаторські праці (публіцистика, науково-популярні видання).

Досліджено регіональні періодичні видання – елісаветградська газета «Голос Юга», яка виходила з 1904 р. з невеликими перервами 15 років поспіль і посіла особливе місце в історії елісаветградської преси початку ХХ ст., видання «Єлисавет» – додаток до обласної газети «Народне слово» (1992–1993) редактор О. Чуднов, де друкувалася серія статей, присвячених педагогам і громадським діячам Єлисаветградщини та ін.; *довідкові* (енциклопедії, бібліографічні покажчики, словники тощо).

У дослідженні використано змістовні інформаційно-довідкові видання про педагогів і просвітителів, що відіграли вагомий роль у розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині): праці краєзнавців В. Боська, Б. Кузика, В. Білошапки, ювілейні видання Кіровоградського національного технічного університету (нині Центральноукраїнського), ювілейний бібліографічний покажчик з нагоди 75-річчя утворення Кіровоградської області. Використано бібліографічні покажчики з вивчення спадщини В. Сухомлинського (1978, 1987, 2001, 2008); джерела особистого походження: автобіографії педагогів (укл. В. Босько, В. Кропівний та ін.); спогади Н. Бракер, М. Пашковського,

Б. Хижняка та ін., мемуари П. Рябкова, листи В. Сухомлинського, І. Ткаченка та ін.; особові архівні фонди П. Рябкова (ф. 304), В. Сухомлинського (ф. 6717), І. Ткаченка (ф. 7138) тощо.

Проаналізовані праці систематизовано за трьома основними підходами: хронологічним, проблемно-тематичним, персоніфікованим.

Хронологічний підхід допоміг проаналізувати стан наукової розробленості проблеми розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX ст., а також дослідити наукові рефлексії вітчизняних дослідників щодо особливостей розвитку різних типів навчальних закладів (загальноосвітніх, професійних), просвітницько-педагогічної діяльності видатних представників регіону у різні періоди вітчизняної історії. Застосування хронологічного підходу сприяло виокремленню основних періодів у розвитку наукових розвідок історії освіти та педагогічної думки досліджуваного регіону: перший – дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – праці сучасників в хронологічних межах дослідження; другий – радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні рефлексії вчених радянського періоду; третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – праці дослідників часів незалежної України.

Для аналізу й систематизації історико-педагогічних рефлексій з розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) застосовано проблемно-тематичний підхід, який дозволив у залежності від тенденцій розвитку освіти в кожному розділі розглядати основні публікації, присвячені проблемам навчально-виховної діяльності різних типів освітніх закладів, професійній освіті, зокрема педагогічній, професійно-технічній, мистецькій, персоналіям, що репрезентували педагогічну думку регіону, становленню та функціонуванню новаторських освітньо-виховних систем.

Застосування персоніфікованого підходу дозволило прослідкувати процеси розвитку історико-педагогічних рефлексій педагогічної спадщини освітніх діячів Кіровоградщини (Єлисаветградщини) В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, Н. Бракер, П. Рябкова,

А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Хмури, А. Резніка, М. Кодака, С. Максютіна та ін. й висвітлити їхній внесок у розвиток вітчизняної педагогічної думки.

На основі уточнення змісту понять дослідження: «Кіровоградщина (Єлисаветградщина)», «регіон», «рефлексія», «історіографія», «історія вітчизняної педагогічної думки», «педагогічні персоналії», «новаторство» розкрито ключові терміни: «освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини)» та «рефлексія історико-педагогічного процесу».

Освіту Кіровоградщини (Єлисаветградщини) розглядаємо як частину історії вітчизняної освіти, яка вирізнялася своєрідними культурними та освітянськими традиціями, що зумовили формування педагогічної самобутності, яка виявилася в специфічності окремих навчальних закладів у різні періоди вітчизняної історії, у просвітницькій роботі діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків, створенні новаторських освітньо-виховних систем.

Під «рефлексією історико-педагогічного процесу» розуміємо наукові пошуки вчених, що беруть участь у процесах пізнання педагогічних реалій минулого (через вивчення, трансляцію текстів та їх критику). З'ясування рефлексій вітчизняних дослідників щодо розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) окреслює історіографічне поле для вивчення праць, присвячених проблемам навчально-виховної діяльності різних типів навчальних установ, професійній освіті, зокрема педагогічній, професійно-технічній, мистецькій, громадсько-педагогічній ініціативі в регіональному вимірі.

Розкрито, що в другій половині XIX – на початку XX ст. в регіоні функціонувала низка навчальних закладів: Єлисаветградська жіноча гімназія (1860), Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (1865), Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище (1867), Єлисаветградська військова прогімназія (1869), Єлисаветградське земське реальне училище (1870), Вознесенська жіноча прогімназія (1876),

Вознесенська чоловіча прогімназія (1876), Єлисаветградська чоловіча гімназія (1879), Бобринецька жіноча прогімназія (1882), Єлисаветградське громадське комерційне училище (1908) Добровеличківська жіноча учительська семінарія (1912), Новомиргородська жіноча гімназія (1914) тощо, які відрізнялися від інших середніх навчальних закладів Російської імперії новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу; розвивалася приватна ініціатива в шкільній справі.

Вагомий внесок у розвиток освітніх процесів регіону в другій половині XIX – першій третині XX ст. здійснили В. Ястребов, М. Федоровський, М. Завадський, В. Харцієв, П. Рябков, Н. Бракер, А. Макаренко та ін. Значну просвітницьку роботу здійснювало Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914), яке було одним із найуспішніших у Російській імперії.

З'ясовано, що 20-ті рр. XX ст. характеризуються такими напрямками розвитку освіти в регіоні: загальним поширенням методичної роботи, розвитком системи підвищення кваліфікації, проведенням педагогічних нарад та з'їздів. Це пов'язано з динамічним реформуванням системи освіти, що в свою чергу сприяло вдосконаленню системи підготовки педагогічних кадрів. Найважливішою особливістю освіти регіону того часу було її підпорядкування інтересам держави, перебудові суспільного життя.

У радянські часи в регіоні формується розгалужена система освітніх закладів, виникають перші вищі навчальні заклади.

Великий вплив на розвиток педагогічної думки регіону справила творча діяльність В. Сухомлинського, який створив оригінальну педагогічну систему світового значення, що спричинила виникненню авторських шкіл І. Ткаченка, О. Хмури, М. Кодака, П. Козуля, С. Максютіна, Ф. Оксанича, А. Резніка та ін. У середині минулого століття вони одними з перших в Україні активно долучилися до експериментально-дослідницької роботи щодо науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу, запровадження нових форм і методів навчання та виховання.

Під час аналізу соціокультурних умов розвитку освіти на території краю на різних етапах з'ясовано, що на розвиток освітніх процесів у регіоні істотно впливали соціально-історичні особливості країни: зміни політичного та державного устрою, піднесення суспільно-педагогічного руху, встановлення радянської влади, здійснення політики українізації, перехід до епохи тоталітаризму, зміцнення командно-бюрократичного режиму, демократизація суспільного життя, проголошення незалежності України.

Результати дослідження першого розділу висвітлено у публікаціях автора [670; 674; 685; 687; 692; 695; 703; 704; 708; 711].

РОЗДІЛ 2.

ІСТОРІЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ КІРОВОГРАДЩИНИ (ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ) В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ РЕФЛЕКСІЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ

Реалії сьогодення переконливо свідчать, що для досягнення якісно нового рівня розвитку країни корисним буде переосмислення вітчизняного досвіду. Тому актуальним є звернення до особливостей розвитку професійної освіти України в окремих її регіонах, адже усвідомлення та систематизація історико-педагогічного процесу є необхідною умовою розвитку педагогічної науки і практики, особливо в часи реформаційних змін.

Принагідно зазначимо, що існуючі досить різнопрофільні історіографічні праці, які не сприяють відновленню цілісної картини вивчення системи професійної освіти регіону в досліджуваній період. Робляться перші кроки по усвідомленню концептуального оновлення та оцінок з історії регіональних освітніх комплексів. Ми прагнемо показати процес нагромадження знань і акцентувати увагу на виявленні спірних і невирішених проблем історіографії професійної школи Кіровоградщини (Єлисаветградщини).

Проблема професійної освіти сьогодні стає все більш привабливою галуззю дослідження для представників не тільки теоретичного знання, а й практиків різних галузей. Мінливі потреби ринку праці зумовлюють і адекватне реформування вітчизняної професійної освіти, що, зі свого боку, спонукає дослідників до переосмислення педагогічного досвіду, накопиченого історією освіти і, зокрема, професійної школи.

У цьому контексті досвід Кіровоградщини (Єлисаветградщини) становить особливий інтерес. Різноманітність природно-географічних і кліматичних особливостей, а також строкате національне історичне минуле наклало особливий відбиток на розвиток професійної освіти.

Історіографічними джерелами виступили праці вчених в особливій формі (монографії, дисертації, статті, тези тощо). Для більш повного обґрунтування значення тих чи інших історіографічних джерел з історії професійної школи, а також з метою оцінки суджень дослідників нами були використані різноманітні історичні джерела. Ці джерела аналізуються нами в історико-генетичному ключі за допомогою історико-порівняльного методу при верховенстві в історіографічному аналізі методу цілісності й обов'язкової орієнтації на ціннісний підхід з урахуванням міждисциплінарності досліджуваної проблеми. Результати дослідження структуровані в проблемно-хронологічному порядку.

В історіографії професійної освіти досліджуваного регіону виокремлюємо три періоди:

1) дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.) – дореволюційні дослідження розбудови освіти на території Єлисаветградщини за часів підпорядкування Російській імперії;

2) радянський (1919–1991 рр.) – історико-педагогічні дослідження у розвитку професійної освіти краю, проведені під впливом радянської ідеології;

3) сучасний (з 1991 р. – до нашого часу) – роботи сучасних науковців, створені за часів незалежної Української держави.

До джерел дореволюційного періоду (1860–1917 рр.) належать збірники законів, постанов і розпоряджень, положення про навчальні заклади та інструкції, правила вступу до них. Статистичні дані, огляд закладів професійної освіти, навчальних програм подані в щорічних звітах народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії. Порівняльний аналіз їх змісту надав можливість виявити динаміку загальних правових основ формування та діяльності навчальних закладів регіону на різних історичних етапах. Ці джерела визначали основи діяльності навчальних закладів, зокрема професійних, що є важливим для нашого дослідження.

Серед низки праць другої половини XIX – початку XX ст. особливе значення має «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) [445] колишнього міського голови О. Пашутіна, який один із перших звернув увагу на історію розвитку освіти в регіоні.

Огляд дореволюційної історіографії дає можливість констатувати те, що, незважаючи на недостатню кількість робіт цього періоду, які б розкривали еволюцію професійної освіти в Херсонській губернії, зокрема в Єлисаветградському повіті, у цей час все ж таки була створена вихідна фактологічна та статистична база для подальшої ґрунтовної розробки загальнопедагогічних засад функціонування професійних навчальних закладів Єлисаветградщини в досліджуваній період. Дореволюційні праці значно збагатили уявлення про сутність та сенс професійної освіти в регіоні, її стан, потреби й перспективи.

У другий період – радянський – всі праці мали переважно марксистсько-ленінське забарвлення і були ідеологічно витримані. Зазначимо, що у радянській історіографії проблема виникнення та розвитку професійних навчальних закладів практично не піднімалася до середини 50-х рр. XX ст. У цей період фактично не з'явилося спеціальних педагогічних досліджень про розвиток освіти на Кіровоградщині. Їхній брак певною мірою компенсують роботи «Народна освіта і педагогічна думка в Українській РСР 1917–1967» (відповідальний редактор Л. Бондар) (1967) [390], «Здобутки народної освіти Української РСР» (упорядник М. Ковбасюк) (1976) [187], М. Гриценка «Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965)» (за редакції С. Литвинова) (1966) [126] та ін. У виданнях висвітлюються особливості розвитку систем народної освіти на різних історичних етапах та досвід усіх регіонів України у цій галузі, зокрема й на Кіровоградщині. Хоча зауважимо, що у зазначених роботах більше уваги звертають на традиційну ступеневу систему освіти.

Окремої уваги потребують документи, положення, що визначали освітню політику в республіці.

Певною мірою питання розвитку народної освіти на Кіровоградщині, зокрема й професійної порушували регіональні дослідники (С. Королук (1951) [285], Л. Шкот (1958; 1966) [772; 773], О. Паніотов (1990) [440], І. Шаров (1990) [754] та ін.).

Отже, наукові джерела перших двох історіографічних періодів послуговували для сучасних дослідників надзвичайно важливим матеріалом у їхніх подальших наукових розвідках. Наведені вище праці носили переважно описово-інформаційний характер щодо тих змін, які мали місце у системі професійної освіти.

На сучасному етапі значно зріс інтерес науковців як до системи професійної освіти, так і до краєзнавчих аспектів історії освіти, особливостей розвитку окремих навчальних закладів на території Кіровоградщини (Єлисаветградщини). Науковці прагнуть більш об'єктивно оцінити здобутки у сфері професійної освіти в регіоні, що пов'язано з відкритістю архівів і доступністю нових джерел.

Очевидно, що сучасний рівень розвитку методології історичної та педагогічної наук дозволив сучасним дослідникам більш повно і якісно представити досвід, накопичений професійною школою впродовж певного періоду.

Як наукова проблема професійна педагогічна освіта та її історичний розвиток знайшла своє відображення в історико-педагогічних рефлексіях педагогів та істориків В. Постолатія (2001; 2005; 2006) [481; 482; 484 та ін.], В. Вдовенко (2004) [93], С. Шевченка (2005; 2007) [761; 758; 765], О. Лютої (2009) [344], Н. Калініченко (2012) [222], Т. Прибори (2014) [487] та ін. У цих дослідженнях розкрито специфіку становлення та розвитку педагогічної освіти в регіональному та спеціально-професійному контекстах; подано широкий краєзнавчий матеріал; узагальнено статистичні та архівні матеріали щодо розвитку педагогічної освіти на різних етапах її становлення.

У цьому контексті вважаємо за необхідне звернути увагу на наукові праці з теорії і практики професійно-технічної освіти, структурним

компонентом якої в ХІХ – на початку ХХ ст. стала й реміснична освіта в регіоні, у яких узагальнено досвід підготовки професійних кадрів різної кваліфікації й галузей знань, зокрема й робітничих професій. До вивчення професійно-технічної освіти на Кіровоградщині вчені підійшли через показ кількісних і якісних змін, що відбувалися на кожному з етапів її організаційного становлення. Вивчення цих історико-педагогічних рефлексій дало можливість розглянути особливості розвитку професійної освіти на всіх її рівнях, зрозуміти сутність та специфіку професійно-технічної підготовки. До цієї групи робіт відносяться різновидові публікації І. Федотова (2002) [660], Б. Хижняка (2002; 2005; 2006) [724; 725; 729], П. Бульдовича (2004) [78], Л. Іванової (2006) [204], Л. Пилипчук (2006) [464], О. Шевченка (2006) [757], О. Гори (2008) [124], В. Барабаш (2009) [635], В. Кропівного (2009) [214; 404], В. Орлика (2009) [635], О. Головатої (2011) [114] та ін.

Історія розвитку мистецької освіти регіону описана в різних наукових працях. Серед сучасних авторів можна виділити таких як О. Полячок (1996) [470], М. Долгіх (1996; 2004; 2009; 2010) [160; 163; 158; 159 та ін.], В. Добровольська (2007) [156], С. Шевченко (2007) [765], Ж. Колоскової (2014) [278], К. Шамаєва (2014) [753], С. Якименко та А. Желан (2014) [780] та ін., які дослідили й узагальнили систему професійної музичної освіти в регіоні. З сучасних історико-педагогічних досліджень з питань художньої освіти в регіоні заслуговують на увагу праці О. Класової (2008) [268], І. Босої (2010–2012) [62; 57; 60; 59 та ін.], В. Боська (2010) [63], З. Гуріч (2017) [133] та ін. Щодо хореографічної освіти краю основні наукові рефлексії з даної теми відображають наукові розвідки І. Мурованої (2016–2017) [375; 376; 377; 378] та ін.

Ці роботи орієнтовані на вивчення специфіки формування, функціонування та забезпечення професійних навчальних закладів мистецького спрямування у конкретні періоди. Проте цілісна історія розвитку мистецької освіти ще належно не висвітлена в історіографії.

Окрім вищеназваних робіт, вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак професійної освіти досліджуваного періоду мають дисертаційні та монографічні дослідження. Так, загальну характеристику розвитку професійної освіти в Україні і, зокрема, у Єлисаветграді в досліджуваний період подано у монографії І. Добрянського та В. Постолатія «Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.)» (1998) [157].

Велику пізнавальну цінність, загальнонаукове та теоретичне значення в галузі регіональної професійної освіти мають окремі дисертаційні дослідження, у яких розглянуто названу проблему крізь призму інших проблем регіону.

Зважаючи на аграрний характер центрального регіону України науковий інтерес становлять змістовні розвідки та докторська дисертація Н. Калініченко про розвиток трудової підготовки учнів сільської школи в центральному регіоні України (друга половина XX століття) (2008) [237]. Так, у дисертаційному дослідженні вчена розглянула професійну підготовку учнівської молоді в ремісничих класах і відділеннях загальноосвітніх навчальних закладів та деяких професійних навчальних закладів регіону.

Окремо відзначимо дисертацію Л. Рябовол «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2001) [526], яка присвячена дослідженню виникнення й становлення земських навчальних закладів. Так, зокрема, дослідниця розкриває особливості діяльності земств Херсонської губернії до складу якої входив Єлисаветградський повіт та показує внесок земств у розробку системного підходу щодо підготовки та підвищення кваліфікації фахівців народної школи.

Цікавим і коректним є віднесення до професійних шкіл військових навчальних закладів. Очевидно, що ці навчальні заклади, крім просвітницької місії, виконували також функцію підготовки майбутніх фахівців для військової сфери. Основні наукові рефлексії з даної теми відображає

дисертаційна робота О. Перцова про розвиток військової кавалерійської освіти на Єлисаветградщині у II половині XIX – першій третині XX ст. (2016) [459]. Фактично дослідник уперше системно висвітлив історію виникнення та освітню діяльність кавалерійських навчальних закладів Єлисаветграда: військової прогімназії, офіцерського кавалерійського училища, кавалерійського юнкерського училища (з 1902 р. – кавалерійського училища) та Української кінної школи імені т. Будьонного (1921–1933); проаналізував навчально-виховний процес у військових кавалерійських навчальних закладах: організаційні засади, основні напрями, зміст, форми, методи навчання, особливості оцінювання навчальних досягнень кавалеристів у дореволюційний період (до 1917 р.).

З погляду історичної ретроспективи військової освіти в регіоні заслуговують на увагу краєзнавчі праці історика С. Шевченка «Вершники на Інгулі» (2013) [759] та «Кавалерія: від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кінної військової школи ім. Будьонного (1850-і–1930-і рр.)» (2015) [762]. Однак вони мають більш науково-популярний характер, у них відсутній педагогічний аналіз навчальної діяльності військових навчальних закладів.

Історія комерційної освіти була однією з яскравих і насичених сторінок історії Єлисаветградського краю дореволюційного періоду. У стінах комерційних навчальних закладів формувався досвід поєднання двох рівнів освіти – загальноосвітньої і професійної шкіл. Важливим матеріалом у контексті вивчення історіографії еволюції комерційних навчальних закладів в регіоні є дисертаційні дослідження В. Постолатія «Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.)» (1996) [483] та О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.)» (2007) [134], у яких розкрито передумови, основні етапи, зміст і форми організації навчально-виховного процесу в комерційних навчальних закладах України, зокрема й на Єлисаветградщині.

У сучасній історіографії представлено чималий доробок з історії розвитку професійної освіти у регіональному, зокрема кіровоградському вимірі. Вважаємо за доречне більш детально зупинитися на аналізі історіографічних праць із проблеми розвитку професійної освіти, зокрема педагогічної, професійно-технічної, мистецької на території досліджуваного регіону в межах виокремлених етапів.

2.1. Педагогічна освіта краю в історико-педагогічному висвітленні

Сьогодні пріоритетом державної освітньої політики є створення умов для якісної підготовки педагогічних кадрів, здатних до творчої праці та професійного розвитку. Конструктивний пошук шляхів розвитку професіоналізму вчителя в системі педагогічної освіти неможливий без адекватної історико-культурної рефлексії генези й основних тенденцій його формування у вітчизняній історико-педагогічній науці, де мета і зміст педагогічної освіти визначалися соціокультурними, економічними та суспільно-політичними детермінантами розвитку суспільства.

Важливою складовою професійної освіти є педагогічна. На території Кіровоградщини (Єлисаветградщини) педагогічна освіта розвивалася досить позитивно в якісному і в кількісному відношеннях. Історико-педагогічний огляд зародження та становлення педагогічної освіти в краї, опис основних етапів її розвитку представлено у різновидових публікаціях. Однією з особливостей цього сектора освіти була різноманітність типів навчальних закладів із підготовки вчителів. Звернення до історії педагогічної освіти нашого краю дає можливість глибше з'ясувати стан підготовки вчительських кадрів у різні історичні періоди, механізми функціонування освітньої сфери регіону.

У дореволюційний період однією з перших публікацій, у якій розглядалася історія освітніх закладів регіону був «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) [445]. Відомий громадський діяч, тодішній міський

голова О. Пашутін у нарисі місцевої історії звернув увагу на ставлення суспільства й місцевої влади до потреб народної школи, подав інформацію про еволюцію окремих навчальних закладів, серед яких певне місце відвів короткому опису розвитку жіночих навчальних закладів на Єлисаветградщині. Зокрема, у публікації ми знаходимо таку інформацію: «10 жовтня 1860 р. відкрилося Єлисаветградське жіноче училище другого розряду. Вже з наступного року на його утримання місцева влада виділяла щорічно 1355 крб., також передбачалася плата за навчання: 20 крб. на рік, за вивчення іноземних мов – додатково 5 крб. Навесні 1869 р. училище складалося з 1 підготовчого й 4 основних класів; того ж року його реорганізували в заклад першого розряду, а 9 вересня 1870 р. – у громадську жіночу гімназію. 1881 р. при ній відкрили додатковий педагогічний клас» [445, с. 89–90]. Аналіз праці свідчить про те, що автор вважає значним досягненням у розвитку середньої освіти – відкриття Єлисаветградського жіночого училища.

Зауважимо, що Єлисаветградське жіноче училище виникло відповідно до чинних реформ у галузі освіти. Так, 30 травня 1858 р. затверджується «Положення про жіночі училища відомства Міністерства Народної Освіти», згідно з яким училища утримувалися на кошти громадськості, благодійних товариств і тільки в особливих випадках допомагала держава. Училища поділялися на перший (6 класів) і другий (4 класи) розряди, які відрізнялися обсягом знань. У травні 1870 р. було затверджено «Положення про жіночі гімназії і прогімназії Міністерства Народної Освіти». За положенням жіночі училища першого розряду перетворювалися на гімназії, а училища другого розряду – на прогімназії. Згідно цього положення у жіночих гімназіях вводився 8-ий додатковий педагогічний клас.

Про заснування й діяльність педагогічних класів у Єлисаветградській жіночій гімназії, крім історії міста, написаної О. Пашутіним, згадується також у щорічних звітах про народну освіту в Єлисаветградському повіті, що друкувалися на початку ХХ ст. та мали переважно описово-інформаційний характер. Так, наприклад, у «Кратком отчете о состоянии Елисаветградской

общественной женской гимназии за 1902 год» [302] зазначається, що згідно з клопотанням штатного наглядача Єлисаветградського повітового училища Віст, на ім'я Єлисаветградської думи єлисаветградські купецька і міщанська громади відшкодували на утримання 2-класного жіночого училища відомства Міністерства народної освіти 1555 крб. і водночас порушили клопотання перед генерал-лейтенантом Херсонського військового поселення Пістелькорсом про планування утримання училища за рахунок міських коштів. У звіті вказується, що Государ Імператор Олександр Миколайович... 9 березня (1856 р.) оголосив своє повеління, про заснування училища для дівчат не тільки в усіх містах, але й у селах. У «Журнале для воспитания» № 10 і «Российском педагогическом веснике» № 11 за 1853 р. викладені організаційні заходи для заснування жіночих училищ. «Унаслідок чого маю честь уклінно просити розпорядження думи про зібрання місцевих купецької і міщанської громад для обговорення необхідних заходів. Я впевнений, що наша міська громада, співчуючи сучасній освіті, наслідує приклад громадян міст Салигалича, Галича, Варнавина, Буя і Макарова (Костромської губернії), де в присутності міської думи встановлені вже кошти на заснування жіночих училищ. При цьому вважаю своїм обов'язком додати, що на початку я сам і всі викладачі довіреного мені училища згодні читати лекції безоплатно по одному уроку на тиждень», – пише штатний наглядач училищ Віст [302, с. 162].

У звіті зафіксовано рішення Єлисаветградської громади про заснування в місті жіночого училища (від 13 лютого 1859 р.): «...Заслухавши пропозицію добродія штатного наглядача єлисаветградського повітового училища від 13 грудня 1858 р. за № 417 про заснування в м. Єлисаветграді школи для бідних дівчат із незаможних сімей Єлисаветградська громада ухвалила: розмістити жіноче училище в громадському міському будинку, де нині розташовано поліцейську частину. Оскільки громада не має основного капіталу для постійного утримання штату, визначеного для подібного закладу Міністерством народної освіти, то призначає на заснування цього закладу

зібрати при оголошенні капіталів на 1860 р. з кожного християнського капіталу по 3 крб. сріблом, що складе триста карбованців. Таку ж частину коштів міщанська християнська громада може виділити з суми, яка знаходиться у її розпорядженні, і чотириста карбованців сріблом із громадського капіталу, зібраного у складчину, що на початкове облаштування складе тисячу карбованців сріблом. Зібрані кошти необхідно спрямувати на ремонт будівлі, придбання необхідних меблів і навчальних посібників, а також на найм вільних учительок і наглядачок на вибір громади з осіб, які мають право на навчання, і у випадку нездатності або з інших причин громада залишає за собою право їх звільнення без юридичного провадження і на цій підставі просить розпорядження міської думи про затвердження цього рішення і про приведення його у виконання» [302, с. 166].

18 квітня 1860 р. директор училища повідомив штатному наглядачу Єлисаветградського повітового училища, що опікун Одеського навчального округу дозволив відкрити в Єлисаветграді жіноче училище 2-го розряду. 10 жовтня 1860 р. відбулося урочисте відкриття 2-класного жіночого училища відомства Міністерства народної освіти. Начальником жіночого училища була призначена пані Івановська. Платня за навчання була визначена по 20 крб. на рік, за навчання іноземних мов була особлива платня по 5 крб. на рік. 8 березня 1869 р. з клопотанням Попечительської ради це жіноче училище, яке у той час складалося з одного підготовчого і чотирьох основних класів, з дозволу попечителя Одеського навчального округу, було реорганізовано з 2-го у 1-й розряд. Затвердженим Положенням про жіночі гімназії Міністерства народної освіти 24 травня 1870 р. Єлисаветградське жіноче училище 1-го розряду було реорганізоване в Єлисаветградську громадську жіночу гімназію, яка складалася з шести класів. Починаючи з 1874 р., гімназія стала семирічною, а з 1881/1882 навчального року при Єлисаветградській громадській жіночій гімназії за поданням педагогічної і Попечительської ради було відкрито восьмий додатковий педагогічний клас, а отже розпочалася підготовка вчителів для регіону.

У звіті також подається інформація, що у 1902 р. гімназія складалася з 7-ми звичайних класів із паралельними відділеннями в них, одного 8-го додаткового класу та одного підготовчого класу. Гімназія утримувалася за рахунок субсидій міста Єлисаветграда, Херсонського губернського та Єлисаветградського земства, на кошти за навчання, на кошти, які були отримані від продажу речей, виготовлених ученицями гімназії на уроках рукоділля. Станом на початок 1903 р. в гімназії навчалось 688 учениць, які розподілялись по класах [302].

Отже, цей факт доводить нам, що головними засобами утримання жіночих гімназій були кошти земств, кошти, зароблені гімназіями за надання різних послуг та можемо констатувати, що вихованки гімназій брали безпосередню участь в поповненні коштів на утримання гімназій за рахунок виготовлення виробів на уроках рукоділля.

У звіті управи повідомлялося, що «в 1901/1902 н. р. успіхи в навчанні дівчат давали їм змогу бути переведеними в наступні вищі класи» [302, с. 252].

Згідно зі звітними матеріалами, у 1876 р. в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії була відкрита Вознесенська жіноча гімназія, мережа якої складалася з двох класів, а «на кінець 1902 р. зросла і складала сім основних класів та один підготовчий» [302, с. 224].

У звіті «Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии за 1906 г.» [395] знаходимо інформацію, про те, що на початку 1906/1907 н. р. в гімназії було відкрито молодший підготовчий клас «для практичного засвоєння ученицями VIII класу прийомів початкового навчання» [395].

Про заснування й діяльність педагогічних класів згадується також у звіті за 1910 р.: «За пропозицією попечителя Одеського навчального округу від 3 жовтня 1909 р. за № 29843 було відкрито у 1909/1910 н. р. паралельний VIII педагогічний клас» [396], який існував лише до листопада 1911 р. в зв'язку з відсутністю необхідного контингенту учениць.

У звіті гімназії за 1912/1913 н. р. подана така інформація про випускниць VIII педагогічного класу: «347 учениць VIII додаткового класу закінчили курс 46 і при цьому отримали звання домашніх наставниць. З 46 учениць, які закінчили VIII клас, 13 вступили до вищих навчальних закладів, 12 пішли на педагогічну службу, 5 виявили бажання перейти до практичної діяльності, а решта не вказали діяльності, якій вони мають намір присвятити себе» [397].

Підсумовуючи, зазначимо, що наявні документи і матеріали, дають можливість для об'єктивного, наукового висвітлення історії підготовки вчительських кадрів краю у другій половині XIX – початку XX ст. Річні звіти про стан освіти в Єлисаветградському повіті є першоджерельним підтвердженням того, що до питання розвитку жіночої освіти в регіоні ставилися із особливою увагою.

Історіографічний аналіз засвідчив незначну кількість історико-педагогічних досліджень з розвитку педагогічної освіти у радянський період. Виявлено нечисельну групу статейних публікацій про діяльність Кіровоградського педагогічного інституту в цей період.

Заслужує на увагу в історіографічному контексті праця ректора С. Королюка «До двадцятиріччя Кіровоградського державного педагогічного інституту імені О. С. Пушкіна» (1951) [285], надрукована у наукових записках педінституту, у якій автор зробив аналіз діяльності закладу за певний період.

Історико-педагогічний огляд розвитку ВНЗ можна знайти в газетних публікаціях різних років: Ф. Яловий «У нас на загальнонауковому» (1965) [803], Ф. Овчаренко «Вуз особливого призначення» (1975) [779], О. Поляруш «Полудень віку» (1980) [469], С. Михида «Вузу – 60» (1990) [369].

Так, зокрема у ювілейній публікації «Полудень віку» ректор О. Поляруш підвів деякі підсумки піввікової історії закладу. Зазначив найвідоміших випускників – доктора біологічних наук, професора А. Кулик, завідуючого кафедрою нейрохірургії Донецького медінституту

В. Кондратенка, завідуючого кафедрою вищої математики Київського політехнічного інституту доктора фізико-математичних наук Л. Дундученка, заступника голови Верховної Ради УРСР М. Орлик (Ісаєва), Героя Радянського Союзу Г. Джунковську (Маркову), заслуженого вчителя республіки С. Логачевську, народну артистку СРСР, солістку Одеського театру опери і балету Р. Сергієнко [469].

Помітною публікацією в радянський період є нарис з нагоди 50-річного ювілею ВНЗ «Кіровоградський державний педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна (до 50-річчя з дня заснування)» (1980) редактор Т. Долганова [257] з коротким викладом літопису закладу.

Дослідник історії краю О. Паніотов розкрив особливості підготовки вчительських кадрів на Єлисаветградщині у період із 1923–1925 рр. на Міжвузівській науковій конференції з історичного краєзнавства (Кіровоград, 1990) [440].

Утім існуючий доробок недостатньо відображає тенденції розвитку педагогічної освіти в масштабах регіону за радянського періоду.

Лише у пострадянський період посилюється інтерес як до вивчення професійно педагогічної освіти у регіоні, що, як зазначалося раніше, передусім пов'язано з ліквідацією жорстких ідеологічних рамок, відкритістю архівів і доступністю нових джерел, можливістю по-новому оцінити історичні події і явища.

Зауважимо, що значно ґрунтовніше розвиток педагогічної освіти на теренах краю розкрито у доробку сучасних українських дослідників. Його репрезентують різновидові публікації.

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу монографія С. Якименко та О. Литвиненко «Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття)» (2011) [780]. Так, у монографії системно висвітлено питання історії виникнення, становлення й розвитку жіночої освіти у межах Херсонської губернії в кінці XIX – на початку XX ст. Розкрито регіональні особливості діяльності різних типів жіночих середніх навчальних

закладів Херсонської губернії у досліджуваний період. Характеризуючи стан жіночої освіти в Херсонській губернії, автори зазначають, що мережа жіночих навчальних закладів Єлисаветграда почала формуватися в кінці першої половини ХІХ ст.: «У 1864 р. у Єлисаветграді були такі жіночі навчальні заклади: училища повітові (68 учениць), приходські (70 учениць) та приватне Карнаухової (10 учениць), жіночі пансіони Погорелки (32 учениці) та Вередкович (20 учениць). Пансіон пані Фортвенглер існував з 1855 р., а після відкриття в кінці 1860 р. жіночого пансіону пані Хрущевої вони були закриті, а згодом із відкриттям у Єлисаветграді громадської жіночої гімназії його знову відкрили. До приватних жіночих середніх навчальних закладів міста належала також гімназія пані Кодьєвої, яка функціонувала протягом тривалого часу» [780, с. 71–72]. При цьому, в монографії вказується, що на кінець ХІХ ст. у навчальних закладах Єлисаветграда на відміну від інших міст Херсонської губернії охоплення середньою освітою дівчат було значно гірше [780, с. 76].

Важливим матеріалом у контексті вивчення історіографії еволюції педагогічної освіти в регіоні є дослідження В. Постолатія [484; 481; 482 та ін.].

Так, у 2006 р. виходить друком праця В. Постолатія «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)» [484], яка розкриває цілісну картину розвитку педагогічної освіти в досліджуваному регіоні. Автор дослідив еволюцію зародження та розвитку педагогічної освіти, починаючи від рішення комісії Єлисаветградських земських зборів (11.09.1865 р.) про відкриття місцевої семикласної гімназії з педагогічними класами і до 1965 р.

Ретельно проаналізувавши нормативно-правове регулювання, а також організаційно-методичне забезпечення навчального процесу в Єлисаветградській громадській жіночій гімназії (1870), на педагогічних курсах при Єлисаветградському міському шестикласному училищі (1900), Добровеличківській жіночій учительській семінарії, відкритій у 1912 р. в складі одного першого класу в м. Добровеличківці Єлисаветградського повіту

Херсонської губернії, В. Постолатій доходить висновку, що у краї на початку ХХ ст. вже склалася певна система підготовки народних вчителів. Проте їх випускали в обмеженій кількості. Найякіснішою була педагогічна освіта, яку давала жіноча гімназія. Тут за навчання потрібно було платити чималі гроші. Дослідник звертає увагу на те, що «лише 25 % з тих, хто одержував у педагогічному класі свідоцтво вчителя, йшли працювати у школу» [484].

Автор зазначає, що народного вчителя також готували педагогічні курси та семінарія (Додаток М; Додаток П). Ці навчальні заклади були розраховані на представників малозабезпечених верств населення – безкоштовне навчання, більшість учнів одержували стипендії. В. Постолатій наголошує, що «система педагогічної освіти, що існувала, в основному задовольняла зростаючий попит краю на вчителів із відповідною підготовкою. Більше того, – пише дослідник, – зокрема в м. Єлисаветграді протягом десятиліть випускницям жіночої гімназії було досить важко одержати місце в школі, оскільки кількість бажаючих працювати значно перевищувала вчительські вакансії» [484, с. 13–14].

Вагомим досягненням вважаємо запропоновану автором принципово нову позицію щодо заснування педагогічного ВНЗ у краї. В. Постолатій вважає, що саме з 1881 р. розпочато підготовку вчителів у регіоні та відлік «неперервної історії ... й ... родоводу» [484, с. 4] Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (нині Центральноукраїнський), зауважуючи при цьому, що університет виріс із Єлисаветградських вищих трирічних педагогічних курсів (1921), які на той час мали статус ВНЗ за українською системою вищої освіти. Ці курси, пройшовши низку реорганізацій, мають неперервну історію аж до набуття статусу Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, – вважає В. Постолатій [484, с. 141].

Зауважимо, що більшість дослідників створення і відлік історії ВНЗ датують 1930 р., а тому така думка В. Постолатія є досить оригінальною, але з іншого боку є цілком виправданою, оскільки автор посилається на нормативні

документи про систему розвитку вищої педагогічної освіти в Україні 1920-х рр. та, на підтвердження своєї міркувань, наводить висновок авторитетного дослідника вищої педагогічної освіти в Україні доктора педагогічних наук, професора В. Майбороди, що трирічні педагогічні курси «за правовим станом ... прирівнювалися до технікумів, що, як відомо, вважалися вищими навчальними закладами...» [349, с. 35]. У вказаній роботі В. Постолатій також детально проаналізував еволюцію розвитку Зінов'євського педагогічного технікуму (1925–1930), інституту соціального виховання (1930–1933), педагогічного та учительського інституту (1933–1941), розкрив особливості функціонування інституту під час війни та в повоєнні роки.

Автор також розглядає надзвичайно цікавий період в історії розвитку педагогічної освіти в регіоні за часів керування Єлисаветградськими педагогічними курсами (1922–1924) першого професора В. Харцієва.

Період з 1957–1965 рр. він визначає як «початок сходження» і саме на цьому етапі, на думку дослідника, було закладено великі потенційні можливості для подальшого зростання ВНЗ. В. Постолатій відзначає досягнення тодішнього ректора Ф. Овчаренка, «який за роки хрущовської відлиги значно поліпшив навчально-матеріальну базу інституту, доклав значних зусиль до зміцнення професорсько-викладацького складу, розширення контингенту студентів» [484, с. 98]. Звертає увагу, що саме за його керівництва, інститут почав перетворюватися на один із кращих педагогічних ВНЗ України.

Отже, детальний аналіз розвитку педагогічної освіти у регіоні в період із 1865–1965 рр. дозволив автору глибоко, рельєфно показати її генезу, нормативно-правове регулювання, формування мережі відповідних закладів та інституцій й увиразнити особливості організації та змісту навчально-вихового процесу у закладах відповідного типу в різні історичні періоди.

Заслуговує на увагу в контексті вивчення історіографії розвитку педагогічної освіти солідний науково-історичний доробок історика, краєзнавця С. Шевченка [759; 761; 765 та ін.].

У 2007 р. С. Шевченко опублікував практично ідентичні книги «Alma mater елисаветградських гімназисток» [759] та «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» [765], у яких представив ґрунтовну характеристику системи жіночої освіти, її розвитку і реформування. Заслугою автора є те, що він фактично вперше цілісно охарактеризував основні етапи становлення та розвитку найстарішої з-поміж середніх навчальних закладів міста та жіночих гімназій Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Єлисаветградської громадської жіночої гімназії. Вчений ґрунтовно проаналізував зміст навчально-виховного процесу, головні напрямки роботи опікунської та педагогічної рад, батьківського комітету, благодійного товариства допомоги бідним ученицям, особливості взаємин гімназії з освітянськими і владними органами, іншими навчальними закладами, передусім Єлисаветградською чоловічою гімназією та реальним училищем, висвітлив персональний склад викладачів і кращих учениць, систему виховної роботи в закладі, долі випускниць, проаналізував фінансово-господарський стан справ у гімназії тощо [765, с. 7–8].

У роботах С. Шевченка зазначається, що дівчатам, які отримали свідоцтва про закінчення курсу прогімназії або перших чотирьох класів гімназії 1881 р. надано право «на звання початкових учительок». За клопотанням опікунської та педагогічної рад 1881/1882 н. р. у гімназії відкрився VIII додатковий, педагогічний клас [765, с. 23].

Досягнення Єлисаветградською громадською жіночою гімназією статусу восьмикласної, дослідник вважає важливим етапом у розвитку освіти центрально-українського регіону: «Відтепер дівчата, які вирішили присвятити своє життя благородній професії педагога, могли набувати фаху домашніх наставниць і вчительок у місті на Інгулі, а не їхати до інших повітів чи й губерній. Випускниці додаткового педагогічного класу гімназії, отримавши ґрунтовні знання з обов'язкових і вибіркових предметів та практичні навички проведення уроків, працювали в багатьох навчальних закладах регіону» [765, с. 59].

С. Шевченко звертає увагу, що 1904–1914 рр. стали періодом найвищого розвитку гімназії – з допомогою керівництва міста було усунуто будівельні недоліки у новому приміщенні, облаштовано територію; педагогічний колектив отримав відповідні умови для ефективною реалізації завдань навчально-виховного процесу; збільшилася кількість учениць і класів; набуто досвіду діяльності батьківського комітету [765, с. 113].

Автор констатує, що перша світова війна викликала значні труднощі в діяльності громадської гімназії. Колектив мусив перенести діяльність до приміщень класичної гімназії та реального училища. Заняття у дві зміни, боротьба за владу в місті, економічна скрута негативно впливали на нормальний хід навчально-виховного процесу. За цих умов значно підвищилася роль батьківського комітету. Діяльність міської влади і опікунської ради була спрямована на пошук шляхів поліпшення становища жіночої гімназії [765, с. 144–145].

Окрім того, С. Шевченко проаналізував перший досвід українізації в системі освіти, який відбувався в умовах національно-культурного відродження, як складової державного будівництва. Так, у книзі «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» знаходимо інформацію, що «завдяки зусиллям національно свідомих учителів, “просвітян”, представників Центральної Ради, УНР, гетьманату, Директорії у Єлисаветграді поступово вводилося вивчення рідної мови в початкових школах, розпочала діяльність державна українська гімназія, українізувалися інші середні навчальні заклади, у т. ч. громадська жіноча гімназія» [765, с. 151].

Дослідивши останній період діяльності гімназії – (1919–1920 рр.) – вчений зазначає, що завершення діяльності Єлисаветградської громадської жіночої гімназії припало «на драматичний період в українській історії, час становлення радянської влади. У місті змінювалася політична ситуація, влада, загострилися соціально-економічні проблеми. Та, незважаючи на це, керівництво, педагогічний персонал закладу намагалися знайти оптимальні

шляхи організації навчального процесу, виконання виховних завдань» [765, с. 163].

З праці С. Шевченко «Лицарі українського степу...» (2008) [763] дізнаємося, що з травня по серпень 1918 р. Міністерство освіти гетьманського уряду організувало курси українознавства по всій Україні. Так, улітку 1918 р. повітовий комісар у справах освіти Ю. Тобілевич отримав директиву з департаменту нижчої освіти Міністерства народної освіти, у якій зазначалося: «Не можна упустити жодного кутка без української школи, початкова школа для українського народу має бути обов'язковою... підготуватись до навчання українською мовою й забезпечити школу підручниками і вчителями є сьогодні першочерговим завданням» [763, с. 282]. У цьому контексті С. Шевченко звертає увагу, що з 25 червня по 15 липня на Інгулі з ініціативи міністерства діяли курси українознавства для вчителів народних шкіл Єлисаветградського та Олександрійського повітів. 243 педагоги тоді вивчали історію України, українську мову та методику викладання математики [763, с. 282].

Наступне дослідження С. Шевченка «Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.)» (2005) [761] демонструє доволі виразну картину розвитку вищої педагогічної освіти Кіровоградщини другої половини ХХ ст. Так, у книзі вперше розкриваються основні етапи розвитку вищого навчального закладу Центральної України з середини 60-х – кінця 90-х рр. ХХ ст.: період перебудови навчально-виховного процесу (вересень 1964 – грудень 1969 рр.), період розбудови інститутських структур (1970–1980 рр.), розвиток інституту в період суспільних змін (1981–1990 рр.), організація та становлення університету в незалежній державі (1991–1999 рр.). У виданні висвітлено досягнення та труднощі у діяльності ВНЗ у радянську добу та за часів незалежної України. Розкрито особливості навчальної, наукової, виховної, організаційної роботи закладу, громадської діяльності викладацького і студентського колективів, розвитку матеріально-технічної бази, досягнення випускників у освітянській та інших галузях різних десятиріч часів УРСР і

незалежної України. Автор намагався максимально персоніфікувати літопис колективу, кожен член якого зробив свій внесок у його діяльність.

У роботі визначено, що 60-ті рр. ХХ ст. стали періодом зростання чисельності працівників і студентів Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О. Пушкіна. Відкрилися нові факультети (музично-педагогічний (1967), поновлено факультет англійської мови (1962), нові кафедри (англійської філології (1964), російської та зарубіжної літератури (1968). Розширилася тематика наукових досліджень, зміцнилася матеріально-технічна база ВНЗ [761, с. 30].

У цей період, як стверджує автор, Кіровоградський педагогічний інститут був не лише центром підготовки педагогічних кадрів Центральної України, а й провідним науковим осередком у галузі гуманітарних досліджень. Науково-дослідна робота у закладі здійснювалася, як за координації Академії педагогічних наук СРСР, так і з власної ініціативи, зокрема на господарсько-договірних засадах. Науковий потенціал, штатна структура ВНЗ давали змогу забезпечувати наукові дослідження у кількох напрямках. Проводилася розробка теоретичних і методологічних проблем з окремих напрямків науки. Здійснювався аналіз попередніх програм і тем. Створювалася база даних для подальших досліджень у тій чи тій галузі, наприклад, словники, фундаментальна довідкова література. Розроблялася навчально-методична література (підручники, посібники, збірники документів, хрестоматії для вузу і школи) [761, с. 10–11].

У праці С. Шевченко зазначає, що 1970–1980 рр. стали періодом подальшого розвитку матеріально-технічної бази, організаційної розбудови підрозділів інституту його зрілості у радянські часи. До 50-річчя заснування інституту Президія Верховної Ради УРСР Указом від 26.09.1980 р. нагородила педінститут Почесною Грамотою за заслуги в підготовці висококваліфікованих кадрів [761, с. 52].

Так, у 1982 р. колектив інституту став переможцем Всесоюзного соціалістичного змагання, приуроченого 60-річчю утворення Союзу РСР

серед вищих педагогічних закладів країни і був нагороджений перехідним Червоним прапором. На урочистих зборах його вручив керівництву заклад заступник міністра народної освіти УРСР В. Курило [761, с. 54].

У 90-х рр. ХХ ст., що на рубежі радянської доби і часів незалежної України, ВНЗ шукав вихід із складної соціально-економічної ситуації через розширення переліку спеціальностей та збільшення спектру комерційних послуг, зокрема, й за рахунок уведення платного навчання. В умовах негативної демографічної динаміки основна увага зосереджувалася на роботі з майбутніми абітурієнтами. У дослідженні С. Шевченко зазначає, що навіть за таких умов відкрилися природичо-географічний і педагогічно-індустріальний факультети, правове відділення, коледж і ліцей, науково-виробничий комплекс «неперервна освіта» з підготовки і відбору здібних абітурієнтів, вводилися нові спеціальності. Крім цього, у цей час здається в експлуатацію новий п'ятиповерховий корпус, запроваджуються нові педагогічні технології, зокрема комп'ютеризація. Педінститут отримує ім'я В. Винниченка (1993) [761, с. 84]. Нові можливості, на думку автора, відкрилися перед колективом із утворенням на базі педінституту Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (1997), який згідно Статуту мав готувати за державним замовленням висококваліфікованих фахівців відповідно до держстандартів у системі безперервної педагогічної освіти, сприяти поширенню наукових знань, здійснювати культурно-просвітницьку діяльність серед населення. Університет мав змогу випускати фахівців за освітніми рівнями бакалавра, спеціаліста, магістра. У ВНЗ діяли докторантура й аспірантура з кількох спеціальностей, функціонувала спеціалізована рада з захисту дисертацій [761, с. 117].

Питанню підготовки вчителів, підвищенню їх кваліфікації в Україні на певному історичному етапі присвячено дисертаційне дослідження В. Вдовенко «Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.)» (2005) [93], яка, зокрема, висвітлила й історію

організації педагогічних з'їздів на Єлисаветградщині в зазначений період та розкрила роль Єлисаветградського земства в організації підготовки вчителів.

Об'єктом уваги Н. Калініченко стали перші кроки на шляху становлення педагогічної освіти в регіоні. У докторській дисертації (2007) [237] дослідниця здійснила ретроспективний аналіз підготовки вчительських кадрів для сільських шкіл на початку ХХ ст. Автором детально розкриті особливості педагогічних курсів Херсонського губернського земства. Значну увагу вчена приділила саме досвіду організації подібних курсів у Єлисаветградському повіті.

У кандидатській дисертації О. Притюпи «Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» (2013) [488] досліджено процеси розвитку природничої освіти в цілому; автор дає характеристику всім закладам освіти Єлисаветградщини та аналізує зміст навчального процесу; дослідниця приділяє особливу увагу безпосередньо навчальному процесу в Єлисаветградській жіночій гімназії, тобто методичним засадам та змісту навчання та підкреслює важливість існування даного середнього навчального закладу для розвитку освіти на Єлисаветградщині періоду другої половини ХІХ – початку ХХ ст., оскільки у ньому не лише здійснювали природничу освіту, а й готували вчительок природничого профілю [488, с. 90–91]. Також серед навчальних закладів середнього рівня, О. Притюпа звертає увагу на Вознесенську жіночу прогімназію та Новомиргородську жіночу гімназію, ґрунтовно розглядає структуру навчального процесу в них та зазначає, що учениці цих закладів вивчали окрім інших предметів також і природничі та мали додатковий педагогічний клас. По закінченні курсу, дівчата отримували звання домашньої вчительки за різними спеціальностями на власний вибір, тобто, залежно від тих предметів, які вони вивчали додатково, що давало їм змогу влаштуувались працювати у початкові навчальні заклади Єлисаветградського повіту. Вказує, що, зокрема, в додатковому класі з-поміж інших методик (російської мови, арифметики, чистописання, малювання та

співів) була й методика природознавства. Тому деякі випускниці здобували право навчати дітей і природничих предметів (географії, природознавству, фізиці (з 1919 р.). При цьому дослідниця зауважує, що рівень педагогічних знань і навичок випускниць був досить низьким, оскільки педагогічної освіти як такої вони не отримували, але здобуті певні наукові знання давали випускницям змогу навчати відповідним предметам учнів початкових шкіл регіону [488, с. 91].

Нашу увагу також привернули наукові статті, присвячені тією чи іншою мірою проблемі нашого дослідження.

Певний науковий інтерес до питань розвитку жіночої середньої освіти в Херсонській губернії проявляє дослідниця О. Куліш, висвітлюючи у статтях свої знахідки [319; 320]. Так, у статті «Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст.» (2009) [319] автор розглядає процеси розвитку середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в досліджуваний період. Коротко та змістовно розкриває чинники, які вплинули на формування системи професійних жіночих навчальних закладів у XIX ст. Особливу увагу приділяє характеристиці організаційної структури та змісту педагогічної освіти жінок регіону. На нашу думку, дослідження О. Куліша мають переважно інформаційний характер.

Окремої уваги заслуговує публікація Т. Прибори «Особливості жіночої освіти Єлисаветградщини II половини XIX – початку XX століття» (2014) [487], де охарактеризовано особливості виникнення та функціонування жіночих середніх навчальних закладів, які діяли на території Єлисаветградщини в другій половині XIX – початку XX ст., проаналізовано чинники, які впливали на їх розвиток. Автор доводить, що жіноча освіта в досліджуваний період представляла окрему систему, хоча й розвивалась повільніше ніж чоловіча, однак мала свої особливості. Т. Прибора приділяє особливу увагу аналізу змісту навчального процесу в церковно-парафіяльних школах та початкових народних училищах краю зазначеного періоду.

Заслугою дослідниці є детальний розгляд створення, призначення, структури навчального процесу у жіночій Єлисаветградській гімназії.

Короткий огляд жіночої освіти здійснила у своїй публікації О. Люта «Педагогічне забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці XIX – на початку XX ст.» (2009) [344]. У цій статті автор досліджує особливості підготовки вчителів початкової освіти на Єлисаветградщині в певний історичний період та фрагментально характеризує жіночі педагогічні заклади різного профілю – класи, училища, школи, курси, семінарії. О. Люта фактично переповідає фактологічний матеріал, який ми знаходимо в «Историческом очерке г. Елисаветграда» О. Пашутіна.

Відзначимо статейну публікацію І. Вівсяної (2000) [97], яка здійснила спробу розглянути історію заснування українським урядом педагогічного інституту в Єлисаветграді (1918–1919). Як свідчить автор, юридично з 1 січня 1919 р. в м. Єлисаветграді діяв державний учительський інститут, заснований замість Юр'євського учительського інституту, який під час Першої світової війни було евакуйовано із зони військових дій (м. Юр'їв – нині м. Тарту в Естонії) та тимчасово розміщено в Херсоні. Проте фінансування його так і не було затверджено бюджетною комісією Ради Народних Міністрів УНР. Отже, І. Вівсяна засвідчила намагання місцевих освітян та бажання уряду відкрити заклад національної освіти в період української революції [97, с. 21–25].

Своєрідне явище становлять видання з історії розвитку окремих факультетів вузу. Вони, зазвичай, з'являються з нагоди їхніх ювілеїв, тож мають схожу змістову спрямованість. Так, розвиток фізико-математичного факультету проаналізовано в роботі за редакцією Р. Ріжняка «Фізико-математичному факультету – вісімдесят: витоки, становлення, сьогодення, перспективи: історична література» (2010) [661], до ювілею факультету С. Величко та О. Слободяник опублікували нарис «Кафедрі фізики та методики її викладання КДПУ ім. В. Винниченка – 80 років. Історичний нарис (1930–2010 рр.)» (2010) [95], становленню та розвитку кафедри біології присвячено видання Я. Данилківа «Історія створення і діяльність кафедри

біології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (науковий історико-педагогічний аспект)» (2014) [138] та ін.

На окрему увагу заслуговує доробок у вигляді збірки доповідей регіональної наукової конференції «Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка – 95 років в історії та розвитку Центральної України» (2017) [258]. Він репрезентує нове, підготовлене спеціально для реалізації зазначеного проекту наукове дослідження, що ґрунтується на багатій джерельній базі. Зокрема дослідники охарактеризували проблеми і здобутки окремих факультетів та визначили вплив окремих особистостей на розвиток вузу.

На сучасному етапі активізувалося вивчення діяльності окремих діячів з розбудови педагогічної освіти в регіоні. Цю тенденцію ілюструє праця «Слово про Вчителя...» (2011) [555] про Сергія Гавриловича Мельничука – доктора педагогічних наук, професора, заслуженого працівника освіти України, лауреата педагогічної премії імені Василя Сухомлинського, відмінника освіти України, який тривалий час працював деканом факультету підготовки вчителів початкових класів, деканом психолого-педагогічного факультету, проректором із науково-дослідної роботи та завідувачем кафедри педагогіки початкової освіти та соціальної педагогіки у ВНЗ та відіграв вагомий роль у розвитку університету. Упродовж багатьох років роботи у вузі С. Мельничук опублікував понад 100 праць, серед яких статті у провідних педагогічних журналах України, 3 монографії, 5 навчально-методичних посібників із грифом Міністерства освіти і науки.

Працюючи на посаді проректора, Сергій Гаврилович проводив важливу роботу з підготовки викладачів із науковими ступенями і вченими званнями. Так, за його активної участі відсоток викладацького складу університету з науковими ступенями зріс із 34 до 64 %.

Нині він активний учасник спеціалізованих учених рад із захисту дисертацій з педагогіки. Маючи великий стаж роботи в університеті на різних

посадах, значну увагу С. Мельничук приділяє підготовці наукових кадрів для кафедр університету, надає постійну допомогу, консультації молодим науковцям, має вагомий авторитет серед професорсько-викладацького складу навчального закладу [555, с. 59].

У виданні Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка «Університетський меридіан» регулярно розміщуються публікації щодо висвітлення основних подій розвитку і функціонування вузу.

Отже, період із 1991 р. – до нашого часу можна назвати найбільш продуктивним із огляду на кількість робіт із історії розвитку педагогічної освіти, що дає підстави зробити висновок, що сучасні українські дослідники зробили значний внесок у вивчення трансформацій педагогічної освіти, зокрема вищої. Головне досягнення сучасних учених полягає у тому, що за рахунок залучення нових документів і матеріалів їм вдалося провести комплексні дослідження у межах досліджуваних напрямків. При цьому більшість із цих напрямків безперечно має високу актуальність з огляду на сучасний розвиток професійної педагогічної освіти.

2.2. Професійно-технічна освіта в дослідженнях вітчизняних учених

Сучасна система професійно-технічної освіти вимагає кардинального реформування змісту професійно-технічної освіти, спрямованого на забезпечення відповідності системи підготовки робітничих кадрів структур зайнятості, сучасному рівню розвитку науки і техніки. Вирішення цього складного завдання потребує глибокого вивчення історико-педагогічного досвіду й особливо досвіду реформування системи підготовки кваліфікованих робітників упродовж ХХ ст., оскільки є певні спільні завдання в професійно-технічній освіті того періоду та її розвитку й реформування на сучасному етапі.

Сьогодні в закладах освіти ведеться інтенсивний пошук як пізнавального краєзнавчого матеріалу, так і визначення напрямів формування регіональної професійно-освітньої політики у певний історичний період. Історія професійно-технічної освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) нерозривно пов'язана з процесом економічного становлення краю, з його традиціями, звичаями, побутом тощо.

Досвід діяльності навчальних закладів профтехосвіти регіону становить інтерес і як пізнавальний історичний матеріал, і, що надзвичайно важливо, як можливість для визначення найбільш прийнятних напрямів у формуванні регіональної-освітньої політики у тісному її зв'язку з потребами виробництва та економічними реформами.

Щодо історії професійно-технічної освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) як складової всієї системи освіти, то вона одна з недостатньо досліджених галузей. Історіографічний аналіз свідчить, що є низка історико-педагогічних робіт, у яких автори торкалися окремих аспектів досліджуваного питання.

Досліджуючи історіографію розбудови професійно-технічної освіти Єлисаветградщини наприкінці XIX – початку XX ст., необхідно враховувати інформацію про стан підготовки промислових фахівців, яка міститься в історичних нарисах тих часів.

Зауважимо, що вже в останню чверть XIX ст. Російська імперія, у тому числі Україна, яка входила до її складу, постали перед проблемою спеціальної освіти молоді – професійної. У цей період у країні відбувається процес розкладу феодално-кріпосницьких відносин та формування капіталістичних. Внаслідок цього швидкий економічний розвиток країни викликав потребу в фахівцях різногалузевих знань – професіоналах, яких у країні не вистачало. Уряд починає відкривати нові навчальні заклади, які готували учнів для отримання професії. На 70-ті рр. XIX ст. припадає найбільша кількість нових відкритих ремісничих училищ та шкіл, що мали на меті навчити юнацтво не лише грамоті, а й дати можливість заробити своїм ремеслом на життя. Зі

скасуванням кріпацтва економічний та культурний розвиток Єлисаветграда, який з 1865 р. став повітовим містом, пожвавився. До середини 90-х рр. XIX ст. кількість фабрично-заводських підприємств у ньому збільшилася вдвічі, а обсяг виробництва зріс більше, ніж у 13 разів. У Єлисаветграді відкриваються народні міські училища, де працюють 26 викладачів і навчаються 1200 учнів. У цих училищах, окрім загальноосвітніх предметів, місцевою владою вводяться спеціальні ремісничі предмети [268, с. 102–103].

У другій половині XIX ст. з'являється низка документів та праць про розвиток освітніх закладів на теринах краю. Зокрема, важлива інформація і цікаві факти подаються в «Историческом очерке г. Елисаветграда» О. Пашутіна [445]. Незважаючи на те, що переважна більшість матеріалів видання присвячена характеристиці різних типів навчальних закладів, дана праця є важливим джерелом розвитку професійно-технічної освіти та ремісничої освіти як її складника.

У нарисі знаходимо відомості про те, що в жіночих пансіонах пані Титаренкової, який заснований ще 1820 р., та пані Фортвенглер (1855 р.) були введені, окрім освітніх дисциплін, рукоділля, а в офіцерському кавалерійському училищі (відкритому в 1859 р.) майбутнім офіцерам давалися необхідні знання ковальської справи.

У вересні 1858 р. в Єлисаветграді було засновано першоступеневу талмуд-тору (школу), а в 1880 р. при ній були відкриті ремісничі відділення, де працювало 3 викладачі і навчалось 105 дітей [445, с. 144–192]. Зазначимо, що в цій школі у 1906–1908 рр. були створені й обладнані майстерні: слюсарна, столярна, слюсарно-механічна і столярно-модельна; викладалися креслення, малювання, фізика, геометрія, історія, географія і ремесло. У цей період кількість учнів збільшилася до 296 осіб.

Окрім того, в «Историческом очерке г. Елисаветграда» відзначається активна підтримка розвитку народної освіти і ремесел на Єлисаветградщині місцевими меценатами. Так, у нарисі знаходимо інформацію, що 15 жовтня 1867 р. на приватні кошти за ініціативою викладача Єлисаветградського

кавалерійського училища М. Федоровського і жінок офіцерів училища О. Рязанової та О. Некрасової з метою підготовки грамотних і кваліфікованих робітників для промисловості було відкрито безкоштовне ремісничо-грамотне училище. На той час у ньому навчалося 180 учнів і 12 учителів [445, с. 169–170].

Аналіз публікацій дореволюційного періоду свідчить, що багато уваги приділялося відкриттю подібних закладів міською думою на чолі з її головою О. Пашутіним, а також для їх створення залучалися внески громадян та різних товариств. З «Исторического очерка» ми дізнаємося, що навіть доходи від рухомого і нерухомого майна передавалися на розвиток освіти. Так, кошти від саду в передмісті Єлисаветграда Бикове купець С. Остроухов заповідав у 1881 р. місту, а також два великих будинки з тим, щоб прибутки від них йшли на виховання учнів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища. С. Остроухов також передав приміщення для облаштування майстерень училища. Окрім того, почесним громадянином міста І. Макеевим зроблено заповіт, щоб із 10000 крб. відсотки відраховувалися на розвиток ремесел при міських народних училищах [445, с. 308].

Зауважимо, що певне місце в організації навчальних закладів у регіоні належить Єлисаветградському повітовому земству. До 1870 р. Єлисаветград не мав чоловічого середнього навчального закладу. Тут функціонували повітове й духовне училища, а також військова прогімназія як навчальні заклади нижчого розряду. Вони не відповідали потребам міста та Єлисаветградського повіту. Уряд же не знаходив можливості відкрити в Єлисаветграді середній навчальний заклад. Як зазначає І. Чернишенко у монографії «Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор» (2011) [744] у Єлисаветградському повітовому земстві вважали, що «з відкриттям середнього училища у його повіті з'явиться осередок освіти, який згодом дасть земству освічених і корисних йому ж самому діячів, переважно в сільськогосподарській і технічній галузях» [744, с. 12]. Повітове земство розглядало відкриття середнього навчального закладу в м. Єлисаветграді не

тільки як заклад із підготовки освічених спеціалістів сільського господарства, а також сподівалося отримати достатньо підготовлених учителів для своїх народних шкіл, переважно дітей із селянських родин. Все це посприяло відкриттю в 1870 р. Єлисаветградського земського реального училища [744, с. 12–13].

У 1870 р. земством був складений Статут училища, який був схвалений попечителем Одеського навчального округу. З цього документу ми дізнаємося, що «... через значну нестачу навчальних закладів, земство разом з Єлисаветградською міською громадськістю відкриває в м. Єлисаветграді чоловіче 7-ми класне училище за програмою реальної гімназії» [551]. Для розміщення училища земство тимчасово наймає будинок, з метою подальшого будівництва чи придбанням споруди на кошти земства. Передбачалося також будівництво пансіонату, спеціальних квартир для учнів, що живуть в інших містах.

Зі звітних матеріалів дізнаємося, що Єлисаветградське земське реальне училище було відкрите в 1870 р. у приватному кам'яному двоповерховому будинку, розташованому на Палацовій вулиці навпроти драматичного театру, який належав поручику Саморалову.

У 1873 р. з приватного будинку училище було переведено в спеціально для нього збудовану споруду. У своєму первісному вигляді будинок проіснував до кінця 1890-х рр. [551].

В інших документах, наприклад, у «Систематическом своде постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 гг.» [552] ми знаходимо опис будинку училища: «Кам'яний 2-поверховий будинок із житловим поверхом і дерев'яними службами, для 7-ми класного земського реального училища з 3-ма паралельними та підготовчими класами, бібліотекою, кабінетами природничих наук, фізичними та хімічними, з лабораторією, квартирами для директора училища, наглядача будинку та приміщень для земських стипендіатів. Кам'яний корпус і дерев'яні споруди збудовані ще в 1872–1873 рр. Будинок цей збудовано під наглядом

комісії, обраної земським зібранням, на кошти повітового земства. Житлових кімнат – 36, нежитлових – 21. На нижньому поверсі розташовано: хімічна лабораторія та аудиторії, зали для малювання та гімнастики, канцелярія, учительська. На верхньому поверсі – фізичний кабінет, в залі – бібліотека й природничо-історичний кабінет» [552].

У «Звіті про стан Єлисаветградського реального училища за 1899 р.» ми знаходимо опис нової прибудови: «Приміщення училища значно розширюється новою прибудовою, кам'яною, двоповерховою, з півповерхом у ній. У цій прибудові є приміщення для церкви, бібліотеки, для спеціального пристосування класу для малювання, світла й зручна кімната для метеостанції, простора шинельна, кілька запасних класних кімнат і два довгих коридори. Із завершенням прибудови і переселенням до неї бібліотеки, метеостанції, креслярського й малювального класів, училище отримує 8 вільних кімнат» [391, с. 169–170].

Систематичне зібрання постанов Єлисаветградських повітових зібрань містить відомості про відкриття в 1873–1874 рр. при народних училищах ремісничих відділень.

У звіті Єлисаветградського товариства поширення писемності і ремесел значиться, що з 1 вересня 1899 р. по 1 вересня 1900 р., надійшло для розвитку ремісничих училищ 1678 крб. 22 коп. за рахунок членських внесків та благодійних дарувань [824, с. 1].

Проаналізувавши звіт, приходимо до висновку, що на розвиток ремесел в регіоні виділялися кошти держави, земства, міських управ, а також від продажу виробів, добровільних пожертвувань приватних осіб.

При нижчих загальноосвітніх навчальних закладах існуючі відділення готували майбутніх робітників для задоволення ремісничих потреб місцевого побуту. Детальні навчальні плани і програми дозволялося розробляти шкільним та педагогічним радам навчального округу [553].

Інспектор 3-го Єлисаветградського району у 1912 р., зазначає, що особливо інтенсивно велася робота з розвитку професійних ремісничих і

технічних училищ в Єлисаветградському та Олександрійському повітах, відпрацьовувалися плани їх відкриття в 1909–1915 рр. У грудні 1909 р. Єлисаветградська управа кілька разів розглядала питання про відкриття училища по садівництву та овочівництву.

При ремісничих класах м. Єлисаветграда викладалися різноманітні спеціальні дисципліни. Зокрема, зі звіту інспектора народного училища за 1912 р. дізнаємося, що в 5-ому народному училищі викладалися столярна справа, слюсарно-механічна; у Фірсовському міському початковому училищі – живописно-малювальна; у Пашутинському, п'ятому народному, Кушівському, Пушкінському та ремісничо-грамотному училищах – білошвейно-кравецька справа. Окрім того, ручну працю і ремесло викладали в Єлисаветградських 1-му і 2-му єврейських училищах. Слюсарно-механічному ремеслу навчали при Єлисаветградській талмуд-торі. В Єлисаветградських жіночих єврейських училищах навчали модельно-кравецькій справі [432, с. 20–22].

Отже, до 20-х рр. ХХ ст. було опубліковано значну кількість робіт із історії професійно-технічної освіти в регіоні, важливість яких полягає у концентрації в них великої кількості фактичного матеріалу, який безпосередньо віддзеркалює процес формування професійно-технічних закладів регіону.

Зауважимо, що у 20-х рр. ХХ ст. більшість закладів професійної освіти були тісно пов'язані з підприємствами, а отже, фактично виконували функції підготовки майбутніх працівників цих установ відповідно до їх потреб. Так, у «Річному звіті про стан профосвіти (1925 р.)» знаходимо інформацію про те, що з появою на заводі «Червона зірка» нового обладнання, кількість учнів школи ФЗУ при заводі збільшилася на 25 %, а кількість навчальних годин слюсарної та токарської справи – майже вдвічі [829].

Загалом же, оцінюючи радянську історіографію напрацьовану впродовж 20–30-х рр. ХХ ст., зазначимо, що вивченню професійно-технічної освіти в регіоні приділялося недостатньо уваги. Не сприяв вивченню цього питання в

роки війни і незадовільний стан джерельної бази, недоступність більшості архівів.

Починаючи з 1960 р., під впливом науково-технічної революції відбувається розширення системи вищої технічної та середньої освіти, збільшується набір у технічні ВНЗ та технікуми. Соціально-економічні та політичні зміни у житті радянської держави відбилися і на тематиці дослідницьких історико-педагогічних робіт.

Зауважимо, що перші ґрунтовні роботи з історії професійно-технічної освіти України були опубліковані за радянських часів. Історичні аспекти підготовки кваліфікованих робітників у колишньому СРСР досліджували С. Батишев [17], І. Воєводський [101], М. Пузанов та Г. Терещенко [495] та ін. Зазначенні дослідження не охоплювали наш регіон, але спонукали до підготовки комплексних досліджень з історії розвитку професійно-технічних закладів в усіх частинах України. Лише в роботі М. Пузанова та Г. Терещенка «Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР» (1980) [495], яка по суті з-поміж українських історико-педагогічних досліджень радянської доби є єдиною працею, у якій зроблено спробу систематизації історії становлення і розвитку систем підготовки робітничих кадрів із кінця XIX й до початку 80-х рр. XX ст. Зазначено, що наприкінці 30-х рр. XX ст. в Україні, зокрема й на Кіровоградщині, широко розгорнулася робота з створення закладів трудових резервів. Так, «планом прийому молоді в училища і школи ФЗН на 1940 р. передбачалось підготувати по Кіровоградській області 800 осіб» [464, с. 125].

Історіографічний аналіз засвідчив відсутність історико-педагогічних досліджень з діяльності професійно-технічних закладів освіти регіону в радянський період.

Після 1991 р. посилюється інтерес учених до вивчення професійно-технічної освіти регіону. Значною мірою цьому сприяло поступове налагодження архівної справи, розширення джерельної та історіографічної бази за рахунок публікації окремих архівних документів.

Зупинимось більш детально на аналізі окремих історико-педагогічних рефлексій українських дослідників сучасного періоду.

Розвиток професійно-технічної освіти України проаналізовано в енциклопедичному виданні «Профтехосвіта України ХХ ст.» (2004) за редакцією Н. Ничкало [494]. У праці висвітлюються особливості розвитку системи підготовки кваліфікованих робітників на різних історичних етапах та досвід усіх регіонів України у цій галузі, зокрема й на Кіровоградщині. У книзі простежено зміни у реформуванні й нарощуванні матеріально-технічної бази системи профтехосвіти регіону, показала динаміку розширення структури і зміни пріоритетів навчальних закладів.

Окремо зазначимо узагальнювальні праці про розвиток вищої професійно-технічної освіти в регіоні. В останній час зросла кількість наукових досліджень, предметом яких стали певні історичні аспекти розвитку вищої технічної освіти в краї.

Важливий внесок у розробку історії вищої професійно-технічної освіти зробив І. Федотов у книгах «Кіровоградський державний технічний університет: історичний нарис (1929–2002)» (2002, 2004) [660], у яких із використанням широкого кола архівних джерел, спогадів очевидців автор фактично вперше прослідкував складний, багато в чому суперечливий шлях становлення і розвитку у Кіровограді вищої технічної школи: від Зінов'євського вечірнього робітничого інституту сільськогосподарського машинобудування (1929) до Кіровоградського державного технічного університету (1998).

І. Федотов детально розкрив зміст подій: відкриття Зінов'євського вечірнього інституту сільськогосподарського машинобудування (1929–1933); створення та розвиток на базі Кіровоградського технікуму сільськогосподарського машинобудування вечірнього відділення Харківського політехнічного інституту (1956–1962); реорганізація Кіровоградського вечірнього відділення у філію Харківського політехнічного інституту з організацією підготовки спеціалістів за денною та вечірньою

формами навчання (1962–1967); створення і діяльність Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування (1967–1979); особливості розвитку Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування в період з 1979 по 1995 рр.; історію формування і розвитку Кіровоградського державного технічного університету (1996–2000). Крім того, у виданні висвітлюються окремі історичні віхи створення і розвитку кафедр та факультетів, робота щодо удосконалення навчального процесу, його методичного забезпечення, розвитку наукових досліджень та виховної роботи зі студентами.

У 2009 р. з'являється колективна праця за редакцією В. Орлика «Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис» [635], у якій на основі широкого використання архівних та офіційних матеріалів, автори зробили аналіз проблеми зародження та становлення технічної освіти в Центральній Україні: від Єлисаветградського вищого земського реального училища, Єлисаветградського вечірнього робітничого технікуму, Зінов'ївського вечірнього інституту сільськогосподарського машинобудування, Кіровоградської філії Харківського політехнічного інституту, Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування до Кіровоградського національного технічного університету. В роботі стверджується, що історія політехнічної освіти регіону, осередком якої сьогодні є Кіровоградський національний технічний університет (нині ЦНТУ), веде свої першовитоки від Єлисаветградського реального земського училища (1870). У нарисі проаналізовано зміни форм організації та методів навчання в освітніх установах, особливості виховної роботи за весь історичний період їх функціонування. Розкриваються питання зростання матеріально-технічної бази та кадрово-викладацького забезпечення ВНЗ. Особливу увагу при цьому приділено основним напрямом наукової роботи (ефективне використання наукового потенціалу для вирішення проблем регіону, підготовка наукових кадрів високої кваліфікації, впровадження результатів наукових досліджень у

навчальний процес), аналізу змісту методичного забезпечення навчально-виховної діяльності.

«Нариси історії технічної освіти...», крім суто історичного викладу, містять значний архівний фактаж, оригінальні фотодокументи, спогади колишніх студентів та співробітників технічних закладів Єлисаветграда-Кіровограда.

На початку XXI ст. з'являються історично-довідкові видання про вищі навчальні заклади регіону переважно у формі науково-біографічних описів наукових шкіл без їх критичного аналізу. Так, у ювілейних виданнях КНТУ «Історія в особистостях. Кіровоградський національний технічний університет (1929–2009 рр.)» (2009) [214], «Наші професори (1929–2009 рр.)» (2009) [404] здійснено спробу систематизувати матеріали про особливості формування навчального закладу в особистісному вимірі: представлено стислі біографічні нариси видатних науковців, які працювали в університеті на різних етапах його діяльності, і тих, хто сьогодні забезпечує його науковий та фаховий рівень. У праці розкрито напрямки наукових пошуків викладачів, результати проведених досліджень, наукові відкриття й знахідки, які започаткували педагогічні та наукові традиції та на яких виросла наукова школа цілого регіону впродовж майже столітнього творчого шляху.

Зазначені видання є першою спробою комплексно висвітлити наукові здобутки університету на рівні лаконічного викладу досягнутих результатів та конкретних напрямів наукової діяльності його провідних учених.

Певною мірою історію розвитку професійно-технічної освіти регіону висвітлено в дисертаційному дослідженні Л. Рябовол «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2001) [526]. Дослідниця довела, що Херсонське земство, до складу якого входив Єлисаветградський повіт, заклало підґрунтя для створення мережі середньої та професійно-технічної освіти в губернії. Специфічною рисою діяльності земства в цьому напрямку, зазначає Л. Рябовол, було обґрунтування необхідності організації певного навчального закладу,

виходячи з освітніх та господарських потреб регіону, а також відстоювання прав земських середніх училищ реального спрямування в умовах привілейованого становища класичних гімназій. Автор також розглядає роль та місце земства в роботі Єлисаветградського земського реального училища. Досвід їх роботи показує приклади залучення до розв'язання освітніх проблем не лише органів місцевого самоврядування, а й широких кіл громадськості, зокрема батьків учнів через участь у батьківських комітетах. Позитивним напрямком діяльності земств у галузі середньої освіти, підкреслює Л. Рябовол, було створення оптимальних умов для навчання, що досягалось забезпеченням учнів житлом, створенням великої кількості земських та іменних стипендій для старанних студентів, а також уведенням пільг в оплаті за навчання [526, с. 10].

На увагу заслуговує докторська дисертація Н. Калініченко (2007) [237], у якій на основі детальних статистичних матеріалів досліджено навчальні заклади Єлисаветградського повіту, в яких викладались ремесла. Авторка в загальних рисах висвітлила діяльність Єлисаветградського безплатного ремісничо-грамотного училища, зосередивши увагу на відкритому з 1905 р. при училищі спеціальному чоловічому відділенні з п'ятирічним терміном навчання, де готували керівників для навчальних ремісничих відділень у селах [237, с. 389].

Досить повно становлення і розвиток професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині дослідив Б. Хижняк у статейних публікаціях «До питання становлення і розвитку професійно-технічної освіти (1917–1921 рр.)» (2002) [724], «Єлисаветград – колыска професійно-технічної освіти степового краю» (2002) [725]. Цей матеріал має значення для поповнення історіографії невичерпних здобутків різнопланового спектру освіти, бо Б. Хижняк ретельно опрацював неопубліковані архівні матеріали.

Акцентуємо увагу на статті Б. Хижняка «До питання становлення і розвитку професійно-технічної освіти (1917–1921 рр.)», де автор досліджує систему професійно-ремісничої освіти у Єлисаветградському повіті у другій

половині XIX – на початку XX ст., розглядає розвиток професійно-технічної освіти регіону на основі визначення комплексу регіональних особливостей її еволюції та специфіки розвитку професійно-ремісничої освіти, що її забезпечувала у Єлисаветградському повіті. Цікаво й те, що дослідник запропонував періодизацію розвитку професійно-технічної в регіоні та охарактеризувати основні її напрями.

Вважаємо за доречне зупинитися на більш детальному аналізі періодів становлення та розвитку професійно-технічної освіти регіону запропонованих Б. Хижняком.

Підсумовуючи період становлення професійно-технічної освіти в межах сьогоденного територіального поділу Кіровоградської області (1754–1917), автор доходить висновку, що він характеризується такими напрямками: від індивідуального учнівства до навчальних закладів (ремісничо-грамотні училища, ремісничі класи підготовки кваліфікованих робітників і ремісників), які давали разом із навчанням грамоти і професійну освіту.

Б. Хижняк зазначає, що перші паростки професійної освіти на теренах краю зародилися ще на початку XVIII ст. й окремі з них мають майже півтора віковий відлік підготовки робітничих кадрів. У цей період на території краю недостатньо було закладів для підготовки ремісників, великого значення надавалося індивідуальному учнівству, де секрети професійної майстерності передавалися з покоління в покоління. Питанням індивідуального учнівства займалася Єлисаветградська реміснича управа. Вона видавала спеціально виготовлені свідоцтва на право майстра брати собі учнів, контролювала якість навчання і дотримання правових відносин між майстром і учнем. Усе це було передбачено в угоді між майстром і рідними або опікунами учня. Угода визначала терміни навчання, питання утримання й оплати, а також якість підготовки майстра і ставлення до здобуття знань, умінь, навичок та поведінка учня. Приймалися в ці навчальні заклади, зазвичай, діти майстрів, селян, старших робітників, біднішої частини інтелігенції та дрібних службовців.

Підготовка основної маси робітників здійснювалася безпосередньо у процесі виробництва на заводах і ремонтних майстернях підприємств та у приватних ремісничих майстернях. У більшості випадків туди приймалися учні, які через чотири-п'ять років ставали підручними, а з часом – підмайстрами, яким нараховували як робітникам середньої кваліфікації мізерну заробітну платню. Незважаючи на певні недоліки – надзвичайно низький рівень матеріально-технічної бази освіти, відсутністю єдиних навчальних програм, відповідної підготовки інженерно-педагогічних кадрів – навчальні заклади, що давали професійну освіту в регіоні (XVIII ст. – жовтень 1917 р.) мали практичну значущість. Б. Хижняк зазначає, що «це був період формування певної мережі навчальних закладів різного типу, яка створювала передумови у подальшому для побудови цілісної системи профтехосвіти» [724, с. 72].

Після революційних подій 1917 р. розпочався другий період підготовки робітничих кадрів, формування нижчої професійної освіти як складової частини освіти регіону. Автор подає відомості, що на 1 серпня 1919 р. мережа закладів у м. Єлисаветграді, у яких здійснювалася професійно-технічна підготовка була такою: ремісниче училище по механічних спеціальностях, реміснича школа по слюсарно-механічній професії, жіноче професійне єврейське училище, жіноча реміснича школа, жіночі рукодільні курси, школа десятників (будівельна), школа кравців, художні ремісничі навчальні майстерні при міському училищі ім. Фірсова, школа з підготовки спеціалістів по плетінню з соломи. Окрім того, в повіті функціонували ремісничі школи в с. Глодоси і с. Рівному та 5 ткацьких майстерень, що підпорядкувалися земельному відділу [724, с. 73].

Описуючи створення професійних навчальних закладів, Б. Хижняк докладно зупинився на питанні реорганізації професійної освіти в Єлисаветградському повіті. Так, у серпні 1919 р. колегія шкільного підвідділу Єлисаветградського повітового відділу освіти внесла зміни в навчальні плани, програми та упорядкувала в жіночих школах навчальний процес, привела їх до Єдиних навчальних планів і програм. Своїм рішенням рекомендувала

єврейське 4-класне ремісниче училище перетворити в технічне училище по механічних спеціальностях із курсом школи другого ступеня; у трьох жіночих профтехучилищах запроваджуються єдині програми, до навчальних планів, окрім загальноосвітніх і спеціальних дисциплін включається теорія і практика кухарського мистецтва, технологія прання і прасування, хімія кухні, анатомія і фізіологія людини; міська реміснича школа слюсарної справи повинна реорганізуватися в ремісниче училище нового типу, по закінченні якого після двох років навчання бажаючі мали право продовжити навчання в технічному училищі; художньо-ремісничі навчальні майстерні надалі стають профтехшколою з гончарним відділенням; у школі соломоплетіння додатково вводиться і кошикоплетіння, а також загальноосвітні та спеціальні предмети. Це були перші кроки, на переконання автора, до ступеневої освіти в краї [724, с. 74].

Б. Хижняк звертає увагу, що в цей період на базі паровозоремонтних майстерень станції Знам'янка Харків-Миколаївської залізниці 14 грудня 1920 р. створюється фабрично-заводське училище (нині ПТУ № 12). Спочатку було укомплектовано дві групи з місцевої молоді для підготовки протягом трьох років слюсарів по ремонту паровозів та вагонів. Пізніше тут готували токарів, ковалів, котельників, теслярів, кочегарів, а згодом і помічників машиністів паровозів, бригадирів колії. Теоретичне навчання проводилося у виділених приміщеннях колійної служби, а практичні заняття в переданій для цього майстерні південно-західного депо ст. Знам'янка. Перший випуск, що відбувся в 1923 р., складав 30 слюсарів по ремонту вагонів і 30 слюсарів по ремонту паровозів.

Створена в 1920 р. Бобринецька професійно-технічна школа з 2-річним терміном навчання і контингентом 82 учні готувала слюсарів, токарів, ливарників, механіків, трактористів, водіїв автомобіля і креслярів. Навчальний процес організовувався так, що в першій половині дня викладався теоретичний курс, а в другій – учні закріплювали знання на практиці й працювали в майстернях. Разом із професійною підготовкою професійно-технічна школа

виконувала замовлення підприємств і сільських господарств району. Тут виготовляли запчастини до тракторів, сівалок, ливарні вироби для Єлисаветграда, Херсона і Миколаєва. Прибутки від виробничої діяльності складали значну частку в бюджеті профтехшколи і сприяли подальшому її розвитку [724, с. 77].

Значним здобутком у розвитку освіти в краї автор уважав збільшення кількості закладів у Єлисаветградському повіті на кінець 1921 р., що готували кадри за рахунок місцевого бюджету. Так, у м. Єлисаветграді функціонували курси з професій сільськогосподарського машинобудування, курси при кооперативному технікумі, перша професійна технічна школа, профшкола при Єлисаветградських педкурсах, сільськогосподарська школа при технікумі сільського господарства, школа підготовки кравців, майстерня, де готували робітників по плетінню з соломи, школа фабрично-заводського учнівства при 3-му державному заводі. Крім того, Новоукраїнська, Бобринецька та Седнівська (Устинівський район) сільгоспшколи, Глодоська, Рівненська (Новоукраїнський район) та Бобринецька технічні школи. Інтенсивно велася підготовка до відкриття Єлисаветградського будинку робочих підлітків у складі школи з 4-річним курсом навчання, 3-х майстерень (кравецька, підготовча і шевська). Навчальним планом, окрім професійної підготовки, передбачалося викладання рідної мови і літератури, математики, політграмоти, географії, креслення. Автор звертає увагу, що вже в той період у першій професійній школі 25 % зароблених від виконання замовлень коштів надходили у фонд школи на розширення майстерень, а 75 % йшли на оплату праці викладачів.

Підсумовуючи період становлення професійно-технічної освіти в Єлисаветграді та повіті (1917–1921), Б. Хижняк відзначає його, як період пошуку нових форм професійно-технічної освіти, що характеризується такими основними напрямками – організація різноманітних шкіл і курсів та реформування існуючих професійно-технічних навчальних закладів. Лослідик приходить до висновку, що саме в цей період «були закладені практичні й

теоретичні основи шкіл фабрично-заводського учнівства, які впродовж 20 р. були основною формою шкільної підготовки підлітків як кваліфікованих робітників для народного господарства» [724, с. 77].

Не менш важливою в інформативному плані є публікація Б. Хижняка «Єлисаветград – колиска професійно-технічної освіти степового краю», у якій автор, спираючись на архівні дані, з глибоким знанням справи проаналізував зміни, що сталися в професійно-технічній освіті краю упродовж ХХ ст. У роботі детально викладені передумови, виявлені основні тенденції розвитку та етапи еволюції системи професійно-технічної освіти на Кіровоградщині.

Зупинимося більш детально на характеристиці виокремлених автором періодів.

Період з 1920 по 1940 рр. характеризується створенням нових за змістом професійно-технічних закладів у регіоні. У цей час почала формуватися мережа професійно-технічних закладів різного типу, були закладені передумови для створення у подальшому державної системи профтехосвіти.

Так, у 1920 р. повітовим земельним відділом була заснована Єлисаветградська сільськогосподарська професійна школа, яка в 1922 р. увійшла в систему народної освіти і готувала кадри для сільського господарства.

На базі професійно-технічної школи заводу «Червона зірка» була створена в 1922 р. Єлисаветградська школа фабрично-заводського учнівства заводу, де готували слюсарів, токарів, ливарників, ковалів, столярів, малярів, складальників, теслярів, модельників та ін. У цей час заводське учнівство мало на меті підготовку висококваліфікованих кадрів робітників і підлітків віком від 14 до 18 рр., що працювали на заводі. До закладу зараховувались особи, які закінчили перший ступінь єдиної трудової школи. Строк навчання тривав 3–4 рр. в залежності від складності обраної професії. У публікації автор приходить до висновку, що в цей період запроваджувались елементи диференційованого підходу. Так, починаючи з 2-го курсу учні навчалися за обраною професією, а по закінченню школи обсяг знань прирівнювався до

7-річної школи. При школі діяли слюсарний, токарний, ковальський і столярний цехи, а також курси по ліквідації неграмотності. Для забезпечення різнобічного розвитку учнів, у школі працювали драматичний, хоровий, музичний і спортивний гуртки, бібліотека. У 1940 р. школа була ліквідована [725, с. 127–142].

У статті знаходимо інформацію, що в цей період створюється ціла низка курсів, шкіл ФЗН різного типу – Єлисаветградська школа ФЗУ (1930–1935), Кіровська автомобільна школа (1930–1935), фабрично-заводські курси Одеського навчально-курсого комбінату (1933–1934), школа ФЗУ Єлисаветградського промислового комбінату (1926–1931).

Б. Хижняк звертає увагу, що якщо більшість училищ, шкіл ФЗН готували кадри для промисловості й сільського господарства, то в березні 1936 р. в м. Кіровограді створюється навчально-курсогов комбінат із підготовки кухарів для підприємств громадського харчування. Пізніше, в 1949 р., його перепрофілюють у школу торгово-кулінарного учнівства, а згодом, в 1985 р., у професійно-технічне училище № 15 [725, с. 134].

У статті також проаналізовано особливості формування різного типу навчальних закладів технічного спрямування на Кіровоградщині упродовж другої половини ХХ ст.

Зокрема, у публікації зазначається, що в період 1945–1959 рр. в області відкриваються різноманітні курси, семінари, стаханівські школи, технічні гуртки по підвищенню виробничого і технічного рівня інженерно-педагогічних працівників училищ і ФЗН і, насамперед, майстрів виробничого навчання. Так, наказом обласного управління трудових резервів від 6 червня 1950 р. № 62 з метою вивчення нової техніки і стаханівських методів праці майстрами виробничого навчання були організовані з 15 червня 1950 р. стаханівські школи без відриву від виробництва по 140-годинній програмі в містах Олександрії та Кіровограді [725, с. 137].

У роботі визначено, що в розглянутий період були сформовані передумови для становлення професійної освіти як цілісної системи,

завершено перехід до створення єдиного типу навчальних закладів профтехосвіти з підготовки майбутніх робітників із отриманням загальної середньої освіти.

У період з 1971 по 1975 р. у регіоні приділялася значна увага зміцненню навчально-матеріальної бази вже існуючих закладів профтехосвіти та будівництву нових. Так, саме в цей час уведено в експлуатацію навчально-виробничі корпуси Кіровоградських ПТУ № 2, № 8, у яких проводилася інтенсивна робота з удосконалення навчально-виховного процесу. Зокрема, впроваджуються нові форми організації навчання: лекційно-практична система, розроблена О. Хмурою; застосування елементів проблемного та диференційованих підходів до навчання; виконання учнями лабораторних та практичних робіт пошукового характеру. Чільне місце в роботі викладачів-предметників займають питання комплексного методичного забезпечення уроків, реалізації їх виховних можливостей, удосконалення міжпредметних зв'язків [725, с. 139].

Б. Хижняк акцентує увагу на тому, що в зв'язку з структурними перетвореннями в економіці 90-х рр. ХХ ст., впровадження нових форм господарювання виникла необхідність перебудови всієї системи підготовки робітників. У цей період ведеться інтенсивне будівництво закладів освіти: навчальні та побутові комплекси для профтехучилищ № 4, № 9 м. Кіровограда. У 1991 р. в області реорганізовано Кіровоградське професійно-технічне училище № 4 та Піщанобридське училище-радгосп і на їх базі створюються заклади нового типу – Кіровоградське вище професійне училище № 4 та Піщанобридське училище-агрофірма.

У 1996 р. Кіровоградські училища № 1 і № 18, які впродовж багатьох років готували спеціалістів для торгівлі та побутового обслуговування, було об'єднано і на їх базі створено ПТУ № 18.

У 1997 р. наказом Міністерства освіти України № 183 від 4 червня 1997 р. та відповідного наказу обласного управління освіти «Про вдосконалення мережі та спеціалізації професійно-технічних навчально-

виховних закладів Кіровоградської області» за № 254 від 11 червня 1997 р. Кіровоградські професійно-технічні училища № 2 і № 15 було ліквідовано, а на їх базі створено Кіровоградське професійно-технічне училище № 2. У відповідності з вищезгаданими нормативними документами протягом серпня 1997 р. ліквідовано Кіровоградське ПТУ № 8, Інгульське ПТУ № 34 Устинівського району, яке стало правонаступником після їх ліквідації, а училище № 34 стало філією ПТУ № 8. У цьому ж році було ліквідовано Кіровоградське профтехучилище № 6, а його приміщення передані училищу № 18 [744, с. 139–140].

Зауважимо, що автор публікації, в основному позитивно оцінює розвиток професійно-технічної освіти в регіоні, разом з тим, на нашу думку, у статті відсутній об'єктивний аналіз негативних тенденцій в розвитку цієї складової професійної освіти – реорганізація та закриття навчальних закладів відповідного спрямування.

На сучасному етапі доводиться констатувати незначну кількість історико-педагогічних рефлексій, які безпосередньо розглядають етапи та проблеми розвитку професійно-технічної освіти регіону. З огляду на це, публікації Б. Хижняка присвячені проблемам дослідження історичних етапів розвитку та становлення системи професійно-технічної освіти на Єлисаветградщині (Кіровоградщині) є цінним джерелом нашого дослідження.

Також заслуговує на увагу стаття П. Бульдовича та В. Кудіної «Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини» (2006) [78], у якій проведено огляд розвитку закладів освіти регіону. Описуючи створення навчальних закладів на Кіровоградщині, автори зупинилися на історії становлення та розвитку Єлисаветградського реального народного училища, яке було відкрите у 1870 р. в Єлисаветграді й було першим в Україні та одним із перших у Російській імперії реальним народним училищем. У публікації звертається увага, що хоча заклад і мав офіційний статус реального училища, та навчальні програми, які він виконував, за змістом були такими ж, як і в звичайних народних училищах. Лише у 1882 р. Єлисаветградське приватне

семикласне училище першого розряду було прирівненим у програмах та навчальних планах до казенних реальних училищ із відповідними правами для учнів та викладачів. У цей час, підкреслюють дослідники, заклад став не тільки найпопулярнішим у місті, а й остаточно закріпив свої позиції як освітній центр краю. Автори наголошують, що діяльність Єлисаветградського училища була однією з найпрогресивніших на той час у Російській імперії. При училищі існував духовий оркестр, метеорологічна станція, хімічний та фізичний кабінети, а також клас митців, яким керував знаний в усьому місті художник Феодосій Козачинський. Також звертається увага, що особливістю закладу було те, що в ньому, крім дворянських, навчалися 60 % дітей селян та міщан [78, с. 69].

Представляє інтерес із погляду історіографії розвитку професійно-технічної освіти в регіоні статейна публікація О. Шевченка «З історії машинобудівного технікуму Кіровоградського національного технічного університету» (2006) [757], де автор зупинився на становленні та розвитку Єлисаветградського земського реального училища, з якого почалася історія машинобудівного технікуму і в приміщенні якого він зараз знаходиться.

У публікації підкреслюється роль повітового земства в розвитку освіти регіону взагалі та професійно-технічної зокрема. Наголошується, що земство як засновник реального училища розглядало його не тільки як школу, де діти одержували освіту, але і як центр, який здійснював просвітницький вплив на місцеве населення. З цією метою при училищі поступово відкриваються вечірні класи художнього й технічного малювання, запроваджуються безкоштовні релігійно-моральні читання в недільні та святкові дні. Звертається увага, що діти селян навчалися безкоштовно.

Окрім того, у статті охарактеризовано наукову діяльність, методичну підготовку та професійну майстерність окремих викладачів земського реального училища – основоположника слов'янської філології професора В. Григоровича, історика і археолога В. Ястребов, ученого і дослідника природи Г. Блізніна, художника – засновника вечірніх рисувальних класів

П. Крестоносцева. Закцентовано, що зі стін училища вийшло багато видатних діячів науки і культури – актори М. Садовський, П. Саксаганський, Г. Юра, композитор і диригент К. Шимановський, видатний поет Є. Маланюк, письменник Ю. Яновський меценат української культури Є. Чикаленко, журналіст і громадський діяч О. Тарковський та ін.

Також автор розглянув створення першого індустріального технікуму (1920), технікуму сільськогосподарського машинобудування (1930), який у 1997 р. як самостійний навчальний заклад було ліквідовано і реорганізовано у структурний підрозділ Кіровоградського національного технічного університету.

Праця О. Шевченка дає багатий фактологічний матеріал із історії розвитку професійно-технічної освіти в краї.

Спробою висвітлення ролі Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел у становленні професійно-технічної освіти в м. Єлисаветграді була стаття Л. Іванової (2006) [204], у якій автор розкрила вплив реформ Товариства на чолі з М. Федоровським на підготовку майстрів із різноманітних ремесел і виробництв у ремісничому училищі, яке у 1873 р. Єлисаветградське товариство взяло під свою опіку і метою якого було – підняти училище та його майстерні до такого рівня, до якого ще жодне подібне училище того часу не досягало. З цією метою передбачалось розширити майстерні, випускати з них достатньо підготовлених майстрів із різноманітних ремесел і виробництв. Планували не обмежуватись лише містом, а розповсюдити свою діяльність на весь регіон, випускати не лише ремісників, а й вчителів відповідних ремесел [204, с. 121].

Дослідниця приходить висновку, що завдяки діяльності Товариства поширення грамотності та ремесел і особисто М. Федоровському, Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище з перших днів свого існування посіло першість серед інших міських училищ. Одним із багатьох досягнень училища стало Свідоцтво Розпорядчого комітету Херсонської Земської Сільськогосподарської та Промислової виставки за висновками Експертної

комісії про присудження Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищу за надані теслярські роботи та рукоділля нагороду четвертого ступеня бронзову медаль Херсонського Губернського Земства (1880) [204, с. 122].

Достатньо вичерпне уявлення про історію заснування Кіровоградського вищого професійного училища № 4 дає стаття Л. Пилипчук (2006) [464], яке сформувалося на основі Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища. У публікації охарактеризовано організацію і зміст навчального процесу та досвід виховної роботи в ремісничо-грамотному училищі.

Так, зі статті дізнаємося, що у 30-ті рр. ХХ ст. училище реорганізувалось у школу фабрично-заводського навчання (ФЗН), а після звільнення міста від окупантів (січень 1944 р.) вона була відбудована з руїн і одержала назву ремісничого училища № 1, яке продовжувало готувати кадри для базового підприємства – заводу «Червона Зірка». З роками училище періодично продовжувало реорганізовуватись, змінювалась і його назва – з 1962 р. – міське профтехучилище № 4; з 1984 р. – середнє професійно-технічне училище № 4, а в 1991 р. йому надано статус вищого професійного училища (ВПУ), де частина груп працювала за експериментальними планами та програмами з метою поступового переходу у заклад вищого ступеня.

Проведений аналіз становлення та розвитку Кіровоградського вищого професійного училища № 4 дозволив автору прийти до висновку, що впродовж багаторічної діяльності училища, завдяки творчим зусиллям кількох поколінь викладачів і майстрів виробничого навчання з постійного вдосконалення навчально-виховного процесу, в училищі виникли і міцно ввійшли в життя цінні традиції (виробнича практика на підприємства міста, проведення виставок учнівських робіт, трудові свята тощо), що сприяли вихованню робітничих кадрів. У закладі працювали і працюють досвідчені інженерно-педагогічні працівники, серед яких є кілька ветеранів педагогічної

праці, чий досвід успішно використовується молодшими колегами [464, с. 125].

Об'єктом уваги О. Гори став «Розвиток професійної освіти на Кіровоградщині (XX – початок XXI століть)» (2008) [124]. Ця статейна публікація має оглядово-аналітичний характер, містить відомості про чисельність шкіл ФЗУ і профтехшкіл у м. Єлисаветграді, кількість учнів у них, аналіз соціального складу і рівня освіти учнів, джерел фінансування, дані про прибутки від реалізації товарів власного виробництва громадськими та професійними училищами м. Єлисаветграда.

Крім того, автор в історії розвитку професійної освіти умовно виділяє такі етапи її еволюції: перший – друга половина XIX ст. до 20-х рр. XX ст. – період становлення та розвитку системи професійної освіти. Цей період характеризується спробами створення певних, загальних систем підготовки професійних кадрів для економіки країни, масовим відкриттям спеціалізованих навчальних закладів професійної освіти, спробами визначити основні засади їх діяльності. У 20-ті рр. XX ст. в розвитку професійної освіти регіону суттєвою особливістю є створенням української системи нижчої професійної освіти, яка завершилася у 1930 р. через примусову уніфікацію освітніх систем по всьому СРСР. Наступний етап – 40–50-ті рр. XX ст. пов'язаний із процесом створення державної системи трудових резервів, що дало змогу забезпечити потребу в кваліфікованих кадрах робітничих професій. У період із 1959–1991 рр. в системі професійно-технічної освіти утверджується єдиний тип закладів освіти – середнє професійно-технічне училище; відбувається перехід до єдиних навчальних планів і програм; професійна освіта інтегрується в єдину систему з народною освітою. У період незалежності, підкреслює О. Гора, у країні почали створюватися нові соціально-економічні відносини, які вплинули на формування змісту професійної освіти, відбулися кількісні (поява нових професій і спеціальностей) та якісні зміни (гуманізація змісту освіти) тощо [124].

Деякі питання розвитку професійно-технічної освіти в краї досліджувала О. Головата. Зокрема, в її публікації «Корифей автоматизації сільськогосподарського виробництва» (2011) [114] дається висока оцінка діяльності Григорія Романовича Носова на посаді ректора Кіровоградського інституту сільськогосподарського машинобудування (1969–1979).

У статті зазначається, що Г. Носов за період своєї роботи на посаді ректора зумів організувати колектив, у якому практично всі без винятку брали активну участь у складанні планів перспективного розвитку інституту. Саме за його керівництва, підкреслює автор, була розроблена чітка структурна схема управління інститутом, створені Ради з методичної, ідейно-виховної роботи, широкого впровадження набули електронні засоби навчання з використанням обчислювального центру. Тому закономірним вважається досліднику те, що наукова школа академіка Г. Носова зберігає і продовжує традиції свого засновника [114, с. 53–55].

Принагідно зауважимо, що у газетному виданні Центральноукраїнського національного технічного університету «Студентський вісник» традиційно розміщується матеріал про розвиток вищого навчального закладу.

Отже, як наукова проблема професійно-технічна освіта регіону та її історичний розвиток знайшла своє відображення в низці робіт В. Барабаш, Ю Бульдовича, О. Головатаї, О. Гори, Л. Іванової, В. Кудіної, В. Орлика, М. Петренка, Б. Хижняка, І. Федотова, О. Шевченка та ін. У їхніх дослідженнях розкрито специфіку становлення та розвитку професійно-технічної освіти в регіональному та спеціально-професійному контекстах; подано широкий краєзнавчий матеріал; узагальнено статистичні та архівні матеріали щодо розвитку професійно-технічної освіти на різних етапах її становлення, нормативно-правові документи, у яких безпосередньо чи опосередковано викладено проблеми розвитку професійно-технічної освіти в досліджуваний період. Однак, спеціального дослідження розвитку

професійно-технічної освіти в регіоні у другій половині XIX – XX ст. не проводили. Ця проблема й визначає перспективи подальших досліджень.

2.3. Історіографічний аналіз розвитку мистецької освіти

Сучасні вчені розглядають мистецьку освіту як підсистему загальної, зокрема середньої та трактують як різновид професійної, що озброює людину різними компетентностями, зокрема музичними, образотворчими [574, с. 143].

У наш час відбувається процес суспільної трансформації, спрямованої на формування інформаційного суспільства, що має нову, комунікативну, основу. Це, зі свого боку, потребує формування нових засад організаційної діяльності в галузі культурного життя – таких, що будуть відповідати його об'єктивним самоорганізаційним засадам. Останнє неможливе без вирішення актуальної наукової проблеми – історико-культурологічного розкриття змісту процесу формування інституційних засад мистецької діяльності в нашій країні в різні історичні періоди. Ці обставини спонукають до опрацювання матеріалів із мистецької освіти та її історіографії в окремих регіонах України.

Система культурно-мистецької освіти в нашому краї формувалася протягом тривалого часу і має давні традиції. На Кіровоградщині (Єлисаветградщині) активно розвивалася музична та художня освіта.

Зупинимось більш детально на аналізі історико-педагогічних рефлексій, у яких висвітлено історію музичної освіти в регіоні.

Зі свого боку зауважимо, що зіставлення досліджуваних аспектів музично-естетичного розвитку краю у новому столітті дозволяє усвідомити свою причетність до культурно-історичного буття різних поколінь, зафіксувати в самосвідомості молодих громадян України свою ідентичність із народом, який зробив гідний внесок у скарбницю світової культури.

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Єлисаветградщині система музичної освіти вимагала внесення якісних змін як до структури так і її змісту.

Однак, перш ніж перейти до аналізу, зазначимо, що період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – час прогресивних змін та зрушень у суспільному житті України, які не могли не вплинути на розвиток системи освіти, органічною складовою якої була музична освіта. Саме в цей період з'являється розгалужена мережа музичних шкіл, класів і курсів, училищ, ведуть свою діяльність різні товариства.

Із дореволюційних джерел, у яких розкриваються окремі аспекти розвитку музичної освіти в регіоні виокремлено насамперед «Исторический очерк г. Елисаветграда» (1897) [445] О. Пашутіна. Аналіз праці свідчить про те, що автор вважає значним досягненням у розвитку середньої освіти – відкриття Єлисаветградського земського реального училища, у якому велику увагу приділяли естетичному розвитку учнів. Так, О. Пашутін наголошує: «Училище разом із іншими навчальними закладами міста влаштовувало літературно-музичні ранки, на яких виконувались хорові концертні твори, а також окремими учнями музичні та літературні номери» [445, с. 105].

Про особливості музичної освіти в різних типах навчальних закладів згадується у щорічних звітах про народну освіту в Єлисаветградському повіті [295–303; 804–806 та ін.], що друкувалися на початку ХХ ст. У них подано матеріал щодо кількості годин у навчальному навантаженні закладів на заняття співом і музикою, кадрове забезпечення викладання музичних дисциплін, інформація про впровадження різних форм позаурочних занять музикою (гуртки, хори, духовні оркестри тощо) та інформацію про загальний музично-естетичний розвиток дітей у різних закладах повіту. Річні звіти про стан освіти в Єлисаветградському повіті є першоджерельним підтвердженням того, що до питання розвитку музичної освіти в регіоні ставилися з особливою увагою.

Так, зокрема, у «Кратком отчете о состоянии Елисаветградской общественной женской гимназии за 1902 год» [302] зазначається, що заняття співом переслідували дві мети: по-перше, сприяти релігійно-моральному вихованню дітей, створити духовний хор із середовища самих учнів, який

буде приймати участь при богослужіннях у стінах самої гімназії чи у храмі; по-друге, виховання у дітей слуху та вміння володіти голосом [302, с. 52].

За радянського періоду фактично не з'явилося спеціальних історико-педагогічних досліджень про розвиток музичної освіти в регіоні. У музикознавчій науці означеного періоду загальні питання історичного розвитку музично-естетичного виховання, еволюцію форм і методів навчання музики розглядали Н. Добровольська «Что нужно знать учителю о детском голосе (1972) [155], Л. Коваль «Музично-естетичне виховання підлітків» (1979) [270], Г. Падалка «Учитель, музика, діти» (1982) [439], Г. Шевченко «Эстетическое воспитание в школе» (1985) [756], О. Ростовський «Художньо-педагогічний аналіз музичних творів у школі» (1989) [519] та ін. Ці роботи містять багатий фактичний матеріал, дають певні уявлення про тенденції та особливості музичної освіти в різних регіонах, у різні історичні періоди.

За часів незалежності України з'явилася низка публікацій, присвячених вивченню історичного минулого нашого краю, зокрема проблемам розвитку музичної освіти. З сучасних історико-педагогічних досліджень з питань музичної освіти в регіоні заслуговують на увагу праці М. Долгих (1996–2013) [158–163], О. Полячок (1996) [470], В. Добровольської (2007) [156], С. Шевченка (2005, 2007) [761; 765], Ж. Колоскової (2014) [278], С. Якименко (2014) [780], А. Желан (2015) [175] та ін. У сучасній вітчизняній історіографії розвитку музичної освіти регіону основна увага спрямована на вивчення її становлення та розвитку в кінці XIX – початку XX ст., тоді як друга половина XX ст. висвітлена переважно у загальному контексті освітніх процесів регіону.

Зупинимось більш детально на деяких наукових рефлексіях, що тією чи іншою мірою висвітлюють зазначену проблему, чи її окремі аспекти.

Заслуговує на увагу монографія С. Якименко та А. Желан «Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття)» (2014) [780]. Так, у праці висвітлено питання історії виникнення, становлення і розвитку музичної освіти в межах Херсонської

губернії в кінці XIX – на початку XX ст. Автори звертають увагу на регіональні особливості музичної освіти в різних типах навчальних закладів Херсонської губернії у досліджуваній період. Значну увагу у монографії приділено безпосередньо змісту, формам та методам музичної освіти в початкових та середніх навчальних закладах Єлисаветградщини; проаналізовано питання становленню та розвитку професійної музичної освіти в Єлисаветграді. Дослідники, високо оцінюючи роль земств у розвитку освіти, звертають увагу, що саме Єлисаветградське земство з метою підвищення науково-методичного рівня вчителів початкових шкіл у 1898 р. влаштувало короткострокові курси у місті Єлисаветграді: «Курси проходили з 24 липня по 23 серпня під керівництвом учителя співу Олександрівської чоловічої гімназії міста Риги, випускника Петербурзької консерваторії по класу скрипки Д. Яічкова. Заняття на курсах були присвячені вивченню елементарної теорії музики та церковного співу, методиці співу, світському співу та навчанню гри на скрипці» [780, с. 67].

Представляє певний інтерес у контексті вивчення історіографії розвитку музичної освіти у регіоні науковий доробок С. Шевченка. Так, у його праці «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» (2007) [765] детально схарактеризовано різні форми музичної освіти гімназисток. Автор зауважує, що навчання в гімназії не обмежувалося лише вивченням спеціальних предметів, а й включало в себе предмети мистецького циклу, викладання яких було спрямоване на виховання освіченої та духовно багатой особистості. До навчальної програми закладу були введені уроки танців та музичні заняття, а вихованки VIII педагогічного класу ще й вивчали теорію музики та методику співу, з ними займалися вокалом. Практикували в гімназії і 3 уроки хору щотижня. С. Шевченко зазначає, що до викладання предметів музичного циклу залучалися висококваліфіковані педагоги, які заклали основи професіоналізму в загальній музичній освіті. Також дослідник відмічає, що гімназистки залучалися до різних позаурочних форм музично-естетичного виховання, зокрема відвідували концерти, екскурсії, театральні

вистави, брали участь у музично-декламаторських ранках і вечорах, концертно-просвітницьких заходах, що проводилися практично в усіх навчальних закладах міста.

У книзі історик звертає увагу, що, незважаючи на те, що в роки Першої світової війни через матеріальні труднощі навчальний процес у гімназії не мав належного забезпечення, в закладі здійснювалася робота з покращення матеріального становища бідних учениць. Так, спільно з педагогічною радою було розроблено програму учнівського музично-літературного вечора, половина збору від якого мала надійти комітету для допомоги бідним ученицям: «11 грудня 1916 р. цей вечір відбувся і був відзначений на сторінках місцевої газети «Голос Юга», як такий, що мав неабиякий успіх серед учнівських вечорів, проведених різними навчальними закладами міста. Хор гімназисток співав колядки з опери «Черевички» Чайковського, твори Мендельсона, Рахманінова, Римського-Корсакова, Даргомижського. Твори виконувалися як хором, так і дуетами, соло, на скрипці та роялі. Також був добре сприйнятий і перший виступ струнного оркестру, що складався з учнів жіночої та чоловічої гімназій під керівництвом студента Н. Гачинського» [765, с. 133–136].

У праці С. Шевченка «Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.)» (2005) [761] проаналізовано історію створення та розвитку у ВНЗ музично-педагогічного факультету, починаючи від часів заснування (1967) в Кіровоградського державного педагогічного інституті ім. О. Пушкіна до 90-х рр. ХХ ст. Визначено змістові та організаційні характеристики діяльності музично-педагогічного факультету в досліджуваний період. У літописі містяться також короткі відомості щодо удосконалення навчального процесу, його методичного забезпечення, розвитку наукових досліджень і виховної роботи зі студентами на факультеті. Автор акцентує увагу на високій професійній майстерності викладачів музично-педагогічного факультету, що

забезпечила якісну підготовку студентів та сприяла підготовці ряду лауреатів і дипломантів всесоюзних та всеукраїнських студентських конкурсів.

Заслуговує на окрему увагу доробок М. Долгіх у вигляді кандидатської дисертації, монографії й багатьох статей про розвиток професійної музичної освіти в регіоні.

У праці «Нейгаузи: варіації на елісаветградську тему» (2013) [161] М. Долгіх досліджує особливості елісаветградського періоду життя чотирьох видатних представників музичної спільноти України – членів родини Нейгаузів. Зокрема, подає відомості про життя, творчу діяльність піаніста, педагога-методиста, конструктора Густава Нейгауза та функціонування його приватної Музичної школи в контексті європейських музично-історичних процесів. У роботі дослідниця звертає увагу на те, що, хоча, організаційний уклад школи, методика викладання були типовими для провінційної освіти ХІХ – початку ХХ ст., але експериментальні проекти, новаторські досягнення, заснована ним приватна музична школа стали міцним фундаментом для подальшої педагогічної діяльності класів фортепіано в державній музичній школі, відкритій в 1933 р., та музичному училищі, започаткованому 1959 р. Функціонування в повітовому Єлісаветграді школи, аналогічної за якісними характеристиками фортепіанним школам Ст. Блюменфельда, М. Тутковського в Києві, А. Бенша в Харкові засвідчувало неординарність та непересічність особи її керівника. У ході наукового пошуку М. Долгіх приходить до висновку: «Г. Нейгауза повноправно можна назвати засновником елісаветградської фортепіанної виконавської школи, репрезентантами якої в музичному просторі України, Росії, Німеччини, Польщі стали його численні учні» [161, с. 48–49].

Велику пізнавальну цінність має дисертація М. Долгіх «Становлення музичного професіоналізму Єлісаветградщини (1900–1920-ті рр.)» (2011) [162]. У роботі дослідниця опрацювала й залучила до наукового обігу великий масив інформаційних фактів, подій, персоналій, здійснила аналіз невідомих публіцистичних статей і музичних творів, що дозволило відтворити

повноцінну картину музичного життя Єлисаветградщини досліджуваного періоду.

Висвітлюючи музичне життя краю, у дисертації аналізується педагогічна діяльність Г. Нейгауза та його Музичної школи, Музичної Студії ім. От. Шевчика та ін.; розкрито значення педагогічно-виконавської діяльності Г. Нейгауза, Й. Гольденберга та Л. Кирєвої у динаміці фахової спеціалізації краю, визначено вплив їхніх здобутків на музичну культуру України й Заходу; запропоновано періодизацію процесу становлення засад музичного професіоналізму, яка базується на діяхронії ціннісних орієнтацій, стильових ознак та функціональних зв'язків і має у своїй основі історико-культурологічний стрижень. Фактично її дослідження є першим науковим узагальненням у галузі музичної регіоналістики щодо Єлисаветградщини.

У процесі конструктивного аналізу М. Долгих приходить до виваженого висновку, що музичне життя Єлисаветградщини 1900–1920-х рр. є цілісним мистецьким комплексом різнорідних форм діяльності, сфер прикладення, педагогічних інституцій та напрямків утілення [162, с. 15].

Історико-педагогічному аналізу розвитку музичної освіти на Єлисаветградщині наприкінці XIX – першій чверті XX ст. присвячена дисертаційна робота Ж. Колоскової «Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець XIX – перша чверть XX ст.)» (2014) [278]. Автор, на основі вивчення та аналізу широкого кола джерел, дослідила особливості музичної освіти в різних типах навчальних закладів Єлисаветградщини досліджуваного періоду: початкових (народні, земські та церковно-приходські школи), середніх (гімназії, реальне училище) та професійних (музичні школи та студії). У роботі схарактеризовано історичні та соціокультурні чинники й етапи розвитку музичної освіти Єлисаветградщини наприкінці XIX – першій чверті XX ст. та розкрито вплив музичної освіти на розвиток культурно-просвітницького життя регіону. По суті дослідження Ж. Колоскової є першим комплексним науково-теоретичним аналізом системи музичної освіти на Єлисаветградщині кінця XIX – першої чверті XX ст. Однак, на нашу думку,

бажано було б більш докладно розкрити основні положення педагогічної діяльності Г. Нейгауза, Й. Гольденберга, Д. Яічкова.

Нашу увагу також привернули наукові статті М. Долгіх [158; 159; 160; 163] присвячені тією чи іншою мірою проблемі нашого дослідження.

Так, у публікації «Сторінки музичної освіти Єлисаветграда» (2009) [163] М. Долгіх розглядає процеси розвитку музичної освіти в регіоні. Особлива увага звертається на педагогічні умови, у яких відбувався цей процес. Зокрема, дослідниця подає інформацію, що у Єлисаветградському 2-класному жіночому училищі до виховання музичних смаків у дівчат ставилися досить ретельно: до навчальної програми закладу були введені музичні заняття та уроки танців, гімназистки постійно відвідували концерти гастролуючих естрадних і оперних знаменитостей. Як і С. Шевченко, М. Долгіх звертає увагу, що вихованки педагогічного класу (8 класу) вивчали теорію музики та займалися вокалом, дівчата тричі на тиждень співали в хорі під керівництвом музиканта-професіонала А. Купетіна [163, с. 140].

Наступною не менш важливою статтею М. Долгіх є «Етапи становлення струнної виконавської школи на Єлисаветградщині» (2009) [158], у якій дослідниця фактично вперше визначає основні етапи онтогенезу мистецького руху на Єлисаветградщині, представляє узагальнено-хронологічну періодизацію динаміки розвитку музичного виконавства та аналізує художньо-естетичні орієнтири регіональної композиторської творчості.

М. Долгіх зазначає, що вже у другій половині XIX ст. зароджувалися підвалини музичної освіти в заснованій у Єлисаветграді школі полкових регентів, де скрипка була профільним інструментом. Методична система виховання, започаткована єдиним викладачем – композитором і капельмейстером-аматором П. Воротніковим – базувалася на «співі сольфеджій, навчанні початкових правил музики до гри на скрипці і потім вивчення гармонії» [158, с. 96].

Авторка звертає увагу, що на початку XX ст. музичне виховання в ланках загальноосвітнього циклу – гімназіях, училищах – орієнтувалося саме

на специфічні особливості скрипки. Дослідниці відмічає, що найактивніше класи гри на струнних інструментах діяли при Єлисаветградському земському реальному училищі: «з 13 учнів, які брали додаткові уроки музики в 1908 р., на скрипці навчалось 9 осіб, на віолончелі – 1. Приблизно в 1903 р. на базі цього навчального закладу було організовано струнний оркестр під орудою скрипаля, вихованця Празької консерваторії І. Янделя, до репертуару якого входили: «Сон літньої ночі» Ф. Мендельсона, «Andante amoroso» [158, с. 97].

М. Долгіх зауважує, що завдяки ініціативі відомого скрипаля, композитора та педагога Г. Гершфельда такі предмети, як музика та співи викладалися в Бобринецькому повітовому училищі (1907–1916) та в Бобринецькій чоловічій гімназії (1918–1923). Також автор аналізує участь Г. Гершфельда в організації різноманітних концертних програм у місті, що неабияк, на думку М. Долгіх, сприяло розвитку музичної культури Бобринця. Подає інформацію, що з педагогічною метою в бобринецький період життя й творчості митцем було створено «Пісню без слів» (1914) для струнного квартету, «Варіації» для скрипки та фортепіано (1912), збірку етюдів для початківців-скрипалів та віолончелістів [158, с. 97].

У публікації дослідниця характеризує педагогічні аспекти діяльності Й. Гольденберга. Зокрема, зосереджує особливу увагу на основних сферах роботи відкритої ним у 1923 р. в Єлисаветграді «Музичної студії ім. О. Шевчика» – єдиного місцевого музичного закладу, офіційно затвердженого державними органами – Окрпрофобром та Окрполітпросвітом. Основна мета школи була закріплена в Проекті статуту, розробленому Й. Гольденбергом, – залучити народні маси до вищих цінностей європейської культури, дати академічну освіту кожному, хто цікавиться мистецтвом. Студія планувалася для підготовки кадрів із обслуговування концертів, пролетарських шкіл і народних аудиторій. Вихованці закладу репрезентували демократичні прошарки населення, були вихідцями з робітничого класу, вихованцями дитбудинків, інтернатів, багатодітних родин. Курс викладання в Музичній студії включав не лише профільну скрипку. Згідно з системою

освіти, втіленою Й. Гольденбергом у власному навчальному закладі, проводився курс допоміжних предметів, серед яких були елементарна теорія музики, сольфеджіо, музичний диктант та епізодичні лекції з історії музики, уроки колективного слухання [158, с. 98–99].

Педагогічні аспекти роботи Й. Гольденберга в Музичній студії ім. О. Шевчика розкриваються в статейній публікації М. Долгіх «Й. А. Гольденберг як засновник Єлисаветградської скрипкової школи» (2010) [159]. Авторка зазначає, що в навчальному закладі значна увага приділялася покращенню рівня і загально-художнього розвитку вихованців, із цією метою систематично організовувалися недільні музичні ранки, на яких читалися популярні лекції з історії музики в супроводі ілюстративних фрагментів – «творів як українських, так і закордонних композиторів», влаштовувалися камерні зібрання, показові виступи учнів навчального закладу з метою заохочення до публічних виступів.

У статті, звертаючи увагу на Програму викладання фаху «Скрипка», М. Долгіх приходять до висновку, що «побудова по принципу збільшення технічних параметрів виконання та накопичення матеріалу дозволяє відносити програму Студії до послідовних систем фахового викладання скрипкової гри» [159, с. 180].

Окремий інтерес становить публікація Ф. Нікітіна «Гімназія» (1991) [410], у якій схарактеризовано особливості музичної освіти в Єлисаветградській чоловічій класичній гімназії (1879), яка проіснувала 41 рік і відіграла помітну роль у освітньому та громадському житті міста. Автор звертає увагу на те, що у навчальний план гімназії входили уроки співу, які проходили під фісгармонію, скрипку та музики. Важливим засобом вирішення проблеми формування та розвитку музичної культури учнів, на думку дослідника, були літературно-музичні вечори, концерти, які проводилися як безпосередньо в гімназії так і на культурно-просвітницьких заходах міста, зокрема на лекціях безкоштовних народних читань.

Ф. Нікітін дає високу оцінку гімназійному хору, який функціонував у навчальному закладі та брав участь майже у всіх визначних подіях міста: «Викладачами музики та співів та керівниками хору в різний час працювали такі музиканти-професіонали: М. Фуга, А. Купетін, Ф. Житкевич, П. Римський-Корсаков та С. Цодіков. До виконавського репертуару хорového колективу чоловічої гімназії входили твори П. Турчанінова, М. Бахметєва, О. Верстовського, Г. Генделя та Г. Ломакіна», – зазначає дослідник [410].

Автор звертає увагу на рівень виконавської майстерності гімназистів. На підтвердження наводить замітку з газети «Голос Юга» від 9 березня 1903 р., у якій згадується про вечір, проведений спільно учнями реального училища, чоловічої та жіночої гімназій. Так, об'єднаний хор чоловічої та жіночої гімназій виконав «Хор і танці селянок» з опери П. Чайковського «Евгеній Онєгін», а ансамбль скрипалів змішаного складу гімназій під супровід фісгармонії та роялю виконав «Прелюдію» Й. Баха. Такі спільні концерти були непоодинокі: «Повсякчас ми зустрічаємо згадки про спільні концерти різних закладів, як це було 14 листопада 1911 р. в залі дворянського зібрання, коли відбувся вечір, збір від якого надійшов до фонду стипендій дітям. До його програми увійшли твори П. Чайковського «Многія літа» та «В церкві», а також ціла низка українських пісень «Реве та стогне Дніпр широкий», «Пливе човен» та ін.» [410, с. 3–5].

Короткий огляд музичної освіти на Єлисаветградщині здійснила В. Добровольська у публікації «Виховання дівчат у початкових і середніх школах Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття» (2007) [156]. У цій статті автор, на основі архівних матеріалів, досліджує особливості виховання дівчат у початкових і середніх школах Півдня України в зазначений період та фрагментарно подає відомості про те, як учениці Вознесенської жіночої гімназії Єлисаветградського повіту Херсонської губернії у 1902/1903 навчальному році проводили свій позашкільний час: «...гімназистки ходили на екскурсії, зокрема відвідали Маріїн гай, де відпочивали і одночасно розглядали флору і фауну даної місцевості, були на

концерті скрипаля Я. Гурвича та на читаннях про Архангельський край, прослухали лекцію про будову фонографа і грамофона з виконанням низки вокальних і музичних творів на грамофоні та ін.» [156, с. 18].

В. Добровольська приходить до висновку, на початку ХХ ст. чільне місце у виховному процесі середньої школи займало музично-естетичне виховання, пов'язане з діяльністю прогресивно налаштованих діячів культури. Так, програма вечорів Вознесенської жіночої гімназії містила як сольні, так і хорові виконання музичних творів, гру на музичних інструментах творів Л. Бетховена, П. Чайковського, В. Моцарта, А. Рубінштейна. Також дівчата виконували вірші, уривки з балад і байки дозволених цензурою письменників [156, с. 18].

У статейній публікації А. Желан «Постать вчителя музичних дисциплін в історії педагогіки півдня України II половини ХІХ – початку ХХ століття» (2015) [175] висвітлено стан музичної освіти в Херсонській губернії в зазначений період та звернено увагу на педагогічну майстерність та вимоги до вчителя музичних дисциплін того часу, виокремлено особливості викладання предметів «Спів», «Музика» у початкових та середніх навчальних закладах губернії. На основі аналізу автор приходить до висновку, що загальна музична освіта, яку надавали в ті часи в середніх і в деяких початкових навчальних закладах, була на достатньо високому рівні завдяки професійній роботі викладачів. Дослідниця зосереджує увагу на короткій інформації про стан музичної освіти в одному з найкращих навчальних закладів Херсонської губернії – Єлисаветградському ремісничо-грамотному училищі, відкритому у 1867 р.: «Учитель співу училища [прізвище не відоме] використовував у своїй роботі професійні педагогічні принципи. Він ділив учнів на уроках на групи. Вирішальне значення мав індивідуальний підхід до вихованців: до першої групи входив весь підготовчий клас із метою ознайомлення з музичними здібностями кожної дитини; у другій групі навчалися хлопчики 1-го і дівчата 1-го, 2-го класів із найменш розвинутим слухом і слабким голосом, які потребували особливої підтримки з боку музиканта-педагога; третю групу

складали найкращі співаки – хлопчики 2-го класу та старші за віком дівчатка, які добре володіли вокалом і вміли читати ноти. Розучувалися з учнями як церковні (одно-, дво-, триголосні) твори, так і твори світського характеру. Про високий співацький рівень учнів училища свідчить той факт, що спеціально для цього хору П. Ніщинський написав музичну п'єсу «Вечорниці», – пише А. Желан [175].

Дослідженню педагогічної діяльності М. Блюменфельда в Єлисаветграді присвячена стаття К. Шамаєвої «Родина Блюменфельдів в Україні» (2014) [753]. У публікації висвітлюється діяльність митця в Єлисаветградському земському реальному училищі. Автор стверджує, що «в особі М. Блюменфельда унікальне училище отримало унікального педагога, вихователя, ентузіаста-просвітителя. Усі свої знання і вподобання Михайло Францович щедро передавав своїм вихованцям. За його ініціативи в училищі організовувалися літературно-музичні вечори, до участі в яких залучалися учні, їх батьки і викладачі» [753].

Дослідниця зіставляє педагогічні ідеї М. Блюменфельда з ідеями К. Ушинського та вказує їхню спорідненість. Аналізуючи педагогічні роздуми М. Блюменфельда і К. Ушинського, К. Шамаєва зосереджує увагу на таких основних ідеях: бажанням виховати людину, розвинути її активне творче начало, повага до особистості, заперечення схоластики, цілісність знань про навколишній світ, виховання естетичного ставлення до життя, повага до родини тощо [753, с. 277].

Змістову спрямованість мають науково-популярні книжкові видання про Кіровоградське музичне училище [256]; Олександрійське училище культури [423]. Щоправда, акценти в них зміщені на показ досвіду навчально-методичної роботи за сучасних умов, хоча нерідко пропонуються і широкі історичні ретроспективи.

Історіографія проблеми розвитку художньої освіти в регіоні базується на роботах, перші з яких з'явилися в кінці XIX ст. і стосувалися розвитку освіти Єлисаветградського повіту загалом.

Так, матеріали з окремих питань заснування вечірніх рисувальних класів у Єлисаветградському земському реальному училищі містяться в «Систематическом своде постановлений Єлисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 г.» [552]. Зокрема, у звіті читаємо: «Директор Єлисаветградського земського реального училища М. Завадський для підвищення ефективності навчального процесу в 1879 р. запросив на посаду викладача малювання та чистописання випускника Петербурзької академії мистецтв П. Крестonosцева. Отримавши його згоду, керівництво училища приступило до організації рисувального класу, який мав відповідати всім педагогічним та художнім вимогам. Спеціально для занять із малювання було перебудовано окреме велике приміщення, виписано необхідні матеріали для викладання та підготовлено відповідні меблі. Так було покладено початок художньому кабінету і забезпечено умови для проведення занять» [552, с. 639].

Про Єлисаветградську вечірню художню школу з захопленням писав розпорядник пересувних виставок художник П. Івачов: «У Єлисаветграді при Земському реальному училищі є прекрасна рисувальна школа, яка і не снилася Харкову. Учнів 60 осіб ... Учителем там академік П. Крестonosцев» [62, с. 29].

Із «Систематического свода постановлений Єлисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 годы» дізнаємося, що упродовж 18 рр. роботи в училищі за свою педагогічну діяльність П. Крестonosцев отримав багато відзнак від губернського та повітового земства, Міністерства народної освіти, а також Петербурзької академії мистецтв. Керівництвом Єлисаветградського земського реального училища також відзначалося, що його учні завжди мали помітні успіхи. Серед них були і такі, що відразу по закінченню вечірніх рисувальних і креслярських класів вступили до Петербурзької академії мистецтв на архітектурне відділення, це: О. Вейзен, Є. Гружєвський, О. Стаборовський, П. Косюра, П. Федоровський [567, с. 696].

Необхідний матеріал щодо стану художньої освіти в регіоні також сконцентрований і в інших звітах, зокрема в «Отчете о состоянии

Елисаветградского Земского Реального училища за 1892 г.» [809] знаходимо інформацію, що на літні канікули учням вечірніх рисувальних класів давалися самостійні завдання, серед яких переважно були орнаменти, копії з малюнків О. Калама та етюди на вільну тему. Найкращі роботи вивішувалися в класах училища та експонувалися на різноманітних виставках [809, с. 222].

Зазначимо і публікації у місцевій газеті «Голос Юга», у яких періодично розглядалися питання художньо-естетичного виховання підростаючого покоління. Так, у газеті «Голос Юга» (1911 р., № 95) дається висока оцінка художнім роботам учнів комерційного училища Бонч-Бруєвича і живописно-малювальних курсів Фірсовського міського училища [116].

Інформацію про заснування художнього музею знаходимо в газеті «Голос Юга» за 1913 р. Найвиразніше ця проблема аналізується у публікаціях О. Біркіна [118].

З-поміж праць із досліджуваної проблеми заслуговують на увагу стаття «О елисаветградских выставках», розміщена у газеті «Голос Юга» (1913) [421], у якій відзначається місцева традиція влаштовувати щорічні учнівські виставки художніх робіт: «Почин у цій справі належить 1-му комерційному училищу, у якому вже п'ятий рік (від заснування училища в 1908 р.) влаштовуються виставки з малювання, креслення, прикладного мистецтву серед учителів та учнів. Такі ж виставки влаштовуються щорічно і в жіночій гімназії Г. Ефімовської. У всіх цих роботах відчувається смак, індивідуальна творчість, багатий духовний світ. ... Так, учні 1-го і 2-го комерційних училищ продемонстрували прекрасні роботи з ручної праці, живопису, виставлені також на художній виставці Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел» [417].

19 травня 1913 р. газета «Голос Юга» сповіщала: «Сьогодні в аудиторії заводу Ельворті о 10 годині ранку відкривається нова виставка робіт по живопису учнів-майстрових, які відвідують Вечірні рисувальні курси при заводі Ельворті» [117].

У цей час в Єлисаветграді відкриваються приватні художні курси та студії образотворчого мистецтва. Так, у газеті «Голос Юга» (1910 р., за 25 листопада) було розміщено оголошення: «Г. Зусман, вул. Гоголя, 15 в Єлисаветграді, відкриває технічне бюро, а також дає уроки креслення і малювання» [115]; а в 1913 р. в газеті повідомлялося: «Художник, скульптор І. Золотаревський повернувся з Парижу і дає уроки малювання та пластики»; «Художник А. Нюрнберг, приїхавши з-за кордону, відкриває приватну студію, дає уроки малювання» [117].

Наукові доробки з досліджуваної проблеми побачили світ зі становленням української держави. В історико-педагогічних рефлексіях сучасних дослідників (І. Босої [56–62], В. Боська [63], З. Гуріч [133], О. Класової [268] та ін.) відображено різні аспекти регіональної художньої освіти.

Окремі питання розвитку художньої освіти в Єлисаветграді розглядає З. Гуріч у кандидатській дисертації «Розвиток художньої освіти в початкових та середніх навчальних закладах Херсонської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2017) [128]. Так, дослідниця з'ясувала, що досвід Єлисаветградського земського реального училища свідчить про ініціативність, методичні, творчі пошуки викладачів у напрямі удосконалення освітнього процесу викладання дисциплін художньо-естетичного спрямування, його певну професіоналізацію на основі академічних традицій та інноваційних методів і форм [133, с. 111]. Однак, автором досвід художньої освіти в Єлисаветграді згадувався лише побіжно і увага, в основному, зосереджувалася на вивченні організаційно-педагогічних особливостей функціонування мистецьких шкіл у великих культурних центрах – Одесі, Херсоні, Миколаєві.

Регіональні особливості діяльності та еволюцію форм і методів навчання образотворчого мистецтва у різних типах навчальних закладів у Єлисаветграді розглянула у публікації «Історія перших художніх виставок при Єлисаветградських навчальних закладах» (2008) [268] старший науковий співробітник Кіровоградського художньо-меморіального музею

О. Осмьоркіна О. Класова. У статті автор вказує на значний унесок земства, а також благодійних організацій, які існували на утримання приватних осіб у розвиток художньо-естетичного виховання й художньої освіти в Єлисаветграді.

Дослідження свідчить, що становлення художньої освіти в Єлисаветграді припадає на другу половину XIX ст. і пов'язане з відкриттям у 1867 р. Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, при якому існувала мистецька секція у 1873 р., вечірніх рисувальних класів (художнього і технічного рисування) академіка П. Крестonosцева при Єлисаветградському земському реальному училищі у 1880 р., місцевої філії благодійного «Товариства шанувальників вишуканих мистецтв» у 1884 р., живописно-малювальної майстерні при Фірсівському міському початковому училищі у 1910 р.

О. Класова у статті визначає вплив культурно-мистецького життя краю досліджуваного періоду на становлення художньої освіти регіону та внесок провідних митців та педагогів у розвиток художньої освіти. Окремо відзначається роль педагогів Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища О. Біркіна, П. Крестonosцева та ін., які запровадили нові методики художньо-естетичного виховання через заснування художнього музею, проведення художніх пересувних виставок-експозицій, заснування гуртків і курсів, читання лекцій з історії мистецтва.

Частину історичних матеріалів з проблеми художньої освіти в регіоні висвітлено в публікації В. Боська «Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності і ремесел (1873–1914)» (2010) [63]. Автор з'ясував, що становленню й розвитку художньої освіти в Єлисаветграді в другій половині XIX – на початку XX ст. значною мірою сприяла діяльність Товариства розповсюдження грамотності та ремесел, яке було ініціатором та організатором проведення перших художніх виставок у місті. Дослідження засвідчило, що в означений період діяльність членів товариства, які були

безпосередніми організаторами виставок та яким удалося залучити в експозицію ледве не всі художні скарби Єлисаветграда, зуміли надати їй просвітницького спрямування.

В електронному виданні «Єлисаветградське громадське комерційне училище» [174] знаходимо інформацію, що значну увагу в училищі приділяли художній освіті та художньо-естетичному вихованню учнів. У публікації детально аналізується діяльність талановитих художників-педагогів у закладі. Так, зокрема, згадується М. Поляков, який після закінчення у 1906 р. Строгановського художньо-промислового училища у Москві був запрошений до Єлисаветграда. У комерційному училищі він викладав малювання та каліграфію. У 1913 р. його було обрано членом оргкомітету з влаштування в Єлисаветграді Першої міської художньої виставки, на якій експонував 20 живописних творів (кримські та північні краєвиди). У 1914 р. М. Поляков переїздить до Томська, стає викладачем комерційного училища (до 1923 р.) та влаштовує у Томську виставку пейзажів Єлисаветградщини і водночас намагається втілити в життя художні новації, запозичені в Єлисаветграді. Приміром, у 1918 р. за його ініціативи засновані Томські рисувальні класи, які у 1919 р. були реорганізовані в Народну академію мистецтв. Митрофан Максимович регулярно читав публічні лекції з історії мистецтв.

У праці зазначається, що після від'їзду М. Полякова, його посаду в Єлисаветградському комерційному училищі посів художник і педагог М. Щеглов, викладач Томського комерційного училища. У комерційному училищі М. Щеглов викладав із 1913 по 1915 р. Брав участь у 1-й та 2-й єлисаветградських художніх виставках (1913, 1914), став членом Єлисаветградського благодійного товариства розповсюдження грамотності та ремесел, викладав у ремісничо-грамотному училищі, проводив заняття з групами вчителів початкових класів Єлисаветграда.

У дослідженні аналізується і діяльність викладача предметів естетичного циклу О. Біркіна, який окрім Єлисаветградського громадського комерційного училища працював викладачем креслення на вечірніх

рисувальних класах при Єлисаветградському земському реальному училищі. У 1911 р. О. Біркін брав участь у Всеросійському з'їзді художників у Петербурзі. Про свої враження написав ґрунтовний звіт, опублікований у книзі «Очерки деятельности Общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие» (Єлисаветград, 1914). Як і інші викладачі комерційного училища був членом Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел, одним із організаторів Першої міської художньої виставки (1913). Того ж року відкрив художньо-креслярські класи при заводі Ельворті та власну майстерню. У громадському комерційному училищі О. Біркін організував креслярське бюро. Разом із наставником учні проводили топографічні дослідження місцевостей, виконували складні креслення, зокрема й на замовлення [174].

Окрім вищеназваних робіт, вагому цінність для розуміння специфіки регіональних ознак художньої освіти в другій половині XIX – на початку XX ст. мають наукові рефлексії провідного мистецтвознавця відділу Образотворчого мистецтва Інституту мистецтвознавства етнології та етнографії ім. М. Рильського НАН України І. Босої [56–62].

Заслугує на увагу публікація І. Босої [58], у якій на основі архівних матеріалів розглянуто історію створення та простежено діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі, що були організовані академіком портретного живопису П. Крестоносцевим.

Зокрема, дослідниця проаналізувала навчальні плани, програми та методику викладання мистецьких дисциплін в училищі. Виходячи з аналізу різних джерельних матеріалів автор зазначила, що організація навчального процесу в Вечірніх рисувальних і креслярських класах відбувалася під впливом загальних освітніх тенденцій, що домінували в системі освіти Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. І. Боса визначила домінуючі принципи в педагогічній практиці досліджуваного періоду, яка, з одного боку, орієнтувалася на регламентовану академічну

систему, а з іншого – засвоювала демократичний принцип професійного навчання, що відображав реалістичні тенденції в мистецтві. Демократичний принцип, підкреслює дослідниця, передусім, був заснований на творчій індивідуальності, педагогічному досвіді, прийомах художників, які працювали в училищі. При цьому в структурі системи викладання простежувався помітний зв'язок із навчальними програмами інших рисувальних шкіл. Позитивним моментом, на думку І. Босої, було й те, що у Вечірніх рисувальних і креслярських класах могла навчатися молодь непривілейованих станів. Місцеве земство завжди сприяло покращенню матеріальної бази реального училища та рисувальних класів.

У результаті аналізу навчальних програм І. Босою доведено, що основна увага викладачів Вечірніх рисувальних і креслярських класів була спрямована на засвоєння учнями основ рисунка та живописної техніки, уміння komponувати картини, створювати художні образи. Тут вивчали малюнок, живопис, ліплення, креслення та прикладні мистецтва, зокрема розпис по фарфору та фаянсу.

Оскільки в місті не було художнього музею чи постійних виставок, зауважує дослідниця, стимулом до творчої діяльності та розвитку художніх смаків учнів слугували щорічні підсумкові виставки в училищі. Результати таких виставок, а також конкурсів, на яких представлялися роботи учнів Вечірніх рисувальних і креслярських класів, зокрема й академічних, вказують на те, що їхній рівень, з погляду професійної грамотності та художньої майстерності, був досить високим.

І. Боса відзначає високий професійний рівень викладачів Вечірніх рисувальних і креслярських класів, серед яких були переважно художники-педагоги, які закінчили Петербурзьку академію мистецтв, що забезпечувало високий рівень підготовки учнів і давало згодом можливість найталановитішим учням продовжити навчання у престижних навчальних закладах Російської імперії (Імператорській академії мистецтв, школі Штігліца, Строгановському училищі), а також за кордоном.

У результаті наукового пошуку автор приходять до висновку, що Вечірні рисувальні і креслярські класи, спочатку організовані академіком портретного живопису П. Крестоносцевим при Єлисаветградському земському реальному училищі як «експеримент», згодом виправдали своє призначення і стали осередком художньої освіти, який відіграв значну роль у художньому житті Єлисаветграда та краю в цілому [58].

Життєвий шлях, педагогічну діяльність та творчі здобутки П. Крестоносцева детально розглянуті І. Босою у публікації «Художник-педагог, академік портретного живопису Петро Крестоносцев (Волгін)» (2010) [62]. Так, дослідниця з'ясувала, що діяльність П. Крестоносцева мала основоположне значення для розвитку мистецької освіти в краї, а його колеги та учні утворили творчий осередок, який формував культурно-мистецьке середовище міста того часу, яке справило значний вплив згодом на цілий ряд відомих художників-педагогів, живописців, графіків, архітекторів скульпторів, художників театру та кіно [62, с. 52].

У статті «Роль художників-педагогів у формуванні й розвитку мистецького життя міста Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст.» (2012) [61] автор висвітлила внесок митців і художників-педагогів у розвиток художньої освіти регіону. Насамперед І. Боса зосередилися на дослідженні спадщини художників-педагогів Єлисаветградського земського реального училища – Ф. Козачинського, М. Лебедева, М. Нікольського, А. Ольшанського П. Сороки. Також І. Боса у статті зазначила викладачів інших місцевих навчальних закладів, які внесли вагомий вклад у розвиток художньої освіти: учнів Петербурзької академії мистецтв – Д. Павлова та Т. Зубкова; художників, діяльність яких була пов'язана з Омськом – М. Полякова та М. Щеглова; членів Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, які займалися організацією створення місцевого художнього музею, О. Біркіна та С. Данішевського [61, с. 54]. Проаналізувавши діяльність художників-педагогів, які працювали в навчальних закладах Єлисаветграда в другій половині XIX – на

початку ХХ ст., дослідниця встановила, що саме вони відіграли провідну роль у формуванні загального процесу мистецького життя міста і краю в цілому – їхня діяльність мала універсальний характер, вони брали активну участь у громадському житті міста, були організаторами художніх виставок, студій, майстерень. Отримавши освіту в столичних закладах, митці поширювали в провінції певні художні принципи, які були притаманні для сучасності і, які зі свого боку, відображалися у провінційному мистецтві. Висока якість навчання художній майстерності визначалась належною освітою та творчою обдарованістю художників. Завдяки отриманим ґрунтовним академічним знанням, які стали основою зацікавлення мистецтвом, талановита молодь міста могла вступити до Петербурзької академії мистецтв чи до будь-якого іншого навчального закладу з технічним спрямуванням. При цьому дослідниця наголошує, що особливу роль у цьому процесі відіграли Вечірні рисувальні та креслярські класи при Єлисаветградському земському реальному училищі [61, с. 54].

У публікації «Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі ХІХ – ХХ століть» (2011) [60] І. Боса акцентувала увагу на формах і методах організації культурно-просвітницької роботи художньої секції Товариства, основними завданнями якої було пропагування всіх видів мистецтва та розглянула роль членів художньої секції в організації художніх виставок, творчих вечорів, благодійних акцій і заходів у місті, художнього музею. Це дало змогу встановити, що Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел відіграло важливу роль у становленні та розвитку художнього життя краю [60, с. 149].

Як показав аналіз праць із історії художньої освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) основна увага дослідників зосереджена на висвітленні подій другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. – створення та діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі; досвід організації культурно-просвітницької

роботи художньої секції Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; унесок митців і художників-педагогів у розвиток художньої освіти регіону.

Аналіз історико-педагогічних, мистецтвознавчих, історичних досліджень дозволив встановити, що найбільш ґрунтовно у наукових дослідженнях розглянута розвиток мистецької освіти в регіоні в другій половині ХІХ – у першій третині ХХ ст. На даний час відсутні такі наукові дослідження, де було б системно і в повній мірі проаналізовано розвиток мистецької освіти на Кіровоградщині в ХХ ст., тому дане питання потребує подальших наукових розвідок.

Висновки до другого розділу

У розділі виявлено особливості формування наукових знань про розвиток освіти краю та узагальнено історико-педагогічні рефлексії з окремих галузей професійної освіти.

З'ясовано, що кожен із періодів (дореволюційний, радянський, сучасний) історіографії освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) має особливі риси, які певним чином вплинули на цінність, кількість досліджень та їхню достовірність. Визначено, що з середини ХІХ ст. у регіоні інтенсивно розвивалася професійна освіта – педагогічна, професійно-технічна, комерційна, військова, мистецька.

Досліджено, що в дореволюційний період про заснування і діяльність педагогічних класів при Єлисаветградській громадській жіночій гімназії (1860), Вознесенській жіночій гімназії (1876) та ін., крім історії міста, написаної тодішнім міським головою О. Пашутіним, згадується також у щорічних звітах про народну освіту в Єлисаветградському повіті, що друкувалися на початку ХХ ст. та мали переважно описово-інформаційний характер. Наявні документи і матеріали є підставою для об'єктивного,

наукового висвітлення історії підготовки вчительських кадрів та розвитку жіночої освіти краю в другій половині XIX – на початку XX ст.

Історіографічний аналіз засвідчив незначну кількість історико-педагогічних досліджень із розвитку педагогічної освіти у радянський період. Виявлено низку статей (С. Королюк, С. Михида, Ф. Овчаренко, О. Поляруш, Ф. Яловий та ін.) про діяльність Кіровоградського педагогічного інституту в цей період.

Визначено, що професійна педагогічна освіта та її історичний розвиток як наукова проблема знайшла своє відображення в різновидових публікаціях сучасних учених В. Вдовенко, Н. Калініченко, О. Лютої, В. Постолатія, Т. Прибори, О. Філоненко, С. Шевченка та ін., у яких здійснено детальний аналіз розвитку педагогічної освіти в краї на певному історичному етапі (зміст, форми, методи, організаційно-педагогічне та кадрове забезпечення), що дозволило авторам глибоко показати її генезу, нормативно-правове регулювання, формування мережі відповідних закладів та інституцій та увиразнити особливості організації і змісту навчально-виховного процесу в закладах відповідного типу різних історичних періодів. Заслужують на увагу в контексті вивчення історіографії розвитку педагогічної освіти історико-педагогічні рефлексії В. Постолатія та С. Шевченка, у яких представлено ґрунтовну характеристику системи педагогічної освіти регіону, особливості її розвитку та реформування.

Встановлено, що в другій половині XIX – на початку XX ст. з'явилася низка документів (постанов, розпоряджень, положень тощо) та праць О. Пашутіна, П. Рябкова та ін. з історії професійно-технічної освіти регіону, важливість яких полягає в концентрації в них чималої кількості фактичного матеріалу, який безпосередньо віддзеркалює процес формування професійно-технічних закладів у краї – Єлисаветградського безкоштовного ремісничо-грамотного училища (1867), Єлисаветградського земського реального училища (1870) та ін.

З'ясовано, що на сучасному етапі посилився інтерес до вивчення професійно-технічної освіти регіону, що засвідчують праці сучасних дослідників В. Барабаш, Ю. Бульдовича, О. Головатой, О. Гори, Л. Іванової, В. Кудіної, В. Орлика, М. Петренка, І. Федотова, Б. Хижняка, О. Шевченка та ін. У цих дослідженнях розкрито передумови, виявлено основні тенденції розвитку та історичні етапи еволюції системи професійно-технічної освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Нечисленні наукові рефлексії дослідників (В. Постолатія, О. Гур'янової та ін.), у яких розкрито передумови, основні етапи, зміст і форми організації навчально-виховного процесу в комерційних навчальних закладах України, зокрема й на Єлисаветградщині, засвідчують, що історія комерційної освіти була визначною сторінкою історії Єлисаветградського краю дореволюційного періоду. У комерційних навчальних закладах, зокрема в Єлисаветградському громадському комерційному училищі (1908), яке було одним із найкращих комерційних закладів Російської імперії, формувався досвід поєднання двох рівнів освіти – загальноосвітньої і професійної.

Встановлено, що основні наукові рефлексії з розвитку військової освіти відображає дисертаційна робота О. Перцова про розвиток військової кавалерійської освіти на Єлисаветградщині у другій половині XIX – першій третині XX ст. Фактично дослідник уперше системно висвітлив історію виникнення та освітню діяльність кавалерійських навчальних закладів Єлисаветграда: військової прогімназії, офіцерського кавалерійського училища, кавалерійського юнкерського училища (з 1902 р. – кавалерійського училища) та Української кінної школи ім. Будьонного (1921–1933), які, крім підготовки майбутніх фахівців для військової сфери, виконували також просвітницьку функцію. З погляду історичної ретроспективи військової освіти в регіоні заслуговують на увагу краєзнавчі праці історика С. Шевченка. Однак вони мають більш науково-популярний характер, у них відсутній педагогічний аналіз навчальної діяльності військових навчальних закладів.

Історії розвитку мистецької освіти (музичної, художньої) регіону присвячено низку історико-педагогічних рефлексій. Про особливості мистецької освіти в різних типах навчальних закладів згадується в «Историческом очерке г. Елисаветграда» О. Пашутіна (1897), у щорічних звітах про народну освіту в Єлисаветградському повіті, що друкувалися на початку ХХ ст., та публікаціях місцевої газети «Голос Юга» (1910–1918). У них подано матеріали про кількість годин у навчальному навантаженні закладів на заняття співом, музикою, малюванням; кадрове забезпечення викладання дисциплін мистецького спрямування; про впровадження різних форм позакласних занять (гуртки, хори, духові оркестри тощо); про загальний музичний та художньо-естетичний розвиток дітей у різних закладах повіту. Ці звіти про стан освіти в Єлисаветградському повіті є першоджерельним підтвердженням того, що до питання розвитку мистецької освіти в регіоні ставилися з особливою увагою.

Виявлено, що за радянського періоду фактично не з'явилося спеціальних історико-педагогічних досліджень про розвиток мистецької освіти в регіоні. З-поміж сучасних наукових розвідок із питань музичної освіти в регіоні заслуговують на увагу праці В. Добровольської, М. Долгіх, Ж. Колоскової, О. Полячок, С. Шевченка, С. Якименко та ін. З низки наукових праць, у яких відображено різні аспекти історії розвитку регіональної музичної освіти, заслуговує на увагу доробок М. Долгіх у вигляді кандидатської дисертації, монографії й численних статей. Роботи сучасних дослідників переважно орієнтовані на вивчення особливостей музичної освіти в різних типах навчальних закладів Єлисаветградщини у конкретні періоди (Єлисаветградській громадській жіночій гімназії, Єлисаветградському земському реальному училищі, Бобринецькому повітовому училищі тощо), становлення та розвиток професійної музичної освіти (приватній Музичній школі Г. Нейгауза, Музичній Студії ім. От. Шевчика та ін.) та розкритті значення педагогічно-виконавської діяльності Й. Гольденберга, Л. Киреевої,

Г. Нейгауза, Д. Яічкова та ін. у динаміці фахової спеціалізації краю, впливу музичної освіти на розвиток культурно-просвітницького життя регіону.

У результаті наукового пошуку встановлено, що історико-педагогічні дослідження І. Босої, В. Боська, З. Гуріч, О. Класової та ін. з історії художньої освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в основному зосереджувалася на висвітленні таких питань: створення та діяльність безкоштовних Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі; досвід організації культурно-просвітницької роботи художньої секції Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел; унесок митців і художників-педагогів (О. Біркіна, Ф. Козачинського, П. Крестоносцева, М. Нікольського, М. Полякова, М. Щеглова та ін.) у розвиток художньої освіти регіону.

З'ясовано, що в сучасній вітчизняній історіографії розвитку мистецької освіти краю основна увага спрямована на вивчення її становлення та розвитку в кінці ХІХ – початку ХХ ст., тоді як друга половина ХХ ст. висвітлена переважно в загальному контексті освітніх процесів регіону.

Виявлено, що історіографія професійної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини) ґрунтується на розрізних розвідках окремих аспектів зазначеної проблеми. Аналіз історико-педагогічних рефлексій вітчизняних учених, які прямо чи опосередковано досліджують проблеми становлення та розвитку професійної освіти дозволяє констатувати, що на території регіону професійна освіта була представлена різними галузями.

Результати дослідження другого розділу висвітлено у публікаціях автора [682; 687; 700–702; 709; 710; 785].

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИМИ ВЧЕНИМИ ПЕДАГОГІЧНИХ ПЕРСОНАЛІЙ ЄЛИСАВЕТГРАДЩИНИ (КІРОВОГРАДЩИНИ)

3.1. Просвітницько-педагогічна діяльність освітніх діячів Єлисаветградщини другої половини ХІХ століття як предмет вивчення науковців

Цілком закономірно, що в період переоцінки та переосмислення існуючих істин, провідне місце в освіті посідає потенціал вітчизняної педагогічної думки. Творча спадщина видатних педагогів минулого завжди була в центрі уваги багатьох науковців. Спираючись на творчу спадщину попередників, учені намагалися визначати шляхи подальшого розвитку та перспективи вдосконалення освіти й виховання. Разом з тим зазначимо, що інтерес до спадщини того чи того педагога часто віддзеркалював тенденції у розгортанні сучасного історико-педагогічного процесу як складової культури суспільства певного періоду.

Аналіз праць і життєвого шляху педагогів, науковців, громадських діячів, які зробили вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки і яких свого часу не було належно оцінено, залишається актуальним.

Як зазначає академік О. Сухомлинська, «педагогічна думка завжди персоніфікована – на ній лежить відбиток носія з його смаками, поглядами, віруваннями і уподобаннями, одночасно педагогічна персоналія презентує спадщину окремого педагога не тільки як індивідуального творця, а й перш за все як особистості, що відображає думки і практику своєї епохи» [592, с. 36]. Це положення є одним із провідних у запропонованих О. Сухомлинською концептуальних засад розвитку історико-педагогічної думки в Україні.

На підставі цього, останніми роками активізувалися дослідження, у яких дається науково обґрунтована оцінка діяльності педагогічних персоналій, які

«працювали в царині розвитку національної педагогічної думки, підносили українську педагогіку як невід'ємну складову національної культури» [592, с. 39].

Розширення ареалу української педагогічної думки стимулювало персоніфікацію педагогічного процесу на регіональному рівні. У цьому аспекті актуального значення набувають освітня діяльність та науково-педагогічні погляди Єлисаветградських науковців, педагогів, громадських діячів другої половини ХІХ ст. Аналіз діяльності педагогів, просвітителів означеного періоду дозволяє визначити принципи, функції, методи педагогічного процесу тогочасності, здійснити їх класифікацію, оцінити їх принципове методологічне значення.

Потреба систематизації, аналізу й узагальнення історико-педагогічних досліджень, присвячених вивченню персоналії, наукової біографії педагогів, громадських діячів та вчених регіону в історичній ретроспективі з метою виявлення методологічних основ, провідних тенденцій та форм презентації є очевидною.

Наприкінці ХХ ст. здійснюються краєзнавчі, історико-педагогічні дослідження регіону, зокрема й щодо розвитку освіти на Єлисаветградщині в різні історичні періоди. На особливу увагу сучасних дослідників заслуговують не лише окремі явища тогочасного життя, а й діяльність непересічних особистостей, незаслужено призабутих. Виокремлено не чисельну, але перспективну групу публікацій, які присвячені вивченню життєдіяльності педагогів, громадських діячів досліджуваного періоду. Їхній доробок яскраво засвідчує провідну у розвитку вітчизняної педагогічної персоналістики тенденцію «регіоналізації», коли науковці зосереджуються на вивченні життєдіяльності своїх земляків.

Поступ у вивченні педагогічних персоналій відображає поява дисертаційних і монографічних досліджень, представивши цілісну систему наукових поглядів, що становлять важливий внесок в розвиток української педагогічної науки.

Здійснивши історико-педагогічний аналіз різнопрофільних праць, присвячених творчій діяльності педагогів, просвітителів Єлисаветградщини другої половини XIX століття нами з'ясовано, що аналітичні дослідження по суті зосереджені на вивчені таких визначних постатей досліджуваного періоду – Володимира Миколайовича Ястребова (1855–1898), Миколи Федоровича Федоровського (1838–1918), Михайла Ромуловича Завадського (1848–1926).

Так, серед наукових розвідок присвячених дослідженню спадщини В. Ястребова можна назвати праці Н. Бракер «Володимир Миколайович Ястребов. (До тридцятих роковин смерті)» (1929) [73], В. Чернецького «Ястребов – дослідник Єлисаветградщини» (1967) [743], В. Прокопенко «Учитель, історик, етнограф. (Про В. М. Ястребова)» (1976) [492], С. Орел «Чарівний меч Володимира Ястребова» (2005) [428], О. Чуднова «Владимир Николаевич Ястребов: Библиографический справочник» (2005) [750], С. Янчукова «З іменем Володимира Ястребова» (2005) [783], С. Шевченка «Наші земляки: Володимир Ястребов» [764], «Ястребов – дослідник Приінгулля» (2008) [769], М. Тупчієнка «Музезнавчі аспекти археологічної спадщини В. М. Ястребова» (2008) [652], О. Притюпи «Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» (2013) [488], О. Філоненко «Науково-педагогічна спадщина В. Ястребова» (2015) [684], «Дослідження педагогічної спадщини В. Ястребова у вітчизняній історіографії» (2016) [672] та ін.

Перш ніж перейти до аналізу, коротко зазначимо, що Володимир Миколайович Ястребов народився 6 липня 1855 р. у селі Крива Лука Самарської губернії в родині священика.

Здійснюючи історичний зріз діяльності В. Ястребова, виокремимо два великих блоки, а саме: науково-дослідну та педагогічну діяльність.

Закінчивши Новоросійський університет, В. Ястребов у 1876 р. услід за своїм викладачем В. Григоровичем переїздить до Єлисаветграда, де обіймає посаду викладача історії Єлисаветградського земського реального училища.

Як зазначає його сучасниця Н. Бракер на сторінках редактованого М. Грушевським часопису «Україна» у 1929 р., «Закінчивши університет, В. Ястребов став викладачем земської реальної школи і 13 вересня 1776 р. був призначений на посаду викладача історії в Єлисаветську міську дівочу гімназію» [73, с. 3].

Тож випускник престижного університету одночасно працював у двох середніх навчальних закладах повітового міста [758, с. 17].

Н. Бракер відзначає: «Роботою молодий історик був задоволений, захоплювався своїми учнями, на яких покладав великі надії. А лекції його були просто зразковими» [73, с. 3]. «До свого викладання ставився з надзвичайною сумлінністю ... вносив в нього сучасні наукові дані. Взагалі його лекції були зразковими». Часто відвідував свого університетського професора, відомого славіста В. Григоровича, з яким одночасно приїхав до Єлисаветграда» [73, с. 3].

Працюючи викладачем у земському реальному училищі, В. Ястребов створив при ньому перший у Єлисаветграді історико-археологічний музей, що мав історичний та географічний відділи. «Вкажу на заслугу В. Ястребова, пише О. Маркевич, у некролозі, – влаштування історичного й географічного відділу в музеї при елисаветській реальній школі: це був перший такий музей, який мав старовинні речі наукової вартості, які й були віднайдені Ястребовим або за його сприяння...» [73, с. 3].

В. Ястребов пишався музеєм. У листі до професора М. Сумцова від 23 квітня 1985 р. він зазначає: «...у нас, який не є, а все ж є, маленький археологічний музей. У нас, нарешті, – народні читання, в яких, з гордістю можемо сказати, і моя крапля меду є!» [783, с. 28].

Упродовж багатьох років учений працював в унікальному на той час за своїм духом свободи і творчості Єлисаветградському земському реальному училищі й зі стін якого вийшло надзвичайно багато, як для провінційного навчального закладу, видатних учених і творчих особистостей. Викладав, невтомно працюючи для науки, для пробудження народної самосвідомості та

розвитку освіти. «Такого викладача не скоро знайде собі реальна школа», – згодом напишуть його колеги в некролозі [73, с. 3].

Уже в Єлисаветграді вчений закінчив своє дисертаційне дослідження «Хрестовий похід Фрідріха II». 20 січня 1877 р. був затверджений кандидатом з історичних наук [764].

Серед джерел, які ми залучили для вивчення спадщини В. Ястребова, важливе місце посідають праці самого вченого. До наукових здобутків В. Ястребова належить його праця «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии» (1894). У книгу увійшли матеріали, зібрані вченим у відповідності до програми краєзнавчих досліджень, підготовленої до археологічного з'їзду в Одесі (1884). Книга має дві частини: «Суеверия и обряды», «Легенды, сказки и рассказы». У цей період виходять в світ його статті: «Домашнее воспитание начала нашего столетия», «Греки въ Елисаветграде», «Очаковская зима по рассказамъ современниковъ» та ін. [73, с. 3].

У Єлисаветграді у В. Ястребова було багато однодумців. Серед них – книгар В. Менчиць, якого вважали ходячою енциклопедією українського фольклору, знавець і збирач крайової старовини священник В. Никифоров та ін.

Разом із учнями Єлисаветградського земського реального училища В. Ястребов проводив експедиції й археологічні розвідки, публікував результати досліджень у різноманітних наукових виданнях. Саме він започаткував системне вивчення традиційної культури, виробив власну методику збирання й обробки етнографічних матеріалів.

У 1886 р. в «Сборнике Херсонского земства» науковець публікує статтю «Сведения об археологической коллекции при Елисаветградском земском реальном училище» [783].

У дослідженні В. Ястребова «Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России» (1896) [784] наводилися етнографічні матеріали, що

надавали уявлення про відносини між представниками протилежних статей, їхнє ставлення одне до одного, до одруження, дівочої честі тощо. Аналізувався широкий спектр учинків, що дозволяв скласти цілісну картину гендерних відносин в українському сільському середовищі [784, с. 123–124].

Праці вченого стали широко відомими у наукових колах, а це, зі свого боку, сприяло загальному визнанню й зростанню авторитету дослідника.

За наукову роботу в 1892 р. його було обрано дійсним членом історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті та членом-кореспондентом церковно-археологічного товариства при Київській Духовній Академії. Учений також став співробітником Петербурзької Археологічної Комісії [777].

У спогадах про В. Ястребова його сучасниця Н. Бракер «Володимир Миколайович Ястребов. (До тридцятих роковин смерті)» (1929) [73] подає низку виразних характеристики його особистості, підкреслює різноплановість захоплень Володимира Миколайовича. Зокрема, дослідниця зазначає, що заняття у вечірніх рисувальних класах, які діяли в Єлисаветградському земському реальному училищі, охоче відвідували не лише учні училища та молодь міста Єлисаветграда, а й викладач історії В. Ястребов, «вважаючи для себе за потрібне хоч якось займатися малюванням». При безмежному прагненні до самовдосконалення, досить значних наукових напрацюваннях і визнанні, – пише Н. Бракер, – В. Ястребов, отримавши пропозицію від професора Кондакова очолити Керченський музей, залишається працювати викладачем Єлисаветградського земського реального училища. Мемуаристка вказала причину такого вибору – «він відмовився, посилаючись на своє, на його погляд, недостатнє знання грецької мови» [73, с. 3].

Принагідно зазначимо, що вищезазначена публікація Н. Бракер – найґрунтовніше з усіх існуючих на сьогодні досліджень життєвого шляху та наукового доробку педагога. Її стаття ґрунтується переважно на власних спогадах про вченого, з друкованих джерел використано лише некролог О. Маркевича та розділ праці М. Сумцова «Современная малорусская

етнографія». Висвітлюючи основні віхи життєвого й творчого шляху В. Ястребова, зокрема його педагогічну, археологічну, фольклористично-етнографічну та культурно-громадську діяльність, співпрацю з різними науковими товариствами, з журналом «Киевская старина» та іншими часописами, взаємини з видатними вченими свого часу В. Григоровичем, О. Маркевичем, Ф. Вовком, Ф. Успенським та іншими, характеризує головні наукові праці В. Ястребова, зокрема, «Малорусские прозвища Херсонской губернии» (1893) та «Материалы по этнографии Новороссийского края» (1894). Велику увагу в дослідженні приділено приватному життю В. Ястребова, його оточенню, взаєминам з людьми та загальній оцінці того середовища, в якому він жив і працював.

На загальному тлі студій про творчу спадщину елісаветградських педагогів педагогів-просвітників, котрі залучилися до розвитку різних аспектів теорії й практики навчання й виховання, заслуговують на увагу дисертаційні дослідження. Одним з таких прикладів слугує дисертація О. Притюпи «Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлісаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття)» (2013) [488]. Досліджуючи краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлісаветградщині в окреслений період, автор докладно охарактеризувала педагогічну діяльність елісаветградських педагогів-природознавців другої половини XIX – початку XX ст. та виявила особливості їх методичної роботи. Дослідниця встановила, що серед викладачів природничого профілю заслуговує на увагу постать викладача Єлісаветградського земського реального училища В. Ястребова. Ґрунтовне системне вивчення спадщини елісаветградського педагога досліджуваного періоду дозволило автору всебічно схарактеризувати його педагогічні ідеї про розвиток школи і виховання. О. Притюпа акцентує увагу на тому, що у своїй педагогічній діяльності В. Ястребов керувався принципами наочності та зв'язку навчання з життям; під час вивчення теоретичного матеріалу використовував різні методи (бесіда, розповідь, власний приклад, пояснення, демонстрація,

спостереження, практична робота та ін.); на уроках застосовував активні форми роботи учнів (робота з наочними засобами навчання, виконання дослідів, експериментів, проведення спостережень, формулювання власних висновків, створення колекцій гірських порід і мінералів і т. ін.). Дослідниця високо оцінює викладацьку діяльність В. Ястребов, яку він поєднував із важливими науковими дослідженнями у галузі метеорології місцевої археології й етнографії. Розкриті у дисертації методичні підходи педагогів-природознавців містять низку елементів, які є актуальними для використання у сучасному навчально-виховному процесі [488, с. 168–169].

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті В. Ястребова належить С. Янчукову. В його праці «З іменем Володимира Ястребова» (2005) [783] подано окремі матеріали про самого вченого, бібліографія творів В. Ястребова та біографічні розповіді про краєзнавців області, творчість яких відзначена премією імені Володимира Ястребова. Для більш детального ознайомлення з біографією та творчим доробком В. Ястребова в книзі вміщено уже згадуваний нами біографічний нарис Н. Бракер (з журналу М. Грушевського «Україна» (1929)), стаття лауреата премії ім. В. Ястребова 1997 р., викладача Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка О. Босого «Де захований і кому потрібен «меч-кладенець» національної культури» та бібліографія творів В. Ястребова, укладена лауреатом премії імені В. Ястребова 1995 р., відомим сучасним краєзнавцем О. Чудновим.

Так, у статті «Де захований і кому потрібен «меч-кладенець» національної культури?» О. Босий підкреслював, що нестерпним для динамічної натури В. Ястребова був дух догматичного навчання й вихолощеної від творчості штучної методики, які домінували тоді в навчальних закладах Російської імперії. Тож і в Єлисаветградському земському реальному училищі панівною була казенщина: з актової зали викинули репродукції, що прикрашали її стіни (В. Ястребов колись оформив зал разом з учителем малювання, видатним художником П. Крестоносцевим);

музей пересунули у непридатне приміщення; на педагогічних нарадах безкінечно оповіщались чергові циркуляри ідеологічно «правильного» навчання, а йому, В. Ястребову, при ревізіях ввічливо радили «не читати учням лекцій», а триматися підручника, що «цілком задовольняло педагогічні вимоги» [783, с. 27]. «Ястребов не раз приходив додому надзвичайно схвилюваний», – свідчить М. Сумцов. А коли по училищу пішов поголос, ніби дехто з учителів бере хабарі, – це страшенно обурило й стривожило В. Ястребова як людину високоморальну. «Він був справжнім джентльменом, – скаже пізніше один із його товаришів, – нездатним і до найменшої тіні підступу або зловживання». Тому навіть приватних лекцій ніколи не давав і не брав до себе на проживання учнів, як це робили інші, вважаючи це нечесним. У той же час організовував для учнів продаж дешевих книжок і був ініціатором добровільних «народних читань» при училищі [783, с. 27].

У публікації «Чарівний меч Володимира Ястребова» (2005) [428] С. Орел дає високу оцінку колекції музею. Зокрема, автор зазначає, що в 1884 р. з дозволу Правління училища колекція експонувалася в Новоросійському університеті на археологічному з'їзді. Предмети колекції зацікавили науковців, які відзначали унікальність окремих з них. «Про її рівень свідчить хоча б той факт, що один з експонатів – бронзова ручка у вигляді медузи, що біжить, – археологічна комісія забрала до Ермітажу як рідкісну і в науковому плані цінну річ. В. Ястребов дуже переймався з цього приводу. На жаль, після його смерті більшість експонатів украли, хоча частина їх таки стала надбанням нинішнього обласного краєзнавчого музею. Принаймні дві кам'яні баби, які нині стоять біля входу – з колекції В. Ястребова», – пише С. Орел [428, с. 3].

Діяльність В. Ястребова, як викладача Єлисаветградського земського реального училища фрагментарно розглянута у публікації історика М. Тупчієнка «Музеєзнавчі аспекти археологічної спадщини В. М. Ястребова» (2008) [652]. У статті автор здійснив короткий огляд археологічних досліджень ученого з позицій музеєзнавства, детально проаналізував

дослідження В. Ястребова в галузі археології та етнології, які були насамперед пов'язані з його завідуванням історико-етнографічним музеєм при Єлисаветградському реальному училищі.

Теж саме можна сказати про книгу «Світлі постаті минулих століть», укладену Л. Гурбою та Н. Товстопят (2011) [545], у якій переважно висвітлюється наукова діяльність В. Ястребова. Водночас відсутній детальний аналіз просвітницької діяльності вченого, його внесок у розвиток освітніх процесів на Єлисаветградщині потребує певного уточнення.

Окремий інтерес становить публікація С. Шевченка «Наші земляки: Володимир Ястребов» [764], де окрім аналізу наукової діяльності В. Ястребова акцентується увага на педагогічній діяльності вченого. Зокрема С. Шевченко підкреслює, що до наукових досліджень, етнографічних розвідок в регіоні учитель залучав вихованців Єлисаветградського земського реального училища та місцеву інтелігенцію. Автор підкреслює, що при училищі функціонували вечірні класи, де підводилися підсумки наукової роботи, створювалися етнографічні колекції, частина яких направлялася до Археологічній комісії, Москви [764].

1993 р. Кіровоградська обласна рада заснувала краєзнавчу премію імені Володимира Ястребова. У 2005 р. Кіровоградським державним педагогічним університетом ім. В. Винниченка, спільно з Інститутом етнології, фольклору та мистецтвознавства ім. М. Рильського НАН України проведено всеукраїнську конференцію «Наукова спадщина Володимира Ястребова в контексті самоусвідомлення українців», присвячену 150-річчю від народження ученого, педагога В. Ястребова. Вчені відзначили, що проблематика його творчості не втратила актуальності й досі. Було відкрито пам'ятну дошку на приміщенні колишнього Єлисаветградського земського реального училища.

У контексті нашого дослідження цікавою постає культурно-освітня діяльність активного громадського діяча другої половини XIX – початку XX ст. Миколи Федоровича Федоровського (1838–1918), який

у тогочасних умовах досить послідовно й успішно домагався реалізації своїх демократичних починань задля покращення суспільних умов життя передусім простого народу.

Серед розвідок дореволюційного періоду присвячених дослідженню спадщини М. Федоровського можна назвати праці П. Рябкова «Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг.» (1898) [524], М. Пашковского «Николай Федорович Федоровский. (По личным воспоминаниям)» (1918) [444].

У публікаціях радянського періоду О. Рябініна-Скляревського «З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток» (1927) [523], Н. Бракер «Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету» (1928) [74] розкрито факти життя та окремі аспекти просвітницької діяльності М. Федоровського.

Зазначимо, що найбільш результативним з позиції вивчення творчої спадщини М. Федоровського є період, який бере свій початок із 90-х рр. ХХ ст. Різні аспекти педагогічно-просвітницької діяльності М. Федоровського розглядаються в публікаціях сучасних дослідників О. Лютої «М. Ф. Федоровський (1838–1918). Невтомний трудівник на народній ниві» (1999) [342], Ю. Матівоса «Перший український діяч у місті» (2002) [365], О. Трибуцької «Наша мета – благодійність та просвіта» (2008) [649], «Подвижницька місія Миколи Федоровського» (2012) [650], В. Боська «Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914)» (2010) [64], Л. Філоретової «Єлисаветградська громада» (2011) [718], О. Брояковського «Педагогічна діяльність Єлисаветградської громади 70-х – початку 80-х років ХІХ століття» (2013) [76], О. Філоненко «Историография исследования педагогической и просветительской деятельности Н. Ф. Федоровского (1838–1918)» (2016) [681] та ін.

Але перш ніж перейти до аналізу публікацій, зазначимо, що Микола Федорович Федоровський народився 1838 р. у м. Борзні Чернігівської

губернії. На жаль, більш точної дати народження встановити поки що не вдалося. Професія батька-військовослужбовця та його рання смерть визначили майбуття 8-річного хлопчика. Мати влаштувала сина до Київського кадетського корпусу. В 1856 р. М. Федоровський одержав офіцерське звання і був направлений у Дагестан, у діючу армію. Після закінчення воєнних дій М. Федоровський був направлений в Єлисаветград для проходження подальшої служби. Його призначили викладачем історії та географії Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища. Проте ні специфіка військової професії, ні її обмеження та вимоги не змогли подолати потреби особистості Миколи Федоровича у громадській реалізації. Всупереч військовим статутам, накликаючи на себе догани та незадоволення військового керівництва, він стає активним громадським діячем, публіцистом, доносить власні переконання до ширшого загалу.

У цей час М. Федоровський проводить просвітницько-пропагандистську роботу, друкується у місцевій пресі, виступає з доповідями на різноманітних з'їздах та зібраннях: за визнання української мови, що зазнавала всіляких обмежень, за поширення серед народу корисних знань; порушує проблеми зелених насаджень й відродження шовківництва.

Проте і цього йому було замало. Один із його сучасників і колег (викладач Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища) М. Пашковський згадував: «Відмінною особливістю цього незвичайного організатора було постійне поривання вперед, до нових берегів, до нових ідеалів. У ньому саме жив талант “творця”, але не довгочасного водія створеної справи» [444].

Визначні сторінки вписали у вітчизняну історію і започатковані М. Федоровським безкоштовне Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище (1867), Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел (1873), й інші товариства: «Самодопомога при хворобах», «Всеслов'янське музичне коло для духовного підвищення народу», «Товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок для українського

народу» (книжки видавалися українською мовою), відділення яких відкривалися і в інших містах [74, с. 46].

Видатний внесок здійснив Микола Федорович у становлення українського професійного театру. Він створив у стінах ремісничо-грамотного училища любительський хор та зібрав навколо нього драматичний гурток, спільними зусиллями яких ставилися вистави перед місцевою громадськістю. Як стверджував М. Федоровський, спеціально для них була написана п'єса «Вечорниці» українського композитора П. Ніщинського. Саме в цьому самодіяльному колективі згуртувалася яскрава плеяда чудових зірок, корифеїв майбутнього українського театру: М. Кропивницький, І. Тобілевич (Карпенко-Карий), М. Тобілевич (Садовський), П. Тобілевич (Саксаганський), їхня сестра М. Тобілевич (Садовська-Барілотті) (працювала також у ремісничо-грамотному училищі викладачкою співів), що згодом створили власну професійну трупу.

Ще одним захопленням М. Федоровського стало садівництво. Він активно займався озелененням територій навколо свого помешкання й місце роботи, залучав до цього своїх вихованців. Надзвичайно цікавило Миколу Федоровича і шовківництво, яке з його легкої руки знову відродилося, набуло поширення. Він безпосередньо займався цим виробництвом і здобув визнання Міністерства землеробства, був нагороджений двома срібними медалями. М. Федоровський видав перший у Росії підручник з шовківництва.

Перенесена тяжка хвороба привернула увагу М. Федоровського до вивчення медицини. І в цій галузі він також здобув визнання як учений і популяризатор наукових знань. Він видає кілька брошур з гомеопатії, лікарської справи та самопомоги при хворобах, виступає на з'їздах лікарів, очолює Всеросійський з'їзд гомеопатів.

У 1876 році М. Федоровський переїхав до Києва на посаду вихователя у кадетському корпусі, але не полишив зв'язок з Єлисаветградом, цікавився справами училища. Перебуваючи у Києві, педагог-просвітник щорічно організовував курси для сільських учителів, підтримував талановиту молодь,

допомагав їм реалізуватися, робив посильні матеріальні внески для потреб суспільства. Відкритий, чуйний до чужого горя М. Федоровський не міг zostаватися осторонь подій, свідком яких вік був. У віці 81 р., він надавав допомогу при ліквідації епідемії дизентерії в Бердянську. Микола Федорович не уникнув інфекції. Влітку 1918 р. його не стало [337, с. 8–9].

Як згадував М. Пашковський: «...з певністю можна сказати, що він скрізь і всюди... творив ...на благо людства» [444].

Перші згадки про М. Федоровського знаходимо в «Кратком историческом очерке Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг.» (1898) [524]. Відомий громадський діяч, етнограф, археолог П. Рябков, аналізуючи роботу Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел, відзначав ремісничо-грамотне училище М. Федоровського. За словами П. Рябкова, «за своїм типом і програмою викладання училище значно вирізнялося з низки всіх інших нижчих училищ того часу і було єдиним ремісничо-грамотним училищем не лише в Єлисаветграді, а й в усій Російській імперії» [524, с. 19].

У звіті автор наголошував, що інтенсивність просвітницької діяльності Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел значною мірою залежить від його складу, від впливу особистостей на діяльність товариства та його членів, серед них особливу роль відводив М. Федоровському: «Микола Федорович, будучи безмежно відданим справі, присвячуючи себе училищу, прагнув до розширення діяльності товариства, до підняття його життєздатності; ... з виходом М. Федоровського з товариства, особливо помітним стає його занепад» [524, с. 20].

Діяльність педагога-просвітника як організатора Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел фрагментарно розглянута у книзі О. Рябініна-Скляревського «З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток» (1927) [523]. Зокрема, автор зазначає, що він був одним із перших громадських і культурних діячів міста, прибічником

народної освіти, організатором Єлисаветградського товариства розповсюдження ремесел і грамотності. Особливу увагу звертає на те, що саме М. Федоровський створює у 1867 р., у придбаному на власні кошти невеликому будинку, першу професійну школу – ремісничо-грамотне училище для дітей, завдання якої було випускати не тільки добрих майстрів, а й викладачів ремесла для сільських шкіл [523, с. 114].

Публікація Н. Бракер «Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету» (1928) [74] – є однією з найбільш повних оцінок спадщини М. Федоровського. У ній було висвітлено основні віхи життєвого й творчого шляху Миколи Федоровича, найважливіші напрямки його наукової і просвітницької діяльності, акцентувалася увага на внеску вченого у розвиток просвітництва в Єлисаветграді. «Найперший український діяч нашого міста», людина «невсипучої енергії, широкої ініціативи й міцної волі, яка не хотіла рахуватися ні з якими перешкодами» – писала про Миколу Федоровича мемуаристка [74, с. 3].

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті М. Федоровського належить історички О. Лютій. Високо оцінюючи внесок педагога-просвітника у становлення і розвиток освіти та громадської думки на Єлисаветградщині, та з нагоди 160-річчя з дня його народження, було підготовлено збірник «М. Ф. Федоровський (1838–1918). Невтомний трудівник на народній ниві» (1999) [342] – найґрунтовніше з усіх існуючих на сьогодні досліджень життєвого шляху та наукового доробку М. Федоровського.

У своїй праці дослідниця, окрім вже відомих сторінок біографії, представила, ґрунтовний аналіз наукових здобутків вченого, зокрема висвітлила внесок М. Федоровського у розвиток просвітництва в Єлисаветграді. Особливий інтерес є інформація про засноване ним Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище й Товариство поширення грамотності та ремесел. До книги увійшли спогади відомої громадської діячки другої половини ХІХ – початку ХХ ст., сучасниці й колеги М. Федоровського, Н. Бракер та його доньки О. Ростовцевої. Відзначимо, що при друкуванні

спогадів Н. Бракер збережено правопис першого видання у збірнику «За сто літ. Матеріяли з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття» (1928) [180]. Спогади О. Ростовцевої, що зберігаються в Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї, перекладено українською мовою в редакції упорядника. Видання супроводжується коментарем, де відображено основні відомості про діяльність особистостей, з якими зустрічався і співпрацював Микола Федорович, та виправлено деякі неточності, допущені авторами спогадів. Враховуючи обмаль джерельного матеріалу і намагаючись дотримуватися принципу об'єктивності, автор наводить альтернативні варіанти хронологічних дат, місць подій так, як вони згадуються у різних джерелах. У публікації автор констатує необхідність студій про просвітницьку діяльність та спадщину М. Федоровського.

Окремий інтерес становлять статейні публікації співробітниці Державного архіву Кіровоградської області О. Трибуцької «Наша мета – благодійність та просвіта» (2008) [649], «Подвижницька місія Миколи Федоровського» (2012) [650], у яких окресленні основні віхи життя та здійснено системний аналіз наукового доробку М. Федоровського. Акцентується увага на наукових напрацюваннях ученого у галузі освіти та громадської діяльності на Єлисаветградщині, зокрема О. Трибуцька підкреслює, що «спостерігаючи за життям місцевих міщан, Микола Федорович убачав гостру потребу у підвищенні їхнього освітнього рівня» [649, с. 12].

Постать ученого як найпершого і найактивнішого громадського діяча та просвітителя у Єлисаветграді охарактеризована у праці краєзнавця Ю. Матівоса «Перший український діяч у місті» (2002) [365], де автор переповідає фактологічний матеріал, котрий ми знаходимо у публікації Н. Бракер. Як і в інших авторів, у статті наголошується на вагомому внеску М. Федоровського у розвиток освіти в Єлисаветграді, при цьому автор підкреслює, що він був «надзвичайно цікавою особистістю, свідомим

українцем, який основою своєї громадської діяльності обрав просвітництво простого народу» [365, с. 12].

У статтях В. Боська «Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914)» (2010) [64], О. Брояковського «Педагогічна діяльність Єлисаветградської громади 70-х – початку 80-х років ХІХ століття» (2013) [76], Л. Філоретової «Єлисаветградська громада» (2011) [718], автори, аналізуючи просвітницьку діяльність членів Єлисаветградської громади, відзначають місце та роль М. Федоровського в розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на Єлисаветградщині.

Заслуговує уваги історіографічний огляд інформації про життя, педагогічну та просвітницьку діяльність видатного педагога і громадського діяча Михайла Ромуловича Завадського (1848–1926). Дослідженню освітньої діяльності та педагогічної спадщини М. Завадського присвячено дисертаційне дослідження І. Чернишенко «Педагогічна діяльність та спадщина М. Р. Завадського» (1998) [746] та окремі праці В. Боська «Редактор-видавець «Педагогического весника» (1991) [72], О. Чуднова «Сенатор Михайло Завадський (1848–1926)» (1993) [751], Е. Колчинського «Кирилл Михайлович Завадский. 1910–1977» (2013) [279], Р. Базаки «Спеціалізований журнал «Педагогический вестник» в системі преси Єлисаветграда (1881–1883 рр.)» (2015) [14], О. Філоненко «Історіографія дослідження педагогічної та просвітницької діяльності спадщини М. Р. Завадського (1848–1926)» (2016) [680] та ін.

Але перш ніж перейти до аналізу цих досліджень, зазначимо, що Михайло Завадський народився у 1848 р. в Одесі. Навчався у 2-й чоловічій гімназії, яку закінчив у 1867 р. з відзнакою. Це дало йому змогу вступити без іспитів на історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету. Серед професорів університету важливу роль у його житті відіграв В. Григорович.

31 травня 1871 р. М. Завадський закінчив курс наук в університеті Одеси і дістав призначення до щойно створеного навчального закладу – Єлисаветградського вищого земського реального училища [755, с. 16]. З 1871 по 1883 р. працював у Єлисаветграді, де з 1873 по 1882 рр. був директором Єлисаветградського земського реального училища. Саме Завадський перетворив реальне училище на один з кращих навчальних закладів Російської імперії з гуманітарним ухилом. Запросив до викладання кваліфікованих педагогів: художника П. Крестоносцева (засновника Вечірніх рисувальних класів), математика Р. Пржшиховського (фундатора метеорологічної станції в училищі), педагога, етнолога, фольклориста та археолога В. Ястребова (організатора музею в училищі), завідувача Єлисаветградською земською метеорологічною станцією Г. Близніна (вчителя природничої історії та хімії училища) та ін. М. Завадський є автором підручника з російської словесності для реальних училищ, видрукованого в Єлисаветграді [65].

Один з його учнів Є. Чикаленко згадує: «Це був чоловік видатного розуму і неабиякий педагог: він зумів поставити себе так, що всі учні визнавали його безапеляційний авторитет; він володів розумами й серцями всіх...» [755, с. 16].

У 1882 р. «за погляди, несумісні з діяльністю Міністерства», його не затвердили на посаді директора Єлисаветградського земського реального училища. Згодом М. Завадський працював директором Сімферопольської гімназії, попечителем Кавказького навчального округу (уклав перші мінгрельський та абхазький букварі), став сенатором [65, с. 23–29].

Зазначимо, що діяльність М. Завадського в Єлисаветграді не обмежується керівництвом училищем і викладанням. Велика була роль М. Завадського й у поширенні передових педагогічних ідей у регіоні та в Україні загалом. Саме він видавав з 1881 по 1883 р. у повітовому місті Єлисаветграді перший в Україні незалежний від Міністерства народної освіти педагогічний часопис «Педагогический вестник». Цей часопис належав до

розряду «загальнодемократичної педагогічної періодики». Видання виходило двічі на місяць із перервою літньої пори, 20 номерів на рік. Передплата його здійснювалася в Єлисаветграді, Одесі й Санкт-Петербурзі. Часопис був недорогим (чотири карбованці на рік) [744, с. 34–35].

Як редактор-видавець М. Завадський поділяє педагогічні ідеї К. Ушинського. У публікаціях, уміщених у часописі розглядаються проблеми, які не втратили своєї актуальності й сьогодні, це такі, як: визначення мети, завдань та змісту освіти, методика навчання окремих предметів, організація початкової освіти, реалізація у навчально-виховному процесі трьох функцій – навчальної, виховної і розвивальної, раціональне використання кожної хвилини уроку тощо. У статтях звучать вимоги обов'язковості загальної освіти, поліпшення її якості за рахунок уведення нових предметів; безкоштовності початкової і середньої освіти, створення єдиної середньої школи, забезпечення її наступності з початковою; використання педагогічною наукою і практикою досягнень інших наук про людину [755, с. 17].

Серед небагатьох відомих учителів жіночої гімназії періоду становлення її діяльності історик С. Шевченко у книгах «Alma mater елисаветградських гімназисток» (2007) [758] та «Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія (1860–1920 рр.)» (2007) [765] виділяє педагога й організатора освітянської справи М. Завадського.

Як і інші автори С. Шевченко звертає увагу на започаткований М. Завадським педагогічний журнал, де Михайло Ромулович висловився, зокрема, за ідею навчання в початковій школі рідною мовою. «Ми цілком розділяємо погляд барона М. Корфа, який говорить в «Одеському Віснику»: «...Немає іншого виходу для малоросійської народної школи, як розпочинати навчання з малоросійської мови, як більше зрозумілої і відповідної світобаченню малоросійської дитини, і закінчувати вивченням загальноросійської книжкової мови... Так і організується малоросійська народна школа у віддаленому майбутньому, коли шкільне навчання у селі буде тривати хоча років п'ять». М. Завадський зазначає, що «мова повинна

йти не про малоросійську, а взагалі про рідну мову в початковій школі грамотності» [765, с. 15].

Часопис «Педагогический вестник» згадується в літературі з історії педагогіки і журналістики. Найбільш повний аналіз цього видання зробив І. Зайченко у праці «Розвиток педагогічної думки в прогресивній журналістиці України другої половини XIX сторіччя» (1988) [182]. У ній автор здійснив порівняльний аналіз «Педагогического вестника» й інших видань того часу, а також показав новизну та прогресивність питань, що порушувалися на сторінках часописів.

Окремий інтерес становить книга російського вченого Е. Колчинського «Кирилл Михайлович Завадский. 1910–1977» (2013) [279], де в розділі «Дедушка Михаил Ромулович Завадский» автор окреслив основні віхи життя та акцентував увагу на педагогічній діяльності вченого. Зокрема, у публікації підкреслюється: «Завдяки Завадському Єлисаветградське земське реальне училище швидко набуло популярності Сюди приїжджали вчитися не лише з Херсонської губернії, але з інших південних губерній, включаючи Крим, Північний Кавказ, Малоросію. При училищі був гуртожиток для стипендіатів – дітей селян, відісланих на навчання сільською громадою. Частина з них згодом, завдяки викладачам училища, які допомагали матеріально своїм учням, змогли отримати вищу спеціальну освіту і зайняти певне становище в суспільстві, очолюючи навчальні заклади, заводи, лісництва тощо» [279, с. 25]

Важливим фактором роботи педагога-просвітника Е. Колчинський вважає і те, що М. Завадський чимало зусиль докладав, щоб училище, крім виконання безпосередньо педагогічних функцій, задовольняло культурно-просвітницькі потреби населення «з цією метою організовувалися недільні історико-літературні та природничо-наукові читання, виставки, концерти, вистави. При училищі працювали постійний художній кабінет, вечірні курси з малювання для дорослих і підлітків, які проходили в спеціальному приміщенні з малюнками, скульптурами тощо; метеорологічна станція,

обладнана необхідними приладами, працювала в контакті з Головною фізичною обсерваторією Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі, яку в ті роки очолював академік В. Вільд. В училищі організовувалися масові заняття спортом в гімнастичній залі і на подвір'ї закладу» [279, с. 25]. Така різноманітна діяльність імпонувала повітовому земству та губернській адміністрації, які підтримували починання молодого директора і надавали посильну фінансову допомогу.

У книзі наголошується, що культурно-просвітницька робота М. Завадського в межах повітового міста отримала міжнародне визнання та «була відзначена спеціальними медалями Всесвітніх Паризької та Чиказької промислових виставок у 1889 р. і в 1894 р. за розвиток професійної освіти та масового спорту» [279, с. 26].

Поряд з окремими публікаціями, що з'ясовували роль і місце М. Завадського у розвитку освітніх процесів на Єлисаветградщині, важливим кроком до всебічного осмислення спадщини педагога стало дисертаційне дослідження І. Чернишенко «Педагогічна діяльність та спадщина М. Р. Завадського» (1998) [746]. По суті це дослідження є першим комплексним науково-теоретичним аналізом педагогічних поглядів і громадсько-просвітницької діяльності М. Завадського. У дисертації проаналізовано його погляди на загальні й окремі питання теорії навчання і виховання, описуються положення концепції педагога про розвиток початкової та середньої освіти, показано розуміння М. Завадським ідеалу гармонійної особистості, способів та умов її формування; розкрито роль М. Завадського як педагога-просвітителя, популяризатора педагогічних ідей і реформатора системи освіти. І. Чернишенко всебічно проаналізувала циркуляри і законопроекти, підручники, статті, написані педагогом, а також подала бібліографію його праць. Особливу увагу у дослідженні приділено аналізу досвіду роботи М. Завадського в Єлисаветграді та внеску педагога в розвиток педагогічної думки в регіоні. Автор аргументовано доводить, що «особливості організаційно-педагогічної діяльності педагога мали

новаторський характер і займають гідне місце в загальному контексті історії педагогічної думки кінця XIX – початку XX століття» [746, с. 14].

Про особистий внесок М. Завадського в розвиток земської освіти йдеться у дисертації Л. Рябовол «Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина XIX – початок XX століття)» (2001) [526]. Авторка звертає увагу на той факт, що М. Завадський, перебуваючи на посаді директора Єлисаветградського земського реального училища, співпрацював із земцями Херсонської губернії, та зробив вагомий вклад у розвиток освітніх процесів у регіоні.

Як і інші автори, у кандидатській дисертації «Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика» (2015) [13] та у статійній публікації «Спеціалізований журнал «Педагогический вестник» в системі преси Єлисаветграда (1881–1883 рр.)» (2015) [14] Р. Базака дає високу оцінку журналу. Аналізуючи видання, автор відзначає, що «Педагогічний вісник» презентував передові педагогічні ідеї свого часу, був авторитетним серед педагогічної журналістики кінця XIX – початку XX ст. Акцентує увагу, що високий професійний рівень часопису та визнання в середовищі педагогів забезпечив видавець-редактор М. Завадський.

Р. Базака дає широку характеристику цьому виданню і заслугою редактора вважає те, що «він розсилав безкоштовно журнал по всіх глухих повітових школах Єлисаветградського повіту. Така діяльність М. Завадського дозволила здійснити його задум: «зробити «Педагогический вестник» сполучною ланкою комунікації між учителями», – зазначає дослідник.

Особливо сміливим, на думку автора, є те, що в час дії Емського указу (1876) М. Завадський підіймав питання української мови: «Як тільки завідування школами перейде до рук громадськості, питання малоросійської мови буде правильно та нормативно вирішене. Нам здається, що мова повинна йти не про малоросійську, а взагалі про рідну мову у першопочатковій школі грамотності», – писав педагог-реформатор [14, с. 36].

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті М. Завадського належить В. Боську. Високо оцінюючи внесок М. Завадського у становлення і розвиток освіти та громадської думки на Єлисаветградщині, була підготовлена статейна публікація В. Боська «Редактор-видавець «Педагогического вестника» (1991) [72].

Відзначають діяльність М. Завадського на посаді викладача, а пізніше й директора Єлисаветградського реального училища П. Бульдович та В. Кудіна у статейній публікації «Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини» (2006) [78]. Ці автори також звертають увагу на популярність журналу «Педагогический вестник»: «Про популярність та широкомасштабність тиражу видання свідчить передплата журналу в книжкових магазинах Петербурга та Одеси. У «Педагогическом вестнике» Михайло Ромулович часто піднімав питання освіти та виховання підростаючого покоління» [78, с. 69]. У публікації дослідники відзначають актуальність педагогічних ідей М. Завадського для сьогодення.

Окремий інтерес становить стаття О. Чуднова «Сенатор Михайло Завадський (1848–1926)» (1993) [751], в якій здійснено системний аналіз педагогічного доробку М. Завадського. Акцентується увага на наукових напрацюваннях ученого в галузі освіти та громадської діяльності на Єлисаветградщині, зокрема О. Чуднов підкреслює, що «Михайло Завадський був добрим організатором, умів слухати інших, працювати до самозабуття, цінував особистість, цінував самостійну думку, не тільки багато чого знав, але й постійно шукав довершених форм передачі знань іншим, не уникав болючих питань свого часу, але розв'язував їх як просвітитель, а не революціонер» [751, с. 1].

Автор у своїй публікації також подає відомості, що були вміщені в передмові до першого номера журналу «Педагогического вестника» за 1881 р., де Михайло Ромулович писав: «Ми починаємо в повітовому місті видання педагогічного журналу. ... Нам, учителям, розкиданим по різних кутках країни, мало відомо, чим кожен із нас займається... Ізолюваність,

відокремленість один від одного може призвести до рутини, одноманітності, а згодом до апатії, байдужості, безвідповідального ставлення до своєї праці» [751, с. 1].

Побіжний огляд незначної частини наукових студій сучасних науковців засвідчив зацікавленість ними вивчення педагогічно-просвітницьких ідей спадщини громадських діячів і педагогів регіону. Помітну роль в актуалізації проблеми відіграли краєзнавці В. Босько, О. Чуднов, С. Янчуков та ін. Поруч з використанням архівних відомостей, краєзнавці стали звертатись до неофіційних документів листів, щоденників, нотаток. Зауважимо, що в дослідженнях цих та інших учених насамперед зацентровано увагу на науковій діяльності В. Ястребова, але мало розроблене питання його педагогічної діяльності. Більш повно в наукових розвідках розкрито роль М. Завадського та М. Федоровського в розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на Єлисаветградщині. Дослідження вчених спонукає до глибшого вивчення спадку постатей, які зробили вагомий внесок у розвитку освітніх процесів на Єлисаветградщині.

3.2. Здобутки національних історіографічних студій про педагогічні персоналії Єлисаветградщини першої третини ХХ століття

Початок 90-х рр. ХХ ст. позначено відновленням інтересу науковців до постатей, які зробили вагомий вклад у розвиток освітніх процесів регіону на початку ХХ ст. Здійснивши історико-педагогічний аналіз наукових праць, присвячених діяльності освітніх діячів Єлисаветградщини першої третини ХХ ст. нами з'ясовано, що аналітичні дослідження по суті зосереджені на вивчені двох визначних постатей досліджуваного періоду – Василя Івановича Харцієва (1866–1937) та Павла Захаровича Рябкова (1848–1926). Важливі аспекти їх педагогічно-просвітницької діяльності піднімаються у багатьох різнопрофільних працях.

В. Харцієв – талановитий просвітитель, учений, педагог, організатор шкільної справи. Педагогічні погляди В. Харцієва були прогресивними та відбивали основні тенденції розвитку педагогічної думки кінця XIX – початку XX ст. Він зробив помітний внесок у філологію та педагогіку, був кращим знавцем творчості видатного вітчизняного філолога О. Потебні, улюбленим його учнем. Брав найдіяльнішу участь у розробці посмертних праць О. Потебні та видав III том його «Записок». Другий том «Записок по русской грамматике», «Записки по теории словесности» змогли бути видані тільки завдяки зусиллям В. Харцієва [170].

Ще за життя В. Харцієва його діяльність зазнала як схвалення так і жорсткої критики. У періодичних виданнях з'являлися публікації, в яких аналізувалися його здобутки, високо оцінювалися його досягнення. У цьому контексті відзначимо ювілейну статтю П. Молоків-Журського «Професор В. І. Харцієв» (1927) [371]. У публікації «Проти націоналістичних викривлень» (1933) [409] І. Непийвода піддавав критиці ідеї В. Харцієва, говорив про їх утопічність та не доцільність.

Серед джерел радянського періоду відзначимо статейну публікацію В. Чернецького «Видатний мовознавець і педагог В. І. Харцієв» (1968) [741].

Дослідженню різних аспектів творчої спадщини В. Харцієва, зокрема педагогічної, просвітницької, літературної присвячені окремі публікації сучасних дослідників – В. Чернецького «Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії)» (1993) [742], В. Постолатія «Підготовці вчителів у краї – 120 літ» (2001) [482], «Творець нової школи в Єлисаветграді» (2005) [484], «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.)» (2006) [481], Н. Калініченко «Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів» (2014) [222], О. Філоненко «Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієв у вітчизняній історіографії» (2016) [716]. Діяльність В. Харцієва як керівника Єлисаветградського громадського комерційного училища розглянуто у дослідженнях І. Добрянського та В. Постолатія «Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.)»

(1998) [157], О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.)» (2007) [134], «Школа радості – переклик поколінь» (2007) [135], О. Філоненко «Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі» (2014) [697] та ін. Педагогічні погляди В. Харцієва стали предметом аналізу в дисертації А. Кави «Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.)» (2014) [218].

Про особистість, життєвий та творчий шлях В. Харцієва вже існує достатня історіографія, але коротко зазначимо, що він навчався в Катеринославській гімназії та Харківському університеті на історико-філологічному факультеті, був викладачем російської мови в Харківському реальному училищі, дійсним членом Харківського товариства грамотності та педагогічного відділу історико-філологічного товариства, у виданні якого «Труди» надрукував низку педагогічних статей.

У 1904 р. В. Харцієв почав викладати мову та словесність у Катеринославському комерційному училищі А. Синявського. Пізніше його було призначено виконуючим обов'язки інспектора училища. Але 1905 р. унеможливив його подальше кар'єрне сходження у Катеринославі. Інспектором училища він так і не став. У серпні 1909 р. 43-річний В. Харцієв став директором Єлисаветградського громадського комерційного училища, в якому реорганізував навчально-виховний процес на засадах педагогічного досвіду А. Синявського та концепції західної «нової школи».

Принагідно зазначимо, що дослідження педагогічної спадщини В. Харцієва особливо значуще в контексті вивчення діяльності навчально-виховних закладів новаторського спрямування, які з'являлися й функціонували в імперську добу на теренах України.

На початку ХХ ст. через об'єктивні причини державні навчально-виховні заклади мали обмежені можливості для здійснення нововведень. Значно більший інноваційний потенціал мали навчально-виховні заклади, засновники яких намагалися побудувати педагогічний процес на

гуманістичних засадах, підвищити його ефективність через привнесення змін у зміст, методи і форми навчання й виховання. Деякі училища цією свободою скористалися для створення власних педагогічних систем, авторських шкіл, тобто таких навчально-виховних закладів, які побудовані на оригінальних (авторських) ідеях та технологіях і мають в наявні результати, котрі визначають реальність та ефективність його функціонування.

Саме таким було Єлисаветградське громадське комерційне училище, засноване у 1908 р. В. Харцієвим, яке стало одним із найкращих комерційних закладів Російської імперії.

Для повноти картини ми користувалися архівними джерелами, у яких подано автентичний матеріал щодо стану підготовки у комерційних закладах різних регіонів України.

Згідно з «Положенням про комерційні навчальні заклади 1894–1907», комерційні училища – це середні навчальні заклади з загальним і спеціальним комерційними курсами навчання [839, арк. 14].

Фінансова незалежність середніх комерційних училищ від держави забезпечувала їм певну самостійність у вирішенні питань управління навчальним процесом. Педагогічні напрацювання, що були зроблені у цей період, значно вплинули на розвиток інноваційних освітніх процесів в Україні у майбутньому.

Очоливши Єлисаветградське громадське училище, В. Харцієв перетворює його на зразковий навчальний заклад, втілює ідеї відомих педагогів Західної Європи, стає ініціатором низки новаторських починань в училищі, здобуває авторитет як серед батьків учнів, учителів, так і серед громадськості міста. У 1909 р. він як директор училища виступає на загальних зборах батьків з програмою перетворення училища у «зразкову школу». Це була програма цілком конкретних і виважених намірів. В. Харцієву вдалося втілити в життя нові педагогічні ідеї.

В основу своєї роботи педагогічний колектив училища поклав не стільки питання про те, «як учителю вчити, вихователю – виховувати, скільки

питання про те, як учню вчитися, вихованцю – виховуватися» [716, с. 697]. Учень розглядався не як пасивний об'єкт навчання й виховання, а як дієва сторона цього процесу. З метою унаочнення навчання в училищі інтенсивно закупувалися посібники, прилади, картини.

Вихованці комерційного училища любили свій навчальний заклад, вважали його «за внутрішнім устроєм – щасливим винятком, ... піонером у сфері оновлення школи», «першою сходинкою до школи майбутнього», – зауважує В. Чернецький [742, с. 7].

Усвідомлюючи важливість практичної роботи, В. Харцієв організував в училищі практичні заняття з природознавства, хімії, фізики, товарознавства. В училищі проводилася значна природознавча робота з дітьми, провадилися весняні й осінні прогулянки за містом, екскурсії на заводи центральної й південної України, – зазначає В. Постолатій [484]. В умовах провінційного міста було сформовано традицію масштабних творчих заходів виховного характеру.

В училищі було здійснено спробу відмови від бальної системи оцінювання знань учнів та заміни її характеристиками. Ці характеристики учнів склалися на класних комісіях на підставі спостережень за дітьми викладачами, класним керівником, лікарем і представником від ради батьків. Ця новація мала на меті систему покарань замінити системою дослідження причин неуспішності й усунення цих причин, у міру можливостей, сім'єю та школою. Тобто, шкільне змагання балів, нагород педагогічний колектив намагався замінити конкуренцією роботи, навчальної діяльності.

В. Харцієв уважав, що широка різноманітна позаурочна робота з учнями – «кращий засіб боротьби з дурним позашкільним впливом», – пише В. Чернецький [741, с. 31]. Для учнів організовувалися вечори, де їм було надано значну свободу в улаштуванні розумного дозвілля під наглядом педагогів. Були утворені клуби «верхнього і середнього коридорів». Тут учні самі складали програми літературно-музичних вечорів, самі забезпечували фінансовий бік справи, самі прибирали класи й коридори після заходів.

Подібні вечори влаштовувалися і для міської публіки. Після офіційної частини вечора був концерт. Програму концерту складали самі учні. Серед віршів, які декламували учні, були й твори Шевченка, Глібова, Руданського, Грінченка. Передплата газет та журналів для бібліотеки здійснювалася після анкетування учнів, з урахуванням їхніх побажань. Крім того, деякі учні та викладачі приносили до читальні газети, які училище не передплачувало, зокрема й українську газету «Рада».

В. Харцієва постійно цікавила думка учнівського колективу з найважливіших питань шкільного життя, з яких щорічно серед старшокласників проводились анонімні анкетні опитування. Частину анкет обробляли самі старшокласники. Вважалося, що практика подібних соціологічних досліджень могла знадобитися майбутнім керівникам виробництва, комерсантам.

У казенних навчальних закладах, підвідомчих Міністерству освіти, у більшості приватних гімназій і училищ батьківська громадськість практично була позбавлена можливості впливати на навчально-вихований процес, визначати його спрямованість. В училищі В. Харцієва роль батьків була значно вищою, ніж тоді було прийнято. Він домагався спільних зусиль родини і школи в справі виховання, широкого залучення родини до життя та діяльності шкіл. Робота викладачів училища з батьками дозволила значно зблизити учнів з училищем, поліпшити дисципліну та якість навчання і виховання. Збереглися протоколи та інші матеріали діяльності батьківського комітету училища.

Утілюючи з 1909 р. в діяльності училища принципи нової школи, Василь Іванович через два роки знову порушив питання про правильність обраного шляху. Далекоглядність і перспективність поглядів педагога отримала нову підтримку педагогічного і батьківського комітетів. Звичайно, працювати у В. Харцієва, де не було стіни між вчителями і учнями, де відносини будувались на співпраці, було нелегко, але ця робота приносила не лише матеріальний достаток, а й задоволення.

При громадському комерційному училищі В. Харцієва у 1911 р. було відкрито вечірні торгові класи для дорослих, а у 1913 р. – торгову школу з трирічним курсом навчання. Ця школа готувала прикажчиків, конторників, бухгалтерів та ін. У торгових класах вивчали бухгалтерію, комерційну арифметику, торгову кореспонденцію, каліграфію, німецьку та російську мови, загальну арифметику.

Як бачимо, педагогічні ідеї В. Харцієва внесли новизну в педагогічну практику. Він відстоював принципи системності, наочності та доступності навчання. На його думку, вчитель повинен бути компетентним фахівцем, який володіє знаннями з різних галузей наук та вміннями пробуджувати інтерес до наукової роботи в учнів [697, с. 218–219].

Як директор В. Харцієв постійно дбав про зростання педагогічної майстерності викладачів. Лише впродовж 1911/1912 навчального року викладач О. Біркін був відряджений на з'їзд художників і викладачів образотворчого мистецтва, викладач Л. Панасюк – на з'їзд викладачів математики до Петербургу, М. Поляков – на виставку-з'їзд із питань естетичного виховання учнівської молоді в Дрезден. Основою роботи педагогічного колективу був принцип демократизму: «Педагог психологічно вникає в пізнавальні здібності учнів і, поєднуючи загальні закони розвитку, приводить його до вивчення будь-якої дисципліни. У цьому випадку педагогічної освіти, вся увага вчителя з любов'ю спрямована на особистість учня: предмет же вивчення залишається лише засобом духовного розвитку», – писав В. Харцієв [723, с. 3–4].

Педагогічний колектив громадського комерційного училища, був колективом однодумців, які підтримували усі починання В. Харцієва, вболівали за авторитет школи, працювали на кінцевий результат, а результати ці були вагомими.

Під час роботи в Єлисаветграді В. Харцієв виявив себе неабиякою особистістю і талановитим педагогом. Працюючи в одному навчальному закладі, він мав можливість спостерігати педагогічний процес і зміни в ньому

у природному, послідовному розвитку. Окрім того, він сам був учасником та ініціатором цих змін.

Реформи, які він тут здійснив, були визнані вдалимими, а тому слугували зразком для інших подібних навчальних закладів. Так практична діяльність визначного педагога в окремому закладі справила вагомий вплив і на тодішній стан середньої освіти в країні, і на її подальший розвиток.

На нашу думку, Єлисаветградське громадське комерційне училище В. Харцієва – це не лише історія конкретного вітчизняного навчального закладу, а передусім досвід, який може стати в нагоді нинішнім різнотипним середнім навчальним закладам освіти України.

В. Харцієву було притаманне почуття власної гідності і внутрішньої свободи, і після громадянської війни його погляди мало змінилися. Просто він їх перестав висловлювати, залишившись вірним ідеї просвітництва.

Вже 9 березня 1917 р. він звернувся через газету до педагогів із закликом активно включитися у позашкільну освіту трудящих, їх громадянське виховання. Училище стало центром національного й демократичного руху в краї. На його базі було організовано українську секцію педагогічного товариства, раду учнів-українців. В. Харцієв був одним із фундаторів партії народної свободи (кадетів) на Єлисаветградщині. Влітку 1917 р. він заснував перші Єлисаветградські вечірні загальноосвітні курси. Дехто з перших студентів педагогічної школи при вступі здавали довідки, що вони навчалися на цих курсах. У 1917 р. В. Харцієва було обрано головою шкільної ради громадського комерційного училища, яке він очолював. Вибори відбувалися за розпорядженням Тимчасового уряду. Він також завідував торговельною школою та торговельними вечірніми курсами для дорослих.

У 1918 р. В. Харцієва призначають інспектором-організатором місцевого відділу народної освіти. Одночасно він є членом комісії з організації радянської трудової школи, лектором та організатором кооперативної школи, лектором перших радянських курсів позашкільної освіти.

З архівних джерел дізнаємося, що влітку 1920 р. Василь Іванович керував двомісячними курсами з підготовки вчителів початкової школи. 30 червня 1920 р. відбулося засідання педагогічної ради цих курсів, де в ухвалі Укрнаросвіти повідомлялося, що рада курсів, «...враховуючи недостатність загальноосвітньої підготовки, контролю, кількості практичних робіт, а також зважаючи на існуючу систему професійної підготовки, вважає за доцільне встановити для слухачів курсів річний термін» [831].

У книзі І. Добрянського та В. Постолатія [157] знаходимо інформацію, що вже у 1922 р. такі курси з трирічним терміном навчання почали діяти, мали три основні курси і два підготовчі класи. На них працювало 15 лекторів, навчалося 64 учні на основних курсах та 55 – у підготовчих класах. У низці документів ці курси іменуються ВНЗ. Навчання на них було платним. Учні курсів голодували, тому звернулися до освітянського керівництва з проханням зменшити платню, бо багато хто не мав можливості через фінансові утруднення закінчити навчання. У 1924 р. було злито Новомиргородські та Зінов'євські курси. У ході реорганізації педкурсів з одеського відділу народної освіти в Зінов'євськ надійшла вказівка: «Бажано завідуючим мати партійця». У листопаді 1924 р. завідуючим реорганізованих курсів призначено Калініченка, а В. Харцієва – завучем [157, с. 122].

Архівні матеріали свідчать, що професор В. Харцієв очолював Єлисаветградські вищі педагогічні курси в 1923–1925-х рр. [830].

Початок 1925/1926 навчального року приніс зміну вивіски Зінов'євським педкурсам на педагогічний технікум. Це було зумовлено не змінами в роботі самої педшколи, а черговою реорганізацією системи вищої педагогічної освіти України. В. Харцієв продовжував готувати педагогів не лише для початкових, а й для середніх шкіл.

Восени 1921 р. відкрилася 6-а трудова школа імені Декабристів. Її очолив талановитий педагог А. Феоктистов, який тривалий час працював в училищі В. Харцієва (пізніше був одним з організаторів скаутського руху у м. Зінов'євську). Він запросив Василя Івановича викладати мову в школі.

3 грудня 1923 р. В. Харцієва обрали на з'їзд Рад Єлисаветградського повіту від працівників освіти і культури.

У 1927 р. педагогічна громадськість України широко відзначила 35-річчя педагогічної діяльності В. Харцієва. Вітальні телеграми надійшли з наркомату освіти України, від делегатів окружного з'їзду спілки «Робос», правління спілки «Робос», окружної інспектури освіти. Було випущено біографічний нарис «Професор В. І. Харцієв», написаний тоді ще молодим викладачем П. Молоків-Журським, у якому він назвав Василя Івановича «окрасою академічного життя педагогічного технікуму, визначним учнем і знавцем О. Потебні» [371].

1927 р. було проведено атестацію викладацького складу педтехнікуму. Відповідним наказом наркомату освіти від 11 листопада 1927 р. В. Харцієву, першому серед викладачів, було присвоєно звання професора другої групи.

У Харкові на засіданні науково-дослідної кафедри західно-європейської культури при Інституту народної освіти була прочитана доповідь професорів Лазіна та Білецького на тему: «В. І. Харцієв», – пише В. Чернецький [742, с. 6].

У 1933 р. професора В. Харцієва було звинувачено в націоналізмі, почалося його цькування та переслідування. Так, І. Непийвода у статті «Проти націоналістичних викривлень» пише: «В. Харцієв – професор, керівник мовної кафедри відверто стоїть на позиції буржуазного вченого Потебні, пропагуючи це вчення. Харцієв домагається розтворити марксизм у потебніянстві, по суті, збруднити його буржуазною ідеологією» [409].

Як зазначають І. Козир та С. Шевченко у праці «Історія рідного краю» (2001) [276], «від таборів його врятували лише похилий вік. В. Харцієв у 1937 р. помер після трьох місяців ув'язнення» [276, с. 47].

Зупинимося на більш детальній характеристиці історико-педагогічних рефлексій українських дослідників, присвячених вивченню просвітницько-педагогічної діяльності В. Харцієва.

На системне осмислення різнобічного доробку та життєдіяльності В. Харцієва претендує низка змістовних наукових розвідок В. Постолатія [481; 482; 483; 484 та ін.].

Так, у книзі «Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1895–1965 рр.) (2006) [481] розкривається у певній суспільно-політичній історії життєвий шлях і діяльність В. Харцієва як ученого, педагога, організатора й керівника освіти. Автор характеризує його як одного з організаторів у Єлисаветграді педагогічного навчального закладу: «В. Харцієв очолив заклад у період становлення, став його першим і впродовж деякого часу єдиним професором, був його гордістю та окрасою» [481, с. 71]. На противагу В. Чернецькому В. Постолатій зазначає: «В. Харцієв, як філолог, був визначною постаттю в українській науці, але більш глибоке вивчення його біографії безперечно доводить, що В. Харцієв педагог, можливо, навіть більш масштабніший, ніж вчений-філолог» [481, с. 72].

Досить цінним є те, що у цій праці подано список відомих праць В. Харцієва.

У публікаціях В. Постолатія проаналізовано доробок В. Харцієва у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей на основі діяльності в Єлисаветградському громадському комерційному училищі, що дає змогу говорити про оформлення цілісної авторської концепції на гуманістичних засадах. В. Постолатій зауважує, що головні завдання, які ставив В. Харцієв в організації діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища як авторської школи, були досягнуті:

- інтеграція в єдиному освітньому просторі учнів і вчителів;
- формування нового, відмінного від масової практики, змісту навчального процесу;
- гуманізація навчання і виховання;
- формування національно свідомих громадян держави.

Теж саме можна сказати про дисертаційне дослідження О. Гур'янової «Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України

(1894–1920 pp.)» (2007) [134]. Досліджуючи, організацію навчально-виховного процесу в комерційних училищах України О. Гур'янова розкрила зміст навчально-виховного процесу в авторській школі В. Харцієва. У своїй роботі дослідниця акцентує увагу на тому, що В. Харцієв організовував навчально-виховний процес на новітніх на той час демократичних і гуманістичних засадах, прагнув досягати високих результатів навчально-виховної роботи не зовнішнім примусом і понуканням школярів, а прищепленням їм глибокої внутрішньої мотивації до оволодіння знаннями й самовдосконалення та намагався створити класні виховні середовища на засадах моралі, інтелігентності й працелюбства. О. Гур'янова наголошує на тому, що результатом його діяльності стало створення організаційних і навчально-методичних передумов для відкриття цілої мережі подібних навчальних закладів на всій території України.

Поряд з окремими публікаціями, що з'ясовували роль і місце В. Харцієва у розвитку вітчизняної педагогічної думки, важливим кроком до всебічного осмислення спадщини вченого стала кандидатська дисертація А. Кави «Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 pp.)» (2014) [218]. По суті її дослідження є першим комплексним науково-теоретичним аналізом поглядів і громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва. У роботі визначено основні чинники формування світоглядної позиції та процесу становлення особистості педагога; окреслено етапи професійної та наукової діяльності обраної персоналії та схарактеризовано систему теоретико-методологічних поглядів В. Харцієва, визначено пріоритети його наукової творчості. Дослідницею виявлено та проаналізовано основні напрями, зміст громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва, визначено роль освітянина у становленні педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини). Особливу увагу в дослідженні приділено аналізу внеску педагога в упорядкування видання рукописів О. Потебні. А. Кава проаналізувала своєрідність організації навчально-виховного процесу в Єлисаветградському громадському комерційному

училищі та охарактеризувала це училище як авторську гуманістичну школу В. Харцієва. У дисертації автор аргументовано доводить, що особливості організаційно-педагогічної діяльності і науково-методичної роботи педагога мали новаторський характер і посідають гідне місце в загальному контексті історії педагогічної думки другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст.

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті В. Харцієва належить кіровоградському досліднику В. Чернецькому. У низці публікацій [741; 742] автор, окрім уже відомих сторінок біографії, представив ґрунтовний аналіз наукових здобутків ученого. Зокрема, у статті «Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії)» (1993) [742] В. Чернецький відмітив, що відправною для В. Харцієва була ідея національної освіти, яка виявлялася через призму розуміння мови як компоненту культури, духовного життя. Визначення тенденцій пошуку єдиної концепції національної освіти В. Харцієв убачав у вивченні досвіду європейської освітньої системи. Порівнюючи фактори, які детермінували розвиток як вітчизняної освіти, так і країн Європи, він намагався направити зусилля практичного шкільництва на формування громадсько-педагогічної думки про нові педагогічні теорії в галузі виховання, дидактики і методики навчання. Висвітлюючи громадсько-просвітницьку діяльність автор звертає увагу на те, що основу гуманного державного перетворення він убачав у збереженні національної культури, патріотизмі, громадянській свободі, рівності, просвіті народу.

Однак, В. Чернецький звернув увагу на діяльність В. Харцієва як ученого-філолога і практично не надав значення його педагогічній діяльності. Наголошуючи, що В. Харцієву належить понад 60 друкованих праць, В. Чернецький констатував: «Захопленість громадсько-педагогічною роботою, з одного боку, і перевантаження викладацькою діяльністю з другого, не дозволили В. Харцієву зосередитися на науково-літературній роботі, яка була його справжнім покликанням» [742, с. 3]. На жаль, В. Чернецький ніде не опублікував анотацію творів В. Харцієва.

Окремий інтерес становить статейна публікація Н. Калініченко «Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів» (2014) [222], де автор розкрила освітні процеси на Єлисаветградщині у 20-ті рр. ХХ ст. через подвижницьку діяльність талановитого педагога В. Харцієва та звернула особливу увагу на роль ученого в підготовці педагогічних кадрів. У статті вчена повсякчас акцентує й доводить, що В. Харцієв активно сприяв становленню і розвитку педагогічної освіти в краї, був одним із керівників педагогічних курсів, які були визнані культурно-просвітницьким осередком міста, активним учасником реорганізації курсів на педагогічний технікум, а згодом і в інститут соціального виховання, педагогічний інститут (нині ЦДПУ ім. В. Винниченка). Н. Калініченко наголошує, що саме В. Харцієв був ініціатором створення педагогічного ВНЗ у регіоні, став його першим ректором [222, с. 57–59].

Також заслуговує на увагу публікація О. Гур'янової «Школа радості – переклик поколінь» (2007) [135], яка присвячена авторським школам комерційної ланки освіти України початку ХХ ст. Особливу увагу у статті звернуто на діяльність навчальних закладів через призму особистостей відомих педагогів – А. Синявського та В. Харцієва, які керували авторськими школами. Дослідниця зробила спробу всебічно проаналізувати педагогічний доробок В. Харцієва, його досягнення на посаді директора Єлисаветградського громадського комерційного училища, що дало їй змогу прийти до висновку: «В. Харцієву вдалося втілити у життя нові ідеї в умовах звичайної масової школи, які були переосмислені, конкретизовані, розвинуті та апробовані практикою. У його педагогічних поглядах можна знайти багато такого, що пізніше зустрінемо в А. Макаренка та В. Сухомлинського» [135, с. 122].

На жаль, лише на регіональному рівні освітянському загалу відома постать одного з видатних громадських діячів Єлисаветградщини Павла Захаровича Рябкова (1848–1926).

Науковий спадок П. Рябкова одержав перше предметне осмислення у книзі «Визначний українознавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження» (2003) [462] та дисертації «Українознавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926)» (2003) [463] української дослідниці Т. Печериці. У цих роботах розкрито погляди П. Рябкова на актуальні проблеми історії України, його наукові досягнення у галузі археології та українознавчу діяльність. Установлено внесок ученого у справу збирання та збереження фольклорно-етнографічних пам'яток української культури та розглянуто діяльність П. Рябкова, як суспільно-політичного та громадського діяча. Особливу увагу в дослідженнях приділено етнографічній діяльності вченого, яка займає провідне місце у його українознавчих пошукуваннях.

Наукові здобутки П. Рябкова в галузі етнографії та археології висвітлено у книзі В. Поліщук «Зроблено в Єлисаветграді» (2014) [467].

Зауважимо, що окрім статей Л. Даценко «Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства» (2006) [140] та О. Трибуцької «Матеріали особового фонду Павла Рябкова (до 165-річчя від дня народження відомого вченого-етнографа і громадського діяча)» (2013) [648] про діяльність П. Рябкова нами фактично не зареєстровані подібні розвідки. Між тим зазначимо, що до нинішнього часу в публікаціях висвітлюється переважно наукова діяльність П. Рябкова. Саме тому постає необхідність аналізу громадсько-просвітницької діяльності вченого, визначенні його внеску в розвиток освітніх процесів на Єлисаветградщині.

Вищезазначенні дослідження є важливою віхою історіографії дослідження його творчої діяльності. Ми використаємо ці роботи як важливий науковий конгломерат, однак дослідження громадсько-просвітницької діяльності П. Рябкова ми базуємо в основному на архівних матеріалах та працях самого вченого.

Народився П. Рябков 29 червня 1848 р. в Херсоні у родині художника. Після закінчення гімназії працював землеміром. За участь у революційній діяльності народників в Одесі був засланий до Якутії. В Єлисаветграді, куди

він переїхав у 1892 р., обійняв посаду земського землеміра, і продовжував активну громадську і наукову діяльність. У 1897 р. він став одним із засновників та першим директором Єлисаветградської громадської бібліотеки, з 1914 р. – членом Єлисаветградського лекційного бюро зі влаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі.

Упродовж 1901–1904 рр. навчався у Вищій школі суспільних наук у Парижі, викладачами якої були І. Мечніков, М. Ковалевський, Ф. Вовк та інші відомі вчені. П. Рябков став одним із найталановитіших учнів видатного українського вченого-етнографа, антрополога і археолога Ф. Вовка. Його учителями та ідейними натхненниками були М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, М. Ковалевський [648].

Співпраця з Ф. Вовком спонукає П. Рябкова до проведення наукових досліджень матеріальної культури українського населення, зокрема чумацтва. «Роль ученого в дослідженні розвитку етнографії та археології на теренах Півдня України є досить визначною», – наголошує Т. Печериця [462, с. 85].

Після повернення з еміграції Павло Захарович, працюючи у Єлисаветградській міській управі, проводить значну науково-дослідницьку роботу з етнографії та археології, стає провідним кореспондентом Санкт-Петербурзького музею імені Олександра III по Південній Україні. Упродовж 1908–1911 рр. зібрав для цього музею 364 об'єкти культури [467, с. 40–41].

Прибувши до м. Єлисаветград, він поринув в активну громадську діяльність:

- вступив до Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел, роботу якого пізніше очолив;
- надавав допомогу ремісничому училищу при товаристві;
- займався просвітницькою роботою – організовував гуртки самоосвіти;
- читав лекції на історичну тематику;
- ініціював улаштування безкоштовної народної бібліотеки-читальні, першої художньої виставки, краєзнавчого музею.

Як активний член Товариства поширення грамотності й ремесел, П. Рябков узяв участь у підготовці та відкритті 20 жовтня 1913 р. в місті першого безплатного народного дитячого садка для дітей віком від чотирьох до шести років.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення просвітницької діяльності П. Рябкова важливе місце посідають праці самого вченого, присвячені освітнім питанням: «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел (1873–1898)» (1898), «Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие» (1914), «Отчет о состояниии Елисаветградской народной бесплатной библиотеки-читальни (1915–1916)» (1916), «О устройстве детского сада, музыкальных вечеров и проч. Елисаветградским обществом распространения грамотности и ремесел (1911)» (1911) тощо.

Павла Захаровича захопила робота в Єлисаветградському товаристві поширення грамотності й ремесел, членами якого була значна частина місцевої інтелігенції. Зауважимо, що вищезазначене товариство за наслідками своєї діяльності було одним з найуспішніших в Російській імперії. Саме його здобуткам на ниві просвітництва присвячена праця, видана П. Рябковим з нагоди 25-річного ювілею товариства «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898» (1898) [524]. У цій роботі він підкреслює, що «тільки за сприяння всій єлисаветградської інтелегенції та її активної підтримки можлива робота товариства на користь просвіти народу. Сподіваюсь, що така не байдужість не є тимчасовою» [524, с. 42].

Зауважимо, що діяльність товариства в колах громадськості викликала досить неоднозначну реакцію і подекуди піддавалася критиці. П. Рябков, який багато років був його активним членом, писав: «Мета товариства – благодійність та просвіта народу. Скільки вистачить сил, ми будемо робити

цю потрібну та важливу справу, незважаючи на труднощі, переборюючи перешкоди» [524, с. 18].

Зі звіту П. Рябкова дізнаємося, що в діяльності товариства були як періоди злету, так і падіння. Період діяльності товариства з 1878–1882 рр. можна назвати періодом занепаду та бездіяльності. Рада товариства не скликала навіть для розгляду та затвердження звітів та обрання посадових осіб Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, яким опікувалося товариство. Фактично училище функціонувало самостійно. Втім, у 1882 р. діяльність товариства відновлюється, але нічого суттєвого з 1882 по 1886 р. зроблено не було, жодне з починань не було втілене в життя. Характеризуючи діяльність товариства в цей період П. Рябков зазначає: «Цей час – одна з похмурих сторінок у житті товариства, що вказує на невисоку громадську активність тодішньої єлисаветградської інтелігенції, яка допустила занепад товариства, єдиноного світлого явища на темному тлі провінційного життя... » [524, с. 22].

І лише 1894 р. можна назвати роком справжнього відновлення діяльності товариства, про що пише сам П. Рябков: «З цього часу, починається відродження товариства, воно набирається нових сил, і, на превеликий подив жителів Єлисаветграда, з пасивної ролі, ролі сплячої царівни, переходить до активного життя» [524, с. 33]. Починають оприлюднюватися у пресі результати роботи товариства.

Разом зі своєю дружиною, Надією Веніамінівною Решетовською, яка відома була серед громадськості міста своїм благодійництвом, зокрема, заснуванням бібліотеки при Єлисаветградському земському реальному училищі, Павло Захарович став ініціатором відкриття у 1895 р. безкоштовної народної бібліотеки-читальні при самому Товаристві.

Архівні джерела засвідчують, що до її відкриття, у Єлисаветграді, починаючи з 1893 р., вже діяли дві безплатні бібліотеки-читальні, одна з яких, зокрема, була відкрита при п'ятому міському училищі. Здавалося б, що у відкритті ще одної бібліотеки-читальні не було потреби, про що свідчили й

звіти двох діючих бібліотек-читалень – «...обидві бібліотеки нараховували своїх читачів всього лише десятками» [824]. На думку П. Рябкова, така ситуація склалася через те, що в дійсності бібліотеки-читальні, відкриті у 1893 р., не були громадськими й народними, оскільки доступні були лише обмеженому колу осіб. Окрім того, літературний фонд цих бібліотек був занадто бідним за змістом й малим за кількістю, а серед книг узагалі переважали невеличкі брошурки.

В «Обзоре деятельности Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел» [824] міститься інформація, що бібліотека-читальня, відкрита при благодійному Товаристві поширення грамотності й ремесел, відразу знайшла своїх читачів. Так, за перші 12 місяців діяльності її відвідало 6 тис. 272 осіб, із яких 34,5 % становили дорослі, 36,7 % діти, 28,9 % підлітки, з усіх цих читачів лише 2,2 % (141 осіб) – жінки. Протягом першого року існування бібліотеки-читальні активними членами товариства, серед яких і П. Рябков, було сформовано значний літературний фонд. На 17 вересня 1896 р. бібліотека вже нараховувала 640 назв книг, у 1404 томах, серед яких найбільшу частину становили книги з російських письменників (580 томів).

На сторінках місцевих газет П. Рябков порушує клопотання про відкриття у місті громадської бібліотеки. 1 січня 1897 р. за його ініціативою було написано офіційного листа на ім'я елисаветградського міського голови О. Пашутіна, підписане 141 мешканцем міста. У цьому листі-зверненні було висловлене прохання до О. Пашутіна скликати зібрання осіб, які бажають заснування громадської бібліотеки в місті та запропонувати на їх розгляд статут майбутньої бібліотеки, вироблений у приватному колі. Цей заклад, на думку Павла Захаровича, покликаний «розширити позашкільний розумовий розвиток міського населення». Бібліотека в майбутньому перетвориться у цілком пристойне книгосховище, запевняв П. Рябков, без якого жодне місто обійтися не може.

19 квітня 1897 р. міським головою було скликано зібрання, яке, розглянувши проект статуту бібліотеки, направило його через херсонського

губернатора до Міністерства внутрішніх справ на затвердження. 5 грудня 1897 р. відбулося останнє засідання членів-засновників бібліотеки, на якому було обрано голову Дирекції – М. Малаєва та дванадцять директорів, якими стали: В. Губер, І. Прокеш, О. Пашутін, священник К. Бречкевич, В. Тьомкін, О. Якубовський, П. Рябков, Г. Близнін, О. Нікольська, Є. Гар, О. Нікольський. Ці люди й приступили до створення бібліотеки, – пише Т. Печериця [462, с. 24].

Лише 2 червня 1898 р. заступник Міністра внутрішніх справ, сенатор, барон Іскуль-фон-Гульденбандом затвердив статут Єлисаветградської громадської бібліотеки з деякими змінами. П. Рябков, зрештою, добився свого: дума виділила місце для будівництва, однак фінансували будівництво закладу, переважно представники прогресивної інтелігенції міста: П. Рябков, лікар П. Михалевич та ін.

З «Отчета совета бесплатной народной библиотеки-читальни» [793] дізнаємося, що 2 лютого 1899 р. зусиллями П. Рябкова у Єлисаветграді була відкрита перша міська громадська бібліотека (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського). Серед краєзнавчого доробку П. Рябкова знаходимо цілу низку нотатків, що у переважній більшості є рукописами, присвячені висвітленню цієї надзвичайно важливої для краю події, які є унікальними і єдиними за своїм змістом. Спогади П. Рябкова дають нам сьогодні можливість у повній мірі висвітлити питання про передумови та сам процес відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки. В особистому фонді дослідника знаходимо й текст статуту бібліотеки, затверджений 2 червня 1898 р. Окрім того, нотатки П. Рябкова про відкриття в Єлисаветграді першої громадської бібліотеки, насичені статистичною інформацією та прізвищами осіб, які сприяли її заснуванню, серед яких найчастіше зустрічаються такі: Г. Близнін, К. Бречкевич, О. Нікольська, О. Осмьоркін, О. Пашутін, Н. Рябова, П. Рябков, О. Якубовський, В. Ястребов та ін. [793, арк. 24].

Перші свої кроки Єлисаветградській громадській бібліотеці доводилося робити без будь-яких субсидій з боку місцевих державних органів, виключно власними силами, тобто зусиллями окремих приватних осіб, які їй співчували або бажали особисто для себе користуватися її послугами. Щоб хоча б частково вирішити матеріальні труднощі, пов'язані з відкриттям бібліотеки, дирекцією було розпочате клопотання перед Міською Думою про субсидію в розмірі 1000 крб., на що було отримано згоду. П. Рябков виступив не лише ініціатором відкриття громадської бібліотеки-читальні, а й підтримав свій почин матеріально.

Як свідчать архівні матеріали, у роки революційних змін та громадянської війни П. Рябков стає депутатом Єлисаветградської Ради робітничих та солдатських депутатів, членом виконкому, очолює комісію по зв'язках міста з селом, головує в ініціативному гуртку революційної молоді, бере участь у повітовій конференції вчителів.

Проте революційна епоха несла за собою і багато негативного. П. Рябкова непокоїло варварське ставлення нової влади до культурних надбань минулого. В його рукопису «Музейное дело в г. Зиновьевске и его округе прежде и теперь (1883–1924)» [837] є такі рядки: «...гинуть товариства, гуртки-музеї. Конфісковуються музейні експонати, пам'ятки старовини, грабуються бібліотеки тощо. Оскільки архіви потрапляли в руки невігласів, гинуть цілі відділи товариств, не говорячи вже про приватні архіви, колекції, галереї та ін.» [837, с. 3].

Намагання протидіяти руйнуванню спонукало П. Рябкова реалізувати свою заповітну мрію – організувати краєзнавчий музей, картинну галерею, щоб зберегти культурні цінності для майбутніх поколінь. Перша спроба цього була зроблена на початку 1918 р., проте виявилася невдалою. І лише на початку 20-х рр. було знайдено приміщення, в якому розмістився музей революції імені В. Леніна, що згодом перетворився на Палац науки та мистецтва, і в ньому був широко представлений музейний відділ. Але і він згодом був закритий. Археологічно-етнографічний відділ злився з природно-

історичним, який мав окреме приміщення в одному з районів міста і дістав назву музей Революції. Завідувати музеєм став П. Рябков. На посаді завідувача музею він перебував до 15 квітня 1924 р. [837, с. 3].

Дослідниця спадщини просвітителя Т. Печериця зауважує, що П. Рябков був дійсно унікальною особистістю, яка ніколи не зупиняється на досягнутому. Життєдайна сила й енергія, дані П. Рябкову від природи, дозволили йому навіть у 69 р. одночасно активно займатися суспільно-політичною, громадською та науковою діяльністю, у якій не останнє місце належало просвітницькій роботі. «Необхідно віддати належне П. Рябкову, який був талановитим лектором. Його лекції з історії та краєзнавства завжди збирали чисельну аудиторію (не менше 100 осіб) та сприймалися з великою зацікавленістю. Тематика прочитаних П. Рябковим лекцій була надзвичайно різноманітною», – пише дослідниця [462, с. 39–40].

Аналіз рукописів П. Рябкова [540] дає можливість прийти до висновку, що серед лекцій вченого-просвітителя найбільш ґрунтовними є десять лекцій «Про доісторичну людину та її культуру», що були прочитані у 1920 р. в Єлисаветграді. У лекціях він докладно розглянув історичний процес становлення та розвитку людини від найдавніших часів до залізного віку, дослідив та проаналізував побут, вірування первісної людини, первіснообщинні шлюбно-сімейні відносини.

Спадщина П. Рябкова як свідчення його вагомої суспільно-політичної, громадської, наукової діяльності, дає нам підстави стверджувати, що він належав до кращих представників тогочасної прогресивної української інтелігенції. Не викликає сумніву, що вчений здійснював багатогранну роботу на ниві просвітництва і його діяльність заслуговує на увагу і подальше вивчення.

Отже, переважна більшість персоналій єлисаветградських педагогів, просвітителів досліджуваного періоду, їх творчий доробок залишалися не репрезентованими, а це означало, що українська історія педагогіки не представлена повною мірою. Тому аналіз праць і життєвого шляху

елисаветградських педагогів, громадських діячів, учених першої третини ХХ ст., є актуальним у контексті «персоналістського напрямку» в історії педагогіки. І ця ідея була реалізована в комплексній монографії за загальною редакцією О. Радул «Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.)» (2015) [388], у якій один із розділів, написаний О. Філоненко, присвячено розвитку педагогічної думки на Єлисаветградщині в означений період, представлений аналіз педагогічно-просвітницької діяльності В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер та діяльності А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі, дозволив науково обґрунтувати вагомий внесок педагогів, громадських діячів регіону в розвиток вітчизняної педагогічної думки [695, с. 279–310].

Так, зокрема, висвітлюючи діяльність А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі, нами широко використано інтерв'ю, листи, спогади В. Грекової-Опришко, І. Євсєєва та ін. як методи виявлення прихованої, незафіксованої реальності, за їх допомогою розкривається повсякденне життя педагога, інтереси й захоплення дітей.

Що, зі свого боку, є прикладом застосування мікроісторичного підходу, на введення якого до переліку (і застосування) історико-педагогічного інструментарію наполягає академік О. Сухомлинська, наголошуючи, що «мікроісторичний підхід може стати продуктивним підходом до висвітлення локальних і часткових проблем і тем, якими опікується історико-педагогічна наука. Це надасть можливість усебічно охопити тему, показати її багатовимірність, варіативність та приховану реальність, вплив людини на події та факти, її згоду або супротив тому, що відбувається» [589, с. 7].

Зупинимось більш детально на працях, які стали основними для нашого дослідження педагогічної діяльності А. Макаренка у Долинській школі – В. Грекової-Опришко «Макаренко про Долинку» (1963) [125], Т. Кроль «А. С. Макаренко. Біографія» (1964) [309], І. Євсєєва «Тут він учителював» (1983) [172], «На разных берегах... Судьба братьев Макаренко» укладач

Г. Хілліг (1998) [383]. Серед джерел, які ми залучили для вивчення спадщини А. Макаренка, важливе місце посідають праці самого вченого [351; 352].

Зауважимо, що Долинський період життя та діяльності видатного педагога А. Макаренка мало вивчений. Робота молодого вчителя у Долинській залізничній школі (1911–1914) заслуговує на увагу, адже саме тоді Антон Семенович формувався як педагог, у нього склалися свої переконання. На момент роботи в школі він був молодими, сповненими поривань і прагнень щодо оновлення шкільного життя. Дослідник діяльності А. Макаренка в Долинській школі І. Євсєєв стверджує, що «педагогу вже у цей період були притаманні пошуки нових форм роботи у школі, енергійність та ініціативність» [172, с. 2].

Невелика школа на станції Долинська була створена для дітей залізничників, багато учнів жили в інтернаті при школі. Були там і сироти. Це давало можливість Антону Семеновичу, який працював учителем і вихователем («наглядачем» – як офіційно називалася його посада), «значну частину часу проводити зі своїми вихованцями», – звертає увагу Т. Кроль [309, с. 11]. Жив учитель у невеликій кімнатці при училищі. Як пригадував А. Макаренко: «Школа наша багатством не відзначалася. Вона була призначена для дітей лінійних службовців: колійних і бар'єрних сторожів, стрілочників з маленьких станцій і полустанків. Було у нас багато й сиріт. Більшість моїх учнів жила в гуртожитку при школі. Все це було організовано в «притулковому» стилі – бідно, казенно, похмуро і непорушно» [351, с. 16].

У книзі «На разных берегах... Судьба братьев Макаренко» (1998) подаються спогади брата, який у той час відвідував Антона Семеновича, він потрапив у «діру ... серед голого степу, далеко від культурних центрів ... депо, церква, училище, 3–4 невеликі крамнички і з сотню невеликих будиночків. Ні клубу, ні кінематографу, і жодної книгарні» [383, с. 45].

Ініціатива, сила волі, наполегливість проявлялися у педагогічній діяльності А. Макаренка з перших днів його роботи в школі. Молодий учитель

пише: «Ми, вчителі, а нас було щось із восьмеро, увесь свій час проводили з дітьми, а втім, у нас іншого вибору й не було. За давньою вчительською традицією, ми, звичайно, віддавалися прекрасним мріям: сіяли розумне, добре, вічне, рік у рік робили випуски і раділи, проводжаючи хлопчиків та дівчаток у життя» [351, с. 17].

В. Грекова-Опришко у публікації «Макаренко про Долинку» (1963) зазначає, що якщо у вчителів училища поява нового колеги спочатку не викликала особливої зацікавленості, то для дитвори він невдовзі став предметом посиленої уваги. Пригадує: «Мені випала велика честь бути однією з учениць Антона Семеновича. Як зараз пам'ятаю золотий вересневий ранок 1911 р., метушливий клас у чеканні вчителя і, нарешті, його появу. Середнього зросту, скромний і просто одягнений, з невеличкою шапкою неслухняного білявого волосся на голові й добрими розумними очима, він одразу притягнув до себе загальну увагу. Як і завжди в таких випадках, знайшлися любителі «перевірити» вчителя. Та Антон Семенович не гарячкував, не вдавався до зауважень чи закликів. Він, не поспішаючи, зняв з носа легеньке блискуче пенсне, дістав із кишені білосніжну хустинку і спокійно почав протирати нею й без того чисті скельця до тих пір, поки пустуни здивовано не принишкли. Одівши пенсне, вчитель м'яким задушевним голосом сказав: – Здрастуйте, діти! Зовуть мене Антоном Семеновичем. А викладати у вас я буду російську словесність, малювання та креслення» [125, с. 3].

Педагог, на перервах не сидів в учительській, а увесь свій час був серед учнів. Він швидко познайомився з дітьми, знав майже всіх по імені. А. Макаренко ніколи не допускав у поведінці зі своїми вихованцями панібратства, але й не дозволяв собі зверхності. Установка на поєднання вимогливості й поваги до учня розглядалася педагогом як основоположний принцип зразкового вчителя. «Учні Макаренка – діти залізничників, майстрових спочатку трохи «дичилися» свого нового наставника. Але якось непомітно для них самих вийшло так, що все частіше й частіше їм хотілося

затриматися біля молодого вчителя, послухати, про що розповідає Антон Семенович, яку книжку радить почитати, а то й пограти з ним в сніжки, містечка та інші веселі ігри, до яких вчитель виявився великим знавцем», – пише Т. Кроль [309, с. 9].

Як стверджує Т. Кроль, уроки у нього були також не такі, як у інших учителів. Учні полюбили свого вчителя, завжди з теплотою говорили про нього: «Антон Семенович в класі був завжди веселий, бадьорий. Відразу він умів захопити учнів розповіддю, а розповідати він був великий майстер. І при цьому кожному, хто сидить у класі, здавалося, що саме з ним веде бесіду вчитель, до нього звертається, від нього чекає відповіді. Учні говорили «Антон Семенович узяв мене до себе». З цього «взяв до себе» починався кожен урок. А потім, затамувавши подих, слухали учні чудові рядки віршів, повісті Гоголя, Чехова, Короленка» [309, с. 10].

Учениця А. Макаренка В. Грекова-Опришко пізніше напише: «Усе світле приніс із собою мій новий учитель. Завдяки йому я по-справжньому полюбила книжну мудрість, закохалася в музику, навчилася співати народних пісень, почала розуміти, де правда, а де обман, де добро, а де зло. До школи я не йшла, а на крилах летіла, бо знала: там зустріну ласку, знайду знання, і винесу звідти щось нове, цікаве і для розуму й серця» [125, с. 3].

Тілесні покарання на той час були розповсюдженою практикою. Деякі колеги А. Макаренка без лінійки і в клас не з'являлися, «але він дітей ні разу нікого й пальцем не зайняв» – зауважує В. Грекова-Опришко [125, с. 3], бо, як і всякий хороший учитель, мав особливий педагогічний такт, за допомогою якого вміло спрямовував неспокійну енергію пустунів.

Т. Кроль наголошує, що уже з перших днів своєї вчительської діяльності в Долинській школі А. Макаренко прагнув розширити поле своєї педагогічної роботи. Крім уроків у школі проводилася різноманітна позаурочна робота, влаштовувалися свята з запрошенням на них батьків, екскурсії і походи учнів – всього цього тоді не було в школах. Антон Семенович щиро, по-

справжньому любив дітей. Його жваво цікавили дитячі справи і турботи, він міг допомогти в біді, дати пораду, підбадьорити жартом [309, с. 10–11].

Як пригадує В. Грекова-Опришко, на уроках А. Макаренко був вимогливим, суворим, але об'єктивним і справедливим учителем. Поза уроками, у різних іграх він був товаришем дітей: «Грою проймав Антон Семенович все наше життя. За ролями читали в класі твори класиків, інсценували їх. У мандрівників-першовідкривачів перетворювалися всі, вирушаючи в екскурсії по рідному краю. Наш улюблений учитель брав особисту участь у всіх масових заходах» [125, с. 3].

Молодий вихователь захопив школярів ідеєю створення театру, духового оркестру, організацією цікавих вечорів самодіяльності. Саме він започаткував традицію проведення в школі театралізованих свят. Часто в Долинській школі влаштовували екскурсії. Причому кожен учасник вистави та екскурсії відчував себе потрібним і важливим для успіху загальної справи, – зазначає Т. Кроль [309, с. 12]. А. Макаренко возив дітей на екскурсії до Севастополя, Москви, Петербурга.

Роки роботи в Долинській школі – це роки подальшого зростання. Кожну вільну хвилину молодий викладач використовує для розширення свого кругозору, посилено займаючись самоосвітою. Віддаючись із усім запалом молодості викладацькій діяльності, А. Макаренко підкорює усіх своїми непересічними знаннями, а головне, невичерпною енергією, творчим підходом до справи і любов'ю до дітей.

Однак, незважаючи на безперечний педагогічний успіх, А. Макаренко відчуває нагальну потребу продовжити свою освіту. Дізнавшись, що у Полтаві відкривається учительський інститут, він здає конкурсні іспити і стає його студентом у 1914 р.

Пам'ять про видатного педагога бережуть у Долинській середній школі № 2, що носить його ім'я. До 90-річчя з дня народження А. Макаренка (1978) у школі було відкрито музей. Зібрані в ньому матеріали розкривають

життєвий і творчий шлях вчителя, письменника, а також історію школи, пов'язаної з його ім'ям.

Також уперше досвід педагогічної та просвітницької діяльності Наталії Аркадіївни Бракер (1854–1933) розкрито О. Філоненко у розділі «Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ століття» колективної монографії (2015) [695] та в інших публікаціях [694; 696 та ін.].

В історіографічному контексті заслуговує на увагу праця В. Боська «Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Факти. Події» (2014) [71], у якій автор подає короткі біографічні відомості про життя та діяльність Н. Бракер.

Так, з видання дізнаємося, що народилася Н. Бракер в Єлисаветграді. Навчалась у приватних гімназіях Єлисаветграда та Одеси. Була вільним слухачем Женевського та Берлінського університетів. Її перший літературний твір – запис спогадів про видатного філософа, уродженця Єлисаветграда Африкана Шпіра (1837–1890), творчість якого справила помітний вплив на світогляд П. Толстого, Ф. Ніцше, Р-М. Рільке. З 1914 р. Н. Бракер стає членом Єлисаветградського лекційного бюро з улаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі (була головою комісії з організації дитячих розваг). З 1920 р. її обрано член-кореспондентом історико-філологічного відділення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), член комісії з дослідження Південної України (з 1929). Будучи українофілкою, Н. Бракер активно друкувалась на сторінках редактованого М. Грушевським часопису «Україна» (спогади про видатних єлисаветградців О. Михалевича, М. Федоровського, В. Ястребова та ін.), що виходив у 1924–1930 рр., як орган історичної секції ВУАН [71, с. 250].

У публікації В. Босько зазначає, що Н. Бракер є авторкою низки праць із проблем дошкільного виховання. Саме вона ініціювала створення перших дитячих садків у Єлисаветграді, була активним діячем Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, яке на благодійних засадах здійснювало масштабну організаторську та просвітницьку роботу [71].

Спираючись на документальні архівні дані, ми у вищезазначеній монографії [695] характеризуємо діяльність Н. Бракер не лише як мемуаристки, краєзнавця, публіциста, а й як педагога-просвітника. У роботі зацентровано увагу, що Наталія Аркадіївна здійснювала багатогранну роботу на ниві просвітництва і її педагогічна діяльність заслуговує на увагу й подальше вивчення.

Вважаємо за необхідне зупинитися на більш детальній характеристиці педагогічної та просвітницької діяльності Н. Бракер.

З архівних джерел дізнаємося, що Н. Бракер наполягала на поглибленій розробці питання теорії та практики народного дитячого садку в Єлисаветграді, як першого і необхідного ступеня суспільного виховання. На загальних зборах Єлисаветградського товариства розповсюдження грамотності та ремесел (1912) просвітниця виступила з ґрунтовною доповіддю, метою якої було ознайомлення членів товариства з основними принципами організації та діяльністю Київського товариства народних дитячих садків: «Ми повинні враховувати досвід організації народних дитячих садків Київським товариством, яке відкрило в 1902 р. свій перший дитячий садок, а на 1 січня 1911 р. вже мало два дитячих садочки, школу нянь-фребелічок, спеціалізований магазин та журнал «Дошкольное воспитание», присвячений дошкільному вихованню дітей» [825, арк. 10].

Н. Бракер наголосила на необхідності створення в товаристві постійно діючої спеціальної секції, яка б розглядала всі педагогічні питання, розробляла програми народної освіти і виховання: «З цією метою необхідно залучати до товариства педагогів різних навчальних закладів, тим паче, що питання відкриття в Єлисаветграді народних дитячих садків педагогічна громадськість зустріла досить прихильно» [825, арк. 10].

Н. Бракер підкреслювала необхідність залучати до організації народних дитячих садків громадськість міста та привертати увагу батьків до необхідності давати дітям правильне виховання, що забезпечує всебічний розвиток дитини з малих років. На її думку, справі організації дитячого садка

могли б багато допомогти педагоги середніх навчальних закладів, які в процесі навчання і в позаурочний час заохочували своїх учнів створювати різні вироби, роздаткові матеріали, колекції, які потім могли б слугувати матеріалом предметних бесід у дитячому садку. Наталія Аркадіївна зазначала, що «...достатньо тільки раз пробудити в дитячих серцях співчуття до інших дітей і воно знайде собі тисячу виявів» [825, арк. 11].

Пропозиція Н. Бракер була підтримана та невдовзі в товаристві було створено таку спеціальну комісію, а вона сама стала її керівником.

Архівні матеріали свідчать, що саме за її сприяння, з метою ознайомлення громадськості міста з принципами та особливостями функціонування дитячих садків було запрошено відомого педагога, організатора дошкільного виховання, керівника Київського товариства народних дитячих садків (1907–1917) Наталію Дмитрівну Лубенець, яка у травні 1912 р. виступила перед громадськістю міста з лекцією «К чему стремиться и что дает детям и родителям детский сад». Грошовий збір із лекції Н. Лубенець передала товариству для влаштування дитячого саду [792, арк. 5].

Пропагуючи ідеї суспільного дошкільного виховання дітей, Н. Бракер наполягала на створенні цілої низки народних дитячих садків, які повинні охоплювати всіх дітей. У «Докладе комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 р.)» вона писала: «Почати, звичайно, потрібно з безкоштовного, але встановлювати безкоштовність, як непорушний принцип, значить застосовувати благодійність там, де повинна діяти жива громадська самодіяльність» [825, арк. 10]. Вона наголошувала, що «народні дитячі садки – заклади не благодійні, а освітні. Посилати до них дітей потрібно не тому, що їх там годують, а бідних ще й одягають, і навіть не тому, що дитячі садки розв'язують руки батькам, а тому, що дітей там виховують, розвивають їхній розум та привчають до праці й дисципліни» [792, арк. 15].

Мета дитячого садку визначалася Н. Бракер як допомога сім'ї у вихованні дітей і підготовка їх до шкільних занять: «Завдання дитячих садків

розкрити здібності дитини, пробудити її творчість і дисциплінувати волю. Саме дитячі сади є першою сходинкою до школи» [825, арк. 10].

Н. Бракер у «Докладі комісії по устрою народних дитячих садів (апрель-октябрь 1912 р.)» висловила низку цінних рекомендацій щодо організації народного дитячого садку в Єлисаветграді. З особливою гостротою вона піднімає питання про комплексність і систематичність педагогічного процесу народних дитячих садків.

Згодом Наталія Бракер очолює комісію з розробки «Устава народного дитячого саду Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел», який визначав завдання, структуру та особливості функціонування дошкільного закладу [826, арк. 26].

Н. Бракер чітко ставила питання про програму для дітей дошкільного віку. У статуті програма занять з дітьми передбачала різні види діяльності, які сприяли всебічному розвитку дітей дошкільного віку: заучування простих молитов; бесіди на різну тематику; казки та розповіді; розучування пісень і віршів; у старших групах грамота й рахунок за наочним методом; малювання та ліплення (довільне та на тему); вирізування з паперу за шаблоном (довільне та на тему); фребелівські заняття – будівництво з кубиків, викладання мозаїки, плетіння, вишивання тощо; ручну праця – картонажні роботи (іграшки, ялинкові прикраси, папки, рамки тощо), шиття одягу для ляльок, в'язання; ігри – рухливі (з піснями та без), довільні з іграшками; ритмічні вправи: марширування, біг, дитяча гімнастика; прогулянки та екскурсії [826, арк. 26].

З архівних джерел дізнаємося, що за ініціативою Н. Бракер та колективу однодумців перший безкоштовний народний дитячий садок для дітей від 4 до 6 рр. був відкритий комісією Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел у жовтні 1913 р. у приміщенні ремісничо-грамотного училища. Завідуючою дитячим садком була призначена Н. Федоровська, яка закінчила Фребелівський інститут у Києві.

Наталія Аркадіївна не зупиняється на досягнутому та продовжує опікуватися питанням дошкільного виховання, готує доповіді «Народные

детские площадки как средство внешкольного образования» (1915), «Из жизни первого народного детского сада на Кущевке» (1916), «Народный детский сад «Красное Яичко»» (1916).

Н. Бракер виступала за створення системи дошкільних закладів для всіх верств населення, особливо турбувалася про долю дітей робітників. Розуміючи, що їх побутові умови не сприяють повноцінному фізичному й моральному розвитку дітей, просвітниця активно відстоювала думку про необхідність відкриття суспільних закладів для дітей дошкільного віку. Визначаючи вирішальну роль дитячих садків у справі виховання дітей дошкільного віку, вона наголошувала: «Умови сучасного життя починаючи з матеріальної скрути і закінчуючи моральною занедбаністю стимулюють до більш інтенсивного розвитку дошкільного виховання та позашкільної освіти» [792, арк. 97].

Завдяки значним зусиллям Н. Бракер у Єлисаветграді в 1915 р. було відкрито ще дві подібні дошкільні установи.

Проаналізувавши педагогічну і просвітницьку діяльність Н. Бракер, ми доходимо висновку, що провідну роль у розробці основ дошкільного виховання на Єлисаветградщині на початку ХХ ст. відіграла теоретична і практична діяльність Н. Бракер. Педагог вела активну громадсько-педагогічну роботу: була керівником комісії дитячих садків при Єлисаветградському товаристві поширення грамотності та ремесел, виступала з доповідями з питань дошкільного виховання, надавала методичну допомогу вихователькам дитячих садків. У роботах Н. Бракер можна знайти положення актуальні й для сьогодення.

Отже, особливості джерельної бази й передусім сам предмет дослідження зумовив напрацювання типових підходів до вивчення життєдіяльності та творчої спадщини елисаветградських педагогів і просвітителів. Така ситуація має об'єктивне підґрунтя, адже йдеться про діячів, які формувались і діяли в схожому соціокультурному середовищі. При цьому, згадані праці мають «індивідуальне обличчя», адже при їхній

підготовці автори враховували особливості становлення і творчості персоналій, спиралися на доробок попередників та, головне, репрезентували власні погляди на проблему.

Історіографічний аналіз вказує на існування незначної кількості праць істориків, краєзнавців, педагогів, присвячених вивченню різних аспектів спадщини педагогів-просвітителів означеного періоду. Значна їх частина потребує доповнення та уточнення фактів і явищ з огляду на сучасний розвиток історико-педагогічної думки. Недостатньо вивченими залишились питання громадсько-просвітницької діяльності Н. Бракер, П. Рябкова. Нечисленні історіографічні дослідження містять фрагментарний або поверховий аналіз лише деяких аспектів їхньої педагогічної діяльності. Через відсутність комплексного узагальнюючого матеріалу з громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності Н. Бракер, П. Рябкова першочергового значення набувають архівні матеріали та праці самих учених.

Починаючи 90-х рр. ХХ ст. спадщина В. Харцієва стає об'єктом популяризації й теоретичного осмислення. Особливий інтерес у вивченні постаті вченого становлять праці науковців О. Гур'янової, А. Кави, Н. Калініченко, В. Постолатія та ін., побудовані на аналізі його педагогічного доробку. Ці та інші праці містять вагомий фактологічний матеріал та теоретичні рефлексії щодо педагогічної спадщини В. Харцієва.

Висновки до третього розділу

У розділі проаналізовано наукові розвідки щодо вивчення просвітницько-педагогічної діяльності освітніх постатей Єлисаветградщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.; висвітлено здобутки національних історіографічних студій про педагогічні персоналії Єлисаветградщини першої третини ХХ ст.

З'ясовано, що педагогічні постаті Єлисаветградщини, їх різнопланова діяльність привертала увагу вчених у різні періоди вітчизняної історії. У

межах дореволюційного періоду значний внесок у вивчення культурно-освітньої діяльності педагогічних персоналії Єлисаветградщини здійснено П. Рябковим, М. Пашковським та ін. Виявлено, що їх рефлексії характеризуються розглядом фактів життя, змісту і напрямів творчості освітніх діячів Єлисаветградщини та водночас слугують джерелом вивчення окремих аспектів громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності педагогів-просвітників регіону.

У працях радянського періоду (Н. Бракер, І. Зайченко, П. Молоків-Журського, В. Прокопенко, О. Рябініна-Скляревського, В. Чернецького та ін.) проаналізовано факти життя та окремі аспекти просвітницької діяльності видатних представників регіону другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. – М. Завадського, М. Федоровського, В. Харцієва, В. Ястребова. Виявлено, що помітний внесок у вивчення і популяризацію педагогічних персоналії означеного періоду належить Н. Бракер. Її публікації є одними з найбільш повних оцінок спадщини В. Ястребова та М. Федоровського, у них здійснено ґрунтовний аналіз життєвого й творчого шляху педагогів-просвітників, схарактеризовано найважливіші напрямки їхньої наукової і культурно-освітньої діяльності, акцентовано увагу на внесок учених у розвиток просвітництва на Єлисаветградщині.

Встановлено, що з 90-х рр. ХХ ст. розширилось предметне поле теоретичних досліджень із вивчення педагогічних персоналій Єлисаветградщини. На сьогоднішній день є низка праць, у яких схарактеризовано особливості педагогічної і громадської діяльності В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер, А. Макаренка, досліджено внесок педагогів-просвітників у розвиток шкільництва, проаналізовано їхню роль у розбудові окремих навчально-виховних закладів і системи народної освіти загалом на Єлисаветградщині.

З'ясовано, що постать В. Ястребова досліджували С. Орел, О. Притюпа, О. Філоненко, О. Чуднов, С. Шевченко, С. Янчуков та ін. У їхніх працях, в

основному, висвітлено археологічну, фольклористично-етнографічну діяльність ученого, його постать як викладача Єлисаветградського земського реального училища розглянуто фрагментарно, потребує певного уточнення внесок В. Ястребова у розвиток освітніх процесів у регіоні.

Просвітницько-педагогічна діяльність М. Федоровського як організатора Єлисаветградського ремісничо-грамотного училища, Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел фрагментарно розглядається в публікаціях сучасних дослідників В. Боська, О. Брояковського, О. Лютої, Ю. Матівоса, О. Трибуцької, О. Філоненко, Л. Філоретової та ін. Як свідчить дослідження, аналізу спадщини педагога бракує цілісності й об'єктивності щодо характеристики й значення його педагогічних досягнень.

Виявлено, що педагогічну діяльність М. Завадського як директора Єлисаветградського земського реального училища, як популяризатора ідей просвітництва на українських землях, як редактора-видавця першого в Україні недержавного педагогічного часопису «Педагогический вестник» (1881–1883) розглядали Р. Базака, В. Босько, Л. Рябовол, О. Філоненко, І. Чернишенко, О. Чуднов та ін. З-поміж наукових робіт, присвячених дослідженню освітньої діяльності та педагогічної спадщини М. Завадського, відзначимо дисертацію І. Чернишенко, у якій здійснено масштабний огляд життя і творчості педагога-просвітителя і передусім – комплексний науково-теоретичний аналіз педагогічних поглядів і громадсько-просвітницької діяльності М. Завадського та розкрито його внесок у розвиток освітніх процесів на Єлисаветградщині.

Аналіз сучасних історико-педагогічних рефлексій дає підстави стверджувати, що педагогічно-просвітницька діяльність Н. Бракер, П. Рябова, діяльність А. Макаренка ще недостатньо вивчена і не була предметом окремого ґрунтовного і цілісного історико-педагогічного дослідження. Так, не визначено внесок Н. Бракер у розвиток дошкільного виховання в регіоні. Не дістали належної уваги просвітницька й пропагандистська діяльність Н. Бракер як активного діяча Єлисаветградського

товариства поширення грамотності та ремесел, яке відіграло провідну роль у розвитку освіти серед різних прошарків населення, сприяло розвитку шкільництва на території краю.

Наукові здобутки П. Рябкова одержали предметне осмислення в наукових рефлексіях Т. Печериці, яка розкрила погляди вченого на актуальні проблеми історії України, його наукові досягнення в галузі археології та українознавчої діяльності. Водночас просвітницька діяльність ученого як члена Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел, організатора гуртків самоосвіти, ініціатора створення дитячих садків, безкоштовної народної бібліотеки-читальні, першої художньої виставки, краєзнавчого музею розглянута побіжно, без ґрунтового наукового аналізу.

Висвітлюючи діяльність А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі, нами широко використано інтерв'ю, листи, спогади В. Грекової-Опришко, І. Євсєєва та ін. як методи виявлення прихованої, незафіксованої реальності, за їх допомогою розкривається повсякденне життя педагога, інтереси й захоплення дітей. Однак історіографія педагогічної діяльності А. Макаренка на теренах краю залишається ще малодослідженою.

Аналіз сучасної історико-педагогічної літератури засвідчує, що ґрунтовний аналіз педагогічної діяльності В. Харцієва як директора Єлисаветградського громадського комерційного училища та ініціатора створення педагогічного ВНЗ у регіоні належить О. Гур'яновій, А. Каві, Н. Калініченко, В. Постолатію, О. Філоненко, В. Чернецькому та ін. Важливим кроком до всебічного осмислення спадщини вченого стало дисертаційне дослідження А. Кави, яка проаналізувала основні напрями, зміст громадсько-просвітницької діяльності В. Харцієва, своєрідність організації навчально-виховного процесу в Єлисаветградському громадському комерційному училищі та охарактеризувала це училище як авторську гуманістичну школу В. Харцієва, визначила роль освітянина у становленні педагогічної освіти Єлисаветградщини (Кіровоградщини).

На системне осмислення різнобічного доробку та життєдіяльності В. Харцієва претендує серія змістовних розвідок В. Постолатія, у яких проаналізовано доробок педагога у вигляді теоретичних новацій і практичного узагальнення прогресивних ідей в організації діяльності Єлисаветградського громадського комерційного училища (інтеграція в єдиному освітньому просторі учнів і вчителів; формування нового, відмінного від масової практики, змісту навчального процесу; гуманізація навчання і виховання; формування національно свідомих громадян держави).

Огляд наукових студій сучасних дослідників засвідчив зацікавленість ними вивчення творчих ідей освітніх діячів Єлисаветградщини, що жили і працювали у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. Встановлено, що, незважаючи на інтерес сучасних учених до педагогічних персоналій регіону, переважна більшість педагогів-просвітителів, їх творчий доробок, окрім спадщини М. Завадського та В. Харцієва залишається не репрезентованими, а це означає, що українська історія педагогіки не представлена повною мірою, що спонукає до глибшого вивчення педагогічної спадщини видатних представників регіону. Ця ідея була реалізована в колективній монографії за загальною редакцією О. Радул, у якій один із розділів, написаний О. Філоненко, присвячено розвитку педагогічної думки на Єлисаветградщині в першій третині ХХ ст., представлений аналіз просвітницько-педагогічної діяльності В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер та діяльності А. Макаренка у Долинській двокласній залізничній школі дозволив науково обґрунтувати вагомий внесок освітніх діячів регіону в розвиток вітчизняної педагогічної думки.

Серед джерел, використаних для вивчення спадщини культурно-громадських діячів, просвітників, педагогів регіону, важливе місце посідають їхні праці та архівні матеріали, присвячені питанням освітньо-просвітницького спрямування, які ще не знайшли належного висвітлення в історико-педагогічних рефлексіях.

З'ясовано, що вивчення та пропагування потребує і педагогічно-просвітницька діяльність художника П. Крестоносцева (засновника Вечірніх рисувальних класів), математика Р. Пржшиховського (фундатора метеорологічної станції в Єлисаветградському земському училищі), завідувача Єлисаветградською земською метеорологічною станцією Г. Близніна (учителя природничої історії та хімії) та ін.

Результати дослідження третього розділу висвітлено у публікаціях автора [687; 691; 693–697; 700; 785].

РОЗДІЛ 4.

ВИСВІТЛЕННЯ ПЕДАГОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ В. СУХОМЛИНСЬКОГО В ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Педагогічна спадщина В. Сухомлинського на сьогодні є вагомим надбанням не тільки української, а й, безперечно, загальносвітової педагогічної науки та практики. Тривалий у часі й успішний за результатами досвід керованої ним Павлиської середньої школи, глибина й різнобічність педагогічних праць, прискіпливість у вивченні процесу виховання і вражаючі результати практичної діяльності не мають собі рівних в історії вітчизняної педагогіки.

Педагогічну спадщину Василя Олександровича становлять художні мініатюри (1200): з них книги (зокрема й тематичні збірники, казки) – 65 назв 53 мовами народів світу (наприклад, «Серце віддаю дітям» – 55 видань 32 мовами, «Народження громадянина» – 28 видань 17 мовами), що вийшли мільйонними накладами (загалом понад 15 млн.), статті (понад 600). Упродовж останнього десятиліття свого життя Василь Олександрович написав біля 20 книг. Це була колосальна праця, якщо врахувати, що деякі книги він переробляв по чотири-п'ять разів – зауважує донька видатного педагога, академік Національної академії педагогічних наук України Ольга Василівна Сухомлинська [582, с. 24].

Творчість В. Сухомлинського, його педагогічну систему належить розглядати в контексті розвитку вітчизняної педагогічної думки і всієї світової педагогіки.

Це зумовлено насамперед необхідністю об'єктивного й адекватного сприйняття у світі його творчої спадщини, потребами теоретичного обґрунтування її ролі і значення у світовому педагогічному процесі, що зумовило розширення поля дослідницьких пошуків – історико-педагогічний

аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених освітній діяльності та педагогічному доробку В. Сухомлинського у діахронному вимірі.

4.1. Етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського

Вивчення доробку В. Сухомлинського як вченого та педагога в історичній ретроспективі має тривалі хронологічні межі та є якісно-динамічним процесом. Розгляд його творчої діяльності в діахронії приводить сучасну педагогічну науку до розуміння усієї глибини значення для нашої держави науково-педагогічної спадщини видатного педагога, яка містить і теоретичні, і прагматично-педагогічні аспекти [29, с. 24].

Суттєве значення в історико-педагогічній науці має сьогодні проблема періодизації розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів. Це положення є досить важливим для нашого дослідження. Глибокого вивчення потребують питання, пов'язані з періодизацією та освоєнням педагогічної спадщини В. Сухомлинського, адже спадщина видатного педагога, одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання.

Передусім зазначимо, що «періодизація», тобто розподіл історико-педагогічної дійсності на періоди, є неодмінним засобом пізнання будь-яких історичних явищ чи процесів. Як слушно з цього приводу зазначає академік О. Сухомлинська, проблема періодизації – одна з найголовніших наукових проблем, особливо гуманітарної сфери: від того, що береться за основу періодизації, який контекст вкладаємо в той чи інший період, що виступає рушійною силою зміни періоду, відбувається розгортання певного науково-дослідницького поля. Чітка періодизація допомагає зрозуміти структурні особливості науки, генезис та еволюцію її ідей, концепцій, методів, тенденцій розвитку; полегшує виявлення її внутрішніх закономірностей, дає можливість наукового узагальнення [595, с. 37–54].

Життя та педагогічна діяльність В. Сухомлинського (1918–1970) припадає на радянський період. У розвитку української педагогічної думки і школи за радянських часів (1920–1991 рр.) О. Сухомлинська виокремлює чотири етапи: I – 1920–1933 рр.: етап експериментування і новаторства; II – 1933–1958 рр.: українська педагогіка як складова «російсько-радянської» культури; III – 1958–1985 рр.: українська педагогічна думка у змаганні за педагогічний розвиток; IV – 1985–1991 рр.: становлення сучасного етапу розвитку української педагогічної думки в рамках радянського дискурсу [595, с. 37–54].

Російський педагог, публіцист В. Матвеев у статті «В поисках истины» (1986) [363] зауважує, що «за 40 років сприйняття Сухомлинського, його особи і його праць змінювалося, як змінювалося і суспільство, і наше життя, що вмістило в ці чотири десятиліття так багато: 1970 р. – рік, коли від нас пішов Василь Олександрович; епоха застою, повернення до комуністичної риторики 1970-х – середини 1980-х, коли дедалі більше людей зневірювалися в догмах і закликах, проймалися подвійною мораллю; перебудова і «гласність» середини 80-х рр., що пробудила до активної діяльності педагогіку співробітництва та педагогів-новаторів, які виступили за оновлення школи, навчання, виховання і залучили педагогічну спадщину Сухомлинського в оновлювальні, навіть «революційні» процеси» [363, с. 2].

У публікації «Деякі аспекти еволюції сприйняття творчості В. Сухомлинського: дорога довжиною 40 років» [588] О. Сухомлинська, проаналізувавши творчість В. Сухомлинського за 40 років, що минули з дня відходу його з життя, поділила їх на дві рівні частини: перша – 1970–1980 рр. – пізньорадянський період, від «відлиги» до «перебудови», період «підточення моноліту» (Ю. Левада, 1998), у педагогіці це – застій і початок демократизації, «педагогіка співпраці»; і друга – 1990–2000 рр. – період створення окремих держав, зокрема Росії та України, де були зосереджені досить великі наукові потенціали, і освітні системи яких почали модернізуватися, спираючись при цьому, крім усього іншого, і на творчу

спадщину попередників. При цьому, О. Сухомлинська звертає увагу науковців на те, що: «основною тенденцією в перетворювальних процесах спочатку було вивчення і асимілювання західних ідей, які так довго були недоступними, критикованими, чужими. Але й серед цих ідей місце Сухомлинського було в першій четвірці серед М. Монтесорі, Р. Штайнера, С. Френе» [588, с. 79].

Вчена наголошує, що «усі ці сорок років Сухомлинський і його творчість були присутні на педагогічній дослідницькій і практичній ниві, до нього з різним ступенем інтенсивності зверталися і дослідники, і вчителі, вирішуючи насущні проблеми виховання та освіти. Тому ми дивимося на нього і як на нашого сучасника» [588, с. 75].

У публікації «Історіографія вивчення спадщини В. О. Сухомлинського» (2009) [441] дослідниця Л. Пархета акцентує увагу на освоєнні науково-педагогічної спадщини В. Сухомлинського в період з 1958–1985 рр., який, зі свого боку, пов'язаний із «Законом про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР», що вийшов у 1958 р. Авторка стверджує, що роботам науковців цього періоду належать перші спроби проаналізувати не окремі положення, висунуті В. Сухомлинським, а його погляди на навчання та виховання дітей і визначити закономірності, притаманні його педагогіці.

Частина українських дослідників, зокрема О. Сараєва [537], О. Чернишов [747] та ін. виокремлюють три етапи в розвитку сухомлиністики, особливості якої полягають у різноманітності авторських позицій, із яких висвітлюється, аналізується й розвивається педагогічна спадщина В. Сухомлинського.

Так, виходячи з позиції українського дослідника О. Чернишова, перший етап – 1948–1990 рр. – це період накопичення досліджень різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського, які реалізовувалися на засадах радянської ідеології та марксистсько-ленінської методології. Джерельну базу сухомлиністики цього періоду становлять як праці самого педагога, так і кандидатські дисертації, публікації в періодичних виданнях і перші розвідки,

де зроблено аналіз окремих аспектів творчої спадщини педагога. Метою звернення більшості авторів до різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського було вивчення його спадщини та пошук шляхів для розв'язання проблем у контексті тогочасних реалій.

Другий етап – 1991–2000 рр. – визначається як період вивчення та інтерпретації педагогічної системи В. Сухомлинського на ґрунті національної ідеології й об'єктивного наукового, гуманістичного підходу, коли було значно розширено джерельну базу та тематику досліджень. Зростає кількість праць – монографій, публікацій у педагогічній пресі, в яких розглядається створена Василем Олександровичем педагогічна система, і вона розцінюється як вагомий внесок в історію української педагогічної думки.

Третій етап – 2001–2005 рр. – це якісно новий період дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога на основі культурологічних і компаративних підходів та з позицій філософії освіти [747].

Окремої уваги заслуговують результати наукового пошуку О. Сараєвої. У дисертаційній роботі «Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених» (2007) [537] вона розкрила етапи дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, їхню суспільно-історичну зумовленість та особливості в контексті розвитку освіти й педагогічної думки; охарактеризувала провідні тенденції вітчизняних досліджень, присвячених педагогічній системі В. Сухомлинського, обґрунтувала наукові підходи до вивчення педагогічної системи видатного педагога вітчизняними дослідниками.

Детально проаналізувавши існуючі у вітчизняній історико-педагогічній науці підходи до періодизації, О. Сараєва розробила власну періодизацію вивчення педагогічної системи В. Сухомлинського вітчизняними науковцями, яка є результатом осмислення такого суспільно-наукового феномену як сухомлиністика та усвідомлення особливостей її розвитку. Так, на основі

аналізу бібліографічних показників як історіографічного джерела нею виділено наступні історичні періоди в розвитку сухомлиністики:

1) 1970–1990 рр. – період активного дослідження різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського на засадах радянської методології. Даний хронологічний проміжок часу, на думку М. Богуславського та О. Сухомлинської, ознаменувався канонізацією педагогічних здобутків Василя Олександровича, відбувалась активна публікація його творів (видання п'ятитомного зібрання творів, переклад їх на різні мови світу);

2) 1991–2000 рр. – період вивчення та інтерпретації педагогічної системи В. Сухомлинського на ґрунті національної освіти та науки;

3) 2001–2005 рр. – якісно новий період дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога з позицій часу [537, с. 41–42].

Отже, основою періодизації О. Сараєвої є методологія історії педагогіки, яка зумовлена кардинальними змінами в суспільстві від початкового освоєння спадщини В. Сухомлинського до оволодіння його концепцією навчання та виховання.

У контексті нашого дослідження звернено увагу на дисертаційне дослідження Ю. Новгородської «Розвиток ідей В. Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в педагогічній теорії та практиці сучасної школи» (2004) [413], у якому представлено аналіз розвитку педагогічних ідей щодо формування творчої особистості школяра в 70–90-х рр. ХХ ст. У дослідженні науковцями педагогічної спадщини В. Сухомлинського дисертантка на основі використання проблемно-тематичного підходу до систематизації праць з окресленої проблеми, а також за допомогою хронологічного критерію виокремлює два періоди: перший період – 50–70-ті рр. ХХ ст. За твердженням дослідниці, у цей період відбулося становлення В. Сухомлинського як педагога-теоретика, науковця й педагога-новатора, який уже у своїх перших педагогічних працях («Верьте в человека», «Духовный мир школьника», «Людина неповторна» та ін.)

відійшов від ортодоксального колективістського канону і, не применшуючи виховної ролі колективу, проголосив авторитет індивіда, що прозвучало бінарною опозицією до існуючої офіційної парадигми. Ю. Новгородська підкреслила, що увага дослідників педагогічного доробку В. Сухомлинського переважно концентрувалася на суперечностях поглядів ученого [413, с. 193–194].

Виокремлюючи другий період – 70-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст., дисертантка зазначає, що це був період визнання педагогічної гуманістичної концепції педагога, оскільки в цей час видаються вибрані педагогічні твори В. Сухомлинського, створюється Українська асоціація імені Василя Сухомлинського, проводяться щорічні науково-практичні конференції, педагогічні читання, видаються збірники матеріалів конференцій та читань [413, с. 193–194].

Зростання кількості публікацій, пов'язаних із життям і діяльністю В. Сухомлинського, їх багатоплановість зумовлюють потребу систематичного аналізу та впорядкування, що сприятиме визначенню місця цих досліджень у сухомлиністиці, встановленню напрямків подальшого вивчення спадщини видатного педагога.

Ідеї В. Сухомлинського отримали широкий резонанс у засобах масової інформації, наукових розвідках. У 90-ті рр. ХХ ст., за визначенням академіка О. Савченко, сформувався напрям в історії педагогіки – «сухомлиністика», який, спираючись на творчий доробок В. Сухомлинського, досліджує і поширює його спадщину, підтримує досвід реалізації й розвиток його ідей в Україні та за її межами. Він об'єднує дослідників, що вивчають творчу біографію, діяльність і погляди В. Сухомлинського на ту чи ту педагогічну проблему з України, а також з Росії, Вірменії, Греції, Китаю, Німеччини та інших країн. У межах цього напрямку швидкими темпами зростає кількість публікацій, у яких висвітлено освітню діяльність та педагогічний доробок В. Сухомлинського.

Велика кількість історико-педагогічних рефлексії учених з окремих аспектів педагогічної системи видатного педагога привели до групування педагогічної спільноти навколо спадщини В. Сухомлинського, наслідком чого стало виникнення та діяльність наукових шкіл.

Зазначимо, що наукова школа в історіографії є «колективом дослідників, об'єднаних спільною проблематикою, єдиними методологічними принципами, концепціями, які гуртуються навколо певної організаційної структури (кафедри, наукового товариства, історичного часопису тощо)», – зауважує І. Колесник [277, с. 39].

Використання поняття «наукова школа» як засобу пізнання історіографічного процесу дозволяє констатувати про наявність чинників, які відображають склад, роль, місце, функції колективної творчої діяльності в історико-педагогічній науці. Саме ці компоненти сприяють виокремленню закономірностей діяльності наукових шкіл [537, с. 178].

Найрепрезентативнішою є діяльність таких наукових шкіл:

У 90-ті рр. ХХ ст. при Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини створено науково-дослідну лабораторію «В. О. Сухомлинський і школа ХХІ ст.» (керівник В. Кузь), яка є членом Української асоціації імені Василя Сухомлинського. Її особливостями є практична орієнтованість досліджень спадщини Василя Олександровича з експериментальним упровадженням його ідей у практику роботи сучасної школи (чи ВНЗ) та написання праць компаративного характеру, коли ідеї та система В. Сухомлинського порівнюються зі спадщиною С. Френе, Я. Корчака та ін.

Київська наукова школа при лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (керівник Л. Бондар). Особливістю її діяльності є органічне поєднання різних форм роботи: керівництво дисертаційними дослідженнями пошукувачів із різних регіонів України з власною науковою роботою (М. Антонєць, Л. Бондар) та звернення до аналізу виховних аспектів педагогічної спадщини В. Сухомлинського.

Наукова школа Всеукраїнської асоціації Василя Сухомлинського, яка існує з 1993 р. (керівник О. Я. Савченко). Щороку Асоціація проводить всеукраїнські педагогічні читання у різних регіонах України, присвячені актуальним проблемам навчання і виховання дітей та молоді. Матеріали щорічних читань видаються переважно вищими педагогічними навчальними закладами, на базі яких, власне, і проводяться ці читання [102, с. 6].

Раз на 5 р. Асоціація проводить міжнародні конференції у Кіровограді, на батьківщині педагога (додаток У). На них з'їжджаються не тільки вчителі й педагоги з України, а й Росії, Польщі, Білорусі, а також представники Міжнародного товариства послідовників В. Сухомлинського (штаб-квартира – Марбург, Німеччина), Уральської асоціації послідовників Сухомлинського, також численні симпатки В. Сухомлинського з Китаю, об'єднані у Всекитайське товариство послідовників В. Сухомлинського [588, с. 89].

Російська сухомлиністика представлена діяльністю Уральської асоціації послідовників В. Сухомлинського, створеної у 1998 р. з центром в Оренбурзі. Очолює її випускниця Павлиської середньої школи, учениця видатного педагога, випускниця Кіровоградського державного педагогічного інституту, а нині доктор педагогічних наук, професор В. Риндак. Члени цієї асоціації досліджують, популяризують та впроваджують у життя ідеї та педагогічний досвід В. Сухомлинського. Асоціація виступає організатором проведення конференцій, семінарів, педагогічних читань, присвячених творчості В. Сухомлинського [441].

Як зауважує О. Сухомлинська, у сучасній Росії спадщина Василя Олександровича викликає набагато менше інтересу. Він більше переміщений в історико-педагогічну площину, причому й тут згадка про нього значно залежить від уподобань того, хто пише. На ставлення до спадщини накладаються і політичні суперечності між Росією та Україною, які відсувають Василя Олександровича на периферію педагогічної свідомості, його ім'я не згадується не лише у аналізі сучасних підходів, а й в історичних екскурсах [588, с. 90].

Особливу роль у розвитку сухомлиністики відіграє Німеччина. Саме там, у Марбурзькому університеті, 1990 р. створено Міжнародне товариство послідовників В. Сухомлинського, першим головою якого був професор Ріхард Піппер. Ученим секретарем і зараз є доктор філософії цього ж університету Еріка Гартман, яка протягом багатьох років плідно працює у галузі сухомлиністики. Відзначимо, що саме Еріка Гартман в 1984 р. видала першу в історії сухомлиністики монографію, присвячену аналізу творчості В. Сухомлинського, «Педагогіка між вихованням людини і матеріальним виробництвом. Проблема морального виховання у працях В. О. Сухомлинського» [789].

Е. Гартман видала за свій кошт кілька праць ученого. Остання з них – це «Природа, емоції і відповідальність. Про роботу українського альтернативного педагога В. О. Сухомлинського» (1997). Зараз штаб-квартира Міжнародного товариства міститься у Грейсвальдському університеті на базі Інституту славістики, його головою є професор Рольф Гьобнер.

У США палким шанувальником В. Сухомлинського є Роберт Вайс, директор Медфордського університету, який переклав англійською мовою «Серце віддаю дітям», організував діяльність експериментальних шкіл за його ідеями. Дмитро Маргуліс систематично публікує статті про Сухомлинського в україномовній газеті «Рідне слово».

Філософ і педагог з США Метью Ліпман, відомий у світі педагог, у книжку з філософії для дітей подав кілька казок В. Сухомлинського [533, с. 6].

Широко використовується спадщина педагога в Китаї, де в 1998 р. створено Всекитайську Асоціацію Василя Сухомлинського (очолює Ван Ігао), перекладено китайською мовою і видано практично всі праці українського педагога. КНР – це єдина країна, де в 2001 р. перевидано 5-томне видання творів В. Сухомлинського. Китайські дослідники неодноразово відвідували Павлиську середню школу, брали участь у семінарах та конференціях. У 1998 р. була проведена Всекитайська конференція «Ідеї В. О. Сухомлинського в КНР».

У 36 школах різних регіонів КНР офіційно проводяться експерименти з використанням ідей українського педагога. Серед них найвідоміші школи У Чень, Лі Цзинлінь та Лі Чженьсі [737, с. 18]. В 2001 р. в Китаї (с. Хуаші східної провінції Цзянсу) побудували експериментальну школу ім. В. Сухомлинського. У школі є музей В. Сухомлинського та пам'ятник йому. Педагоги дотримуються принципів гуманістичного виховання. Запроваджені чотири відомі культу В. Сухомлинського: культ батьківщини, культ матері, культ рідного слова, культ книги. Студенти, які проходять практику в цій школі, складають обов'язковий залік щодо знання книги В. Сухомлинського «Сто порад учителям» [269].

Представники вищезазначених наукових шкіл підготували основний масив ґрунтовних досліджень окремих складових педагогічної системи В. Сухомлинського, тож вони значною мірою визначають історіографічний контур нагромаджених історико-педагогічною наукою знань про педагогічний доробок видатного педагога.

У 2004 р. на базі школи Хуаші відбувалася Міжнародна конференція «Розвиток педагогічних ідей В. О. Сухомлинського і реформа загальноосвітньої школи в КНР», яка зібрала вчителів та науковців з усіх куточків Китаю, представників Росії та України. Подібні конференції регулярно проводяться на базі Пекінського педагогічного інституту, який став всекитайським центром вивчення та розповсюдження творчої спадщини видатного педагога [627, с. 4].

У 2005 р. досвід КНР узагальнено в захищеній Лі Цзихуа кандидатській дисертації «Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР» [737].

У сучасній китайській історіографії сухомлиністики є кілька спроб створення періодизації поширення і розвитку ідей В. Сухомлинського в КНР. Чжу Сяомань виділяє чотири складові частини поширення ідей В. Сухомлинського в китайському освітньому просторі:

– переклад китайською мовою праць В. Сухомлинського, їхня публікація великими накладами в різних регіонах країни;

– публікація цілої низки досліджень про творчість В. Сухомлинського як китайських, так і зарубіжних дослідників, що аналізують творчість педагога, оцінюють актуальність його ідей для сучасної школи і педагогіки;

– експерименти, що проводяться у 36 школах КНР з використанням ідей В. Сухомлинського у практиці сучасної китайської школи, спроби створення моделі сучасної реформованої сільської китайської школи, в основу якої покладено ідеї видатного педагога;

– публікації педагогів-практиків, що описують власний досвід використання ідей В. Сухомлинського в умовах китайської школи [737].

Зазначимо, що вивчення педагогічної системи В. Сухомлинського китайськими вченими, її теоретичні основи та практична реалізація в Павлиші китайськими дослідниками відбувається під керівництвом українських учених, а безпосередньо шляхи реалізації з позиції сьогодення визначаються і на практиці перевіряються в Китаї. Така співдружність є досить плідною і розширює можливості історико-педагогічного знання, зокрема такого важливого його напрямку як сухомліністика. Цей науковий процес дає можливість говорити, зауважує О. Сараєва, про становлення такого формування як міжнародна наукова школа, що сприяє розширенню міжнародної співпраці вітчизняних науковців у галузі педагогічної науки [537, с. 198–199].

Важливим засобом поширення ідей В. Сухомлинського є проведення Всеукраїнських конкурсів студентських робіт за його спадщиною. Такі конкурси кілька років поспіль проводять два заклади – кафедра педагогіки Центральноукраїнського (Кіровоградського) педагогічного університету імені Володимира Винниченка, Тернопільський інститут експериментальної педагогічної освіти. Найкращі роботи студентів друкуються у збірниках, переможці запрошуються для виступів на Всеукраїнські педчитання.

Згідно з аналізом творчої та навчально-методичної роботи в сучасному освітньому просторі України близько 450 освітніх установ різного рівня використовують у навчально-виховній роботі ідеї Василя Олександровича, з-поміж них – 83 дошкільних навчальних заклади та 26 навчально-виховних комплексів, а також понад 300 середніх навчальних закладів. Отже, практико-орієнтоване освоєння ідей В. Сухомлинського здійснюється двома шляхами: як частина державної шкільної політики (дошкільна і початкова освіта, частково в основній школі) та через творчість окремих шкіл і вчителів, які обирають своїми дослідницькими темами розвиток особистості й розвивають у цьому зв'язку ідеї В. Сухомлинського [533, с. 6].

Ім'я В. Сухомлинського носять Павлиська школа Онуфріївського району Кіровоградської області, Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Миколаївський державний університет, Український колеж м. Києва, Олександрійський педагогічний коледж, дитячий садок № 24 у Кропивницькому (Кіровограді), на його честь названо вулиці. З 1975 р. у Павлиській середній школі функціонує державний педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського (Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 лютого 1975 р. № 85).

Ім'я видатного педагога присвоєно Державній науково-педагогічній бібліотеці України, де встановлено його погруддя [99, с. 4].

15 травня 2003 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про відзначення 85-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського», яким оголосила 2003–2004 р. роком Василя Олександровича Сухомлинського, відзначила його видатний внесок у вітчизняну і світову педагогічну науку. Цією постановою зокрема передбачалось створення на базі загальноосвітньої школи I–III ступенів ім. В. О. Сухомлинського Національного педагогічного комплексу; видання протягом 2002–2008 рр. зібрання вибраних творів, карбування ювілейної монети; відкриття на базі Кіровоградського інституту післядипломної педагогічної освіти науково-методичного центру Академії педагогічних наук України з проблеми вивчення та впровадження

педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського, заснування щорічної Державної премії імені В. О. Сухомлинського для кращих учителів і керівників загальноосвітніх навчальних закладів України та стипендії імені В. О. Сухомлинського для кращих студентів вищих навчальних закладів [475].

У 2001 р. рішенням Кіровоградської обласної ради від 23 червня № 233 було встановлено педагогічну премію обласної Ради та обласної державної адміністрації імені В. О. Сухомлинського. Свого часу управління освіти, педагогічна громадськість неодноразово ставили питання перед Міністерством освіти про заснування медалі В. О. Сухомлинського. Перша сувенірна медаль В. О. Сухомлинського з написом «Серце віддаю дітям» (автор В. Попов; томпак, штамп, діаметр – 5 см.), викарбувана на Ленінградському монетному дворі, виготовлена за ініціативою й на кошти облвню до 60-річчя від дня народження видатного педагога (1978 р.).

Наш земляк, очолюючи Міністерство освіти і науки України С. Ніколаєнко, видав наказ від 11.07.2005 р. № 402 про заснування нагрудного знаку «В. О. Сухомлинський» [730, с. 38–39].

Наголосимо, що фундаментальні педагогічні ідеї В. Сухомлинського отримали свій подальший розвиток у новітніх законодавчих документах України про освіту та виховання. Зокрема, затверджена 25 червня 2009 р. Міністерством освіти і науки України Концепція національного виховання студентської молоді, яка має стати складовою частиною системи національного виховання громадянина України. Серед принципів національного виховання студентської молоді у зазначеному нормативно-правовому документі виокремлено, насамперед, принципи, які свого часу сповідував і сам В. Сухомлинський. Це, зокрема, принципи: 1) демократичності; 2) гуманізму; 3) єдності навчальної та виховної діяльності; 4) послідовності, систематичності і наскрізності; 5) диференціації та індивідуалізації виховного процесу; 6) єдності теорії та практики; 7) природовідповідності; 8) пріоритету правової свідомості [104, с. 359].

Звернення до педагогічної спадщини В. Сухомлинського, розгляд його педагогічної системи, створення Української асоціації імені Василя Сухомлинського (1990), Міжнародного товариства послідовників Василя Сухомлинського (Німеччина, Марбург, 1990), Уральської асоціації Василя Сухомлинського (1998) та Всекитайського товариства послідовників Василя Сухомлинського (1998), наявність наукових шкіл та їх активна наукова і просвітницька діяльність, свідчать про плідність і перспективність цього напрямку досліджень не лише в структурі історико-педагогічної науки, а й значущість для розв'язання актуальних проблем сучасної освітньої та виховної практики.

Отже, проблема вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського широко представлена в науковому дискурсі, причому найбільш актуалізованим виявився аспект, пов'язаний з історичними періодами дослідження спадщини видатного педагога. Проте накопичений матеріал може слугувати предметом окремого вивчення, у якому знайде своє відображення сучасний новітній дослідницький інструментарій, що спрямований в бік парадигми людино(дитино)центричної.

Значущість педагогічної спадщини В. Сухомлинського та різновекторність напрямів її вивчення викликали у сучасній історико-педагогічній науці потребу виокремлення цілої наукової галузі – «сухомлиністики». Глумачення спадщини В. Сухомлинського провідними сухомлиністами та науковцями породжує проблему її об'єктивної оцінки як історико-педагогічного явища.

Розгортання предметного поля істотко-педагогічних рефлексій вітчизняних дослідників, присвячених освітній діяльності і спадщині В. Сухомлинського зумовило необхідність їх систематизації, а також проведення педагогічного аналізу, що сприятиме визначенню місця цих досліджень у сухомлиністиці.

4.2. Провідні тенденції вітчизняних досліджень педагогічного доробку та освітньої діяльності В. Сухомлинського

Аналіз істотно-педагогічних рефлексій вітчизняних педагогів, присвячених вивченню педагогічної системи В. Сухомлинського, дозволяє простежити загальні тенденції розгляду педагогічних поглядів видатного педагога та його внесок у вітчизняну та світову педагогічну скарбницю.

Найбільш повне уявлення про інтенсивність та повноту вивчення праць видатного педагога дають 4 бібліографічних покажчики «В. О. Сухомлинський. Біобібліографія», яку започаткувала його дружина Ганна Іванівна Сухомлинська [609; 601; 610; 611].

У зазначених покажчиках найбільш повно відображено географію та масштаби вивчення і впровадження педагогічної спадщини В. Сухомлинського, – зауважує О. Сараєва [537, с. 39–40].

Перший покажчик, виданий 1978 р., налічував 818 назв друкованих праць безпосередньо В. Сухомлинського, а також рецензій і відгуків на його твори. Другий покажчик вийшов 1987 р., у ньому вказано 2211 позицій творів В. Сухомлинського і публікацій про нього та його творчість у педагогічній літературі, мистецтві.

З метою науково-інформаційного забезпечення інноваційного розвитку вітчизняної педагогічної науки, освіти і практики, поширення передового досвіду та сприяння впровадженню наукових розробок у роботу навчальних закладів, для підвищення професійного рівня науково-педагогічних і педагогічних кадрів, самоосвіти студентської молоді Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського НАПН України (ДНПБ України імені В. О. Сухомлинського) започаткувала у 2001 р. підготовку біобібліографічних видань про життя і діяльність видатних педагогів України і світу в серії «Видатні педагоги світу».

2001 р. (через 14 років після другого видання) за кошти Асоціації В. Сухомлинського виходить третій довідник «В. О. Сухомлинський. Біобібліографія: 1987–2000 рр.» [533, с. 6].

Високу оцінку біобібліографічному виданню дала О. Савченко: «зміст третього довідника найбільш переконливо засвідчує, що спадщина В. Сухомлинського витримала складний іспит часом, встояла й утвердилась у гострій боротьбі різних політичних і педагогічних течій» [533, с. 6].

У виданні в хронологічній послідовності представлено педагогічні та художні твори В. Сухомлинського, що вийшли в Україні, країнах близького та далекого зарубіжжя за період з 1987 по 2000 рр. Включено також літературу про життя та діяльність видатного українського педагога та вченого, творче використання його педагогічної спадщини в сучасних умовах.

Виходячи з інформації, вміщеної в цих інформаційно-довідкових виданнях, за чотири десятиліття опубліковано понад 4000 матеріалів, присвячених творчій спадщині педагога, з-поміж них – 60 дисертаційних досліджень. Ця інформація стосується переважно радянського і пострадянського простору. Упродовж останніх 20 років вони зосереджені на публікаціях в Україні, але також досить репрезентативно творчість педагога представлена в інших країнах, особливо в Китаї.

«Аналіз авторства, назв і змісту публікацій, вміщених у цих біобібліографічних покажчиках, показує строкату й позасистемну картину дослідження творчості Василя Олександровича. Серед авторів найчастіше зустрічаються вчителі, директори шкіл, журналісти, а також учені, які друкують дисертаційні роботи з певних аспектів творчості педагога, причому пік публікацій останніх припадає на дозахисний період; після захисту зазвичай уже кандидати наук взагалі зникають з дослідницької ниви сухомлиністики. Крім того, досить багато статей, приурочених до певних дат (70-річчя, 80-річчя з дня народження В. О. Сухомлинського тощо)», – пише О. Сухомлинська [588, с. 76–77].

У сучасній історико-педагогічній науці вже існує низка досліджень, у яких здійснено спробу структурувати наявну вітчизняну історико-педагогічну літературу, присвячену науково-педагогічному доробку В. Сухомлинського.

Очевидним є вагомий внесок в історіографію розвитку сухомлиністики відомої «сухомлиністки» академіка О. Савченко (42 позиції в біобібліографічних покажчиках). У її публікаціях зроблена спроба окреслити педагогічну концепцію В. Сухомлинського та показати етапи осмислення спадщини видатного педагога вітчизняними і зарубіжними дослідниками.

У численних розвідках [527; 533; 534 та ін.] учена простежує розвиток сухомлиністики в різні періоди, де систематизовано різні форми та напрями наукових досліджень доробку педагога, розглянуто географію впровадження його досвіду вітчизняними та зарубіжними авторами. Постійно на сторінках педагогічної преси О. Савченко висвітлює результати проведення Міжнародних та Всеукраїнських конференцій, присвячених вивченню та впровадженню спадщини В. Сухомлинського у контексті актуальних проблем навчання і виховання. Вона акцентує увагу на виданні і перекладі творів самого педагога, а також появі наукових праць (монографій, дисертаційних досліджень) про нього, його погляди і діяльність Павлиської середньої школи.

Так, здійснивши аналіз основних напрацювань із розвитку сухомлиністики – від першої міжнародної конференції у 1993 р. до міжнародної конференції у 2003 р. Олександра Яківна приходить до висновку: «Творчість В. Сухомлинського – це унікальне явище в українській і світовій педагогіці. Він не тільки наш сучасник. Він сміливо прогнозував майбутнє освіти, яке для всіх є таємничою землею..... без перебільшення можна сказати, що українська педагогіка мовою творів В. Сухомлинського знана і поцінована у світі. Так, як й в Україні, вчені різних країн вступають у діалог з учителем з Павлиша і, очевидно, знаходять у його словах щось особистісно значуще, сокровенне» [533, с. 6].

Звернемо увагу на дисертаційні дослідження, в яких здійснено історіографічний аналіз педагогічної спадщини В. Сухомлинського.

Історіографічний аналіз наукового доробку В. Сухомлинського в контексті вивчення проблеми педагогічних персоналій в історико-педагогічній науці здійснив Н. Гупан в докторській дисертації «Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект)» (2001) [130].

Важливим джерелом для нашого наукового пошуку є кандидатська дисертація О. Сараєвої «Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених» (2007) [537], у якій розкрито основні тенденції вітчизняних досліджень, присвячених окремим аспектам педагогічної системи В. Сухомлинського, охарактеризовано наукові підходи до вивчення творчої спадщини видатного педагога вітчизняними дослідниками.

Так, зокрема, на основі застосовуваних науковцями підходів, О. Сараєвою розроблено типологію досліджень педагогічної системи В. Сухомлинського.

За формою написання розвідок вона виділяє:

- дисертації;
- статті в журналах і газетах;
- матеріали конференцій;
- монографії;
- навчальні посібники;
- методичні рекомендації.

За характером дослідження:

- описові;
- рефлексивно-описові;
- біографічні;
- зіставно-порівняльні праці.

За напрямками розкриття змісту його творчості – розумове, морально-етичне, громадянське виховання, навчання та внутрішкільне управління (Н. Базилевич (1982), А. Бик (1985), Л. Бондар (1984), Т. Будняк (1977),

В. Кіндрат (1998), Т. Когачевська (1990), К. Кривошеєнко (1978), В. Лоскутов (1977), О. Попандопуло (1984), А. Попова (1988), І. Слюсаренко (1986), О. Соколовська (1990)). Окремо розглядалися такі аспекти, як виховання колективу (Г. Бучківська (2001), Г. Калмиков (2002), Р. Позинкевич (1980)), самовиховання (Н. Василенко (1989)), засоби виховання (І. Наливайко (2001), Г. Ткаченко (2000), Л. Петрук (1994), А. Семез (1998), З. Шевців (1994)). У наукових розвідках висвітлюються і питання навчання й виховання дітей різних вікових категорій у педагогічній системі В. Сухомлинського: дітей дошкільного віку (Г. Сухорукова (1987), Н. Тарапака (2000)), молодшого шкільного віку (Н. Базилевич (1982), Н. Безлюдна (1998), Г. Бондаренко (1999), Т. Будняк (1977), М. Дубінка (1998), А. Семез (1998), Н. Тарапака (2000), Л. Ткачук (2001), О. Тимофєєва (2005)), учнів середньої та старшої школи (А. Аллагулов (2004), Н. Василенко (1989), Т. Когачевська (1990)) [537, с. 202–203].

Проведений О. Сараєвою проблемно-генетичний аналіз вітчизняних досліджень спадщини В. Сухомлинського дав їй змогу дійти висновку, що основною метою звернення радянських, пострадянських та українських науковців до творчого доробку видатного педагога було:

- осягнути внесок Василя Олександровича у вітчизняну педагогічну науку;
- оцінити його особистість як персоналію;
- виробити практичні рекомендації щодо розв'язання освітніх завдань, поставлених перед освітою;
- провести компаративний, системний розгляд творчого доробку педагога [537, с. 199].

Не менш інформативною в аспекті нашої наукової розвідки є дисертаційна робота Ю. Новгородської «Розвиток ідей В. Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в педагогічній теорії та практиці сучасної школи» (2007) [413]. Проведений дослідницею історіографічний аналіз значної кількості історико-педагогічних рефлексій вітчизняних і

зарубіжних дослідників, у яких розглядається педагогічний доробок В. Сухомлинського щодо розв'язання проблеми формування творчої особистості школяра, дозволив їй систематизувати наукові дослідження за такими напрямками:

1. Інтерпретація ідей В. Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в дисертаційних дослідженнях (Л. Абрамова (1978), Н. Безлюдна (1998), Г. Бондаренко (1999), Т. Будняк (1977), Г. Бучківська (2001), В. Василенко (1982), С. Денисюк, М. Дубінка (1998), О. Дуда (2001), Г. Калмиков (2000), Т. Кочубей (2001), В. Кравцов (2001), К. Кривошеєнко (1978), Л. Мамчур (1998), І. Наливайко (2001), Т. Остапйовська (1996), І. Остапйовський (1993), Л. Петрук (1994), О. Соколовська (1990), Г. Ткаченко (2000), Л. Ткачук (2001), Г. Файзуліна (1986) та ін.). Проведений аналіз дисертаційних досліджень засвідчив, що значна кількість робіт за 1975–1990 рр. (25–46,3 %) виконувалася в руслі радянської офіційної педагогіки. Дисертантка констатує, що науковці не ставили за мету розкрити своєрідність і оригінальність В. Сухомлинського як педагога, а намагалася пристосувати його спадщину до існуючого ладу.

Починаючи з 90-х рр., особливо в роки незалежності України, дослідниця зазначає зростання кількості дисертаційних досліджень (29–53,7 %) доробку В. Сухомлинського, написаних на ґрунтовній джерельній базі та істотне розширення їхньої тематики.

2. Дослідження спадщини В. О. Сухомлинського щодо формування творчої особистості школяра вітчизняними науковцями (М. Антонєць, Т. Афанасьєва, І. Бех, Л. Бондар, М. Боришевський, Г. Волков, Г. Грінченко, О. Дзевєрін, І. Зязюн, Н. Калініченко, В. Князюк, Є. Коваленко, О. Коваль, В. Кремень, В. Кузь, Г. Настасьєв, Н. Ничкало, В. Пермінова, Є. Родчанін, А. Розенберг, О. Савченко, П. Соколов, О. Сухомлинська, В. Хайруліна, М. Ярмаченко та ін.). Проведений Ю. Новгородською аналіз теоретичних праць вітчизняних дослідників педагогічної спадщини В. Сухомлинського засвідчив, що вони характеризуються об'єктивністю, науковістю, глибоким

проникненням у важливі аспекти теорії та практики В. Сухомлинського, критичним переосмисленням його педагогічного доробку з урахуванням вимог сучасної науки, показом особистості вченого в суперечностях реального життя. З'ясовано, що вітчизняні науковці зосереджують увагу не тільки на теоретичних положеннях спадщини видатного педагога, а й на їхньому подальшому розвитку.

3. Спадщина В. Сухомлинського з проблеми формування творчої особистості школяра в педагогічній думці зарубіжжя (Ш. Амонашвілі, Н. Басіладзе, М. Библюк, Бі Фуджі, М. Богуславський, І. Буєва, Д. Вайс, Ван Ігао, Е. Гартман, В. Іфферт, М. Красовицький, С. Лашин, М. Мухін, Х. Франгос, М. Ціандзі, Р. Штайник та ін.). Аналіз психолого-педагогічних праць зарубіжних учених щодо формування творчої особистості школяра в спадщині В. Сухомлинського дав можливість дослідниці розглянути вчення українського педагога-гуманіста під новим кутом зору, в іншій перспективі. У дослідженні показано, що, незважаючи на різну ступінь глибини й спрямованості аналізу доробку павлиського педагога зарубіжними вченими, вони єдині в одному: теоретичні надбання та практичний досвід із формування творчої особистості школяра, що забезпечували упродовж десятиліть успіх у роботі Павлиської школи, результативно можна використовувати і творчо розвивати в умовах сьогодення [413, с. 195–196].

У ході наукового пошуку Ю. Новгородська приходить до висновку, що лейтмотивом усіх розглянутих досліджень звучить гуманістична суть педагогіки В. Сухомлинського, спрямованої на особистість. Підкреслюючи сучасність ідей педагога щодо формування творчої особистості школяра, дослідниця акцентує на появі та подальшому розвитку таких практико-орієнтованих напрямів, як особистісно орієнтоване виховання (І. Бех, В. Рибалка, О. Савченко, В. Сериков, І. Якиманська); педагогіка життєтворчості (В. Доній, І. Єрмаков, Г. Несен, Л. Сохань); педагогіка співробітництва (А. Бойко, М. Касьяненко); технологія розвивального навчання (В. Давидов, О. Дусавицький, В. Ільченко, С. Максименко,

О. Савченко), технологія естетико-екологічного виховання «Паросток» (Г. Тарасенко) тощо [413, с. 196].

У контексті нашого дослідження заслуговує на увагу кандидатська дисертація С. Білецької «Взаємовідносини учителя і учнів в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (1994) [31]. Дослідницею виокремлено п'ять основних груп праць у хронологічних межах проведеного дослідження з окресленої проблеми, присвячених вивченню персоналії та спадщини павлиського педагога:

- художні твори (А. Губко, І. Драч, Б. Тартаковський, І. Цюпа та ін.);
- документальні нариси письменників та публіцистів (В. Князюк, Г. Мединський, С. Соловейчик, Б. Хандрос та ін.);
- дослідження вчених та статті працівників народної освіти щодо формування особистості учнів (М. Богуславський, З. Равкін, О. Сухомлинська та ін.), особистості вчителя (Ю. Азаров, А. Борисовський, В. Юркевич та ін.), організаційно-педагогічної діяльності В. О. Сухомлинського та її філософських основ (Н. Буганов, Г. Волков, В. Войтко, І. Зязюн, А. Леонт'єв, Є. Родчанін, В. Святовець, Л. Сіднев та ін.);
- кандидатські дисертації, у яких змістовно аналізується зміст теоретичної та методичної спадщини вченого, його практична діяльність (Л. Абрамова (1978), К. Кривошеєнко (1978), Р. Позенкевич (1980), В. Свиридова (1981), А. Невмержицький (1987), І. Остапйовський (1993), К. Юр'єва (1993));
- праці зарубіжних учених із дослідження ідей В. Сухомлинського в аспекті критично-конструктивного аналізу гуманістичної спадщини педагога (В. Іфферт, Є. Гартман), порівняльно-зіставного аналізу ідей павлиського педагога та поглядів представників світової психолого-педагогічної думки Сократа, Ж. Піаже, Л. Виготського (Х. Франгос), діяльність Павлиської школи (П. Лазарова, Л. Мілкович) [31, с. 187–188].

Певний внесок в історіографію проблеми педагогічної спадщини В. Сухомлинського здійснила Л. Пархета. У статті «Історіографія вивчення

спадщини В. О. Сухомлинського» (2009) [441] вчена ретельно проаналізувала значну кількість попередніх науково-педагогічних досліджень спадщини видатного педагога. Історіографічний огляд та аналіз історико-педагогічних рефлексій, присвячених спадщині В. Сухомлинського у радянську добу та у пострадянський період дозволив дослідниці прийти до висновку, що становлення Василя Олександровича, як педагога і вченого, відбувалося в умовах радянського ладу, однак своєю діяльністю він виступив проти авторитарно-догматичного змісту виховання і відірваного від життя змісту освіти. Аналізуючи педагогічні погляди В. Сухомлинського, Л. Пархета бачить їх значення в тому, що у своїй педагогіці, у сфері духовних пріоритетів педагог-новатор відійшов від пануючих догм, звернувся до надбань світової педагогічної думки, створив гуманістичну особистісно зорієнтовану систему, засновану на загальнолюдських цінностях, принципах гуманізму, народності, яка мала випереджувальний характер щодо суспільного розвитку. Значну увагу в системі педагогічних поглядів В. Сухомлинського авторка приділила дослідженням (Н. Бодрової, Р. Брандесова, М. Кудряшова, Л. Мамчур, І. Павлова, Н. Світловської, В. Святовця, М. Стельмаховича, Г. Ткаченко та ін.), що спеціально присвячені проблемам використання педагогічної спадщини В. Сухомлинського для ефективного навчання української мови та української літератури в школі [441, с. 31–36].

Заслуговують на увагу наукові розвідки Н. Калініченко [220; 221; 223; 226 та ін.]. У публікаціях ученої дається якісний аналіз еволюції науково-методичної літератури з розвитку сухомлиністики. Так, у статті «Історико-педагогічні дослідження спадщини педагогів-новаторів Кіровоградщини» (2014) [226] схарактеризовано історіографічні джерела, зокрема дисертаційні дослідження, численні наукові та методичні статті, у яких розкриваються актуальні аспекти спадщини педагогів-новаторів В. Сухомлинського та І. Ткаченка з проблем гуманізації шкільного життя, трудової підготовки учнівської молоді, розбудови моделі школи по формуванню творчої особистості.

Вчена зосередила увагу на радянському періоді освоєння досвіду В. Сухомлинського. Джерелами історіографічного аналізу в основному слугували матеріали науково-практичної конференції, що відбулася 25–27 вересня 1978 р. у Павлиші.

Аналіз історіографічних джерел, дозволив Н. Калініченко прийти до висновку, що у педагогічній діяльності та науковому доробку В. Сухомлинського викликають інтерес і піддаються аналізу проблеми «експериментальної діяльності школи як своєї наукової лабораторії, розвиток змісту та форм трудової підготовки учнівської молоді в сільській школі, управлінські технології, соціалізація учнівської молоді, авторські системи виховання особистості підлітків» [226].

Важливою є наукова публікація Г. Белан «Сучасні наукові підходи до вивчення спадщини В. О. Сухомлинського: типологічний концепт» (2014) [29]. У ній розглянуто наукові підходів до вивчення освітньої діяльності та педагогічного доробку видатного педагога в історико-педагогічних рефлексіях вітчизняних дослідників. У статті автор здійснив спробу виявити типологічні особливості наукових рефлексій, конкретизувати підходи сучасних учених до вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського у вітчизняному історико-педагогічному дискурсі. У публікації охарактеризовано наукові дослідження, у яких, на основі проблемно-тематичного підходу, хронологічного критерію здійснено історико-педагогічний аналіз досліджень вітчизняних учених, присвячених різним аспектам педагогічної системи В. Сухомлинського (з позицій радянської методології, об'єктивно наукового, аксіологічного підходів); визначено основні етапи історичного розвитку сухомлиністики; розроблено типологію наукових підходів до вивчення системи В. Сухомлинського за формою досліджень, характером аналізу спадщини педагога, напрямками розкриття змісту його творчості. Ретельний історіографічний аналіз праць дав змогу автору резюмувати, що головна увага науковців приділялася

системоутворюючому узагальненню педагогічної спадщини видатного педагога [29, с. 26–31].

Коротко зупинимося на історіографічному аналізі праць із проблеми дослідження на кожному етапі розвитку сухомлиністики.

У радянську добу перші роботи про В. Сухомлинського мали характер відгуків про його статті й книги. Вчених та практиків цікавили такі його праці: «Інтерес до навчання – важливий стимул навчальної діяльності учнів» (1952), «Виховання колективізму у школярів» (1956), «Виховання комуністичного ставлення до праці» (1959), «Виховання радянського патріотизму у школярів» (1960), «Павлиська середня школа» (1969), «Серце віддаю дітям» (1969) та ін.

Аналіз цих перших відгуків про педагогічну спадщину В. Сухомлинського, засвідчує, що вони були в основному позитивними. Автори відзначали гуманістичні принципи, комплексний підхід до проблем виховання й навчання школярів, органічне поєднання розумового, фізичного, трудового, морального, естетичного виховання, прагнення зробити дитину щасливою. Зазначимо, що хоча кожен із авторів, що писав про педагога, зупинявся переважно на конкретній праці, все ж чимало важливих для системи В. Сухомлинського позицій було відзначено. Особливістю цих праць було те, що в них йшлося не про взаємозв'язки, не про систему, а саме про окремі позиції системи В. Сухомлинського [441, с. 31].

В одній із найбільш ґрунтовних праць 60-х рр. ХХ ст. з історії школи та освіти колективній монографії «Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР (1917–1967)» (1967) під редакцією Л. Бондаря [390] аналізувались основні етапи розвитку радянської школи в Україні за 50-ті рр. у відповідності зі ступенями загальноосвітнього процесу. 50–60-ті рр. розглядалися як період боротьби з догматизмом та консерватизмом, що були наслідками сталінізму. Висока оцінка в монографії давалась творчості В. Сухомлинського. Автори характеризували його як видатного теоретика та практика педагогічного процесу.

Постійний інтерес до творчості Сухомлинського, починаючи з 1969 р., виявляв педагог з Киргизії А. Борисовський (42 позиції в біобібліографічних покажчиках), але його роботи – рецензії, брошури, статті, на думку О. Сухомлинської, слід віднести «швидше до популяризаторських, ніж до дослідницьких» [588, с. 77].

Особливим періодом в історико-педагогічній науці були 70-ті – перша половина 80-х рр. У цей час у суспільно-політичному житті почали посилюватись застійні явища і згасати залишки демократичних тенденцій «хрущовської» відлиги. Основними фігурами персоніфікованих історико-педагогічних досліджень переважно були педагоги радянської доби – А. Макаренко, Н. Крупська, В. Сухомлинський [130, с. 238].

Авторитетний радянський педагог-історіограф Е. Днепров, характеризуючи кінець 70-х – початок 80-х рр. зауважував, що у цей період в історико-педагогічній науці посилювався інтерес до особистості. Він наголошував: «Не втрачаючи придбаного значного інтересу до виявлення генези ідей і концепцій, наука знову повертається до носія цих ідей та концепцій – до вченого. Повертається на новому рівні, розглядаючи персоналії в єдиній системі особистісних, загальносоціальних і внутрішньонаукових детермінант» [150, с. 17].

Значна кількість праць у цей період була присвячена творчій спадщині В. Сухомлинського, педагогічні погляди якого стали яскравою сторінкою у вітчизняній педагогічній науці. Вони були сформовані під впливом демократичних тенденцій радянського суспільства кінця 50-х – 60-х рр. Саме в цей час В. Сухомлинським було написано такі основні його праці як «Педагогічний колектив середньої школи», «Людина неповторна», «Моральний ідеал молодого покоління», «Шлях до серця дитини», «Виховання особистості в радянській школі» та ін., – пише Н. Гупан [130, с. 242].

До початку 70-х рр. належать перші спроби проаналізувати не окремі положення, висунуті В. Сухомлинським, а його погляди на навчання та

виховання дітей і визначити закономірності, притаманні його педагогіці. Такий характер мали статті й книги Г. Аржаної, А. Борисовського, Г. Волкова, К. Григор'єва, С. Соловейчика. Автори цих праць позитивно оцінювали педагогічну діяльність В. Сухомлинського, що ґрунтувалася на гуманістичних принципах. У публікаціях дослідники зазначали, що заслугою В. Сухомлинського є комплексний підхід до проблем виховання й освіти. Щоб дитина була щасливою, на думку педагога, необхідно впливати на її особистість, всебічно, органічно поєднувати розумове, фізичне, трудове, моральне, естетичне виховання [441, с. 31–32].

Праці про В. Сухомлинського початку 70-х рр. надзвичайно різноманітні. Однак, зазначимо, що більшість дослідників (Л. Дворнікова, М. Любицина, Г. Цурикова, І. Кузьмичов та ін.), розглядаючи проблеми розумового, фізичного, трудового, естетичного та морального виховання в педагогічній спадщині Василя Олександровича, зосереджували свою увагу переважно лише на вихованні моралі. Водночас, у 70-і рр. окреслились перспективи для дослідження найрізноманітніших проблем, що стосували питань теорії й практики навчання й виховання в школі В. Сухомлинського: сім'я і школа, статеве виховання, особистість учителя, методи виховання й навчання, освіта й розвиток дитини та інші.

Після смерті В. Сухомлинського впродовж 1970–1977 рр. друкуються статті, присвячені аналізу різних аспектів педагогічної спадщини вченого (В. Лук'янцев «Верный друг, надёжный советчик» («Народный учитель», 1971), спогадам про видатного педагога (І. Овчаренко «Великий майстер виховання дітей» («Комуніст», 1971), С. Коган «Сердце отдано детям» («Путь к коммунизму», 1971)) висвітлюються результати проведення конференцій у ВНЗ (П. Зима «Пам'яті видатного педагога» («Колгоспна правда», 1971), В. Посухов «Учитель перед іменем твоїм ...» («Комсомолец Полтавщины», 1971)), Л. Стукач «Хорошая традиция» («Народный учитель», 1971)) [567, с. 120].

Чимало досліджень по вивченню педагогічної системи В. Сухомлинського з'явилося у другій половині 70-х рр. Наголосимо, якщо на початку 70-х рр. було осмислення педагогічної системи в цілому, то у другій половині 70-х рр. почали досліджувати різноманітні аспекти педагогічної системи павлиського учителя, які мали принципове значення для сучасної школи [537, с. 32].

Серед наукових праць цього періоду, присвячених вивченню педагогічної спадщини В. Сухомлинського, чільне місце посідають матеріали науково-практичних конференцій.

20 жовтня 1972 р. у Павлиші Онуфріївського району відбулася обласна науково-практична конференція з питань вивчення та творчого впровадження педагогічної спадщини В. Сухомлинського в навчально-виховний процес, яка засвідчує глибоку зацікавленість управлінців, науковців і методистів вивченням, збереженням, поширенням і творчим використанням ідей педагога-земляка в шкільній практиці. З основною доповіддю «Про завдання учительських колективів області по вивченню і творчому впровадженню педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського» виступив В. Вибрик, завідуючий відділом науки і навчальних закладів обкому КП України. В обговоренні доповіді взяли участь І. Ткаченко (директор Богданівської школи № 1 Знам'янського району Кіровоградської області) з проблеми шкільного колективу і формування особистості, М. Кодак (директор Павлиської середньої школи ім. В. О. Сухомлинського), який розкрив значення педагогічної спадщини видатного педагога для навчально-виховної роботи. У роботі секцій, а їх було шість, взяли участь завідуючий облвню Д. Стельмухов та директор обласного інституту вдосконалення вчителів О. Красноголовець зі своїми службами, завідуючі рай(міськ)вно, рай(міськ)методичними кабінетами, вчителі відомих в області шкіл, численна група науковців Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна, директор та викладачі Олександрійського педагогічного училища. Учасники конференції розглянули широкий спектр питань щодо творчого впровадження педагогічної спадщини

В. Сухомлинського. У конференції взяли участь друзі, соратники, сучасники педагога-гуманіста.

Активну участь у роботі конференції взяли вчителі Павлиської школи. Оскільки засідання секцій проходили в її стінах, вони ділилися своїми творчими набутками і планами. Так, Г. Нестеренко (вчителька початкових класів) розповіла про використання педагогічної спадщини В. Сухомлинського в навчально-виховній роботі з молодшими школярами, М. Шевченко (вчитель історії) акцентував увагу на вихованні громадянської позиції в школярів, О. Литвиненко (організатор позакласної та позашкільної роботи) розкрила системний підхід до всебічного розвитку особистості в позакласній і позашкільній виховній роботі; М. Вовся, Л. Пащенко (вчителі вечірніх класів) поділилися досвідом роботи вечірніх класів. Яскравим був виступ Івана Олександровича Сухомлинського, директора Онуфріївської заочної школи «В. О. Сухомлинський – громадянин, педагог, вчений» [223, с. 55].

Як зауважує Н. Калініченко: «Саме тут, у Павлиші, відбулося неформальне об'єднання творчої педагогічної інтелігенції навколо постаті В. Сухомлинського, його педагогічних ідей, педагогічної спадщини, яке поступово ставало потужною рікою творчості, ім'я якій – сухомлиністика» [223, с. 55].

24–26 вересня 1978 р. відбулася науково-практична конференція з нагоди 60-річчя від дня народження видатного педагога: «В. О. Сухомлинський і актуальні проблеми сучасної школи» (Кіровоград – Павлиш). Були видані матеріали: програма, запрошення, тези доповідей і виступів. Зі 150 доповідей, представлених на конференцію, майже всі належать науковим працівникам, що вивчали окремі аспекти педагогіки В. Сухомлинського», – зазначає Л. Пархета [441, с. 33]. На пленарному засіданні були заслухані 12 доповідей. Серед них: «Єдинство познання, труда и нравственности – основа педагогической системы В. А. Сухомлинского» – Г. Щукіної, члена-кореспондента АПН СРСР, професора; «Вопросы трудового

воспитания в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского и их дальнейшее развитие в учебно-воспитательной работе» – І. Ткаченка, директора Богданівської середньої школи Знам'янського району, Героя Соціалістичної Праці, кандидата педагогічних наук. Також виступили партійні керівники, співробітники НДІ педагогіки УРСР, педагогічних інститутів та університетів, керівники та вчителі загальноосвітніх шкіл України і республік колишнього Союзу. Серед учасників були нині відомі вчені України: І. Зязюн, В. Лозова, А. Богуш, О. Савченко, Н. Курило; кращі вчителі: Герої Соціалістичної праці Г. Нестеренко, Н. Онацька, Н. Коровай, Є. Люборська, Н. Кіріченко, М. Глухарьова, Н. Войтенко; Заслужені вчителі України, насамперед Кіровоградщини: Г. Перебийніс, А. Рєзнік, М. Кодак, С. Максютін, С. Логачевська, І. Мудрий, а також аспіранти [223, с. 55].

Сучасники В. Сухомлинського досліджуваного періоду (70–80-ті рр. ХХ ст.) ґрунтовно вивчали практичний досвід і педагогічні праці педагога, захоплювалися ідеєю комплексного підходу по формуванню особистості, вихованню громадянина, активно впроваджували їх у практику вищої і середньої школи.

Значна кількість наукових розвідок цього періоду присвячена проблемі виховання комуністичного ставлення до праці в педагогічній спадщині В. Сухомлинського. Це дослідження Л. Атлантова, Н. Остапенко (НДІ педагогіки); В. Журавльова (Воронезький педінститут); О. Любара (Криворізький педінститут); Л. Прищенко (Сумський педінститут); Є. Вольський (Бердянський педінститут); Е. Федорчука (Кам'янець-Подільський педінститут); Л. Шкота (Кіровоградський педінститут) та ін.. Дослідники акцентували увагу на багатогранності аспектів трудового виховання учнівської молоді в школі В. Сухомлинського, на співробітництві школи, сім'ї і громадських організацій у вирішенні свідомого вибору сфери трудової діяльності випускників [223, с. 53].

Проблема ідеалу людини в педагогічній спадщині В. Сухомлинського стала предметом аналізу науковців П. Ярмоленко (Херсонський педінститут),

А. Шибитченко (Полтавський педінститут), І. Товпигіна (Ворошиловградський педінститут), В. Ликова (Кіровоградський педінститут) та ін. Виокремлено було наступні проблеми: формування активної життєвої позиції вихованця, поєднання виховання із самовихованням, об'єднання зусиль педагогів і вихованців, різноманітність форм і методів виховної роботи, формування особистісних якостей підлітків (гідності, гордості, честі, мужності, патріотизму) та ін. Систему форм організації роботи з учнями, спрямованої на виховання громадянина, трудівника, сім'янина, дослідника характеризують як оригінальну, ефективну, ціннісну, спрямовану на виховання здорової, як у фізичному, так і в моральному відношенні, молоді [223, с. 53].

Науковці й учителі Кіровоградщини всебічно вивчали і творчо використовували педагогічні ідеї і педагогічний досвід В. Сухомлинського, очолюваного ним колективу Павлиської школи. Особливості досліджуваного періоду розкриваються в численних збірниках матеріалів науково-практичних конференцій, методичних посібниках, методичних рекомендаціях, статтях, лекціях, творчих зустрічах.

Важливу роль у популяризації спадщини видатного педагога відігравати кафедра педагогіки Кіровоградського державного педагогічного інституту. За результатами праці з колективної теми «Проблеми комуністичного виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського та їх творче застосування в практику школи» кафедра провела дві обласні конференції: у 1983 р. до 65-річчя педагога – «Проблеми формування всебічно розвиненої особистості в педагогічній спадщині В. Сухомлинського» і в 1985 р. – «Проблеми комуністичного виховання в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» [761, с. 67].

Викладачі кафедри педагогіки Кіровоградського державного педагогічного інституту розробили методичні рекомендації для учителів і студентів «В. О. Сухомлинський про шляхи вдосконалення уроку в радянській школі» (1981) [605], де розглянули етапи організації уроків із визначенням

методів спільної роботи вчителя і колективу класу по досягненню освітніх завдань.

Творча діяльність та педагогічні погляди В. Сухомлинського стають предметом уваги не тільки науковців та освітян, а й висвітлюються у публіцистичних творах та засобах масової інформації. Ідеї В. Сухомлинського за радянської доби популяризують журналісти та письменники (А. Борисовський [53; 54; 55], С. Соловейчик [565; 566; 567; 568; 569] та ін.). У своїх публіцистичних творах вони пропагують педагогічну систему видатного педагога.

Аналіз наукових, методичних джерел періоду 70–80-х рр. ХХ ст. засвідчує про непересічний інтерес до педагогічної концепції видатного педагога в різних регіонах.

У середині 80-х рр. твори В. Сухомлинського та про нього і його творчій шлях виходили величезними тиражами як в СРСР, так і за кордоном. Це ілюстрував бібліографічний покажчик 1987 р. У ньому були представлені вже не тільки твори самого педагога, як у попередніх виданнях, а й рецензії на його праці, література, присвячена його життю і діяльності, матеріали про вшанування його пам'яті та ін.

Як стверджує О. Сухомлинська, до середини 80-х рр. завершився перший 20-річний період вивчення спадщини Василя Олександровича, упродовж якого вийшли п'ятитомне (російською та українською мовами) і тритомне видання його вибраних творів, видано і перевидано основні твори пізнього Сухомлинського, були підготовлені тематичні збірники (8 книг) його творів. У ці роки В. Сухомлинський увійшов у радянську педагогіку як «видатний педагог», ставши на один щабель поряд із персоналіями, які створили ядро радянського педагогічного канону: А. В. Луначарським, Н. К. Крупською, А. С. Макаренком [588, с. 84].

У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу кандидатські дисертації як одна з форм вивчення педагогічної спадщини

В. Сухомлинського. Упродовж 1977–1990 рр. у СРСР було захищено 28 досліджень такого типу.

Так, у 1977 р. Т. Будняк була захищена перша з таких дисертацій, де дослідниця здійснила спробу проаналізувати педагогічну спадщину В. Сухомлинського в галузі теорії та практики естетичного виховання молодших школярів [77]. В. Лоскутов розкрив питання ідейно-морального виховання в педагогічній спадщині А. Макаренка і В. Сухомлинського (1977) [336], Л. Абрамова – принцип індивідуального підходу до вихованців у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1978) [1], у дисертації К. Кривошеєнко висвітлювались питання розумового виховання школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1978) [306].

У 80-ті рр. з'явилися нові дослідження творчого доробку В. Сухомлинського: Г. Веденської з проблеми викладання літератури в школі (1980) [93], М. Левківського – з питань єдності та взаємозв'язку компонентів комуністичного виховання (1980) [327], Р. Позинкевич – з теорії та практики виховання шкільного колективу (1980) [465], Л. Сіднев проаналізував філософські основи педагогічної системи В. Сухомлинського з позицій трудового виховання (1980) [549], В. Свиридов – проблеми попередження неуспішності школярів (1981) [544], Н. Базилевич – патріотичне виховання молодших школярів (1982) [15], В. Василенко – удосконалення уроку (1982) [82], Л. Бондар – спільну виховну діяльність школи і сім'ї (1984) [50]. Н. Карпова дослідила етико-педагогічні погляди В. Сухомлинського (1984) [245], О. Попандопуло – ідейно-політичне і моральне виховання піонерів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1984) [471], Г. Туюкіна – творчу спадщину В. Сухомлинського як науково-педагогічну основу підвищення ефективності керівництва дитячим читанням у бібліотеці (1984) [653], Н. Басиладзе – виховання соціалістичної гуманності у молодших школярів (1985) [16], А. Бик – виховання громадянськості старшокласників (1985) [80], О. Цхаладзе – фізичного виховання учнів (1985) [739], М. Богуславський – розвиток ідеї стимулювання радості пізнання у школярів у

педагогічних працях і досвіді В. Сухомлинського, розвиток ідеї стимулювання радості (1986) [37], Г. Файзулліна – гуманізм педагогічної спадщини В. Сухомлинського (1986) [659], І. Слюсаренко – формування наукового світогляду учнів старших класів (на матеріалі позакласної виховної роботи) (1986) [556], Н. Курзова – процес формування моральної культури особистості (1987) [322], О. Невмержицький – світоглядне спрямування навчального процесу (1987) [408], Г. Сухорукова – особливості підготовки дітей до школи (1987) [642], А. Попова – батьківську педагогіку В. Сухомлинського (1918–1970) (1988) [473], Н. Василенко – самовиховання старшокласників (1989) [83], Т. Когачевська – формування моральної свідомості підлітків (1990) [272], О. Соколовська – проблему суспільно корисної, виробничої праці учнів (1990) [564].

На увагу заслуговує дисертація А. Бика з питань громадянського виховання старшокласників у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (1985) [80]. Зазначимо, що у попередні часи не було жодної роботи, присвяченої проблемі громадянськості. У дослідженні розкривались методика навчання і виховання, що спрямовані на досягнення цієї мети, пропонувались рекомендації щодо педагогічного керівництва ідейно-моральним становленням молоді.

Історик-педагогіки Н. Гупан наголошує, що значна кількість дисертацій, присвячених педагогічній спадщині В. Сухомлинського радянського періоду, виконувалась в руслі радянських парадигм виховання і парадокс полягав у тому, що вони часто не показували своєрідності В. Сухомлинського як педагога, а навпаки – пристосовували його спадщину до існуючого ладу [130, с. 245].

Проаналізувавши персоналій другої половини 80-х першої половини 90-х рр. у вітчизняній педагогічній науці, Н. Гупан констатує значне зростання кількості праць, присвячених творчому доробку В. Сухомлинського. Так, 48 % дисертаційних досліджень педагогічних персоналій, були присвячені окремим аспектам педагогічної спадщини

В. Сухомлинського. Інтерес до його ідей, на відміну від багатьох інших педагогів радянської доби, не зменшився, а навпаки, зріс. З'являються монографії, дисертаційні роботи, у яких представлено спектр вивчення та реалізації в навчанні та вихованні дітей теорії і практики організації навчально-виховного процесу, розроблених В. Сухомлинським, а також виокремлюються підходи до реалізації педагогічних ідей вченого в умовах сьогодення. Важливим свідченням тому стало створення у 1991 р. Української асоціації Василя Сухомлинського, яка не тільки сприяла дослідженню та впровадженню творчого доробку педагога-новатора, а й поширювала передовий педагогічний досвід. За її ініціативою з 1993 р. щорічно проводяться ювілейні конференції, присвячені В. Сухомлинському в різних містах України. Асоціація сприяла проведенню таких конференцій і в наступні роки. Завдяки її клопотанню виходили у світ міжнародні збірники наукових праць, присвячені ідеям видатного педагога [130, с. 259].

Один із перших – «Василь Сухомлинський і сучасність» вийшов у світ в 1994 р. [85]. Аналіз статей, вміщених у збірник свідчить, що науковці розглядали спадщину В. Сухомлинського з різних позицій, шукаючи відображення найбільш актуальних проблем сучасності: гуманістичної спрямованості його педагогічної системи (М. Антонєць, М. Боришевський, А. Воробйов, Ю. Набочук, Г. Алексеєвич); морально-етичних імперативів і необхідності опори на народну педагогіку (А. Розенберг, Л. Петрук, С. Майборода, Н. Кравець та ін.); демократизації та гуманізації управління школою (Б. Хижняк, І. Остапійовський та ін.); виховання дітей на засадах загальнолюдської моралі (С. Карпенчук, З. Шевців та ін.); питання духовного розвитку школярів, естетичного трудового виховання (В. Мартиненко, В. Бутенко, В. Бондар, І. Ткаченко та ін.).

Наукові розвідки пострадянського періоду (1991–2000 рр.) спрямовані на пошук у спадщині В. Сухомлинського відповіді на актуальні питання реформування й модернізації освітнього простору на новому історичному етапі – в умовах незалежності Української держави, коли педагогічна наука і

практика опанувала цінності демократичного суспільства, тривав процес гуманізації системи освіти тощо. У пострадянський період у вітчизняній сухомлиністиці не лише розширюється джерельна база, тематика, історіографія досліджень, а й здійснюються наміри оцінити доробок педагога з нових позицій, поза радянським дискурсом. Науковці розглядали підходи В. Сухомлинського, спрямовані на розв'язання проблем, що постають не лише перед сучасною шкільною практикою, а оцінювали систему видатного педагога в загальноєвропейському та світовому контексті.

Спадщина вченого протягом цього періоду була об'єктом наукового дослідження докторських і кандидатських дисертацій, які виконані в різних країнах. Так, 1995 р. захищено дві докторські дисертації – М. Мухіна «Гуманістичні традиції і новаторство в педагогічному досвіді В. О. Сухомлинського» (Москва) і М. Манукяна «Досвід творчої спадщини і втілення у практику педагогічних ідей В. О. Сухомлинського в організації позакласної роботи» (Єреван). 1994 р. захищена дисертація на здобуття вченого ступеня доктора філософії А. Кокерілем в університеті м. Брісбен (Австралія) – «В. О. Сухомлинський: гуманізм в радянській школі» [547, с. 6].

Загалом, як відзначає О. Савченко у публікації «Розвиток сухомлиністики за десять років (1993–2003)», «період з 1987 по 2000 рр. підготовлено і захищено близько 30 кандидатських дисертацій. Окрім українських педагогів, здійснені наукові дослідження вченими Білорусії, Росії, Грузії, Вірменії, Болгарії» [533, с. 6].

Педагогічні ідей видатного педагога стали джерельною базою для багатьох дисертаційних досліджень. Зокрема, в контексті спадщини В. Сухомлинського досліджувалися: сутність і засоби гуманістичного виховання, самовиховання підлітків, формування моральної свідомості учнів, народна педагогіка, виховання любові до матері, організація позакласної роботи та ін.

Питання естетичної культури вчителя в педагогічній спадщині В. Сухомлинського висвітлювались у кандидатській дисертації К. Юр'євої

(1993) [778]. Дослідниця стверджує, що В. Сухомлинський був одним із перших радянських педагогів, хто здійснив спробу визначити поняття естетичної культури вчителя. На думку павлівського директора – це феномен, який охоплює різні сторони діяльності вчителя, насамперед його педагогічну творчість. Важливими виявами естетичної культури педагога В. Сухомлинський уважав уміння вчителя прогнозувати перспективи розвитку кожної дитини як унікальної, гармонійної особистості, а також його здатність керувати процесом розвитку різноманітних задатків і здібностей дитини у процесі досягнення цієї мети, – пише К. Юр'єва [778].

У 1994 р. З. Шевців захистила кандидатську дисертацію «Виховання в учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В. Сухомлинського» [755], у якій робить висновок, що В. Сухомлинський у нових історичних умовах продовжував творчо розвивати ідеї Я. Коменського, Ж. Руссо, Й. Песталоцці, К. Ушинського та ін. по спрямуванню виховного процесу на формування в учнів бережливого ставлення до природи і розглядав цей напрямок як невід'ємний компонент формування всебічно розвиненої особистості.

У тому ж році, в кандидатській дисертації Л. Петрук аналізувалась проблема виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині видатного педагога [461]. У праці зазначалося, що впровадження народної педагогіки В. Сухомлинський розглядав крізь призму природовідповідних чинників особистості у процесі її формування. Він стояв біля витоків народження якісно нової традиції в радянській педагогіці, виходячи не з потреб державного суспільного стандарту, а з позицій міжособистих відносин. На основі аналізу дисертантом стверджувалося, що використання засобів народної педагогіки, за В. Сухомлинським, дозволяє підвищити ефективність організації навчально-виховного процесу.

Є поодинокі дослідження з педагогічної майстерності вчителів у творчій спадщині В. Сухомлинського (А. Луцюк, 1996), з патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (В. Кіндрат, 1998),

виховання моральних цінностей молодших школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (А. Семез, 1998), проблема розвитку пізнавального інтересу молодших школярів у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (М. Дубінка, 1998), ідеї розвивального навчання молодших школярів у творчій спадщині В. Сухомлинського (Н. Безлюдна, 1998), лінгводидактична спадщина В. Сухомлинського (Л. Мамчур, 1998), формування творчої особистості молодшого школяра у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (Г. Бондаренко, 1999), проблеми взаємин між особою і колективом у педагогічній спадщині В. Сухомлинського (Г. Калмиков, 2000), виховання школярів засобами слова в творчій спадщині В. Сухомлинського (Г. Ткаченко, 2000) та ін. [441, с. 34].

Важливим теоретичним здобутком цього періоду є підготовка низки монографій: «Педагогическая система В. А. Сухомлинского: традиции и новаторство» (М. Мухин, 1999); «Воспитательная система В. А. Сухомлинского» (Б. Кваша, 1999), «В. О. Сухомлинський про особистість» вчителя (Л. Попова, К. Юр'єва, 1999) [533].

Наголосимо на тому, що історичні зміни та розвиток педагогічної науки в світі лише актуалізують педагогічну спадщину В. Сухомлинського. Інтерес до його творчості постійно зростає і поглиблюється саме завдяки монографічним науковим дослідженням, розвідкам, сучасним дискурсам провідних вітчизняних і зарубіжних вчених педагогів – практиків. Успішно розвивається сучасна сухомлиністика, яка об'єднує авторів праць про В. Сухомлинського та його послідовників, які використовують у навчально-виховному процесі його ідеї та положення [438, с. 76].

Сучасний період (з 2001 р. – і до сьогодні) є якісно новим етапом дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога з культурологічних і компаративних підходів та з позицій філософії освіти. У сучасній сухомлиністиці за формою написання досліджень виділено:

– дисертаційні дослідження: докторську дисертацію: Н. Басиладзе «Педагогическая система В. А. Сухомлинского и современность» (Тбілісі, 2006); кандидатські дисертації, серед них переважна більшість із проблем виховання (А. Аллагулов, Г. Бучківська, Г. Биушкин, Т. Кочубей, В. Кравцов, І. Наливайко, С. Світельська-Дірко, І. Старцева, Н. Тарапака, О. Тимофеева, Т. Челпаченко), навчання (Л. Ткачук, Ю. Новгородська), виокремлюються дисертації компаративного характеру: В. Сухомлинський і С. Френе (І. Суржикова), В. Сухомлинський і Я. Корчак (В. Кушнір); присвячені проблемам використання педагогічної спадщини В. Сухомлинського для вивчення української літератури (В. Волошина, Л. Пархета); педагогічна система В. Сухомлинського в оцінці вітчизняних учених розглядається О. Сараєвою; українознавчий вимір педагогіки В. Сухомлинського аналізує О. Санівський; творчому використанню спадщини В. Сухомлинського в КНР присвячено дослідження Лі Цзихуа;

– статті в журналах та газетах, в яких розкрито творчу діяльність та педагогічний доробок В. Сухомлинського (М. Антонєць, Л. Березівська, І. Бех, А. Богуш, М. Богуславський, Л. Бондар, Н. Дічек, Н. Калініченко, В. Кузь, Н. Побірченко, В. Риндак, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.);

– навчальні посібники та методичні рекомендації (О. Білюк, В. Будаєв, Н. Калініченко, Т. Медведєва, М. Михайлова, О. Савченко, Л. Соколовська, О. Сараєва, Т. Поніманська, О. Пехота, А. Постельняк, В. Риндак, В. Сипченко, Н. Тарапака, В. Федяєва та ін.);

– монографії, серед них: «Суспільство. Особистість. Взаємини. Громадськість: Гуманістичний погляд В. О. Сухомлинського у майбутнє» (Г. Калмиков, 2002), «Найскладніша творчість – виховання патріота (на основі матеріалів педагогічної спадщини Василя Сухомлинського)» (В. Кіндрат, 2002)», «Василь Сухомлинський про педагогічну майстерність учителя» (А. Луцюк, 2003), «Народна мудрість педагогіки В. О. Сухомлинського» (В. Ликов, 2003), а також російської дослідниці В. Риндак «Уроки В. Сухомлинського» (В. Риндак, 2003), «Учитель Сухомлинский: уроки на

завтра» (В. Риндак, 2008), «Дидактичні проблеми загальноосвітньої школи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського» (М. Антонєць, 2008), «Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі» (А. Богуш, 2008), «В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів» (упор. О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, 2012), «Проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського» (М. Антонєць, 2012), «Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського та актуальні проблеми сьогодення» (за ред. В. Кузьменка, Н. Слюсаренко, 2015) [611].

На увагу заслуговує видання, яке стало предметом нового дослідження творчої спадщини В. Сухомлинського «Сердце отдаю детям (новое прочтение)» (2012) [607]. Ця праця побачила світ, завдяки подвижницькій діяльності доньки Василя Олександровича Сухомлинського – Ольги Василівни Сухомлинської. У результаті дослідження рукописів В. Сухомлинського, які зберігаються в Центральному державному архіві органів державної влади й управління України, м. Київ Ользі Василівні вдалося представити текст книги у тій редакції, яку спочатку написав Василь Олександрович. Про це розповіла О. Сухомлинська в передмові до книги «В поисках настоящего».

Видання має три частини. Перша – текст книги «Серце віддаю дітям», представлений в автентичному авторському викладі. Сюди ж для більшої достовірності включено й матеріали, які розповідають про роботу педагога над рукописом, його тематикою, про його вихованців. До другої частини увійшло листування В. Сухомлинського з видавництвами та рецензії на книгу. В третій частині розміщено матеріали, за якими можна простежити долю книги «Серце віддаю дітям» після її публікації в 1968–1969 рр., а також бібліографічний покажчик рецензій і відгуків на неї. Також подано вставки, які мають науково-узагальнювальний характер.

На окрему увагу заслуговує розділ «Робота над рукописом», де відтворено справжні рукописні тексти Василя Олександровича. Особливий

інтерес представляє список дітей, які разом з педагогом прожили в свій час незабутній рік у «Школі радості» («Школі під блакитним небом»). У розділі «Редакційні стратегії» вперше опубліковано «Листування з видавництвом НДР» і «Листування з видавництвом «Радянська школа»», пов'язані з процесом видання книги. Завершують книгу розділи «Бібліографічний покажчик видань книги «Серце віддаю дітям» та «Бібліографічний покажчик публікацій про книгу «Серце віддаю дітям»» [607].

Російський сухомлиніст М. Богуславський, який у 1986 році захистив кандидатську дисертацію з дидактики Василя Олександровича [37] і, згодом, займаючись різними проблемами, не втратив інтересу до В. Сухомлинського, а суттєво розширив і поглибив наше розуміння й ареал дослідження спадщини педагога (24 позиції в біобібліографічних покажчиках) дав високу оцінку цьому виданню у публікації «Сердце отдаю детям» В. А. Сухомлинского: потенциал нового прочтения» (2013) [39]. На думку М. Богуславського, ця книга «відкрила якісно новий етап у міжнародній сухомлиністиці: з одного боку, система педагогічних ідей та поглядів В. Сухомлинського ввійшла в контекст сучасної йому педагогіки, з іншого, суттєво актуалізовано його спадщина в цілому» [39, с. 126]. Евристична цінність цієї праці, за словами російського вченого, полягає в незвичній, але достатньо ефективній формі викладу матеріалу. Поряд із власне текстом В. Сухомлинського у книзі вміщено не лише цікаві та значущі, а надзвичайно повчальні тексти документів, пов'язані з виданням та публікацією «Серця», складними перипетіями професійної й особистої долі Василя Олександровича. Все це додало спадщині класика, як стверджує М. Богуславський, «багатовимірний контекст, значно розширило й поглибило розуміння змісту, а, головне, сутності й сенсу його текстів, шляхом висвітлення в них раніше не відомого підтексту, і, в цілому, істотно посилило значущість продукованих ідей» [39, с. 126].

Аналізуючи історико-педагогічні рефлексії, присвячені творчості В. Сухомлинського, відзначимо тенденцію нерівномірності вивчення

спадщини видатного педагога на різних історичних етапах. Основною метою звернення радянських науковців до творчого доробку В. Сухомлинського було прагнення знайти практичні рекомендації щодо розв'язання освітніх завдань, поставлених державою. У пострадянський період, в умовах звільнення від партійного диктату у галузі ідеології, утвердження в сфері науки плюралізму ідей і теорій, у сухомлиністиці не лише розширюється джерельна база і тематика досліджень, а й здійснюються наміри оцінити доробок педагога-новатора з нових позицій. На сучасному етапі з'явилася велика кількість наукових розвідок із різних аспектів творчої спадщини В. Сухомлинського, зокрема, педагогічна, філософська, етична тощо, з'являються компаративні дослідження. Роботи цього етапу вирізняються новими методологічними підходами, об'єктивними оцінками. Розгляд творчої діяльності В. Сухомлинського в діахронії приводить сучасну педагогічну науку до розуміння усієї глибини значення науково-педагогічної спадщини видатного педагога.

4.3. Педагогічна концепція В. Сухомлинського в оцінці вчених

Практична діяльність В. Сухомлинського припала на складну добу, що вплинуло на розбіжність оцінок його творчого доробку в педагогічній думці минулого і сучасності. Встановлення якомога наближеної до об'єктивності загальної картини розвитку педагогічної вітчизняної думки минулого, визначення в ній місця та встановлення позачасової значущості спадщини В. Сухомлинського є актуальною для сучасних дослідників.

Творча спадщина В. Сухомлинського ще за його життя отримала різнобічну оцінку й зазнала як популяризації і схвалення, так і критики. Зазначимо, що крім традиційних тем досліджень, у яких розглядаються різні аспекти педагогічної спадщини видатного педагога, з'являється низка наукових розвідок, у яких на основі аналізу численних фактів з життя та

науково-педагогічної діяльності педагога-практика розкривається його роль як послідовного борця проти тоталітарної та авторитарної педагогіки.

Зазначимо, що педагогічна система В. Сухомлинського відзначається цілеспрямованістю та послідовною життєвістю, оскільки органічно поєднує теорію і практику. Окрім того, вона виводиться з практики, з багатого й тривалого досвіду, який усебічно осмислюється, обґрунтовується і потім повертається до практики у вигляді конкретних порад і рекомендацій.

Нарешті, педагогічна спадщина В. Сухомлинського характеризується цілісністю та всебічністю, становить цілісну, вивірену життям систему, що довела свою ефективність. Компоненти системи взаємодіють між собою, створюючи основу для досягнення виховного успіху. До такої думки приходять більшість дослідників педагогічної спадщини видатного педагога – Ш. Амонашвілі, М. Антонєць, Л. Бондар, Г. Глейзер, І. Зязюн, О. Іванов, В. Кузь, Є. Родчанин, А. Розенберг, О. Савченко, С. Соловейчик, О. Сухомлинська та ін.

Педагогічна система В. Сухомлинського склалася внаслідок тривалого колективного експерименту в природних умовах, здійсненого педагогічним колективом Павлівської середньої школи Кіровоградської області на чолі з її директором.

Педагогічна концепція павлівського директора ґрунтується на антропологічному фундаменті та протиставляє технократичному суспільству гуманістичну орієнтацію, що оголошує Людину найвищою цінністю на Землі. Її предметом виступає людина у всій цілісності прояву свого фізичного і духовного життя [572].

Педагогічна система видатного педагога-гуманіста сформувалася на основі власного педагогічного досвіду, а також була зумовлена змінами в суспільно-політичному, ідеологічному житті країни. Вона удосконалювалася протягом усього періоду його вчительської діяльності, наукового пошуку, а значить, протягом усього життя.

Тому сприймати педагогічну систему В. Сухомлинського варто не спрощено і відокремлено, а в усій її складності та єдності, у взаємозв'язках і взаємовпливах з іншими явищами: суспільно-політичним становищем, ступенем розвитку педагогічної науки, школи, освіти, – зауважує дослідниця його спадщини О. Сараєва [537, с. 46].

Як стверджує академік О. Сухомлинська, Василю Олександровичу доводилось враховувати ідеологічні керівні установки, відповідати на напади ретроградів від педагогіки, малоосвічених, але активних захисників «чистоти» радянської педагогіки, теорії комуністичного виховання, в рамки якої не завжди вкладались його думки і справи. Все це доповнювалось безкінечними виснажливими розмовами з видавцями і редакторами, поясненнями, переконаннями тощо [606, с. 6].

Але і за цих непростих умов, як підкреслює доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент Академії педагогічних наук України Б. Ступарик, у книзі «Національна школа: витoki, становлення» (1998) [580]: «при зовнішньому інтернаціоналізмі українська педагогіка не втратила своєї внутрішньої сутності як науки, що обґрунтовує виховання для майбутнього, опираючись на історію народу, його традиції, культуру. Це добре видно з педагогічної спадщини найвидатнішого українського педагога того часу В. О. Сухомлинського» [580, с. 272].

Професор Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка А. Розенберг у статті «Ідеї В. Сухомлинського служать відродженню України» (1994) [512] зазначає, що в педагогічних працях В. Сухомлинського є педагогічні догми, але слід зважити на час, за якого педагог жив і працював, адже це були часи політичного тиску.

Вражаючим є те, що саме за таких умов «В. Сухомлинський підняв прапор гуманізму, боротьби за Людину і проніс його через усе своє життя. Тому В. Сухомлинський наш сучасний провідник і сьогодні його ідеї служать людям. Більш того, в умовах побудови національної державності і

національної школи в Україні їх смисл розкривається повніше, їх вплив дедалі ширшає», – пише А. Розенберг [512, с. 18].

Академік НАПН України І. Бех у статті «Ідея життєтворчості особистості у виховному універсамі В. Сухомлинського» (2013) [25] підкреслює, що наукове осмислення педагогічної творчості Василя Сухомлинського надзвичайно широке: воно сягає від філософського рівня до рівня конкретних методик, на якому вибудовувалася його виховна система. Однак, покладаючи у цьому зв'язку основну категорію «Комуністичне виховання», дослідники часто вільно чи невільно зміщували акценти з виховання на його формальне означення – комуністичне. Відтак, В. Сухомлинський подавався як стійкий марксист-ленініст у педагогіці. Водночас І. Бех зазначає, що Василь Олександрович мовчазно погоджувався з трактуванням комуністичного виховання лише у тих межах, де його цінності співпадали з загальноприйнятими культурними цінностями. Однак, виховний ідеал В. Сухомлинського, як наголошує вчений, далеко сягав за ці межі й пов'язувався насамперед із вищими духовними екзистенціями, з чим не могли погодитися апологети рафінованого комуністичного виховання, розгорнувши спрямовану критику великого педагога. І. Бех стверджує, що «насправді його звернення до класиків цього вчення передбачало головну ціль – зрозуміти усю глибину діалектики, на якій має розгортатися якраз процес гуманістичного виховання підростаючої особистості, правильно визначити його соціокультурні межі й головне – це сформулювати метапринцип цілісності у необхідних і достатніх структурних компонентах» [25, с. 5].

Особливої уваги заслуговують наукові розвідки доньки В. Сухомлинського, академіка НАПН України О. Сухомлинської. Вона крізь призму наукової біографії, що включає «характеристику основних етапів життєвого шляху, аналіз епохи, у якій жила і творила особистість, змалювання середовища, яке її оточувало, процес становлення і розвитку педагогічних поглядів, значення праць для науки і для школи» [583, с. 33], поетапно розкриває сутність та особливості педагогічної системи В. Сухомлинського.

На її думку, така система розроблялась і вдосконалювалась автором упродовж 1956–1970 рр., що стали плідним періодом його діяльності. На всі положення, висунуті й розвинуті Василем Олександровичем, офіційна педагогіка відреагувала неоднозначно: деякі не розглядались взагалі (наприклад, ідея про значення природи в розвитку дитини, про загальнолюдські цінності), а інші були відкинуті (наприклад, думки про взаємозв'язок соціального і біологічного, про роль і значення особистості). О. Сухомлинська наголошує, що основою його педагогічної системи є «любов і повага до кожної дитини, ідея розвитку творчих сил особистості в умовах колективної співдружності на основі етико-естетичних цінностей, інтересів, потреб» [586, с. 6]. Ольга Василівна акцентує увагу на спадковості ідей педагога, але зауважує, що «старі підходи і поняття у Сухомлинського засяяли новими гранями» [692, с. 35]. Адже він, на відміну від багатьох інших діячів був «учителем-практиком, творцем експериментальної та авторської школи, де апробувались педагогічні ідеї і до якої звертались уми передової інтелігенції» [592, с. 35]. Також, учена зазначає, що ідеї «гуманізації, природовідповідності і демократизації всієї життєдіяльності дитини» [592, с. 62], наявні в педагогічній системі, В. Сухомлинський розглядав як складову комуністичного виховання.

При цьому, О. Сухомлинська в інтерв'ю «У Сухомлинського було надзавдання – служити Дитині (До 85-річчя від дня народження)» (2003) [373] наголошує, що «педагогічну (практичну і наукову) діяльність Василь Олександрович почав ще наприкінці 40-х ХХ ст. Спершу діяв за суворими законами авторитарної парадигми. Вірив у комуністичні ідеали. Вже на початку 50-х – розчарувався. А в другій половині 60-х рр. він узагалі відмежовується від офіційної педагогіки і пише твори, які різко суперечать їй» [373, с. 16].

У публікації «Ідеї свободи у поглядах В. О. Сухомлинського» (2005) [590] Ольга Василівна підкреслює, що наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. Василь Олександрович створює свою концепцію, що суперечила

загально визнаний у Союзі практиці і її теоретичному обґрунтуванню. Вчена зауважує, що теми і проблеми, які він порушує в своїй творчості, були виявом свободи мислення і практичного втілення. В. Сухомлинський в радянській педагогіці уперше порушив і розвинув такі складні питання, як особистість, розвиток і формування свідомості, вибір роду діяльності, значення рідної мови у навчанні, наголошував на значенні слова у вихованні [590, с. 110].

О. Сухомлинська у статті «Василь Сухомлинський у зарубіжжі» (1998) [586], приуроченій до 80-річчя від дня його народження, мабуть, уперше в українській педагогіці спробувала розставити акценти, дала переконливу відповідь на питання про те, хто ж такий В. Сухомлинський: радянський педагог, спадщина якого належить комуністичній системі, чи педагог планетарного рівня. Вона говорить про твори В. Сухомлинського як про «певною мірою аполітичні» і такі, що «стосуються проблем розвитку дитини й можуть бути прийнятними для будь-якого суспільного середовища, у будь-якій країні з будь-яким суспільним ладом» [586, с. 6].

Принципово важливим є визнання нею дихтомії (двоїстості), притаманної не лише В. Сухомлинському, а й багатьом відомим педагогам світу. Наводячи конкретні документи, які свідчать про жорсткий партійний диктат, за умов якого творилися ідеї та праці В. Сухомлинського, вона робить висновок, що «частина ідеолого-партійної політичної риторики у творчості В. Сухомлинського – це дотримання канонів і наказів...». Але, вочевидь, і сам автор, зазначає далі О. Сухомлинська, «... був прихильником і адептом соціалістичної ідеї, де ідеї соціалізму як народної утопії-мрії органічно поєднувались із загальнолюдськими, гуманістичними цінностями» [586, с. 6].

Оскільки пошуки педагога загалом вписувалися в контекст розвитку офіційної радянської педагогіки, бо інакше в той час не могло бути, вони були підтримані на загальнодержавному рівні: у 1957 р. В. Сухомлинський був обраний членом-кореспондентом Академії педагогічних наук РРФСР, у 1958 р. йому було присвоєно звання заслуженого учителя школи УРСР, а в 1960 р. – нагороджений орденом Леніна [107, с. 19].

Водночас «у поле його пошуків входили проблеми, які залишалися поза офіційними напрямками розвитку педагогічної думки, які він взявся розробляти самотужки, поза офіційною доктриною, але в її руслі», зауважує Ольга Василівна [586, с. 6]. Вчена доводить, що комуністична риторика, яка міститься в працях В. Сухомлинського, може розцінюватись як данина часові – і не більше. Працюючи в рамках тодішньої системи, В. Сухомлинський своїми працями охоплював незрівнянно ширше коло новаторських проблем: виховання особистості, розвиток індивідуальних здібностей і нахилів учнів, різні аспекти морального виховання, його хвилював духовний світ дитини.

О. Сухомлинська у публікаціях та інтерв'ю констатує, що Василь Олександрович належав до лав шістдесятників. Принагідно зауважимо, що шістдесятники – назва нової генерації радянської та української національної інтелігенції, що ввійшла у культуру (мистецтво, літературу, освіту тощо).

Вона наводить у цьому контексті більш ніж красномовний факт – у батька в домашній бібліотеці була книга дисидента радянських часів Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація» і він ховав її, бо за такі речі можна було отримати строк...

У 1968 р. вийшов у світ роман Олеся Гончара «Собор». Режим накинувся на письменника з нищівною критикою, її не могла зупинити навіть підтримка нобелівського лауреата М. Шолохова. І якраз у період цькувань О. Гончара В. Сухомлинський пише йому в листі: «Наш педагогічний колектив живе багатим духовним життям. Ваш «Собор» прочитали всі. Роман став для нас немов джерело, з якого потекли струмки свіжої думки» [373].

Відразу після смерті В. Сухомлинського, публіцист та теоретик педагогіки С. Соловейчик у статті «Рассказывайте о Сухомлинском» (1971) відзначив надзвичайну особливість педагогічної діяльності видатного педагога: «звіряв свої передбачення з нормами народної педагогіки» [566, с. 83].

За умов державної політики русифікації, В. Сухомлинський систематично підкреслював шанобливе, трепетне ставлення до української мови і робив усе, що міг, аби у Павлівській школі існував культ рідного слова.

О. Сухомлинська у публікації «Лучше всего у нас получается муштра» (2003) [599] зауважує, що В. Сухомлинський «писав українською мовою, потім сам перекладав написане російською, тому що не друкували. Це завжди було проблемою» [599]. Далі, говорячи про долю книги «Серце віддаю дітям», яка зробила справжній переворот у педагогічній науці, наголошує, що книга була написана українською, але жодне видавництво, куди звертався автор, до друку її не приймало. І тоді 1968 р. книга вийшла друком у Німецькій Демократичній Республіці: «Був шок, батька викликали до ЦК, але книга відразу пішла в Азію, Японію, Китай, іспаномовні країни, одним словом, розійшлась по всьому світу – без главліту і обов'язкових рецензій» [599].

О. Сухомлинська стверджує: «Вся сукупність його поглядів, відхід від попередніх позицій, їх переосмислення, створення власного педагогічного коду прозвучали «трагічним дисонансом» до існуючої офіційної парадигми, її бінарною опозицією, що логічно призвело до горезвісної партійної ідеологічної кампанії, що велася впродовж 1966 і 1967 років» [586, с. 7].

О. Сухомлинська та інші дослідники доходять думки, що ця кампанія була інспірована найвищими колами партійного керівництва на основі доповідної записки, підготовленої помічником президента Академії педагогічних наук СРСР В. Кумарінім [586, с. 7].

Так, 18 травня 1967 р. «Учительская газета» надрукувала статтю Б. Ліхачова на той час – кандидата педагогічних наук, завідувача кафедри педагогіки та психології Вологодського педагогічного інституту «Нужна боротьба, а не проповідь», яка була консервативною реакцією неосталіністів у педагогіці на «Етюди про комуністичне виховання» В. Сухомлинського, які саме тоді друкувалися в журналі «Народное образование».

Павлівський педагог твердив у них, що комуністична мораль є не чим іншим, як загальнолюдськими моральними нормами, відстоював

демократизацію шкільного життя: «Гармонійна, всебічно розвинена особистість немислима без міцного морального стрижня. Основне в людині – це людяність. До цього морального стрижня слід прив'язати все, що набувається вихованцями в житті, у школі в результаті багатогранних виховних впливів. Усі ці впливи мають відбитись через призму моральності. Без моральної чистоти втрачає сенс вся освіта, духовне багатство, трудова майстерність, фізична досконалість» [602].

Б. Ліхачов звинувачував В. Сухомлинського у проповіді «абстрактного гуманізму», «міфічної людяності», які є шкідливими і приречені на провал.

За цих обставин друг і однодумець Василя Олександровича Іван Гурович Ткаченко, директор Богданівської середньої школи Знаменського району Кіровоградської області рішуче стає на захист В. Сухомлинського. Він пише змістовну статтю «Потрібна критика, а не критиканство» і надсилає її до редакцій «Учительской газеты» і «Комсомольской правды», але ж, звичайно, стаття опублікована не була.

Після цього до редакції газети «Правда» було відправлено колективного листа-рецензію на «Етюди...» В. Сухомлинського. Під листом поставили свої підписи заступник завідуючого Кіровоградського обласного відділу освіти Л. Терлецький, директор Кіровоградського обласного інституту вдосконалення вчителів О. Хмура, завідувач кафедри педагогіки Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. Пушкіна В. Щербань, секретар Олександрійського міськкому КПУ І. Шевченко, І. Ткаченко – директор Богданівської середньої школи № 1.

Нарешті крига ігнорування скресла. У листопаді 1967 р. головний редактор «Правды» М. Зимянін запропонував В. Сухомлинському виступити на її сторінках зі своїми роздумами з проблем виховання.

Лише після цього «Учительская газета» припинила друкувати негативні відгуки на В. Сухомлинського [193, с. 24–25]. У листі до І. Ткаченка павлівський педагог писав: «Дорогий друже! Величезну радість доставили Ви мені своїм листом. Я багато одержав листів від товаришів і друзів, але – кажу

це від усього серця – Ваш лист для мене самий дорогий» [193, с. 34–35]. (Додаток Ф. 2).

Зауважимо, що велика увага до педагогічної спадщини В. Сухомлинського з боку богданівського директора була абсолютно закономірною, оскільки, як зазначає О. Сухомлинська: «Творча й особиста дружба об'єднувала його й Івана Гуровича Ткаченка, який, віднайшовши свій шлях у педагогіці, звіряв свої ідеї з поглядами Василя Олександровича, радився з ним, щиро радів його успіхам та підставляв своє чоловіче плече, підтримував, коли на павлиського директора обрушився шквал незаслуженої критики. Іван Гурович продовжував бути одним із найбільш відданих прибічників Василя Олександровича після його передчасної смерті» [239, с. 37]. (Додаток Ф. 1; Додаток Ф. 2).

Додамо, що важливим напрямом науково-педагогічної діяльності І. Ткаченка була пропаганда педагогічної спадщини В. Сухомлинського. У статтях «Наш сучасник» («Кіровоградська правда», 1978), «Як джерельна вода» («Радянська Україна», 1978), «Василь Олександрович Сухомлинський у моєму житті» («Серп і молот», 1978) й багатьох інших Іван Гурович ділиться спогадами про видатного педагога та на численних прикладах висвітлює реалізацію положень В. Сухомлинського в системі трудового виховання учнів Богданівської середньої школи [537, с. 123].

Відразу після виходу у світ 5-томника вибраних творів В. Сухомлинського, здійсненого у 1977 р. видавництвом «Радянська школа», І. Ткаченко у лютому 1978 р. підготував ґрунтовну рецензію для одного з московських партійних часописів (36 сторінок машинопису). З невідомих причин ця праця Івана Гуровича надрукована так і не була. У скороченому вигляді її вперше було оприлюднюємо лише у 2008 р., завдяки наданим матеріалам власника рукопису директора Кіровоградської ЗШ № 22, кандидата педагогічних наук Б. Набоки [645, с. 13–21].

Крім того, І. Ткаченко є автором рецензій на книги «Павлиська середня школа», «В. О. Сухомлинський про розумове виховання»,

«В. О. Сухомлинський. Бібліографія», в яких високо оцінює внесок дослідників у продовження справи В. Сухомлинського [537, с. 123].

У монографії «В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів» (2012) [107] О. Сухомлинська наголошує, що гуманістичні ідеї В. Сухомлинського, які відкидалися із глуфом консервативним крилом офіційної педагогіки, з ентузіазмом і радістю сприймалися вчителями, батьками, широкою педагогічною громадськістю. Павлицька школа, якою керував і де експериментував педагог, поступово перетворилася на педагогічну «Мекку» – до неї їхали не лише з України, з багатьох куточків СРСР, а й із-за кордону.

Ольга Василівна також зазначає, що позиції В. Сухомлинського підтримували деякі офіційні особи, зокрема перший секретар ЦК КПУ П. Шелест, якому, без сумніву, імпонувало звернення Василя Олександровича до національних джерел. Саме завдяки його підтримці педагогу було присвоєно в 1968 р. звання Героя Соціалістичної праці та нагороджено другим орденом Леніна [107, с. 385].

Визначною подією в українській педагогіці став вихід у світ російськомовного видання книги «Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы» (2008) [171], ініційованої та впорядкованої О. Сухомлинською.

«Етюди ...», як зазначено в анотації, видані в рік 90-річчя з часу народження Василя Олександровича Сухомлинського. Вони містять оригінали статей, виступів, листів, що стосуються полеміки навколо його відомих нарисів «Етюди про комуністичне виховання» (1967), котра розпочалася понад 40 років тому в радянській педагогічній пресі. «Ця дискусія, – наголошує О. Сухомлинська, – помітним чином вплинула не лише на долю батька, його творчість, але й, ... значною мірою на подальший розвиток педагогічної науки та педагогічної практики в країні. Формально розпочавшись у 1967 р., вона продовжувалася багато років і, як виявляється, триває й до цих пір» [171, с. 11].

Звернемо увагу на те, що у полеміці, яка була викликана публікацією нарисів Василя Олександровича, О. Сухомлинська виокремлює три періоди: перший період – 1966–1970 рр. – прижиттєва полеміка; другий період охоплює час з 1970 до 1990 р.; третій період полеміки розпочався на початку 1990-х рр. і триває до теперішнього часу. Вона, зокрема, вважає, що у цій багаторічній, довготривалій полеміці останню крапку ще не поставлено [171, с. 12–13].

Аналізу цього видання присвячена стаття професора Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії Ю. Телячого «Книга про наболіле: «Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы»» (2011) [632]. У ній дослідник наголошує на унікальності та актуальності «Етюдів ...», саме тому, на думку автора статті, варто донести науково-педагогічній еліті, широким колам учительства їх зміст, висловити думку «з боку» шляхом аналізу й характеристики.

Ю. Телячий докладно охарактеризував зміст видання та відзначив вступну статтю О. Сухомлинської до першої частини книги, у якій вчена деталізувала причини зацікавленості батька проблемами морального виховання особистості в загальному контексті суспільно-політичної ситуації, яка існувала в СРСР у післявоєнний період, зважаючи на хрущовську «відлигу», що спричинила реформаційні процеси в освіті, оновлення жорстких меж ідеологічної системи, переоцінку цінностей, об'єднання радянського суспільства навколо ідеї очищення від злочинів минулого. Це, зі свого боку, привернуло увагу громадськості до особистості людини, й, згодом до її соціальної ролі та функції.

У статті акцентовано увагу на тому, що українська, європейська школа, педагоги-практики впродовж ось уже понад 40 років досліджують багату творчу спадщину Василя Сухомлинського. Час підтвердив істинність багатьох його поглядів на систему освіти, підходів щодо виховання громадянина-патріота. Автор дійшов висновку, що книга про В. Сухомлинського є

фундаментальним унеском в сухомлиністику, в історію національної, європейської освіти [632, с. 477–482].

Окремо виділимо публікацію старшого наукового співробітника Інституту педагогіки НАПН України М. Антонця «В. О. Сухомлинський і боротьба ідей у радянській педагогіці 60–70-х років ХХ ст.» (2008) [7]. У статті, переважно за архівними матеріалами, автор не оминає проблемні епізоди педагогічної діяльності В. Сухомлинського і звертає увагу на те, що вона здійснювалася в умовах переслідування з боку влади. Зазначає, що апологетів ідеології комуністичного виховання непокоїла хвиля великого інтересу до спадщини В. Сухомлинського і після його передчасної смерті. М. Антонєць наводить лист, який надійшов до Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу від одного з невідомих учителів, який чомусь закликав швидше розібратися з «посредственным педагогом». За установленим порядком цей лист було відправлено на розгляд тодішньому президентові АПН СРСР В. М. Хвостову. І за його підписом до ЦК КПРС надійшла така відповідь (складена і підписана тим же В. Кумаріним): «Рекламування концепції В. Сухомлинського в нашій пресі видається політично і педагогічно недоцільним і навіть шкідливим» [7, с. 177].

Також М. Антонєць звертає увагу на те, що у тяжкий період свого життя В. Сухомлинський одержував листи підтримки з різних куточків колишнього Радянського Союзу [7, с. 177].

Автор статті зазначає, що ще за життя В. Сухомлинського деякі представники педагогічного олімпу, зокрема Академії педагогічних наук Російської РФСР, безпідставно звинувачували українського вченого в тому, що його науково-дослідна робота ґрунтується переважно на основі досвіду діяльності очолюваної ним Павлиської школи й через те нібито певною мірою була ізольованою від теоретичних напрацювань інших.

У відповідь на такі безпідставні «закиди» Василь Олександрович, незважаючи на те, що це могло негативно вплинути на ставлення до нього, заявив: «...ця обставина всупереч моєму бажанню ставить мене у становище

противника Академії педагогічних наук, противника неправильних поглядів на роль і місце практики, досвіду в розвитку педагогічної науки» [7, с. 177].

В одному з листів (1969) до науковця з Чувашії Г. Волкова В. Сухомлинський висловився так: «знаю, багато хто ставиться до мене як до «чужорідного тіла» у «справжній науці». Я – чорнороб в педагогіці і ним залишусь. Відверто говорю Вам, що ставлюсь із зневагою і нерозумінням до тих, хто прагне одержати звання, але нічого не робить для школи. Мені видається смішним це прагнення, як смішне воно кожному вчителеві, а я насамперед народний учитель» [7, с. 177].

М. Антонєць констатує, що Василь Олександрович вважав принципово важливим для себе поєднання науково-дослідної роботи з практичною навчально-виховною діяльністю в школі. Вчений вказує, що В. Сухомлинському нелегко давалось поєднання праці вчителя й директора школи з проведенням активної і плідної науково-дослідної роботи. Тому прояви подеколи абсолютно неправильного ставлення до використання й узагальнення ним досвіду власної практичної діяльності й досвіду очолюваної ним Павлиської середньої школи, на якому він будував свої наукові праці, були необґрунтованими. Навпаки, саме завдяки тому, що Василь Олександрович уважав головним у своєму житті практичну роботу у школі, у нього залишились десятки записних книжок з дуже цінними матеріалами, багато цікавих творчих задумів і напрацювань. «Я не можу писати про те, чого не знаю, не бачу, в чому не беру участі», – наголошував у цьому зв'язку павлиський педагог [7, с. 177].

Голова редакційної колегії з видання вибраних творів В. Сухомлинського у 5-ти томах (1976) і автор вступної статті про нього, тодішній завідувач лабораторії історії педагогіки науково-дослідного інституту педагогіки УРСР О. Дзевєрін, уже після смерті видатного гуманіста знову ж таки намагався також своєрідним чином захистити Василя Олександровича перед офіційними владними радянськими органами. «Інша річ, – зазначає Олександр Григорович, – що В. Сухомлинський у деяких своїх

творах не завжди до слів “людяність”, “доброта”, “чуйність” додавав – “наша”, “пролетарська”, “комуністична”. Але він, по-перше, вважав, що це само собою зрозуміло, а, по-друге, говорив у цих творах про гуманність переважно в зв’язку з вихованням у дітей елементарної, азбучної моральної культури, тобто вихованням у душі тих простих норм поведінки, які вироблені народними масами протягом тисячоліть і увійшли в комуністичну мораль» [144, с. 33].

М. Антонєць підкреслює, що «Василь Олександрович виходив із того, що добро є добром, а людяність залишається людяністю у шкалі морально-етичних, естетичних цінностей будь-якого народу, незалежно від соціального, політичного становища, національності, раси чи віросповідання» [7, с. 177].

У книзі «Константи Василя Сухомлинського» (2008) [269] професор Г. Клочек доходить висновку, що «проблему комуністичного виховання, яка на перший погляд є основною в педагогічній спадщині Василя Сухомлинського, він розумів як проблему виховання ідеальної людини» [269, с. 13]. Таке зіставлення, на його думку, «було щирим, він вірив у нього, і ця віра давала йому необхідну внутрішню свободу, без якої він просто не зміг би реалізуватися як людина з колосальним творчим потенціалом» [269, с. 13].

У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу наукові публікації заступника директора Кіровоградського інституту підвищення кваліфікації вчителів А. Іванка: «В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем» (2003) [193], «Убитий диктатурою партійного авторитаризму» (2012) [201], «В. О. Сухомлинський – послідовний борець проти тоталітарної та авторитарної педагогіки» (2013) [191].

Так, у праці «В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем» розкривається сутність педагогічних систем, створених В. Сухомлинським та І. Ткаченком у їх діалозі та взаємодії, надзвичайно велику увагу приділено спадковості ідей від В. Сухомлинського до

І. Ткаченка, також зацентровано увагу на внесок І. Ткаченка в становлення і розвиток сухомлиністики.

Як справедливо стверджує автор вступної статті, завідувач обласного управління Кіровоградської області Б. Хижняк: «А. Іванко чи не вперше так аргументовано, як ніхто інший, показав вагомий внесок І. Ткаченка в становлення і розвиток сухомлиністики. В книзі розкриваються універсальні для нас цінності науково-педагогічної спадщини і практичного досвіду діяльності В. Сухомлинського і І. Ткаченка, прагнення до осмислення їхнього внеску в сучасну педагогічну науку і практику в умовах суперечностей суспільного розвитку» [193, с. 11].

А. Іванко у розділі «Педагогічні системи В. О. Сухомлинського та І. Г. Ткаченка на тлі епохи: взаємодія і взаєморозвиток (1950–1970 рр.)» звертає увагу, що при аналізі освітньої діяльності й педагогічної спадщини В. Сухомлинського, як і спадщини І. Ткаченка, потрібно виходити з того очевидного факту, що їх професійне становлення, науково-педагогічна діяльність відбувалися в умовах однопартійної диктатури. Це не могло, на думку А. Іванка, не накласти відбитку на їх діяльність та педагогічну спадщину. Незважаючи на те, що сторінки їх праць справді рясніють посиланнями на матеріали партійних з'їздів, пленумів, постанов партії і уряду, на праці К. Маркса, В. Леніна, Н. Крупської, А. Луначарського тощо, але це жодною мірою, підкреслює вчений, не применшує їх значення для сьогодення, бо розквіт таланту обох видатних педагогів припав якраз на кінець 50-х та на 60-ті рр. ХХ ст., на час так званої «хрущовської відлиги», часу великих сподівань на очищення суспільства від скверни сталінізму. Саме тоді, стверджує Б. Іванко, народжується такий суспільний феномен, як шістдесятництво.

Також автор зауважує, що шістдесятники, діючи в рамках радянської системи, відновили соціально-психологічні якості інтелігенції, які були втрачені за роки радянської влади: природну самоповагу, індивідуалізм, орієнтацію на загальнолюдські цінності, повагу до природних етичних норм. І

це було першою ознакою внутрішньої деградації авторитарної системи, яка допустила формування альтернативного інтелектуально-духовного простору [193, с. 16–17].

Водночас Б. Іванко підкреслює, що «навіть перебуваючи в цілому на позиціях ортодоксального марксизму, шістдесятники знаходили можливість для критики тодішньої системи якщо не відкрито, то в завуальованій формі. Це стосується і В. Сухомлинського та І. Ткаченка. Погляньмо на список праць павлівського директора, які виходять з друку в ті роки: «Вірте в людину» (1960). «Людина неповторна» (1962), «Дума про людину» (1963), «Шлях до серця дитини» (1963), «Виховання особистості в радянській школі» (1965), «Серце віддаю дітям» (1969). Сьогодні особистісно-орієнтоване навчання в ряді випадків оцінюється як педагогічна інновація. Основи ж бачення дитини як неповторної особистості, диференційованого підходу до організації навчально-виховного процесу закладались у ті роки» [193, с. 17].

Окремий інтерес становить статейна публікація А. Іванка «В. О. Сухомлинський – послідовний борець проти тоталітарної та авторитарної педагогіки», де автор констатує, що В. Сухомлинський в роки «відлиги» відкрито висловлював з цілого ряду проблем педагогічної науки і практики своє досить критичне ставлення до офіційної лінії. Йдеться, зокрема, про листа, якого він надіслав М. Хрущову, де висловив незгоду з програмою реформування школи. Він досить різко виступив проти розширення мережі шкіл-інтернатів, піддав критиці ідею ранньої й повної професійної підготовки учнівської молоді [191, с. 167].

У статті зазначається, що В. Сухомлинський з великою надією очікував соціальних і політичних змін в країні, сподіваючись, що можна буде відкрито, для широкого загалу сказати правду про систему освіти, педагогічну науку, про тих, хто керує нею, про школу майбутнього. А. Іванко стверджує, що громадянська позиція В. Сухомлинського, як, між іншим, і його педагогічні погляди і творчість, не залишалися незмінними. Вони суттєво змінювалися із проникненням його в сутність гуманістичних ідей, із зростанням його

популярності і авторитету в науково-педагогічних колах, із розширенням кола інформації про нього в суспільстві. Поступово, зауважує вчений, В. Сухомлинський відмовляється від камуфляжу з допомогою штучно притягнутих цитат, посилань на авторитет політичних діячів і все більш відкрито і послідовно сповідує ідеї гуманістичної педагогіки. Це особливо яскраво, на думку автора, виявилось у працях останніх років його життя «Як виховати справжню людину», «Народження громадянина», останніх статтях, листах до колег і друзів [191, с. 167].

Дослідник творчого доробку В. Сухомлинського професор В. Кузь у статті «В. Сухомлинський: декілька думок до ювілею» (2008) [314] підкреслює, що саме за тоталітарної доби В. Сухомлинський пише свою педагогіку серця, на основі якої формує в української дитини національний менталітет. Наголошуючи на тому, що справжня педагогічна етика полягає в тому, щоб дитина сприймала насамперед добро й виховувалася добром [623, с. 600].

У публікації «Апостол духовної мудрості народу» (2008) [424] професор Кіровоградського державного педагогічного університету В. Омеляненко аргументовано доводить, що «геніальність В. Сухомлинського як педагога-гуманіста була передусім у тому, що він у своїй педагогічній концепції у центрі виховного процесу ставив Людину. Не «маленьких» хлопчика чи дівчинку, а Людину, Особистість. Серцевиною його творів, наголошує вчений, є ідея морально-духовного звеличення цієї Людини-школяра, яка стане зрілим громадянином своєї Батьківщини. Він виходив ще й з того, що не кожній дитині доступні вершини у сфері розумової діяльності. Але в морально-духовній сфері кожна дитина може досягти бажаної досконалості» [424, с. 91].

Автор статті звертає увагу на те, що хоча у своїй повсякденній шкільній праці багато хто схильний оцінювати результати діяльності учителів-вихователів за безпосередньою якістю знань учнів та за тим, скільки випускників школи вступили до професійного навчального закладу, однак,

стверджує В. Омеляненко, головним є те, який рівень морально-духовних якостей цих молодих людей, якими вони будуть у майбутньому матерями й батьками, якою мірою у них сформовані почуття громадянськості, національної гідності.

Вчений згадує виступ В. Сухомлинського на обласній нараді керівників шкіл у м. Кіровограді: «Василь Олександрович аргументовано висловив думку про головні завдання загальноосвітньої школи у вихованні підростаючого покоління. Головне в цій справі, – наголошував педагог, – виховувати насамперед не майбутнього агронома, інженера, механізатора, лікаря, а морально багату людину, громадянина. А саме – майбутніх Матір і Батька, сформувати в них святий культ родини, Матері і Батька як носіїв цього культу. В обговоренні із запереченнями такої думки виступили передусім партійні бонзи області. А за ними й деякі запопадливі керівники шкіл. Тільки директор Богданівської середньої школи І. Ткаченко, підкреслює вчений, підтримав важливість цієї думки Василя Олександровича» [424, с. 91]. В. Омеляненко звертає увагу на те, що з позицій розуміння сенсу життя людини – у продовженні свого роду, з об'єктивної оцінки сучасного стану функціонування сім'ї ці думки залишаються архіважливими і в наш час.

На думку вченого, особливе місце в контексті цілеспрямованої діяльності В. Сухомлинського з формування морально-духовних цінностей підростаючого покоління займає його монографія «Як виховати справжню людину». В. Омеляненко підкреслює, що у цьому зібранні повчань, зміст яких наповнений морально-духовними цінностями, закарбовані духовні багатства нашого народу, які він збагачував упродовж тисячоліть, оберігав їх і примножував [424, с. 91].

У вивченні і популяризації ідей В. Сухомлинського певне місце належить і зарубіжним дослідникам.

Російський сухомлинознавець, професор М. Богуславський у статті «Абстрактный гуманизм В. А. Сухомлинского» (1993) [35] зазначає, що

гуманістичне спрямування педагогічної системи В. Сухомлинського не відповідало вимогам офіційної освітньої політики.

Автор звертає увагу, що вперше це виявилось в програмних для Василя Олександровича «Етюдах про комуністичне виховання», рядки яких буквально випромінюють такі істини, як довіра і повага до дитячої особистості; перетворення навчальної діяльності школярів у захоплюючий, наповнений творчими відкриттями процес; обмеження сфери впливу колективу на особистість; виховання без покарання; переконаність у тому, що людину можна виховати тільки добром [35, с. 386].

М. Богуславський пише, що В. О. Сухомлинського звинуватили в «абстрактному гуманізмі» і піддали несправедливій нищівній критиці, цькуванню. Ще не будучи повністю опублікованими, «Етюди» зазнали нищівної критики, витриманою в душі сумно знаменитих жданівських постанов. Причому показово, підкреслює М. Богуславський, що і Б. Ліхачов – автор статті «Нужна боротьба, а не проповідь», і його соратник В. Кумарін у якості головної крамоли вбачали те, що В. Сухомлинський «сповідує теорію вільного виховання, відкинуту радянською педагогікою» і заявляли, що «“Етюди” виконані в душі вільного виховання та не можуть мати ніякого відношення до мрій Макаренка» [35, с. 386].

Зауважимо, що «Ждановщина» – ідеологічна кампанія в СРСР, розгорнута у 1946–1949 рр. в галузі науки, літератури, культури та мистецтва, в ході якої були піддані нищівній критиці діяльність інститутів історії України та історії української літератури, творчих спілок, редакцій газет і журналів, видатних діячів української культури – письменників, композиторів, режисерів тощо. Кампанію очолив секретар ЦК ВКПб А. Жданов.

Цінним є зауваження М. Богуславського, що в 60-х рр. спостерігається відхід від, здавалося б, непорушного постулату – суворой педагогічної системи. «Тепер модель педагогічного впливу має швидше синергетичний характер, у ній більшого значення надається мікрофакторам особистісного плану, враховується також вплив середовища. У В. Сухомлинського

формується нова ієрархія педагогічних цінностей. Замість колишньої: Радянська держава – Праця – Комунізм тепер домінує інша аксіологічна тріада: Батьківщина – Любов – Сім'я» [34, с. 8].

До подібних висновків доходить і російська сухомлиністка, колишня учениця Павлиської школи, професор В. Риндак: «Загальнолюдські ідеї (щастя, радість і любов для кожного) у філософії освіти В. Сухомлинського інтенсивно розвиваються у 1963–1964 рр. У центрі уваги педагогіки В. Сухомлинського – Людина як вища цінність» [521, с. 26].

У монографії «Уроки В. Сухомлинського» (2003) [537] В. Риндак акцентує увагу, що в педагогічній системі В. Сухомлинського яскраво виявляється ідея багатоманітності розвитку особистості, що включає:

- просторово-часову орієнтацію особистості...;
- потребнісно-вольові переживання особистості...;
- змістовне спрямування діяльності особистості базується у В. Сухомлинського на праці, спілкуванні, грі, самодіяльності (самовихованні)...;
- рівні засвоєння особистістю діяльності включають: навчання, відтворення, учіння (самоосвіту) і творчість...;
- форми реалізації особистістю діяльності знаходили в педагогічній системі В. Сухомлинського місце в найрізноманітніших видах діяльності: праці, спорті, мистецтві, ритуалах... [520, с. 136].

Гучний резонанс у пострадянський період набули статейні публікації російської журналістки Г. Давидової «В. А. Сухомлинский и борьба идей в советской педагогике 60-х годов» (1993) [136], «Кто убийца В. А. Сухомлинского» (1994) [137]. В результаті багаторічних пошуків колишній співробітниця наукового архіву Академії педагогічних наук Радянського Союзу, вдалося виявити теку з трьома документами особистого фонду вченого секретаря цієї установи – двома листами і службовою запискою, що дозволили їй дійти висновку: «передчасний відхід із життя В. Сухомлинського був не випадковий». Йому передувала, – пише журналіст,

– не «наукова полеміка, а цілеспрямована травля» В. Сухомлинського з боку апологетів комуністичного виховання, в якій взяли участь досить вагомі та авторитетні свого часу вчені [321, с. 397].

У статті «В. А. Сухомлинский и борьба идей в советской педагогике 60-х годов» дослідниця наголошує, що незважаючи на те, що авторитарна держава потребувала слухняних виконавців, а не мислячих особистостей, педагогічна наука і школа повинні були стати «руками» державної системи у формуванні поколінь радянських людей, які безумовно виконують будь-які партійні команди. В. Сухомлинський вважав, що в «розвинутому соціалістичному суспільстві людям ніби починають заважати відносини складних «організаційних залежностей», відносини наказу і керівництва, підпорядкування і контролю. Ці відносини суперечать принципу свободи особистості, перешкоджають духовному і моральному вдосконаленню людини, змушують людей пристосовуватись до життя з допомогою обману і лицемірства двоєдушності і доносів» [137, с. 389].

При цьому Г. Давидова зазначає, що звичайно, педагог з таким розумінням комуністичного виховання на той час був не потрібен. І офіційна педагогіка відкинула його. А громадськість відстоювала. Вона наводить лист, направлений у президію АПН РРФСР педагогічним колективом школи Яльченського району Чувашської АРСР від 30 січня 1961 р.: «Ми, вчителі, вважаємо, що член-кореспондент академії В. Сухомлинський є окрасою АПН РРФСР і неодмінно повинен стати її дійсним членом. Не будемо закривать очі на те, що президент АПН РРФСР Іван Андрійович Каїров на Всеросійському з'їзді вчителів зміг назвати серед дослідників, які допомагають школі, тільки Сухомлинського. Ви і самі прекрасно розумієте, що кращі статті в газетах і журналах, за якими ми вчимося, належать перу Сухомлинського...» [136, с. 389].

У публікації «Кто убийца В. А. Сухомлинского» Г. Давидова наводить фрагменти рецензії «О педагогической концепции В. Сухомлинского», підписаної помічником президента АПН СРСР В. Кумаріним:

«... Демократизм, несумісний з «безумовним підпорядкуванням», – такий ідеал В. О. Сухомлинського...

... Немарксистська трактовка принципу свободи особистості приводить В. Сухомлинського до глибокого спотворення мети комуністичного виховання. Виховним ідеалам партії, чітко визначеним в документах з'їздів і виступах партійних діячів, В. Сухомлинський протиставляє екзистенціалістський ідеал особистості, цілком поглинутий власним «наявним буттям».

... Концепція, яку В. Сухомлинський проповідує в ряді органів нашої преси, набула досить широкого поширення в масах учительства і в даний час є реальною загрозою як сила, що повертає педагогічне мислення в бік буржуазної теорії вільного виховання...» [137, с. 394–395].

У тодішньому Союзі РСР, як зауважує сучасний російський дослідник академік РАО Д. Глейзер, «...були борці різного типу. Одні активно і відкрито виступали проти правлячої державної ідеології та її впливу на суспільство. Вони ставали дисидентами. Інші, знайшовши прийнятну для себе і, головне, для системи форму вияву, проповідували, впроваджували ідеї, які сприяли пробудженню людського в людині, розвінченню принципів тоталітарної ідеології. Вплив цих діячів культури і науки на людей був величезним, їх внесок у боротьбу з тоталітаризмом був не менш вагомим» [606, с. 14]. Саме до борців другого типу Д. Глейзер відносить і В. Сухомлинського, який сповна відчув на собі гніт, силу і міць adeptів радянської педагогіки. Різка критика в пресі з боку тих, хто визначав політику держави в народній освіті, звинувачення у «відступі від загальноприйнятих положень передової радянської педагогіки», в «проштовхуванні ідей міщанського індивідуалізму», «проповіді абстрактного гуманізму...». Все це, звичайно, не проходило безслідно. Василь Олександрович дуже рано пішов від нас, сповна віддавши дітям своє серце. Нам же він залишив величезну педагогічну спадщину, розумні, добрі книги і чимало загадок» [606]. Виходячи з цього, Г. Глейзер підтримує думку С. Соловейчика, дослідника

творчості В. Сухомлинського і популяризатора його спадщини: «В. Сухомлинський не такий простий, як де кому здається на перший погляд. Це педагог світового класу... . Він так само загадковий, як і все виховання» [380]. У своїй праці він констатує: «багато загадок залишив нам Сухомлинський», і погоджується з ученим секретарем НДІ теорії і методів виховання АПН СРСР М. Мухінін: «Наш обов'язок рухатися шляхом розгадок величного і неординарного, що залишив нам В. Сухомлинський» [379].

В. Сухомлинський, один із небагатьох теоретиків і практиків освіти, наголошує Г. Глейзер, не тільки зберіг, а й розвинув гуманістичну традицію в педагогіці, передав її педагогам нових поколінь [606].

Що стосується західних країн, найбільший інтерес до педагогічної концепції В. Сухомлинського виявила Німеччина, спочатку НДР, де, розробляючи нову, соціалістичну концепцію розвитку освіти, педагоги і практики, звернувши погляди до Радянського Союзу, обрали Сухомлинського як найбільш технологічного, практико-орієнтованого педагога, – зазначає О. Сухомлинська [107]. У НДР вийшло 7 книг Василя Олександровича, з них 7 видань книги «Серце віддаю дітям» і 45 його статей. Для маленької країни це свідчить про дуже великий інтерес. Через НДР, тобто через німецьку мову, ідеї Василя Олександровича проникали і в інші європейські країни, не пов'язані з партійно-ідеологічними зобов'язаннями, які побачили іншу радянську педагогіку, людяну і теплу [790, с. 34].

Публікації в НДР викликали інтерес до В. Сухомлинського у дослідниці з Марбурга, доктора філософії Еріки Гартманн, яка упродовж понад двадцяти років не випускає з поля свого наукового бачення творчість Василя Олександровича, розцінює її як актуальну й прогностичну.

Як відзначалося раніше у п. 2.1., з під пера дослідниці вийшла в 1984 р. перша в історії сухомлиністики монографія, присвячена аналізу його творчості – «Педагогіка між вихованням людини і матеріальним

виробництвом. Проблема морального виховання у працях В. О. Сухомлинського» [789].

Питання, порушені в цьому монографічному дослідженні, розглянуті іншим методологічним інструментарієм, сприяли тому, що Е. Гартманн побачила феномени, до яких вітчизняні дослідники підійшли набагато пізніше або ж узагалі ще не торкнулися їх: взаємозалежність освіти та виробничої сфери в СРСР крізь призму «людина для виробництва» або «людина для себе», емоційність як складова педагогічного процесу, виховання «культури почуттів» і «культури бажань» крізь призму моральності з урахуванням статевої та гендерної специфіки. Вона і зараз продовжує цікавитися творчістю Василя Олександровича, – пише О. Сухомлинська [107, с. 78–79].

Педагогічні ідеї і творчі здобутки В. Сухомлинського отримали поширення в Китайській Народній Республіці. З кінця 1970-х рр. і до наших днів зберігається увага китайських учених до спадщини українського педагога. Педагогічна концепція В. Сухомлинського, спрямована на виховання всебічно й гармонійно розвиненого свідомого громадянина й щасливої людини, стала особливо популярною в КНР з початком періоду «реформ і відвертості». Сформована на основі радянської педагогіки й психології, вона водночас була наскрізь пронизана духом науково-технічного прогресу, новаторства, випереджала свій час, – зауважує китайська дослідниця спадщини В. Сухомлинського, – Лі Цзихуа [737, с. 14].

На міжнародній конференції «Розвиток педагогічних ідей В. Сухомлинського і реформа загальноосвітньої школи» (Китай, 2004 р.) Президент АПН Китаю Чжу Сяомань, відповідаючи на питання, в чому ж полягає життєва сила ідей В. Сухомлинського, що продовжують розвиватися на чужому для них ґрунті, зазначила, що, по-перше, гуманістичні ідеї видатного педагога відповідають прагненню КНР досягти світових освітніх стандартів; по-друге, його ідеї про всебічний гармонійний розвиток особистості співпадають з традиційними для освіти Китаю ідеалами чотирьох «стовпів» (отримати знання, навчитися їх використовувати, навчитися

комунікації, уміти виживати і знаходити своє місце в житті); по-третє, ідеї виховання в колективі відповідають моделі організації навчання, що склалася в Китаї, дають можливість взаємного впливу і збагачення особи і колективу; по-четверте, ідеї В. Сухомлинського, що жив і творив в умовах соціалізму, відповідають політичній обстановці у країні [748].

На думку професора Ван Ігао, причину широкого поширення ідей В. Сухомлинського в Китаї слід шукати в системності його підходів до навчання і виховання. Ван Ігао виділив такі пріоритетні для китайської освіти напрями педагогічних ідей і практичного досвіду видатного педагога:

- об'єднання школи, сім'ї і суспільства в єдину виховну систему;
- взаємопов'язаний і взаємодоповнювальний вплив морального, естетичного, трудового і розумового виховання, що мають у своїй основі єдину дидактичну і виховну системи;
- усебічний і постійний розвиток учителя;
- прагнення до виховання людини, здатної бути справжнім громадянином і одночасно щасливим у приватному житті;
- віра в дитину і любов до неї як основа навчання і виховання [81].

На думку китайських науковців, В. Сухомлинський запровадив соціалістичну гуманістичну педагогіку, а це особливо важливо в Китаї, коли почався «час людини», коли роблять дедалі більший акцент на значущості гуманітарних знань, гуманістичної спрямованості науки й техніки, захисту навколишнього середовища. Ван Ігао справедливо вважає, що КНР потрібно запозичити ті ідеї В. Сухомлинського, які допоможуть у процесі навчання й виховання ще більше сформувані людські почуття, прищепити любов, звільнити учнів від важкого вантажу «навчання заради іспитів», виховати у них гуманістичні засади [51, с. 63–64].

Отже, вивчення стану наукової розробки означеної педагогічної проблеми показало, що педагогічний доробок В. Сухомлинського постійно перебуває в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Одні вчені високо оцінювали педагогічні досягнення павлівського гуманіста, інші –

висловлювали критичні зауваження. Теоретичний аналіз праць, присвячених творчості В. Сухомлинського, дозволив прийти до висновку, що педагогунноватору вдалося в межах радянської парадигми освіти обґрунтувати та реалізувати на практиці гуманістичну та демократичну за своєю суттю педагогічну систему, яка мала випереджувальний характер щодо суспільного розвитку.

Висновки до четвертого розділу

У розділі розкрито етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського; здійснено історико-педагогічний аналіз досліджень освітньої діяльності видатного педагога.

Виокремлення спеціального розділу, присвяченого аналізу історико-педагогічних рефлексій учених щодо освітньої діяльності та педагогічної спадщини В. Сухомлинського, пояснюється винятковістю постаті видатного представника Кіровоградщини не тільки у вітчизняному, а й у світовому вимірі. Творчість В. Сухомлинського, його педагогічну концепцію необхідно розглядати в контексті розвитку вітчизняної педагогічної думки та всієї світової педагогіки, що зумовило розширення поля наших дослідницьких пошуків – звернення до історико-педагогічних рефлексій не тільки вітчизняних, а й зарубіжних учених.

Виявлено, що вивчення творчого доробку В. Сухомлинського як вченого та педагога в історичній ретроспективі має тривалі хронологічні межі та є якісно-динамічним процесом. Велика кількість історико-педагогічних рефлексій учених з окремих аспектів педагогічної системи видатного педагога привели до групування педагогічної спільноти навколо спадщини В. Сухомлинського, наслідком чого стало виникнення та діяльність наукових шкіл: Уманської наукової школи «В. О. Сухомлинський і школа ХХІ ст.» (керівник В. Кузь); Київської наукової школи при лабораторії історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (керівник Л. Бондар);

наукової школи «Українська асоціація Василя Сухомлинського» (керівник О. Савченко); Уральської асоціації «Василь Сухомлинський» (очолює В. Риндак); наукової школи «Всекитайська Асоціація Василя Сухомлинського» (очолює Ван Ігао); «Міжнародне товариство послідовників В. Сухомлинського» (Німеччина, Марбург).

З'ясовано, що спроби осмислити і розробити підходи до періодизації та освоєння педагогічної спадщини В. Сухомлинського здійснили Ю. Новгородська, О. Сараєва, О. Сухомлинська, О. Чернишов та ін. Розроблена ними періодизація розвитку сухомлиністики дала можливість окреслити закономірності її розвитку, прослідкувати загальні тенденції, цілі звертання вітчизняних дослідників до спадщини видатного українського педагога. Узагальнення їхніх поглядів уможливило виокремлення трьох основних етапів у розвитку сухомлиністики: перший етап – 1948–1990 рр. – період накопичення досліджень різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського на засадах радянської методології; другий етап – 1991–2000 рр. – період вивчення та інтерпретації педагогічної системи вченого на ґрунті національної ідеології; третій етап – 2001 р. – по сьогодні – якісно новий період дослідження педагогічної системи В. Сухомлинського, що характеризується інтерпретацією ідей видатного педагога на основі культурологічних і компаративних підходів та з позицій філософії освіти.

Аналіз історико-педагогічних рефлексій доводить, що метою звернення більшості дослідників першого етапу (1948–1990 рр.) до різних аспектів педагогічної системи В. Сухомлинського було вивчення його спадщини та пошук шляхів щодо розв'язання освітніх завдань у контексті тогочасних реалій: проблем розумового, трудового, естетичного, морального і фізичного виховання – Н. Базиладзе, А. Бик, Л. Бондар, Н. Карпова, К. Кривошесенко, Н. Курзова, О. Попандопуло, А. Попова, О. Соколовська, О. Цхаладзе та ін.; питань теорії і практики навчання – М. Богуславський, В. Василенко, Г. Веденська, О. Невмержицький, В. Свиридов, І. Слюсаренко та ін. Окремо розглядалися такі проблеми, як виховання колективу (Р. Позинкевич),

самовиховання (Н. Василенко), гуманістична спрямованість педагогічної системи павлівського педагога (Г. Файзулліна), порівняльний аналіз поглядів на ідейно-моральне виховання В. Сухомлинського та А. Макаренка (В. Лоскутов). У наукових рефлексіях розглянуто і питання навчання й виховання дітей різних вікових категорій у педагогічному доробку В. Сухомлинського: дітей дошкільного віку (Г. Сухорукова), молодшого шкільного віку (Н. Базилевич, Т. Будняк), учнів середньої та старшої школи (Т. Когачевська та ін.).

З'ясовано, що педагогічна спадщина В. Сухомлинського впродовж другого етапу (1991–2000 рр.) була об'єктом наукових розвідок учених різних країн, зокрема докторських дисертацій – А. Кокеріль (Австралія, 1994) М. Манукян (Єреван, 1995), М. Мухін (Москва, 1995). У цей період здійснюються наукові дослідження за такими напрямками розкриття змісту його творчості: педагогічна майстерність учителів (А. Луцюк), управлінська діяльність (І. Буєва), проблеми патріотичного виховання підлітків (В. Кіндрат), виховання моральних цінностей молодших школярів (А. Семез), проблема розвитку пізнавального інтересу молодших школярів (М. Дубінка), ідеї розвивального навчання молодших школярів (Н. Безлюдна), лінгводидактична спадщина (Л. Мамчур), формування творчої особистості молодшого школяра (Г. Бондаренко), проблема взаємин між особою і колективом (Г. Калмиков), виховання школярів засобами слова (Г. Ткаченко) та ін. Важливим теоретичним здобутком цього періоду є підготовка низки монографій Б. Кваші, М. Мухіна, Л. Попова, К. Юр'єва.

З 2001 р. і до сьогодні у сухомлиністиці за формою написання досліджень виокремлено: монографії (М. Антонець, А. Богуш, Г. Калмиков, В. Кіндрат, В. Кузьменко, В. Ликов, А. Луцюк, В. Риндак, О. Савченко, Н. Слюсаренко, О. Сухомлинська, О. Філоненко та ін.); дисертаційні дослідження: докторська дисертація Н. Басиладзе (Тбілісі, 2006); кандидатські дисертації, серед яких переважна більшість із проблем виховання (А. Аллагулов, Г. Бучківська, Г. Биушкин, Т. Кочубей, В. Кравцов,

І. Наливайко, С. Світельська-Дірко, І. Старцева, Н.Тарапака, О. Тимофеева, Т. Челпаченко), навчання (Л. Ткачук, Ю. Новгородська), дисертації компаративного змісту: В. Сухомлинський і С. Френе (І. Суржикова), В. Сухомлинський і Я. Корчак (В. Кушнір). Дисертації, присвячені проблемам використання педагогічної спадщини В. Сухомлинського при вивченні української літератури (В. Волошина, Л. Пархета); педагогічна система В. Сухомлинського в оцінці вітчизняних учених розглядається О. Сараєвою; українознавчий вимір педагогіки В. Сухомлинського аналізує О. Санівський; творчому використанню спадщини В. Сухомлинського в КНР присвячено дослідження Лі Цзихуа; статті, у яких розкрито творчу діяльність та педагогічний доробок В. Сухомлинського (М. Антонєць, Л. Березівська, І. Бех, А. Богуш, М. Богуславський, Л. Бондар, Н. Дічек, Н. Калініченко, В. Кузь, Н. Побірченко, В. Риндак, О. Савченко, О. Сухомлинська та ін.). На цьому етапі опубліковано навчальні посібники та методичні рекомендації з використання педагогічного досвіду В. Сухомлинського (О. Білюк, В. Будаєв, Н. Калініченко, Т. Медведева, М. Михайлова, О. Савченко, Л. Соколовська, О. Сараєва, Т. Поніманська, О. Пєхота, А. Постельняк, В. Риндак, В. Сипченко, Н. Тарапака, В. Федяєва та ін.).

У ході історіографічного дослідження встановлено, що педагогічна концепція В. Сухомлинського сформувалася на основі власного педагогічного досвіду, а також була зумовлена змінами в суспільно-політичному, ідеологічному житті. Педагогічна концепція видатного педагога ґрунтується на антропологічному фундаменті й протиставляє технократичному суспільству гуманістичну орієнтацію, що оголошує Людину найвищою цінністю на Землі. Її предметом виступає людина у всій цілісності вияву свого фізичного і духовного життя.

Результати дослідження четвертого розділу висвітлено у публікаціях автора [664–667; 688; 699; 707].

РОЗДІЛ 5.

ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ ВІТЧИЗНЯНИХ УЧЕНИХ ПРО ПЕДАГОГІЧНІ ПОШУКИ ПЕДАГОГІВ-НОВАТОРІВ КІРОВОГРАДЩИНИ (50–70-ТІ РР. ХХ СТОЛІТТЯ)

Одним із шляхів модернізації педагогічної науки і практики в сучасній Україні є творче використання здобутків педагогів різних епох взагалі та новаторського періоду у вітчизняній педагогіці, в тому числі нагромадженого українською радянською школою в 50–70-ті рр. ХХ ст., які, з точки зору професора А. Розенберга, вважаються «золотим періодом в розвитку освіти Кіровоградщини» [232, с. 11].

Звернення до історичного періоду другої половини ХХ ст. зумовлене масштабністю пошуків і досвіду вітчизняних науковців та практиків щодо методів, форм, засобів та умов організації навчального процесу, інтенсивністю розвитку вітчизняної педагогічної теорії, піднесенням значення підготовки випускників шкіл для становлення та розвитку особистості.

Грунтовне, неупереджене вивчення, переосмислення творчої спадщини педагогів-новаторів Кіровоградщини, їх унеску в теорію і практику розбудови авторських шкіл збагачують вітчизняну педагогічну думку в її генетичних зв'язках із загальними закономірностями розвитку освіти в Україні.

Освітняни Кіровоградщини мають давні професійні традиції у практичній реалізації нових ідей та підходів до організації навчально-виховної роботи. Потрібно поступово відроджувати властиву їм ініціативність і той рівень фахової культури, який дозволяв би швидко реалізувати у власній діяльності перспективні педагогічні напрацювання.

Збереження кращих творчих здобутків краю, бережне ставлення до його традицій і розробка нових авторських систем та ініціатив повинні відбуватися у руслі сучасних трансформацій та удосконалень освітнього простору.

Діяльність Василя Олександровича Сухомлинського як директора Павлиської школи спричинила виникнення авторських шкіл, що сприяли розгортанню педагогічної творчості, пошукам шляхів підвищення ефективності навчально-виховного процесу й активізації навчальної діяльності учнів на уроці; відродженню гуманістичної концепції виховання [23, с. 183].

Як зазначалося раніше, поруч із видатним педагогом на Кіровоградщині виросла група теоретично підготовлених, ініціативних педагогів, керівників шкіл: Іван Гурович Ткаченко (Богданівська школа Знаменський район), Сергій Григорович Максютін (Созонівська школа Кіровоградський район), Федір Федорович Оксанич (Новопразька школа Олександрійський район), Павло Федосійович Козуль (Новгородківська школа Новгородківський район), Григорій Миколайович Перебийніс (Маловисківська школа Маловисківський район), Арон Борисович Резнік (Гайворонська школа Гайворонський район), Микола Іванович Кодак (Деріївська школа Онуфріївський район) та ін.

Імена цих педагогів відомі в Україні й поза її межами. У середині минулого століття вони одні з перших в Україні активно прилучилися до експериментально-дослідницької роботи щодо науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу, запровадження нових форм і методів навчання та виховання.

Доводиться констатувати, що освітня діяльність педагогів Кіровоградщини все ще досліджена недостатньо. Між тим вивчення постатей кіровоградських освітян, їх теоретичного і практичного доробку в галузі педагогіки дає можливість повернути в науковий обіг ідеї, цінні міркування, співзвучні перебудові навчально-виховного процесу, удосконаленню проблем методики викладання різних дисциплін у сучасній українській школі. Водночас нехтування їх здобутків призведе до порушення цілісності вітчизняної історії освіти. Щоб певною мірою заповнити цю прогалину, ми звернулися до постатей педагогів-новаторів Кіровоградщини.

Історіографічний аналіз процесу освоєння і розробки педагогічної спадщини педагогів-новаторів необхідний як творчий стимул до продовження досліджень у цьому напрямку, визначення значущих напрямків, що склалися в інтерпретації їх спадщини як перспектив подальших досліджень.

Відзначимо, що до середини 1990-х рр. майже не було спроб дослідників узагальнити досягнення української науки, зокрема на Кіровоградщині.

Джерельну базу означеної проблеми радянського періоду 1948–1990 рр. становлять як праці самих педагогів, так і перші книги та публікації в періодичних виданнях, в яких зроблено аналіз освіти і педагогічної думки в регіоні. Метою звернення більшості авторів до вивчення різних аспектів педагогічних системи педагогів-новаторів був пошук шляхів для вирішення проблем, поставлених тогочасними реаліями.

Вважаємо за доцільним виокремити один із етапів (90-ті рр. ХХ ст. – до сьогодні) у розвитку досліджень творчої діяльності педагогів Кіровоградщини: актуалізації творчих ідей педагогів, що свідчить про якісні зрушення у вивченні їх персоналій, збільшення кількості ґрунтовних досліджень, у яких усебічно висвітлюються різні аспекти їхньої творчої діяльності.

Зауважимо, що регіоналізація наукового осмислення постаті й здобутків відомих педагогів є досить продуктивною, що розкрито, наприклад, у виданні «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239], де не лише її автори – заслужені вчителі України Г. Перебийніс та Н. Калініченко, а й педагогічно-науковці О. Домаранський, Б. Хижняк, А. Розенберг, відзначаючи багатоплановий результативний вплив В. Сухомлинського на розв'язання ключових проблем розвитку освіти в регіоні, звертають увагу на блискучу плеяду керівників шкіл, які намагалися творчо осмислювати, розвивати і збагачувати ідеї видатного педагога.

Зокрема, професор А. Розенберг зазначає: «В області створювалися й виразно заявляли про себе учительські колективи, які на основі творчої

діяльності майстрів-професіоналів знаходили оптимальні шляхи вдосконалення навчально-виховного процесу» [239, с. 19].

Останнім часом на основі синтезу нагромадженого матеріалу з'являються змістовні інформаційно-довідкові видання про педагогів та громадських діячів, які відіграли вагомую роль у розвитку освіти на Кіровоградщині. Це праці В. Боська «Визначні постаті Степової Елади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області» (2004) [63], «Історичний календар Кіровоградщини. Люди. Факти. Події» (2006–2014) [66–71]. У цих працях міститься стисла, переважно біографічного характеру інформація про основні етапи життєвого та творчого шляху педагогів-новаторів Кіровоградщини. Описано окремі аспекти педагогічної роботи в освітніх закладах.

Історіографію окресленої проблеми базуємо на монографіях, дисертаційних дослідженнях, узагальнюючих роботах та навчальних посібниках, статтях, спогадах, архівних матеріалах.

Аналіз виявлених матеріалів показує, що науково-педагогічна спадщина педагогів-новаторів, окрім спадщини В. Сухомлинського, І. Ткаченка не була предметом спеціального дослідження. Зокрема, немає жодного дисертаційного дослідження, у якому комплексно розглянуто педагогічну спадщину С. Максютіна, М. Кодака, А. Резніка та ін., які своєю інноваційною педагогічною діяльністю забезпечували цілісність педагогічного процесу, сприяли творчому підходу до організації навчально-виховного процесу підростаючого покоління.

Існують нечисленні публікації, у яких розкрито лише деякі аспекти їхніх педагогічних систем. Подальшого вивчення та пропагування потребують педагогічні погляди П. Козуля, С. Логачевської, Ф. Оксанича, Г. Перебийніса та ін.

Найбільш багаточисельною групою джерел є матеріали періодичних видань, які містять важливий і різноманітний матеріал. Саме зміст статей з

наукових, науково-методичних, науково-популярних та громадсько-політичних періодичних видань та газет разом із публікаціями монографічного характеру був покладений в основу предмету аналізу.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення спадщини педагогів-новаторів Кіровоградщини, важливе місце посідають з позиції точності та об'єктивності відтворення подій статті-спогади, листи, автобіографічні записки колег, педагогів-сучасників, які розкривають еволюцію творчого шляху педагогів, активних учасників процесу становлення та розвитку нових напрямів освітнього процесу в регіоні. Цікавими є свідчення безпосередніх учасників створення на Кіровоградщині авторських шкіл.

Загалом наукові пошуки кіровоградських учених у галузі дослідження творчої спадщини педагогів-новаторів регіону є вагомими й стратегічно важливими для формування дослідницької парадигми вивчення творчості відомих земляків.

У нашій роботі ми проаналізуємо наукові розвідки, у яких досліджено творчу спадщину І. Ткаченка, О. Хмури, А. Рєзніка, М. Кодака, С. Максютіна, оскільки педагогічні ідеї та здобутки цих педагогів значно випередили час і є вагомим унеском у розвиток новаторських підходів до розбудови шкільництва та є значним доробком в історії педагогіки.

5.1. Концепція трудового виховання І. Ткаченка

Особливої уваги потребує всебічне вивчення творчої спадщини відомого українського педагога, одного з найближчих соратників В. Сухомлинського І. Ткаченка, який залишив яскравий слід у педагогічній теорії і практиці України другої половини ХХ століття.

Іван Гурович Ткаченко (1919–1994 рр.) був відомим як талановитий учитель, науковець, керівник педагогічного колективу, Герой Соціалістичної Праці, кандидат педагогічних наук. Зазначимо, що логічним результатом 35-річного керівництва Іваном Гуровичем Богданівською середньою школою

№ 1 Знам'янського району Кіровоградської області (1944–1979 рр.) було широке визнання як в Україні, так і за її межами, внеску І. Ткаченка в педагогічну теорію і практику. Він написав 9 книг, близько 200 статей з педагогічної проблематики у збірниках наукових праць, у журналах та газетах. Загальний тираж книг І. Ткаченка становить близько 150 тисяч примірників. Про І. Ткаченка згадувалося у статті, вміщеній у Радянському енциклопедичному словнику (1982) [562, с. 1329]. Вся тодішня країна у всесоюзних виданнях читала діалоги І. Ткаченка з відомим хліборобом, двічі Героєм Соціалістичної праці О. Гіталовим [113, с. 21], із президентом Академії наук УРСР академіком, Героєм Соціалістичної праці Б. Патоним [141]. І. Ткаченко брав участь у всесоюзній дискусії щодо шляхів удосконалення викладання математики в школі разом з академіком В. Амбарцумяном, ректором Московського університету А. Логуновим, міністром освіти СРСР М. Прокоф'євим [638, с. 119–121].

Дослідниця Г. Іванюк звертає нашу увагу на те, що І. Ткаченко став творцем педагогічної системи, яка знаходилась у постійній органічній взаємодії з педагогічною системою В. Сухомлинського. «Новаторський педагогічний досвід І. Ткаченка поширювався в школах Української РСР і на всьому радянському освітньому просторі, а його ідеї щодо культуротворчої, селозберігаючої функції сільської школи співзвучні з поглядами В. Сухомлинського» [206, с. 22].

Різним аспектам педагогічної діяльності І. Ткаченка були присвячені публікації в періодичних виданнях радянського періоду (С. Шиповський (1970) [770], О. Володін (1973) [103], А. Розенберг (1976) [514], П. Зеленгур (1979) [188]). Досвід трудового, морального, естетичного виховання учнів Богданівської середньої школи № 1 висвітлювався у книзі В. Неверова (1979) [407], перекладеній болгарською мовою. Джерельну базу означеної проблеми цього періоду також становлять праці самого педагога й архівні матеріали. Інтерес до вивчення педагогічної спадщини І. Ткаченка посилюється у пострадянський період (Я. Береговий, Л. Березівська, А. Бик, А. Іванко,

Г. Іванюк, Н. Калініченко, А. Кендюхова, Н. Котелянець, В. Корецька, В. Кузь, Г. Левченко, В. Мадзігон, О. Філоненко, Г. Перебийніс, А. Постельняк, Б. Хижняк, Н. Слюсаренко та ін.). У різновидових роботах сучасних українських дослідників – монографіях, дисертаційних роботах, посібниках, нарисах, статтях досліджувалися окремі складові педагогічної системи І. Ткаченка та досвід роботи Богданівської середньої школи.

Серед джерел, які ми залучили для вивчення спадщини І. Ткаченка важливе місце посідають праці самого вченого «Ростимо молодих хліборобів» (1967) [643], «Трудове виховання старшокласників» (1971) [644], «Богданівська середня школа імені В. І. Леніна» (1975) [639] та ін., архівні матеріали Державного архіву Кіровоградської області, що розкривають теоретичні основи та практичну реалізацію його педагогічної системи [834; 835; 836].

Аналіз праць І. Ткаченка та архівних джерел засвідчує, що педагог-новатор розвивав гуманістичні ідеї у практичній діяльності Богданівської середньої школи. Система трудового виховання, продуктивної освіти учнів сільської школи, соціалізація особистості у діяльності виробничих бригад – це основні теоретико-практичні надбання педагога. У 60–70-ті рр. минулого століття він створив універсальну систему виховання, яка займає гідне місце в побудові сучасних виховних систем, підняв звичайну сільську школу на найвищий державний рівень, створивши в школі Всесоюзну наукову лабораторію з проблеми трудового виховання учнів. Актуальність наукових положень і понять щодо системи трудового виховання молоді І. Ткаченка підтверджується гуманістичним змістом його виховної системи, у центрі якої завжди була людина з її неповторним внутрішнім світом.

Важливою частиною загальної системи виховання в Богданівській середній школі, яку очолював І. Ткаченка була організація трудової діяльності як компоненту трудового виховання, спрямованого на позитивні зміни в людині, на створення згуртованого колективу. На думку видатного педагога,

трудове виховання – є важливим фактором всебічного розвитку особистості, засіб формування активного громадянина.

І. Ткаченко вважав, що виховати дитину можна тільки в процесі праці, напруженої, творчої, цікавої, осмисленої, тільки докладаючи зусиль, долаючи труднощі і самого себе, людина (і звичайно ж дитина) може розкритися повністю, отримати задоволення, відчувати себе щасливою. Це твердження педагог-новатор повністю відносив і до розумової праці на уроці. Він вимагав, щоб учню на уроці було важко, але цікаво, щоб виконуючи навчальне завдання, він узнавав собі ціну, ріс у власних очах, а значить, навчання і виховання зливались у єдиний процес. Видатний педагог радив робити учнів творцями уроку, тому що це допомагає їм не просто засвоїти матеріал, але й викликає почуття самоповаги, піднімає авторитет у товаришів.

Аналіз праць І. Ткаченка дозволив прийти до висновку, що повсякденна трудова діяльність учнів адекватно відбивається на формуванні нових якостей особистості, переосмисленні власних запитів і потреб. Від того, яким буде погляд на працю у тих, хто вступає у життя, якими темпами просуватиметься вперед кожне нове покоління порівняно з попереднім у своєму моральному розвитку залежить поступовий перехід до здійснення принципів нового демократичного суспільства. І. Ткаченко ефективно втілював систему моральних цінностей, в центрі якої була людина, її гармонійний розвиток, духовність, свобода, відповідальність, краса. Завдяки цій системі добре функціонували створені ним дитячі колективи та виконувалась основна вимога педагога до своїх вихованців – бути справжньою людиною. І саме в працях І. Ткаченка яскраво й переконливо розкривається образ людини суверенної держави України, основною рисою якої є внутрішня потреба творчої, радісної і натхненної праці в ім'я народу та суспільства.

У своїх працях [639; 642; 643; 644; 645 та ін.] І. Ткаченко неодноразово підкреслював, що сприятливі умови для розв'язання важливих завдань трудового виховання учнів, розвитку в них потягу до праці створюються безпосередньо в трудовому колективі учнівської виробничої бригади.

Богданівський директор прагнув творити прекрасний храм дитячих душ і допомагав своїм колегам усвідомити, що саме в цьому є покликання вчителя, заключається сенс його нелегкої праці.

Працюючи в бригаді, старшокласники брали активну участь у продуктивній праці, разом з дорослими вирощували сільськогосподарські культури, працювали на молочнотоварних фермах, займалися благоустроєм села. Праця в колективі сприяла зростанню свідомості й суспільної активності учнів, організованості та дисциплінованості, почуття товарищескості, обов'язку. І. Ткаченко вважав, що в учнівській виробничій бригаді розв'язуються важливі завдання професійної орієнтації сільських школярів, практичної та психологічної підготовки їх до праці у сфері сільськогосподарського виробництва. В учнів формуються суспільно значущі мотиви трудової діяльності, прагнення зробити свій внесок у розвиток сільськогосподарського виробництва. Праця в бригаді, на думку Івана Гуровича, загартовує школярів фізично й духовно, вони помітно дорослішають, починають більш серйозно й відповідально ставитися до навчання, набувають трудових навичок. На власному досвіді школярі переконуються, що праця землероба творча й благородна [639, с. 44–46].

І. Ткаченко вважав за необхідне розширювати й поглиблювати сферу духовного життя членів трудового колективу; з цією метою на початку 70-х рр. було створено інтернаціональний табір праці й відпочинку «Дружба», який, до речі, був одним із перших в Україні.

У Богданівській школі великого значення надавали позакласній роботі. Створювалися шкільні наукові товариства дослідницького спрямування, зокрема, «Юний хімік», «Юний натураліст», «Спорт і здоров'я» та ін., у яких велася серйозна наукова робота.

Проведений нами аналіз праць ученого та архівних джерел дає підстави стверджувати, що у Богданівській середній школі існувала доцільна дійова система трудового виховання школярів, розроблена ним і впроваджена в практику. Методика охоплювала широкий спектр форм і засобів із метою

виховання в учнів любові до праці. Визначивши завдання, зміст трудового виховання та способи й засоби їх утілення проектно-цільовим методом, він передбачав впровадження в життя системного принципу організації всієї діяльності вихованців.

У закладі, який очолював І. Ткаченко, трудове виховання було спрямоване на психологічну підготовку особистості до праці (прагнення й бажання сумлінно та відповідально працювати, усвідомлення соціальної значущості праці як необхідного обов'язку й духовної потреби людини, бережливе ставлення до результатів праці, творче ставлення до праці); практичну підготовку до праці (наявність загальноосвітніх і політехнічних знань про загальні основи виробничої діяльності людини, вироблення умінь і навичок, необхідних для трудової діяльності, виховання основ трудової культури); підготовку до свідомого вибору професії (соціально-психологічна спрямованість на визначений вид трудової діяльності у відповідності з інтересами, потребами, мотивами та схильностями особистості).

У процесі розроблення наукових підходів до розвитку сучасної сільської школи та різних її моделей, безперечно, важливим є творчий аналіз теоретико-практичної спадщини І. Ткаченка (дослідження методичних підходів до викладання базових дисциплін, різні аспекти формування світогляду учнів, діяльності учнівських наукових товариств, шкільних таборів праці та відпочинку, професійного становлення вчителів тощо) [206]. Його доробок становить надзвичайно важливий для вивчення діяльності сільської школи пласт історіографії, який репрезентований цілісною самодостатньою педагогічною системою.

У педагогічній діяльності та науковому доробку І. Ткаченка викликають інтерес дослідників і піддаються аналізу проблеми:

– розвиток змісту та форм трудової підготовки учнівської молоді в сільській школі;

– експериментальна діяльність учнівської виробничої бригади Богданівської середньої школи як своєї наукової лабораторії;

– інтернаціональний табір праці та відпочинку старшокласників «Дружба»;

- трудові традиції школи;
- соціалізація учнівської молоді;
- досвід управлінської діяльності І. Ткаченка.

Зауважимо, що спрямованість школи на підготовку учнів до продуктивної праці – провідна ідея педагогічної концепції І. Ткаченка, тому закономірно, що особливий інтерес дослідників становить авторська система трудової підготовки учнівської молоді до продуктивної праці І. Ткаченка, яка стала провідною в моральному, інтелектуальному та естетичному вихованні особистості підлітків у Богданівській школі. Іван Гурович завжди дбав про трудове виховання дітей, прагнув створити у своїй школі таке виховне середовище, у якому максимально розкривалися прагнення і здібності кожної особистості – до такої думки приходять більшість дослідників педагогічної спадщини І. Ткаченка – Я. Береговий, Л. Березівська, А. Бик, А. Іванко, Г. Іванюк, Н. Калініченко, Г. Левченко, В. Мадзігон, О. Максимчук (О. Філоненко), Г. Перебийніс, А. Постельняк, А. Розенберг, Б. Хижняк, Н. Слюсаренко та ін.

У контексті нашого дослідження заслуговують на увагу монографії та дисертаційні дослідження як одна з форм вивчення педагогічної спадщини І. Ткаченка.

Так, у колективній монографії «І. Г. Ткаченко: життя і науково-педагогічна діяльність (1919–1994 рр.)» за загальною редакцією А. Іванка (2009) [202] обґрунтовано наявність цілісної самодостатньої педагогічної системи, створеної І. Ткаченком, органічними складовими якої є організація навчально-виховного процесу і, зокрема, трудове навчання й виховання учнівської молоді, розробка ним актуальних проблем функціонування та перспектив розвитку сільської школи, досвід управлінської діяльності відомого педагога, дослідження ним методичних підходів до викладання базових дисциплін, різних аспектів формування наукового світогляду учнів,

професійного становлення молодих педагогів тощо. У науковий обіг вводиться значна кількість нових матеріалів про життя і науково-педагогічну діяльність педагога-новатора, зокрема, особистий архів І. Ткаченка, документи з архівів його сучасників, матеріали про розвиток освіти і стан школи в Україні і на Кіровоградщині в 50–70 рр. ХХ ст.

Значну наукову активність щодо вивчення педагогічної спадщини І. Ткаченка на сучасному етапі виявляє Н. Слюсаренко. У публікаціях «Виробниче навчання як складова трудової підготовки учнів Богданівської школи в 50–70-х роках ХХ століття» (2008) [557], «І. Ткаченко та проблеми трудової підготовки учнів сільських шкіл України кінця ХХ – початку ХХІ століття» (2008) [560], «Творчий підхід до організації трудової підготовки учнів у школах В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Захаренка» (2011) [561], «Внесок І. Ткаченка в організацію ефективної трудової підготовки школярів» (2014) [559] та ін. учена висвітлила усю багатогранність творчому доробку педагога-новатора.

На окреме відзначення заслуговує монографія Н. Слюсаренко «Вітчизняні педагоги другої половини ХХ століття про трудову підготовку підростаючого покоління» (2014) [558], у якій поряд із таким відомим педагогами як В. Сухомлинський, О. Захаренко, М. Стельмахович, Д. Тхоржевський, окремий розділ присвячено І. Ткаченку. У праці охарактеризовано значну кількість наукових публікацій присвячених доробку педагога-новатора. Автор зупинилася на висвітленні внеску І. Ткаченка в організацію ефективної трудової підготовки та дала високу оцінку діяльності педагога.

Теоретична і практична діяльність І. Ткаченка як організатора трудової підготовка учнів сільської школи була предметом постійної нашої уваги, що вилилося у кандидатську дисертацію «Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка» (2002) [354], у якій, всебічно проаналізувавши педагогічні погляди І. Ткаченка на суть і роль суспільно корисної праці у формуванні всебічно розвиненої особистості, встановлено

наявність цілісної системи трудового виховання, визначено внесок І. Ткаченка в практичне розв'язання цієї актуальної проблеми. У роботі також зроблено порівняльний аналіз педагогічних систем В. Сухомлинського та І. Ткаченка та показано вплив педагогічної спадщини В. Сухомлинського на становлення системи трудового виховання в Богданівській середній школі.

У результаті дослідження ми приходимо до висновку, що обидва педагоги, соратники, друзі за педагогічними поглядами, переконаннями і вчені свого часу керувалися обґрунтованими принципами та вимогами до трудового виховання і на практиці продемонстрували великі їх можливості в справі підготовки учнів до праці в сфері матеріального виробництва. Як і в Павлівській у Богданівській середній школі існувало тісне поєднання краси і праці, культу Матері, Батьківщини, книги, культу хліба тощо.

У кандидатській дисертації докладно проаналізовано мету, завдання, зміст, форми і методи системи трудового виховання в Богданівській середній школі. Велику увагу приділено аналізу досвіду значного розширення діяльності учнівської виробничої бригади, її органічного включення в життя сільського колективного господарства, в соціокультурний розвиток села.

У результаті аналізу відзначено, що досвід і творче надбання І. Ткаченка в справі трудового виховання є вагомим внеском в теорію і практику української національної педагогіки та її історії, це ціла система трудового виховання і в умовах сучасного реформування сільськогосподарського виробництва може бути творчо використане в профорієнтації молоді до активної участі в сільському виробничому процесі [354, с. 176].

Ґрунтовним дослідженням спадщини І. Ткаченка була кандидатська дисертація А. Іванка «Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка (1919–1994 рр.)» (2006) [197], де комплексно досліджено освітню діяльність та педагогічну спадщину І. Ткаченка, проаналізовано становлення І. Ткаченка як педагога і науковця в конкретних історичних умовах, здійснено періодизацію його діяльності. Досліджено педагогічну систему І. Ткаченка в органічному зв'язку з педагогікою В. Сухомлинського,

показано внесок ученого-педагога в становлення і розвиток сухомлиністики, розкрито сутність його новаторських педагогічних ідей. Так, зокрема, автор розкриває інноваційні підходи до розробки і апробації навчально-виробничої практики старшокласників, перспективних трудових завдань, майстерне введення елементів сільськогосподарського виробництва в зміст уроків, постійне вдосконалення педагогічної кваліфікації вчителів трудового навчання тощо.

Цінність зазначеного історико-педагогічного дослідження полягає в тому, що крім ідей поєднання навчання з продуктивною працею, яка була серцевиною педагогічної концепції І. Ткаченка, у ньому розглянуто досвід управлінської діяльності та наукові засади управління школою педагога-новатора.

Помітний внесок у вивчення й популяризацію постаті І. Ткаченка належить Н. Калініченко.

Відзначимо, що окремим розділом у докторській дисертації Н. Калініченко «Трудова підготовка учнів сільської школи в центральному регіоні України (друга половина ХХ століття) (2008) [237] розглядаються моделі трудової підготовки у сільських авторських школах України – Павлиській середній школі Онуфріївського району, Богданівській середній школі №1 Знам'янського району Кіровоградської області, Сахнівській середній школі Корсунь-Шевченківського району Черкаської області. У роботі автором здійснено порівняльний аналіз взаємообумовлюючих компонентів трудової підготовки учнів сільської школи та їх вплив на розвиток особистості у педагогіці В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Захаренка. Крім того, дослідниця шляхом порівняльного аналізу теоретичних основ і шляхів практичної реалізації цих компонентів у педагогічному доробку В. Сухомлинського, І. Ткаченка і О. Захаренка розкриває спадковість поглядів видатних педагогів в трудовому вихованні. У дисертації Н. Калініченко доводить, що упродовж двадцятирічної успішної експериментальної роботи І. Ткаченко апробував ефективну модель сільської

школи, де трудове виховання і трудова підготовка здійснювалися на уроках з основ природничих наук та сільськогосподарського виробництва, у навчально-дослідному господарстві учнівської виробничої бригади, в інтернаціональних таборах праці й відпочинку, при проведенні шкільних свят, утвердженні трудових традицій. Педагог-новатор збагатив теорію і практику трудового навчання і виховання, розробив дидактичні основи проведення уроків трудового й виробничого навчання, організаційно-педагогічні умови діяльності учнівського наукового товариства «Юний дослідник», продуктивної праці школярів. Його педагогічні ідеї і педагогічна спадщина стали основою організації трудової підготовки учнів сільських шкіл і в нових умовах розбудови національної школи України [234, с. 193–194].

Загалом це історико-педагогічне дослідження містить різноплановий матеріал, що безпосередньо стосується організації трудової підготовки учнів сільських шкіл і є певним внеском в історіографію обраної нами наукової проблеми.

З огляду на нашу тему наукового пошуку, заслуговує на увагу дисертаційна робота Г. Іванюк «Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х – 90-ті рр. ХХ століття)» (2014) [206]. У ній авторка присвятила окремий розділ розвитку новаторської сільської школи в Україні (60–90-ті рр. ХХ ст.), зокрема охарактеризувала новаторський педагогічний досвід І. Ткаченка. Вчена презентувала власне ставлення до творчих здобутків педагога-новатора, зробила науково виважений висновок, що «І. Ткаченко розробив естетико-моральну концепцію особистої праці учня на виробництві, ідеї якої відповідали суспільним потребам та сприяли розвитку новаторської української педагогіки» [206, с. 32]. Авторка розкрила основну ідею педагогічної системи І. Ткаченка, яка полягала в інтеграції знань тогочасного сільськогосподарського виробництва та основ природничих наук, поєднанні наукової й практичної складових

змісту уроку. Звернула увагу на особливості втілення новаторських ідей педагога в практиці Богданівської середньої школи.

Також викликають інтерес і ґрунтовні наукові публікації А. Іванка. Вважаємо за необхідне зупинитися на їх більш детальній характеристиці.

Так, А. Іванко у книзі «Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка (1919–1994 рр.)» (2004) [196] навів основні факти біографії педагога, здійснив огляд його публіцистичних і педагогічних праць. Особливу увагу в роботі автор приділяє ефективній діяльності Богданівської учнівської виробничої бригади, що забезпечувала на практиці наукову і господарську спрямованість виробничих процесів; суспільно-політичне виховання під час виконання трудових завдань; організацію табору праці та відпочинку на період літньої виробничої практики; поєднання матеріальних і моральних стимулів у процесі організації змагання всередині бригади; виконання трудових завдань, наскільки це можливо, за допомогою механізмів (машин); систематичний облік праці в повній відповідності з науково обґрунтованими нормами праці, ведення цього обліку у спеціально оформленій книжці члена учнівської бригади; організацію і проведення сільськогосподарських виставок і свята врожаю.

У роботі «В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем» (2003) [193] А. Іванко розкриває сутність професійно-педагогічних систем, створених В. Сухомлинським та І. Ткаченком у їх діалозі і взаємодії.

Дослідник звертає увагу також на те, що В. Сухомлинський в історії вітчизняної педагогічної думки сформулював 12 принципів трудового виховання, а І. Ткаченко разом із педагогічним колективом своєї школи здійснив реалізацію зазначених принципів на практиці в Богданівській середній школі, перетворивши її на «всесоюзну творчу лабораторію» та сформулював один із важливих принципів трудового виховання: «виховання любові до праці хлібороба має стояти в школі на рівні виховання любові до науки, техніки і мистецтва» [193, с. 69]. Унаслідок вищезазначеного, відзначає

автор, у Богданівській школі постановка трудового навчання і виховання була, як уважав В. Сухомлинський, навіть кращою ніж у Павлівській. Зокрема, Василь Олександрович «захоплювався досягненнями богданівського директора в організації роботи учнівської виробничої бригади, яка обробляла понад 100 гекторів землі, мала свої трактори, сівалки, автомобілі» [193, с. 21].

У книзі «Спогади про І. Г. Ткаченка» (2004) укладач А. Б. Іванко [571] містяться спогади сучасників педагога-новатора. Так, С. Ніколаєнко, один із колишніх учнів Богданівської школи (у ті роки був народним депутатом України, головою Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, а згодом і Міністром освіти України), згадує – «Богданівська школа була відома творчим поєднанням навчального процесу та продуктивної праці, учнівськими виробничими бригадами, шкільним самоуправлінням. Щотижня ми працювали, вивчали технологічні процеси в полі, цехах, на виробництві. Учні одного класу спеціалізувалися на опануванні секретів механізації сільськогосподарського виробництва, іншого – працювали і виробляли справжню продукцію на місцевій меблевій фабриці. Це потрібно відчувати і уявити наш стан, коли в магазинах обласного центру ми бачили, яким попитом користувалися меблі, зроблені нашими руками. Така активна діяльність давала нові знання, виховувала працелюбність, розширювала кругозір. Школа готувала нас до дорослого життя» [571, с. 8].

У виданні професор А. Розенберг, аналізуючи педагогічну спадщину І. Ткаченка, акцентує увагу, що педагог створив систему трудового виховання школярів як підструктуру загальної виховної системи, «система трудового виховання учнів охопила всі сфери життєдіяльності школи. Вона досить активно сприяла розв'язанню завдань всебічного розвитку особистості» [571, с. 40].

Сучасниця І. Ткаченка Л. Бойчук у спогадах про Івана Гуровича наголошує, що «вся робота в школі проводилась заради високої мети, до якої йшли вчителі, учні й батьки. Все, що відбувалося в школі, робилося не заради

галочки, а для розвитку дитини. Сам Іван Гурович знав практично кожну сім'ю своїх вихованців» [571, с. 93].

У 2004 р. у виданні «І. Г. Ткаченко: людина, педагог, науковець: з досвіду роботи відділу освіти Знам'янської райдержадміністрації» [208], присвяченому 85-річчю від дня народження І. Ткаченка, С. Ніколаєнко наголосив, що «Іван Гурович увійшов в історію педагогіки як один із ініціаторів поєднання вихованії з творчою і активною працею» [208, с. 5]. У цій праці С. Шабарова (старша донька І. Ткаченка, доцент Національного аграрного університету) пише: «Жага до новаторства, бажання якомога краще робити свою справу – ці риси батька дуже швидко зробили його помітною постаттю на педагогічній ниві». Вона також підкреслює, що «особливою його гордістю було виробниче навчання школярів, прекрасні майстерні, шкільна виробнича бригада» [208, с. 10–11].

Педагогічний нарис про І. Ткаченка увійшов до видання «Українська педагогіка в персоналіях» (2005) [655]. Його автор, авторитетний історик-педагогіки Л. Березівська, основну увагу приділила дидактичним та виховним аспектам системи трудового виховання І. Ткаченка. Важливим є висновок про те, що в Богданівській середній школі «трудове навчання і виховання було поставлене як провідний предмет, що об'єднує всі знання, вказує шляхи їх самостійного поглиблення, а відтак формує мислячу, творчу особистість з активною життєвою позицією» [655, с. 491].

На увагу заслуговує публікація старшого наукового співробітника Інституту педагогіки НАПН України Т. Філімонової, вміщена у навчальний посібник, підготовлений авторським колективом співробітників НАПН України та професорів вищих навчальних закладів, фахівців з історії вітчизняної школи й педагогіки, у якому простежено складний, багатогранний процес зародження та діяльності новаторських навчальних закладів різних типів для дітей 7–17 рр. упродовж ХХ століття – «Трудова спрямованість Богданівської школи І. Г. Ткаченка 60–90-ті рр.» (2010) [389]. У ній авторка розкрила домінанти наукової та практичної діяльності І. Ткаченка – розвиток

ідей про дитячу працю як головний виховний потенціал молоді. Т. Філімонова наголошує, що основним стрижнем педагогічної системи Івана Гуровича постає суспільно корисна, продуктивна праця – серцевина гармонійного розвитку особистості. Адже за переконанням педагога, праця лише тоді стає виховною силою, коли збагачує інтелектуальне життя, сповнює багатограним змістом розумові інтереси, перетворюється на органічну потребу.

Автор доводить, що І. Ткаченко на науково-педагогічному рівні визначено стратегію й тактику впровадження суспільно корисної та продуктивної праці у повсякденне життя та навчально-виховний процес школи [389, с. 359].

До вивчення проблеми підготовки учнів до продуктивної праці в творчій спадщині І. Ткаченка звертаються українські дослідники в статейних публікаціях.

Так, професор, дійсний член НАПН України В. Мадзігон та провідний науковий співробітник лабораторії трудової підготовки і політехнічної творчості Інституту педагогіки НАПН України Г. Левченко у статті «І. Г. Ткаченко – фундатор продуктивної педагогіки» (2004) [345] доводять, що Богданівська школа впродовж 80-х рр. минулого століття була всесоюзною лабораторією педагогічного досвіду з трудового виховання учнівської молоді, розкривають роль наукової лабораторії НДІП УРСР з розробки змісту, форм і технологій організації виробничого навчання та продуктивної праці старшокласників. Автори наголошують: «Не вживаючи поняття “продуктивне навчання”, Іван Гурович у 50–70-х рр. ХХ ст. практично розробив основи теорії та запровадив у практику продуктивне навчання, яке в Європі почало розвиватися лише у 90-х рр. минулого століття. Навчально-продуктивна діяльність ефективно впливала на морально-ціннісні мотиви і поведінку як учнів, так і вчителів. Співпраця орієнтувала їх на свободу творчості й самопізнання як основу продуктивного навчання, де на

перший план виходили інтереси особистості, її гармонійний розвиток і самореалізація» [345, с. 19].

До подібних висновків приходить кіровоградський дослідник А. Бик у публікації «Продуктивна педагогіка» (2004) [571]. «Ця ідея стала визначальною для всіх його науково-педагогічних експериментів, узагальнень, висновків і передбачень», – пише А. Бик [571, с. 41]. Як зазначає автор, упродовж усього свого життя І. Ткаченко «відстоював ідею широкомасштабного соціального моделювання сільської школи майбутнього на основі широкого й раннього залучення учнів до продуктивної праці»; вважав, що вона «має посідати чільне місце в усіх компонентах навчально-виховного процесу»; був переконаний, що «без такої праці сільська школа перетворюється на місце загублених можливостей дитинства» [571, с. 42–43].

Завідувач обласного управління Кіровоградської області Б. Хижняк у публікації «Система трудового виховання у педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка» (2000) [731] доходить висновку, що Богданівська середня школа, завдяки створенню соціально психологічних передумов для вибору учнями професії, а також поєднанню навчально-виховного і виробничого процесів, дала путівку в життя багатьом старшокласникам. Випускники школи продовжили свій життєвий шлях у якості робітників промислових підприємств, техніків, інженерів, лікарів, учителів, діячів науки і мистецтва, а також як фахівці сільськогосподарського виробництва рідного господарства.

У статті «Шлях до І. Г. Ткаченка і разом з ним» (2004) [571] Б. Хижняк більш детально висвітлює внесок педагога-новатора в науку. Окрім зазначеного вище він, зокрема, зазначає, що Іван Гурович чітко окреслив важливі положення методики трудового виховання у процесі поетапного здійснення багатоступеневого трудового завдання зі створення матеріальних цінностей для суспільства; зробив доповнення до основних положень лекційно-практичної системи навчання, застосування її для виробничого навчання і гуманітарних наук; науково обґрунтував підвалини трудового навчання і виховання, фундамент його майбутнього розвитку як у процесі

виробничого навчання, продуктивної праці в умовах трудових об'єднань старшокласників, так і в позакласній роботі в учнівських наукових об'єднаннях [571, с. 75].

Цієї ж думки дотримується Б. Іванко і у статті «Виробнича бригада – одна із найважливіших ланок системи трудового виховання» (2004) [190], де відзначає, що робота учнівської виробничої бригади Богданівської школи була настільки ефективною, що «вже через 4 роки після її створення В. Сухомлинський у своїй праці “Виховання моральних стимулів до праці у молодого покоління” посилається на досвід богданівців» [190, с. 109].

Аналіз педагогічної діяльності І. Ткаченка представлено й окремими публікаціями доктора педагогічних наук, професора Н. Калініченко [220; 225–227 та ін.].

Цікавою з погляду предмету нашого дослідження є стаття Н. Калініченко «Історіографія дослідження педагогічної діяльності Івана Ткаченка (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.)» (2013) [227], де дослідниця глибоко проаналізувавши дисертаційні дослідження А. Іванка, О. Філоненко, архівні матеріали про досвід роботи Богданівської середньої школи, значну кількість наукових і методичних публікацій радянського і пострадянського періодів (Н. Калініченко, Н. Котелянець, Г. Левченка, В. Мадзігона, А. Постельняк, Н. Слюсаренко, Б. Хижняка та ін.), у яких розкриваються актуальні аспекти педагогічної спадщини І. Ткаченка з проблем трудової підготовки учнівської молоді, управлінського менеджменту, розбудови моделі школи по формуванню творчої особистості, акцентує увагу на тому, що друга половина ХХ ст. характеризувалася гуманістичною спрямованістю педагогічної діяльності, зокрема відомих в Україні і за її межами педагогів-новаторів Василя Сухомлинського та його колеги і соратника Івана Ткаченка, в основі якої ідеї педагогіки співробітництва, поцінування особистості, розбудови моделей шкіл як території творчості, Шкіл Радості.

Автор також виокремлює перспективні напрямки подальших досліджень спадщини і діяльності педагога-новатора: внесок І. Ткаченка в

розвиток напряму гуманної педагогіки – сухомлиністики, та сама постать педагога-новатора як учителя, директора, науковця, громадського діяча.

У статті Н. Калініченко «І. Г. Ткаченко про трудову підготовку учнів сільської школи (До 90-річчя від дня народження)» (2010) [224] висвітлено новаторську діяльність І. Ткаченка щодо розбудови сільської школи, де визначальними компонентами були пізнавальна продуктивна праця та науково-дослідницька робота учнів. Визначено роль педагога-новатора в розкритті сутності та значення політехнічного навчання, яке реалізовувалося на уроках, під час проведення навчальних екскурсій, у процесі роботи на навчально-дослідній ділянці. Розкрито яскраві сторінки його новаторської педагогічної діяльності: учнівську виробничу бригаду, інтернаціональний табір праці й відпочинку старшокласників «Дружба», традиційні шкільні свята «Свято врожаю», «Свято першої борозни», «Я – член учнівської бригади», «Змолоду честь трудову бережи» тощо, постійно діючі педагогічні й учнівські виставки. Акцентовано увагу на особливо ефективно організованій в Богданівській середній школі роботу гуртків із конструювання діючих моделей сільськогосподарських машин, розвитку раціоналізаторських і конструкторських умінь учнів, зокрема на діяльності учнівського наукового товариства «Юний дослідник». Дослідниця також виявила, що багаторічний досвід експериментальної науково-педагогічної діяльності дозволив І. Ткаченку теоретично обґрунтувати і втілити в практику взаємозв'язок трудової підготовки з моральним, естетичним, економічним та екологічним вихованням учнів.

Особливий інтерес дослідників (А. Іванка, Н. Калініченко, А. Постельняк та ін.) становлять проблеми гуманізації управління школою в творчому доробку педагога-новатора. Вченими визначено новаторський підхід І. Ткаченка до цієї проблеми.

Так, завідувача центром координації діяльності методичних кабінетів методичної роботи з педагогічними кадрами КОШПО імені Василя Сухомлинського А. Постельняк у статтях «Управлінська лабораторія

І. Г. Ткаченка» (2004) [479], «І. Г. Ткаченко як методист-наставник» (2004) [478] відзначає внесок І. Ткаченка у розвиток освіти, утвердження престижу сільської школи, створення науково обґрунтованої системи трудового навчання, виховання і професійної орієнтації, у становлення і стимулювання творчої самореалізації когорти директорів шкіл Кіровоградщини 70–80-х рр. ХХ ст.

Авторка зауважує, що «маючи глибокі енциклопедичні знання, блискучий організаторський таланти, І. Ткаченко створив власну оригінальну модель управління сільською школою» [479, с. 24] та зупиняється на висвітленні привідних ідей його досвіду управління: прогнозування розвитку школи; створення науково обґрунтованої системи шкільного планування; моделювання чітких організаційних систем; створення оптимальної динаміки системи науково-методичної роботи; постійна турбота про професійне становлення молодих учителів; широке залучення педагогів до науково-педагогічних досліджень; визначення на кожний навчальний рік провідної проблеми, над якою поглиблено працює педагогічний колектив; творча реалізація і розвиток педагогічних ідей В. Сухомлинського; гуманізація внутрішньошкільного контролю, забезпечення його конструктивності й високої результативності; демократизація управління шляхом активізації діяльності колегіальних органів: ради, учнівського комітету, батьківського комітету; створення сприятливої атмосфери співдружності та співтворчості.

Через аналіз досвіду управлінської діяльності, А. Постельняк переконливо доводить, що педагогічні ідеї І. Ткаченка, не втративши своєї актуальності, сьогодні покликані ефективно працювати на модернізацію освіти, піднесення ефективності внутрішньошкільного управління.

Таку оцінку діяльності педагога-новатора можна знайти в багатьох різновидових працях, що в черговий раз підтверджує важливість його спадщини для сьогодення.

У ракурсі історіографії досліджуваної проблеми важливу роль відіграють наукові статті та тези доповідей науковців на різного рівня конференціях.

Важливим кроком на шляху всебічного осмислення спадщини І. Ткаченка стало проведення Всеукраїнської науково-практичної конференції «Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти» (21–22 травня 2004 року) та Всеукраїнської науково-практичної конференції «Розвиток продуктивних ідей педагога-новатора І. Г. Ткаченка у сучасному освітньому просторі» (27–28 березня 2014 року). Видані за їх результатами збірники наукових праць засвідчують актуальність і перспективність основних положень педагогічної системи І. Ткаченка.

Так, по матеріалам першої Всеукраїнської конференції Кіровоградським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського випущено збірник наукових праць. Також з нагоди 85-річного ювілею І. Ткаченка Кіровоградським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського та Полтавським обласним інститутом післядипломної педагогічної освіти ім. М. Остроградського випущено збірник «Проблеми сільської школи» (2004).

Зупинимось на короткому аналізі публікацій вміщених у зазначених збірниках.

Сучасник І. Ткаченка Я. Береговий у публікації «Іван Гурович» (2004) [19] ділиться спогадами про Івана Гуровича, з яким його пов'язували тривалі дружні стосунки. Автор звертає увагу, що Богданівська школа славилася, очевидно, кращою в колишньому Радянському Союзі постановкою трудового виховання та навчання. У спогадах Я. Береговий зауважує, «у багатьох школах з відмінною постановкою трудового виховання довелося побувати, али повинен визнати: те, що показав І. Ткаченко в школі, на дослідному полі, дослідних ділянках, у шкільному саду, в майстернях, що почув з вуст учителів, дітей – у все це важко було повірити, якщо б не бачив

сам. Краще, ніж тоді в Богданівці довелося побачити хіба що у О. Захаренко на Черкащині» [19, с. 14].

Н. Калініченко у публікації «Новаторська модель трудової підготовки учнівської молоді» (2004) [229] наголошує на тому, що систему трудового виховання І. Ткаченка варто розглядати крізь призму гуманізації, демократизації, інтеграції, диференціації, індивідуалізації. До її суттєвих ознак авторка відносить: трудове та економічне навчання і виховання, політехнічну освіту, профорієнтаційну роботу, розвиток творчості та ініціативи учнів, поєднання навчання з продуктивною працею» [229, с. 27] та, як і інші дослідники (Н. Котелянець, Н. Слюсаренко О. Філоненко), визначає провідні напрямки в практиці трудової підготовки школярів у Богданівській середній школі в 60–70 рр.:

- наукове обґрунтування навчально-виробничої діяльності учнівської бригади як складової навчально-виховного процесу;

- визначення змісту системи навчання і виховання, її провідних компонентів: у процесі вивчення основ наук, зокрема предметів природничо-математичного циклу; в позакласній роботі: гуртках, секціях, наукових товариствах; у процесі колективної та індивідуальної праці в агропромисловому виробництві; у творчих колективах винахідників і раціоналізаторів базового господарства; в родинях школярів;

- організаційно-методичне вдосконалення форм трудового навчання і виховання, які дали можливість створити привабливу, ефективну, новаторську модель трудової підготовки учнівської молоді;

- добір і обґрунтування видів сільськогосподарської праці відповідно до віку, здоров'я, темпераменту учнів як обов'язкової і вирішальної умови розвитку їх природних здібностей, пізнавальних інтересів [229, с. 28].

Близькою за проблематикою до статті Н. Калініченко є публікація доцента кафедри методики дошкільного виховання та початкової освіти КДПУ ім. В. Винниченка Н. Котелянець «Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка» (2004) [286], де вчена розкриває

актуальні на сьогоднішній день питання підготовки учнів до вибору професії в Богданівській середній школі. Авторка приходить висновку, що у 60–70 рр. минулого століття Богданівська школа працювала як науково-педагогічна лабораторія трудового навчання, виховання й професійної орієнтації України. Своїм багаторічним досвідом роботи І. Ткаченко підтвердив, що «система трудового виховання і профорієнтації в сільській школі має великі виховні можливості, якщо на практиці здійснюються гармонійне поєднання таких сторін виховного процесу, як науково-освітня, науково-технічна, соціальна, соціально-психологічна, техніко-економічна» [286, с. 107].

Цікавою є статейна публікація доцента кафедри педагогіки КОШПО ім. В. Сухомлинського А. Кендюхової «Інтеграційні процеси та їх реалізація в практиці роботи Богданівської школи» (2004) [250], у якій автор, досліджуючи досвід роботи Богданівської школи, звертає увагу на міжпредметні зв'язки, які мали місце в різних аспектах навчально-виховного процесу в школі: сфера управлінської діяльності, дидактична система та виховна діяльність школи. В цьому аспекті дослідниця зазначає, що система підготовки учнів Богданівської школи до трудової діяльності була триетапною: теоретичні заняття (пізнання основ виробництва та основ наук в їх законах і закономірностях); заняття в лабораторії, де проводилися уроки підготовки до практичної діяльності, міні-досліди; практичні заняття на колгоспному тракторному стані зі спеціальності «рільник-механізатор», на фермі (зі спеціальності «тваринник») та навчально-дослідному полі [250, с. 45].

Під час аналізу досвід роботи Богданівської школи А. Кендюхова приходить до думки, що в сучасній системі освіти не може панувати будь-яка єдина система навчання, не слід навіть протиставляти їх, аж до взаємовиключення, необхідно вдумливо, творчо і логічно поєднувати ті технології, які призведуть до ефективності навчального процесу, процесу засвоєння знань і до творчості самого вчителя [250, с. 47].

У статті «Моральне і фізичне виховання підлітків» (2004) [243] методист обласного Центру дитячої та юнацької творчості м. Кіровограда О. Калюжна, ґрунтуючись на дослідженні педагогічної спадщини І. Ткаченка, торкається актуальних питань виховання моральності й здорового способу життя учнів. У публікації акцентується увага, що турбота про здоров'я вихованців (фізичне та духовне) була важливою складовою педагогічної системи педагога-новатора, основу якої склали розумове, моральне, трудове та естетичне виховання [243, с. 111]. Зазначимо, що О. Калюжна досить повно охарактеризувала особливості розумового, морального, трудового в Богданівській школі. Водночас питання фізичного виховання висвітлюється фрагментарно.

Питання естетичного виховання школярів у творчому доробку І. Ткаченка розкрила завідувач кафедри методики дошкільного виховання та початкової освіти КОППО ім. В. Сухомлинського Н. Тарапака у публікації «Проблеми естетичного виховання школярів» (2004) [629]. Окрему увагу дослідниця приділяє висвітленню завдань, змісту, форм, методів, засобів естетичного виховання школярів у Богданівській середній школі. Н. Тарапака охарактеризувала основні компоненти системи естетичного виховання, яка склалася в практиці роботи школи: єдність етичного й естетичного в процесі вивчення основ наук, проведення бесід; участь кожного учня в роботі учнівського наукового товариства «Література, мистецтво і життя»; використання музичних творів і літературних текстів із глибоким психологічним змістом, моральна сила яких здатна охопити повністю емоційно-вольову сферу учнів; використання картин образотворчого мистецтва із метою навчити учнів пізнавати навколишній світ за допомогою художніх образів проникнення в психологічну основу суті, явищ, подій; духовне спілкування з книгою – могутнім скарбом людської культури; навчання учнів у музичній школі; самостійну творчість учнів на основі власних спостережень у природі, проведення традиційної виставки – ефективною формою творчого

звіту учнівського наукового товариства «Література, мистецтво і життя» [629, с. 116].

У публікації «І. Г. Ткаченко – учитель, директор, науковець» (2004) [517] директор КОШПО ім. В. Сухомлинського О. Романенко та завідувач кабінету профтехосвіти обласного управління освіти і науки Кіровоградської обласної державної адміністрації Б. Хижняк зауважують, що Богданівська школа впродовж багатьох років була експериментальним майданчиком із проблем трудового навчання і виховання, запровадження нових форм навчання, навчання учнів шестирічного віку тощо. У статті звертається увага, що, завдячуючи І. Ткаченку, Богданівська школа стала базовою для навчання вчителів району й області, своєрідною лабораторією передового педагогічного досвіду: «Він дбав про становлення вчителя, умів вчасно допомогти колезі загорітися своїм вогником неповторності, розкрити всі грані професійної майстерності, визначити своє творче обличчя, а потім, узагальнивши досвід, зробити його надбанням усього педагогічного колективу» [517, с. 21].

Атори приходять до висновку, що секретом успіху І. Ткаченка виступала новаторська методика, яка полягала в нестандартних підходах, нешаблонних рішеннях найбільш складних і актуальних педагогічних проблем. У цьому аспекті, звертається увага, що на його уроках випробовувалися принципово нові дидактичні підходи з елементами проблемного навчання, диференціація й індивідуалізація. У публікації дослідники наголошують, що в своїй практичній діяльності І. Ткаченко, внісши деякі зміни і доповнення до початкового варіанту лекційно-практичної форми навчання (в погодженні з автором експерименту О. Хмурою), застосував її спочатку для природничих наук, потім – виробничого навчання і на заключному етапі – для гуманітарних наук, що, як показала практика, дало позитивні результати [517, с. 22].

Аналізу педагогічних ідей І. Ткаченка та О. Хмури присвячену статтю старшого викладача КДПУ ім. В. Винниченка В. Корецької «І. Г. Ткаченко і

О. О. Хмура – однодумці і сучасники» (2004) [281]. За допомогою порівняльно-зіставного аналізу дослідниця виділяє спільне і відмінне у впровадженні лекційно-практичної системи навчання обома педагогами. Особлива увага у публікації звертається увага на застосовуванні окремих елементів лекційно-практичної системи навчання у практичній діяльності І. Ткаченка. Так, зокрема, у публікації В. Корецької розглянуто один із уроків за лекційно-практичною системою навчання, розроблений І. Ткаченком.

Значною подією стало проведення Кіровоградським державним педагогічним університетом імені Володимира Винниченка другої Всеукраїнської науково-практичної конференції (27–28 березня 2014 р.). За її матеріалами випущений збірник наукових праць. Так, педагогічна спадщина І. Ткаченка досліджувалася в наукових роботах М. Садового та О. Трифонової «Богданівський учитель» [536], у якій автори позитивно оцінюють педагогічну діяльність І. Ткаченка, що ґрунтувалася на гуманістичних принципах, окреслюють основні компоненти педагогічної системи педагога-новатора та відзначають його внесок в організацію ефективної трудової підготовки школярів; Б. Набоки «Пропедевтичні витoki профільного навчання загальної середньої освіти: політехнічний контент» [384], у якій розкривався внесок педагога щодо реалізації актуальної освітньої проблеми 50–70-х років ХХ століття – впровадження у практику роботи школи цілісної системи політехнічної освіти в контексті історичного, сучасного й перспективного розвитку освіти і педагогічної науки в Україні; В. Войтко «Особистісно орієнтований підхід до трудового виховання дітей «групи ризику» у спадщині І. Г. Ткаченка» [102], у якій автор простежив співвідношення комплексного підходу до трудового виховання І. Ткаченка та особистісно орієнтованого процесу виховання; А. Іванка «Співпраця І. Г. Ткаченка з О. О. Хмурою в процесі розробки лекційно-практичної системи навчання» [200], де автором розглянуто співпрацю педагогів-новаторів у контексті розробки лекційно-практичної системи навчання математики та інших навчальних дисциплін; В. Дереш «Взаємодія педагогів

Богданівської школи, сім'ї і громадськості як основа формування особистості дитини (50–70-ті роки ХХ ст.)» [142], у якій на основі аналізу спадщини І. Ткаченка та досвіду роботи педагогічного колективу Богданівської середньої школи охарактеризовано, як здійснювалася взаємодія школи, сім'ї і громадськості з формування особистості дитини. Висвітлено основні ідеї єднання дорослих і дітей, всієї сільської громади. Автор установила наявність оригінальної, цілісної системи шкільно-сімейного виховання, значну увагу приділила визначенню внеску І. Ткаченка з цього важливого питання; Н. Слюсаренко «Внесок І. Ткаченка в організацію ефективної трудової підготовки школярів» [559], у якій висвітлено внесок педагога-новатора в розвиток теорії та практики трудового виховання дітей і молоді.

Окремої уваги заслуговує публікація Н. Калініченко «Провідні напрями діяльності Івана Гуровича Ткаченка (1919–1994)» (2014) [231], де, виходячи з аналізу педагогічної спадщини І. Ткаченка, дослідниця виокремлює провідні ідеї і напрями діяльності педагога: дидактичні аспекти сучасного уроку, організація експериментальної діяльності, модель управління навчальним закладом, керівництво обласною школою з проблем управлінської майстерності, які залишаються актуальними в умовах сьогодення. Н. Калініченко виявила, що важливими віхами в житті І. Ткаченка були: експериментальна робота з проблеми трудового виховання учнівської молоді, поєднання продуктивної праці з навчально-пізнавальною та навчально-дослідницькою роботою, педагогічним керівництвом учнівською виробничою бригадою, науковим товариством «Юний дослідник». Н. Калініченко також доводить, що створена І. Ткаченком система професійного становлення вчителя була гуманною, демократичною і сприяла формуванню вчителя-майстра.

Досить цікавою є публікація старшого викладача КДПУ ім. В. Винниченка М. Доннік «Трудова соціалізація вихованців соціального гуртожитку крізь педагогічну спадщину І. Г. Ткаченка» (2014) [165]. У статті, зокрема, наголошується на актуальності та спадкоємності педагогічних ідей

І. Ткаченка для соціальних педагогів: безпосереднє залучення вихованців до трудової діяльності та педагогічно правильна організація праці. Крім того, особливого значення, на думку автора, набуває суспільно корисна та продуктивна праця зі створення матеріальних цінностей для суспільства та залучення до волонтерської (благодійницької) діяльності.

Вивчаючи доробок сучасних дослідників, доходимо висновку, що вони продовжують зосереджувати увагу переважно на вивченні досвіду І. Ткаченка у вирішенні проблем, пов'язаних з ефективною організацією трудової підготовки школярів та управління загальноосвітнім навчальним закладом. Однак з'являються і стрімко поширюються нові підходи до досліджень, насамперед, у контексті компаративістики. Так, останнім часом з'являються публікації порівняльного спрямування: В. Сухомлинський та І. Ткаченко, І. Ткаченко та О. Хмура, що сприяє якісному розширенню тематики наукових розвідок.

5.2. Інноваційна технологія навчання О. Хмури

Відомою постаттю на освітянській ниві був один із сподвижників центрального регіону України, кіровоградський педагог-новатор, заслужений вчитель Української РСР, кандидат педагогічних наук, доцент, який у 60-х роках ХХ століття започаткував, науково обґрунтував і впровадив лекційно-практичну систему навчання математики – Олександр Олексійович Хмура (1923–1970).

Аналіз джерельної бази з проблеми дозволяє стверджувати про здійснення рядом авторів історико-педагогічних розвідок, у яких проаналізована науково-педагогічна діяльність О. Хмури. Це, насамперед, статті в періодичних виданнях радянського періоду (Б. Раковер (1962) [498], М. Саух (1962) [540], Л. Терлецький (1962) [643], Л. Фока (1962) [720]). Роботи цих авторів, в основному, присвячені науковій полеміці щодо ефективності нової форми організації навчального процесу, започаткованої

О. Хмурую. Інтерес до вивчення творчої діяльності О. Хмури посилюється на сучасному етапі (Р. Кушова (1998) [457], Б. Хижняк (2003; 2003) [726; 727], Т. Гришина (2004) [422], В. Корецька (2004; 2004; 2011) [281; 282; 283 та ін.], А. Іванко (2014) [200], О. Філоненко (2015; 2016) [677; 678] тощо). У роботах сучасних дослідників (дисертаціях, узагальнюючих працях, статтях) розкривається вагомість внеску О. Хмури в розробку лекційно-практичної системи навчання.

Але перш ніж перейти до аналізу праць, коротко подамо відомості про життєвий та творчий шлях О. Хмури. Після закінчення школи, він вступає на фізико-математичний факультет Одеського університету (1940–1941 рр.). Складні й суперечливі роки випали на долю студента. З 1941 р. О. Хмура стає пілотом-винищувачем. Після демобілізації продовжив навчання в рідному місті, на фізико-математичному факультеті Кіровоградського державного педінституту, після закінчення якого йому було присвоєно кваліфікацію вчитель математики та фізики.

З 1948 р. починається його педагогічна діяльність: спочатку учитель математики, згодом – завуч у школах м. Кіровограда № 5 і № 18. З 1954 р. – завідувач кабінетом математики і фізики Кіровоградського обласного інституту удосконалення вчителів, від 1959 р. – заступник директора інституту. У цей період О. Хмура стає кореспондентом Науково-дослідного інституту педагогіки Української РСР, здійснює ґрунтовні наукові дослідження, проводить змістовну методичну роботу щодо підвищення кваліфікації вчителів. У 1964 р. його призначають директором Кіровоградського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів й одночасно він продовжує педагогічну діяльність у середніх школах міста № 6 і № 24 [726, с. 5].

Не залишаючи роботу вчителя в середніх школах, О. Хмура одночасно здійснює науковий експеримент. Глибоко аналізуючи закономірності педагогічного процесу та стан викладання математики в старших класах загальноосвітньої школи, зокрема, причини відставання значної кількості

учнів, педагог-новатор спрямовує свою діяльність на пошук ефективних інноваційних технологій навчання. О. Хмура створює творчу групу, до якої увійшли визнані майстри педагогічної справи – кращі вчителі математики регіону. Саме ця група організувала формувальний педагогічний експеримент, яким було охоплено сотні старшокласників зі шкіл міста й області.

«...Мене захоплювала висока працездатність Олександра Олексійовича, його постійна зосередженість у роботі, і я по-доброму заздрив колезі», – писав про педагога його колега завідувач кабінету педагогіки Кіровоградського обласного інституту удосконалення вчителів Л. Терлецький [634].

Узагальнення результатів експериментальної роботи послужили основою розробленої О. Хмурою концепції багатоступеневого підходу до викладання математики в старших класах загальноосвітньої школи, суть якого полягала в диференційованій роботі з учнями при вивченні математики. Нова технологія навчання сприяла залученню кожного учня до посильної участі в педагогічному процесі. В результаті не було жодного учня, який би не здобував хоча б мінімуму передбачених навчальною програмою знань, умінь і навичок. Водночас ця технологія навчання створювала можливості для інших учнів повною мірою реалізувати свої здібності, творчо ставитися до здобуття знань, займати активну позицію в навчально-виховному процесі.

Суть цієї форм організації навчального процесу полягала в тому, що окремі етапи комбінованого уроку розподілено на самостійні уроки й розроблено такі форми, методи та прийоми їх проведення, які активізували навчальний процес і забезпечували свідомі та міцні знання всіх учнів без затрати додаткового часу, – пише В. Корецька [282, с. 78].

У теоретичному обґрунтуванні та практичному застосуванні лекційно-практичної форми навчання було зроблено спробу вдосконалити панівний на той час пояснювально-ілюстративний метод навчання математики; показати, що застосування в старших класах комбінованих уроків, які приводять до роздрібненості навчального матеріалу, не завжди ефективно. У цей час особливо гостро постала проблема інтенсифікації навчання на уроці,

раціонального використання навчального часу та наукової організації пізнавальної діяльності учнів як на уроках, так і при виконанні домашніх завдань, удосконалення структури різних типів уроків, системи обліку й оцінювання знань, умінь і навичок старшокласників.

Так були закладені підвалини лекційно-практичної системи навчання старшокласників, яка отримала широке визнання в школах області та за її межами. Користуючись цією системою, вчителі домагалися високих успіхів у здійсненні освітніх, виховних завдань і розвитку особистості.

Зазначимо, що спочатку лекційно-практична система навчання розроблялася для вдосконалення проведення уроків з математики в старших класах, сьогодні вона успішно використовується в старших класах при вивченні математики, фізики, хімії, біології, предметів гуманітарного циклу. Компоненти системи в дещо видозміненому вигляді виправдовують себе й для проведення уроків у середніх класах.

Творча діяльність О. Хмури надала чималу допомогу вчителям і не тільки Кіровоградщини. Практично він створив власну наукову школу математиків-ентузіастів та експериментаторів, до яких згодом приєдналися вчителі з інших областей України, а також Білорусії, Росії, Молдавії, Литви, Естонії. Інноваційна технологія навчання педагога-новатора внесла вагомий внесок у розвиток педагогічної науки та в удосконалення навчально-виховного процесу школи. Результати творчого пошуку на теренах краю, прийняття оригінальних, нестандартних рішень для розв'язання різноманітних педагогічних проблем, ініціатив і нововведень стали перспективними у контексті еволюції освіти й позитивно вплинули на її розвиток.

У березні 1963 р. в Кіровограді відбулося виїзне засідання відділу математики Науково-дослідного інституту педагогіки України, на якому було схвалено досвід роботи вчителів області за лекційно-практичною системою навчання. Згодом Міністерством освіти УРСР, Науково-дослідним інститутом педагогіки видано тематично-поурочні плани з математики для учнів 9–11 класів середньої школи та інші посібники на допомогу школі.

Автор експерименту О. Хмура 1965 р. успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук, був першим в Україні директором інституту вдосконалення вчителів – науковцем із ученим ступенем.

Звичайно, з виникненням нової форми організації навчального процесу знайшлися серед педагогів прихильники експерименту й противники. У педагогічній пресі того часу почали з'являтися статті, у яких активно обговорювалися питання лекційно-практичної системи навчання. Зокрема, в журналі «Радянська школа» (№ 5, 1962 р.) викладач математики Запорізького педагогічного інституту Л. Фока наводить свої думки щодо нової форми організації навчального процесу: «...Ми вважаємо, що запропоновані Хмурою етапи вивчення кожної теми шкільної програми, безумовно, сприяють вихованню в учнів навичок працювати самостійно, систематично, виявляти при опануванні знань творчу ініціативу. Така система роботи готує школярів до практичної діяльності, а також до навчання у вищій школі» [720, с. 81].

Учитель Кишинівської середньої школи № 34 Б. Раковер у публікації «Нас зацікавив досвід кіровоградських вчителів» (1962) [498] доходить висновку: «...Багаторічна практика дає нам підстави стверджувати: Хмура цілком правильно вказує на основний недолік загальноприйнятої форми уроку – обов'язкове щоденне опитування школярів призводить до того, що вчитель значно більше часу витрачає на перевірку знань, ніж на безпосереднє вивчення нового матеріалу, на практичні вправи, ознайомлення учнів з оригінальними способами розв'язування задач і прикладів, бесіди на математичні теми та інші види робіт» [513, с. 83].

М. Саух – інспектор шкіл Ємельчинського району Житомирської області – у статті «Чи потрібні такі нововведення?» (1962) [540] наголошує на актуальності порушених О. Хмурою питань: «...Цілком слушним є зауваження О. Хмури про те, що комбінований урок, на якому 25–30 хв. йде на опитування, зумовлює поверхове вивчення матеріалу, формальне закріплення його, а також перевантаження учнів домашніми

завданнями» [540, с. 58]. При цьому автор зауважує, що такі уроки не можна вважати типовими. Досвідчені вчителі організують роботу на уроці так, що майже весь час відводять на вивчення нового матеріалу, застосовуючи при цьому найрізноманітніші форми і методи, вони встигають здійснювати і контроль за знаннями учнів. «Тому нам здається, – пише М. Саух, – що критика, з якою виступив О. Хмура проти наявних форм і методів навчання, більше стосується роботи малопідготовлених або несумлінних педагогів» [540, с. 58].

Зі свого боку завідувач кабінетом педагогіки Кіровоградського обласного інституту удосконалення кваліфікації вчителів Л. Терлецький у публікації «Такі нововведення потрібні» (1962) [634] зауважує: «...Дехто може висловити заперечення проти такої спеціалізації уроків. Але ми вважаємо, що в старших класах недоцільно і навіть неможливо запровадити об'єднаний урок через великий обсяг та складність програмного матеріалу. Може виникнути сумнів, чи не порушуються при лекційно-практичній формі дидактичні вимоги до організаційного процесу навчання?» [634, с. 69]. Л. Терлецький, щоб переконати педагогів у безпідставності подібних побоювань, запропонував більш детально розглянути окремі елементи згаданої форми:

– введення перед початком вивчення кожної нової теми спеціальних підготовчих уроків допоможе вчителю усунути прогалини в знаннях учнів. Водночас ці уроки стають відправним пунктом для набуття нових знань. Підготовчий урок створює умови для свідомого засвоєння шкільної програми і певною мірою розв'язує проблему доступності її для всіх учнів. Позитивною стороною підготовчого уроку є й те, що сама наявність його постійно нагадує вчителю про необхідність підготовки учнів до глибокого опанування нових знань через встановлення зв'язків із набутими раніше та відтворення в пам'яті попереднього матеріалу;

– мають свої позитивні риси і наступні етапи лекційно-практичної системи навчання – уроки з вивчення нового матеріалу, практичні заняття,

урок-семінар. Звільнений від необхідності відводити значну частину часу на спеціальне опитування та пригадування відповідних теоретичних положень, учитель має змогу забезпечити ґрунтовний виклад нової теми, ефективніше провести закріплення, приділити більше уваги практичному закріпленню набутих знань;

– цінним компонентом розробленої О. Хмурою лекційно-практичної системи навчання є семінар. На таких заняттях не слід обмежуватися узагальненням, систематизацією набутих знань, а спрямовувати їх на виховання в учнів творчого підходу до науки, інтересу до знань;

– остаточно перевірка знань, умінь і практичних навичок здійснюється під час заліку з вивченої теми. Тут педагог має можливість, на відміну від старих форм контролю, перевірити знання учнів з усієї теми в цілому і не уривками, а в системі [634, с. 69–70].

Про О. Хмуру як вчителя і науковця йдеться мова у книзі «В степах Кіровоградських» (1967) [108, с. 96]. Про доцільність інноваційної технології навчання свідчать численні публікації О. Хмури у наукових виданнях тодішнього Радянського Союзу та за кордоном. Її позитивно оцінювали відомі вчені В. Чепелев, Т. Нестеренко, І. Тесленко, С. Завало, В. Коба, міністр освіти Української РСР А. Бондар та ін. Ім'я О. Хмури та його технологія різнорівневої диференціації включено до нарисів історії педагогічної Думки народів СРСР [437, с. 69] та посібника із загальної педагогіки для вищих навчальних закладів [782, с. 84].

Сутність лекційно-практичної форми навчання і досвіду вчителів Кіровоградщини чітко сформульовані в словнику «Професійна освіта» (2000), укладачами якого є відомі вчені С. Гончаренко, І. Зязюн, Н. Ничкало, О. Дубинчук, В. Зайчук та ін., де зібрано понад 1300 понять із філософії освіти [493, с. 168].

На системне осмислення різнобічного доробку та життєдіяльності О. Хмури претендує серія змістовних розвідок В. Корецької [281; 282; 283 та ін.]. Так, важливим кроком до всебічного осмислення спадщини педагога

стало її дисертаційне дослідження «Розвиток лекційно-практичної системи навчання в середніх загальноосвітніх навчальних закладах» (2011) [283]. По суті її дослідження є першим комплексним науковим аналізом творчої спадщини О. Хмури. В роботі виявлено й охарактеризовано лекційно-практичну систему як інноваційну форму організації навчання у доробку вітчизняних педагогів середини ХХ ст., що дало змогу автору прийти до висновку, що в кінці 50-х рр. минулого століття розпочалася активна дослідно-експериментальна робота з удосконалення процесу навчання, одним із напрямків якої була лекційно-практична система, розроблена і впроваджена в навчальний процес педагогом-новатором О. Хмурою і його послідовниками.

У дослідженні В. Корецька, визначаючи проблеми становлення та розвитку лекційно-практичної системи навчання надзвичайно актуальними, переконливо доводить, що представники «Кіровоградського педагогічного досвіду» заклали їх теоретичні засади у вигляді чіткої типології уроків із визначеною дидактичною метою, обґрунтуванням принципів її формування, використанням методів навчання, оновленням ролі й місця вчителя та учнів.

У роботі також проаналізовано типологію уроків та методи навчання на різних етапах розвитку досліджуваної системи. В результаті дослідження особливостей структури уроків за лекційно-практичною системою навчання О. Хмури та його послідовників дисертантка робить висновок, що розвиток лекційно-практичної системи навчання середини ХХ ст. – до сьогодення був спрямований на вдосконалення змісту, форм і методів організації навчального процесу на уроці, підвищення рівня якісної підготовки випускників, безперервну самоосвіту вчителів, забезпечення їхньої самореалізації, професійної майстерності, підвищення загальноосвітнього і методичного рівнів.

Помітний внесок у вивчення і популяризацію постаті О. Хмури належить методисту Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського Т. Гришиній. Високо оцінюючи

внесок О. Хмури у становлення і розвиток освіти на Кіровоградщині, дослідницею було підготовлено навчально-методичний посібник «Олександр Хмура: повернення в сучасність» (2004) [422], де зібрано публікації науковців, учителів-практиків, у яких проаналізовано доробок О. Хмури у вигляді теоретичних новацій та практичного узагальнення прогресивних ідей, що дає змогу говорити про оформлення цілісної авторської технології особистісно-діяльнісного спрямування. Наукової цінності виданню додає те, що автори, розкриваючи теоретичні та практичні аспекти функціонування лекційно-практичної системні навчання в діяльності вчителя, чітко окреслили шляхи подальшого розвитку авторської технології О. Хмури в сучасних умовах [422, с. 7].

Внесок О. Хмури у розвиток лекційно-практичної системи навчання відзначає Б. Хижняк у публікаціях «Невичерна криниця педагогічного досвіду» (2003) [726], «О. О. Хмура – фундатор лекційно-практичної системи навчання» (2003) [727]. Так, у свої статтях автор висвітлює життєвий шлях відомого педагога-новатора Кіровоградщини, розкриває суть розробленої ним лекційно-практичної системи навчання і можливості впровадження її в сучасну школу, зацентровує увагу на тому, що лекційно-практична система навчання була новою формою організації навчального процесу, яка сприяла успішному засвоєнню навчального матеріалу. Б. Хижняк також доводить вагомість внеску О. Хмури в розробці лекційно-практичної технології навчання «його наукові праці та пошуки були націлені на стратегічні орієнтири освіти ХХІ століття та слугують зразком вирішення дослідницьких завдань, у них закладені орієнтації на розвиток особистості учня, формування людини майбутнього, що сьогодні є особливо актуальним» [727, с. 224].

У публікації «Лекційно-практична система – технологічна база для запровадження нових підходів до навчання» (1998) [457] Р. Кущова та Т. Гришина, проводячи паралелі між лекційно-практичною системою О. Хмури та педагогічними реаліями сьогодення, роблять висновок про те, що лекційно-практична система навчання, розроблена О. Хмурою, не втратила

своєї методичної цінності в сучасних умовах і стала вирішальним етапом у зародженні рівневої диференціації навчання. В основі лекційно-практичної системи лежить багатоступінчастий підхід до викладання математики та гуманна вчительська позиція – висуваючи досить високі вимоги до більш підготовлених учнів, забезпечувати їх максимальний інтелектуальний розвиток і в той же час створювати умови для розвитку й успішного оволодіння знаннями тих учнів, які не мають природних задатків до вивчення предмета. «Лекційно-практична система, – зауважують автори, – відкриває вчителю шлях вияву творчості та ініціативи в пошуках нових, більш ефективних прийомів роботи. Викладання за цією системою дозволяє вчителю цілеспрямованіше й ефективніше поєднувати навчання і виховання, розвивати індивідуальні здібності вихованців» [457, с. 15].

У статті також висвітлено досвід педагогів, які успішно запроваджують лекційно-практичну систему навчання: В. Донець (навчально-науковий комплекс м. Кіровоград), Т. Васіна (школа № 34 м. Кіровоград), заслужений вчитель України С. Логачевська (Балахівська школа Петрівського району Кіровоградської області) [457, с. 16].

У статті «Лекційно-практична система навчання: історія і сьогодення» (2004) [282] В. Корецька зосередила увагу на основних положеннях лекційно-практичної системи навчання О. Хмури, яка передбачає такі типи уроків:

– підготовчий урок – підготовка учнів до сприйняття нового матеріалу, вироблення практичних навичок і вмінь із теми, що вивчається. На таких уроках створюється міцна логічна база для вивчення нового матеріалу;

– урок засвоєння нових знань, умінь і навичок (урок-лекція) – організація сприйняття, осмислення і засвоєння навчального матеріалу;

– урок практичної і самостійної роботи, або урок тренувальних вправ – закріплення засвоєного матеріалу, оволодіння навичками його застосування на практиці. Такі уроки проводять безпосередньо після уроків вивчення нового матеріалу;

– урок-семінар – узагальнення, систематизації закріплення знань, умінь і навичок, розвиток творчих здібностей учнів. На уроках такого типу вчитель прагне націлити думку учнів на встановлення логічних зв'язків між окремими питаннями, допомогти їм систематизувати свої знання. Посилюється вимога до теоретичної підготовки учнів;

– урок-залік – підсумковий контроль системи знань, умінь і навичок учнів, набутих у процесі вивчення теми, аналіз якості знань учнів [282, с. 79].

Цінним є те, що дослідниця, розкриваючи суть розробленої педагогом-новатором лекційно-практичної системи навчання, окреслила шляхи впровадження її в сучасній школі.

Педагогічна спадщина О. Хмури досліджувалася в роботах А. Іванка. У статті «Співпраця І. Г. Ткаченка з О. О. Хмурою в процесі розробки лекційно-практичної системи навчання» (2014) [200] автор розкрив унесок педагога у розвиток лекційно-практичної системи навчання та підкреслив актуальність його ідей для сучасної школи. А. Іванко акцентує увагу на вагомій участі І. Ткаченка в експерименті, який здійснював О. Хмура. Розкриває інноваційні підходи до апробації лекційно-практичної системи навчання в Богданівській середній школі, де починаючи з 1961/1962 навчального року було запроваджено лекційно-практичну систему навчання, яка реалізовувалась упродовж 10 років. Відзначає майстерне введення в Богданівській школі елементів цієї форми навчання спочатку до природничих наук, потім – виробничого навчання і на заключному етапі – для гуманітарних наук. А. Іванко доводить, що лекційно-практична система навчання «дає змогу максимально наблизити викладання предмета до рівня пізнавальних можливостей кожного учня та забезпечити процес індивідуалізації навчання» [200, с. 106].

Отже, дослідники аналізують головні здобутки педагога-новатора О. Хмури у розробку цілісної авторської технології особистісно-діяльнісного спрямування, дають їй об'єктивну, якісно нову характеристику з позиції сучасності.

5.3. Педагогіка співробітництва А. Резніка

Заслуговує на увагу досвід роботи Арона Борисовича Резніка (1919–1995) – талановитого освітянина, кандидата педагогічних наук, який з 1963 по 1979 рік очолював Гайворонську середню школу № 5 Кіровоградської області. Він належить до когорти педагогів, які започаткували в області систему вивчення і реалізацію ідей видатного педагога В. Сухомлинського. Створена ним оригінальна творча лабораторія стала відомою за межами області, а також у республіках колишнього СРСР. У 70-ті рр. ХХ ст. досвід шкільного колективу був представлений на обласних, республіканських виставках, на III та IV Всесоюзних педагогічних читаннях, на 2-х – Всесоюзних, 8 – республіканських та 16 – обласних конференціях, висвітлювався в методичних рекомендаціях Кіровоградського обласного інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, у книгах, численних брошурах, у союзній та республіканській пресі [374, с. 19]. Творчий доробок А. Резніка надзвичайно вагомий: 6 книг, близько 300 статей. У своїх творах він сформулював низку цінних ідей, які за своїм змістом і характером відповідають не тільки 70-м рр. минулого століття, а й педагогічним потребам сьогодення.

Педагогічну спадщину А. Резніка висвітлено та проаналізовано у роботах сучасних учених, освітніх та громадських діячів, провідних педагогів та методистів регіону. Окремі аспекти педагогічної спадщини педагога-новатора висвітлено у працях А. Постельняк (1999) [477], О. Чабан (1999) [740], К. Дзярчук (1999; 2004) [146; 145], В. Поліщук (2001; 2004) [466; 468], Г. Перебийніса (2003) [239], Н. Калініченко (2003; 2004; 2004) [239; 225; 235 та ін.], І. Мудрого (2011) [374], О. Філоненко (2015) [662; 663; 668] та ін. Зазначимо, що праці дослідників є близькими за проблематикою. У педагогічній діяльності А. Резніка викликають інтерес і піддаються аналізу проблеми розвитку пізнавальної активності учнів, диференціація навчального процесу, розвиток самоосвітньої роботи вчителів і учнів, особистісно-

орієнтоване навчання і виховання, досвід управлінської діяльності педагога-новатора, внесок А. Резніка у творчу реалізацію педагогічних ідей В. Сухомлинського.

Чільне місце в осмисленні й впровадженні у практику педагогічного досвіду А. Резніка посідає Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського. Так, у кабінеті школознавства інституту зберігаються матеріали, які розкривають досвід наукової й управлінської діяльності А. Резніка: кілька тематичних папок, книги і добірки статей; тексти доповідей і виступів, методичні рекомендації, підготовлені на замовлення кабінетів школознавства та виховної роботи обласного інституту удосконалення вчителів, копія неопублікованої книги «Творчий потенціал шкільного життя». Цими матеріалами, які з роками не втрачають своєї актуальності, і нині мають змогу користуватися слухачі курсів, учасники обласних семінарів [477, с. 7].

Оскільки спеціальних розвідок про А. Резніка є мало, тому звертаємося до джерельної бази, що складається з наукових праць і публікацій педагога – «Совместная деятельность педагогического коллектива и комсомольской организации по формированию у старшеклассников готовности к самообразованию» (1977) [506], «Самоосвіта учнів у школі» (1979) [507], «Гражданское становление школьников» (1985) [504] та ін.

Аналіз праць А. Резніка засвідчує, що пріоритетним у вихованні педагог уважав формування творчої особистості, свідомого громадянина-патріота. Першочерговою умовою формування рис громадянина, на його думку, є організація емоційно насиченого, діяльного (з трудовою основою) життя школи, розвиток громадянської активності кожного індивіда в контексті життя шкільного колективу.

У зв'язку з цим як директор школи та як учитель історії та суспільствознавства А. Резнік прагнув того, щоб уроки та позакласні виховні заходи Гайворонської середньої школи № 5 були спрямовані насамперед на

формування активної громадянської позиції школярів, розвиток їхньої самостійності, ініціативи, творчості.

Цьому сприяв і багатий арсенал ефективних форм і методів навчально-виховної роботи в школі: збори, диспути, конференції, бесіди за «круглим столом», вечори, зустрічі, соціологічні дослідження, творчі проблемні завдання, самостійні творчі роботи тощо.

Особливу роль відігравали в житті колективу учнівські збори, які нерідко задавали тон і темп активного шкільного життя, давали старт новим цікавим справам і починанням. Збори присвячувались обговоренню важливих проблем: «Головна справа твоя», «Твоя активна життєва позиція», «Виховуй себе», «Ти і хвилина», «Кожному – справа, від кожного – відповідальність», «Праця у твоєму житті і ти у праці», «Твоє громадянське обличчя» та ін.

Арон Борисович уважав, що питання, які виносяться на обговорення, повинні бути цікавими для учнів, нестандартними, оригінальними. «Нестандартне формулювання питання, що містить: стержневу ідею, – підкреслював він, – викликає інтерес зборів, який необхідно закріпити і розвинути в ході підготовки до них» [507, с. 39].

А. Резнік наголошував, що кожний урок суспільствознавства повинен ставати сходинкою у вихованні особистості. У книзі «Громадянське становлення школярів» він писав: «Готуючись до нового навчального року, до зустрічі з учнями, ... я думаю про те, що зробити щоб кожний урок суспільствознавства допомагав досягненню і зміцненню громадянських почуттів, формував моральні якості..., сприяв усвідомленню свого місця в житті» [504, с. 6].

Педагог-новатор умів творчо реалізувати задум уроку, визначити тактичні засоби для основного головного стратегічного завдання – зробити вивчення суспільствознавства «інструментом громадянського становлення учнів».

На думку А. Резніка, вивчення курсу повинно збагатити життєвий і соціальний досвід школярів, сприяти розумінню актуальних проблем

сучасності, формувати вміння співвідносити форму і зміст явищ, розпізнавати їх глибинну суть. «Ясність і усвідомленість громадянської позиції людини залежить від рівня її політичної культури. Її формування вважаю одним із найважливіших завдань учителя суспільствознавства» [505, с. 336].

Підготовка і проведення кожного позакласного виховного заходу – «Природа і ми», «Економістом бути зобов'язаний», «Коли одягнеш солдатську шинель» та ін. були для учнів справжньою школою громадянського становлення. Нерідко на підготовчому етапі учням необхідно було провести анкетування, соціологічні дослідження, взяти інтерв'ю, зустрітися з представниками владних структур, господарниками, економістами, організувати творчі зустрічі, тематичні виставки, підготувати виступ тощо.

Так, при підготовці вечора, присвяченого проблемі вибору професії, старшокласники отримали завдання такого змісту: «Взяти інтерв'ю у людини, яку ти поважаєш як професіонала, поставивши їй запитання, які хвилюють: Що в професії найбільше захоплює? Що в професії негативного? Чи вимагає професія постійного вдосконалення майстерності, навчання? Який шлях до оволодіння професією? Яких якостей вимагає ця професія від людини?».

Аналіз матеріалів інтерв'ю був майстерно використаний у проведенні вечора, став предметом обговорення на уроках суспільствознавства, в роботі з батьками [374, с. 134].

А. Резнік прагнув увести кожного свого вихованця в цей світ не байдужим спостерігачем, а «активною діючою особою, яка має свою позицію, свою точку зору, свою зацікавленість у тому, що відбувається в світі» [505, с. 320]. А тому при проведенні виховних заходів основна увага зосереджувалась на формуванні й утвердженні власної позиції, усвідомленої відповіді на питання: Як ти ставишся до цього факта (події, інформації, думки)? Чи згоден з такою точкою зору? Яка твоя думка? Як можеш її обґрунтувати?

Постійна увага приділялась навчанню культури спілкування, ведення діалогу, дискусії. Однією з улюблених форм роботи у Арона Борисовича був диспут. «Специфіка диспуту як форми роботи насамперед у тому, – підкреслював А. Резнік, – що він створює проблемну ситуацію, спонукаючи кожного усвідомити своє ставлення до питання великої світоглядної чи моральної значущості». «Необхідно вчити і культурі ведення диспуту, і – ширше – культурі спілкування. Учні повинні знати, що таке диспут, у чому його особливості, як він буде проходити, як до нього готуватись тощо» [505, с. 348–349].

На етапі підготовки до диспуту на спеціальному стенді розміщувалася «Інформація до роздумів»: оголошення про тему і час проведення диспуту; питання для обговорення; протилежні погляди; спеціальні рубрики: «Хочу запитати», «Підтримую», «Прошу слова», «Не згоден», «Пропоную».

Педагог завжди радів зрілості суджень своїх учнів: «Немає вищої радості для мене, коли на запитання “Що дало тобі вивчення суспільствознавства?” учні відповідають: “Я почав розуміти ту велику відповідальність за майбутнє, яке і мені завтра належить будувати”». «Є час, коли людина дорослішає не по днях, а по годинах. Так було при вивченні суспільствознавства» [505, с. 362].

Своєрідним звітом випускників про набуті знання і вміння творчо використовувати їх була підсумкова міжпредметна конференція, яка традиційно проводилась у день останнього шкільного дзвінка.

Важливою в історіографії нашої теми є колективна праця «А. Б. Резнік – вчений, талановитий педагог-новатор» (2011) за редакцією І. Мудрого та ін. [374], де автори через призму власних спогадів, життєвих ситуацій дають змогу позитивно оцінити здобутки педагога-новатора. У книзі представлені ґрунтовний аналіз та об’єктивна оцінка діяльності А. Резніка та його педагогічного колективу в цілому.

У передмові до праці Н. Калініченко зазначає, що А. Резнік створив модель школи з гуманними гармонійними стосунками, яка відома в сучасній

педагогіці як «школа творчості», в основі діяльності якої лежить педагогіка співробітництва [374, с. 5].

Н. Калініченко зазначає про вагомий внесок у справі навчання і виховання підростаючого покоління А. Рєзніка, акцентуючи на таких основних ідеях:

– педагогіка співробітництва – загальний і визначальний принцип педагогічного процесу, побудованого на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, на діалозі, співтворчості, спеціально сконструйованому комфортному навчальному середовищі;

– домінантою навчально-виховного процесу стало педагогічне кредо школи: «Домагайтеся, щоб діти ваші з усією очевидністю зрозуміли, відчули, побачили незрозуміле, щоб перед ними постало питання». Свою допитливість молодші школярі задовольняли у клубі «Чомучки», де заняття проводили учні основної школи. Вони мали також свій постійний клуб «Хочу все знати», де заняття проходили з участю старшокласників. А старшокласники теж мали простір для роботи думки, живого мислення. Вони готували і проводили диспути, теоретичні конференції, допомагали вчителям в організації предметних тижнів і шкільних олімпіад. Навчально-виховний процес досягає високої ефективності при гармонійній взаємодії всіх його учасників: педагогів, учнів, батьків, громади, колишніх випускників школи, науковців, митців та кращих представників виробничих колективів;

– директор творчо і наполегливо працював над створенням колективу педагогів-одномумців, спроможного успішно розв'язувати найскладніші проблеми шкільного життя. Він змістовно й аргументовано розкривав актуальні питання педагогічної, психологічної наук на педагогічних радах, семінарах, методичних об'єднаннях. Виступав з лекціями перед учителями, учнями, батьками, жителями міста, підтримував пошуки молодих учителів, надавав перевагу порадам, настановам, консультаціям в індивідуальних бесідах. Кожен учитель мав свій індивідуальний стиль, творчу лабораторію, предмет захоплення. Постійне збагачення духовного світу вчителів впливало

на зростання інтелектуального і морального рівня шкільного колективу, формування культури навчального середовища;

– розробка теорії і методики самоосвіти учнів, насамперед старшокласників, і вчителів. Уміння вчитися – самонавчання, самоорганізація, самоствердження, самопрезентація зайняли вагоме місце у формуванні успішної особистості випускника. Н. Калініченко наголошує, що Арон Борисович у низці праць із питань методики самоосвіти дав чіткі відповіді на питання, які стоять перед нинішнім поколінням учителів: як зробити навчання і учіння цілісним, результативним і творчим процесом. Талановитий дослідник використовував у роботі з учнями наукові проекти, пошукові експедиції, формував культуру діалогу і дискусії, вчив аргументувати, аналізувати, зіставляти, систематизувати та узагальнювати, а отже розвиватися і самостверджуватися;

– органічною складовою розвитку школярів у педагогічній системі А. Резніка було громадянське виховання. Він мистецьки виховував у своїх учнів почуття любові до Батьківщини, високу ідейність, громадянськість, ставлення до людей, до рідних; усвідомлення свободи і відповідальності, сповідування загальнолюдських цінностей.

У книзі стверджується, що А. Резнік – один з найуспішніших сучасників і послідовників педагога-гуманіста В. Сухомлинського.

Про його потужній інтелект і енциклопедичні знання, мистецтво публічного виступу з посиланням на педагогічні ідеї та праці В. Сухомлинського свідчать як архівні матеріали, так і спогади рідних, друзів, колег, у яких повсякчас акцентується увага, що Арон Борисович був не лише пропагандистом педагогічної спадщини Василя Олександровича, а й неперевершеним майстром їх творчої реалізації в практиці роботи педагогічного колективу.

Звертається увага, що А. Резнік гармонійно поєднував у своїй діяльності наукові дослідження та інноваційно-продуктивну практику. Гайворонська

школа упродовж майже 50 років є опорною в районі та області з кількох актуальних педагогічних проблем:

- вивчення і творчого впровадження досягнень психолого-педагогічної науки, педагогічної спадщини В. Сухомлинського;
- створення ефективної системи розумового виховання, активізації пізнавальної діяльності школярів;
- впровадження інноваційних технологій навчання і виховання; організації самоосвітньої роботи вчителів і учнів;
- розвитку творчих здібностей і обдарувань учнів; виховання активної життєвої позиції громадянина-патріота [374, с. 179].

Творчі знахідки педколективу очолюваної ним школи були самобутніми та інноваційними. «Кожен учитель школи, – відзначають автори книги «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239] Н. Калініченко та Г. Перебийніс, – має своє творче обличчя, предмет захоплення. Разом із тим у всіх учителів спільна мета – розвиток у дітей пізнавальної активності, пізнавальних інтересів, потягу до знань. А у витоках такого захоплення лежить любов до знань, науки, інтелектуальний пошук кожного вчителя. Творчі сили і натхнення він черпає на шляху самоосвіти, доцільно та розумно організованої завдяки турботам керівників школи» [239, с. 73].

«Мені випало велике щастя працювати разом з А. Резніком, – згадує колишня завідувача Гайворонським РМК К. В. Дзярук, – він був вимогливим... . Цінив у колегах професіоналізм, відданість справі, педагогічний хист, а головне – знання» [145, с. 4].

На сьогодні важливим джерелом вивчення педагогічної системи А. Резніка є статейні публікації.

У статті «Ідеї випередили час» (2004) [225] Н. Калініченко звертає увагу на інноваційність підходів А. Резніка до вирішення завдань педагогічного процесу, які сприяли поліпшенню якості навчання і виховання, особливості підготовки учнів до розумової та фізичної праці в школі. Автор відзначає, що джерелом навчання і виховання на заняттях Арона Борисовича було реальне

життя, яке буквально «входило в урок» [225, с. 5]. Н. Калініченко наголошує на прогностичності ідей педагога: «Творчі надбання вченого, педагога-новатора, його ідеї випередили час на півстоліття і залишились у теорії і технологіях – сучасними і актуальними» [225, с. 5].

О. Чабан, вчителька Гайворонської школи № 5, у статті про А. Рєзніка «Він був справжнім генератором педагогічних ідей» (1999) [740] писала: «Ідеї народжувались одна за одною, блискавично. Здавалося, для нього не існувало проблем, що їх не можна вирішити» [740, с. 12]. Автор відзначає, що Арон Борисович завжди був не лише генератором нових ідей і починань, автором нових технологій навчання і виховання, а й умілим організатором утілення їх у життя.

О. Чабан приходить до думки, що за кілька десятиліть «правління» А. Рєзніка Гайворонська міська середня школа № 5 стала «школою Рєзніка» – школою, яка мала власне обличчя: «Арон Борисович зумів згуртувати навколо себе колектив педагогів-одномудців. Якимось тільки йому притаманним чуттям він знаходив у кожному з нас ті якості, які в подальшому розкривав і старанно вирощував». «Пам'ятаю, – пише О. Чабан, – як ми всі старалися провести чи то відкритий урок, чи виховну годину, чи вечір, аби похвалив директор» [740, с. 12].

Як й інші автори О. Чабан звертає увагу, що в школі була створена система навчально-виховної роботи, оригінальний досвід із питань розвитку пізнавальної активності учнів, виховання інтересу до знань, відповідального ставлення до навчання, стимулювання самоосвіти вчителя й учнів: «У школі завжди панували атмосфера і могутнього пошуку, високий інтелектуальний фон, які спонукали вчителів і учнів до постійної самоосвіти, саморозвитку і творчої самореалізації, що забезпечувало високу результативність навчально-виховної роботи» [740, с. 12].

Автор пригадує, що більшість переможців предметних олімпіад були саме з Гайворонської школи № 5. Уроки з бібліографії, школа самоосвіти, конкурси ерудитів, клуби «Хочу все знати» та «Чомучки», предметні тижні,

захист інтересу та формуляру – усе це було започатковано в районі саме в нашій школі, і все це розвивало учнів, виховувало «бійцівські» якості, допомагало після вступу до вузів почуватися вільно і в аудиторіях, і в читальному залі, і серед однолітків. «Внутрішня та зовнішня розкутість (у демократичному значенні слова), багатий словник, навички співжиття в колективі – все це вигідно відрізняло випускників школи», – пише О. Чабан [740, с. 12].

Завідуюча центром координації діяльності методичних кабінетів (центрів) і методичної роботи з педагогічними кадрами Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського А. Постельняк у статті «Він завжди був генератором нових ідей» (1999) [477], як і інші автори, проаналізувала внесок А. Рєзніка в організацію та розвиток самоосвітньої роботи вчителів і учнів, у творчу реалізацію педагогічних ідей В. Сухомлинського, досвід управлінської діяльності педагога-новатора.

Так, А. Постельняк виокремлює форми роботи, які, на думку автора, свідчать про наявність оригінального досвіду роботи Гайворонської школи № 5 із питань розвитку пізнавальної активності учнів, виховання інтересу до знань, стимулювання самоосвіти:

- тематичні політінформації, академічні бої з математики і фізики, засідання клубу цікавих задач;
- бібліотечні уроки і заліки;
- захист читацького формуляра і читацького інтересу, звіт бібліотечного гуртка;
- засідання клубу «Чомучки», усний журнал «Хочу все знати»;
- конкурс ерудитів;
- тематичний вечір «Природа і ми»;
- міжпредметна конференція старшокласників;
- засідання клубу інтернаціональної дружби та ін. [477, с. 7].

А. Постельняк у публікації також розкрила суть творчої управлінської лабораторії А. Рєзніка. Наголосила на унікальності досвіду управлінської діяльності директора. Дослідниця довела, що метою внутрішкільного управління в педагогічній системі А. Рєзніка було створення умов для максимального розвитку особистості учня і вчителя, їх здібностей, талантів, творчого потенціалу.

Автор повсякчас акцентує увагу, що А. Рєзнік був компетентним і досвідченим керівником, умів організувати синхронну діяльність вчительського, учнівського і батьківського колективів, створити атмосферу творчого пошуку. Арон Борисович завжди був генератором нових ідей і умілим організатором втілення їх у життя «широ радів, коли вчителі і учні підтримували його ідеї, розвивали їх і, запропонувавши свій альтернативний варіант реалізації, перетворювали ідеї в практичні справи, які збагачували творчий потенціал школи, окремих учителів» [477, с. 7].

А. Постельняк позиціонує А. Рєзніка як талановитого вченого, який упродовж багатьох років серйозно займався науковими дослідженнями, експериментував, успішно захистив дисертацію, очолював лабораторію з проблем інновацій навчально-виховного процесу і вчительської діяльності в умовах сільського району.

У праці «Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини» (2006) [78] кіровоградські науковці П. Бульдович та В. Кудіна акцентують увагу, що за 17 років директорування А. Рєзніка Гайворонська школа № 5 стала, подібно до «школи Сухомлинського» і якісно вирізнялася серед інших шкіл області. У статті, як і в інших авторів, проаналізовано основні здобутки Гайворонської школи, виділяючи при цьому внесок А. Рєзніка в творчу реалізацію ідей В. Сухомлинського. Також дослідники докладно аналізують змістовну сутність управлінської діяльності А. Рєзніка [78, с. 78].

Традиції, започатковані А. Рєзніком, знайшли своє продовження і в сучасному освітньому середовищі. Зараз навчально-виховний комплекс

«Гайворонська гімназія – загальноосвітня школа I-III ступенів № 5» відома не тільки на теренах району, а й в області, Україні.

Виступаючи на присвяченій 85-річчю від дня народження А. Резніка обласній науково-практичній конференції, нинішній директор школи В. Поліщук зазначила: «Найяскравіша сторінка в історії нашої школи – директор А. Б. Резнік, тому ми особливу увагу приділяємо збереженню його педагогічної спадщини...» [374, с. 183].

Творчі здобутки педагогічного колективу школи представлені у статтях В. Поліщук «А. Б. Резнік і сучасна школа: традиції бережи і примножуй» (2001) [466], «Школа Резніка сьогодні» (2004) [468].

Так, у публікації «Школа Резніка сьогодні» акцентується увага на впровадженні ідей та продовженні традицій педагога-новатора. Відзначаючи вагомий внесок А. Резніка у справі навчання і виховання підростаючого покоління, автор акцентує увагу на основних ідеях педагога-новатора, які творчо впроваджуються в сучасному освітньому середовищі: організація самоосвіти вчителів і учнів, диференціація навчального процесу, вивчення нових освітніх технологій, особистісно орієнтоване навчання і виховання.

У статті, аналізуючи систему роботи педагога з розвитку пізнавальної діяльності учнів у позакласній діяльності, В. Поліщук відзначає тенденції, які прослідковуються у роботі педагогічного колективу в напрямку творчої реалізації досвіду А. Резніка – вдосконалення існуючих форм роботи та формування нових. «Традиційні форми, які склалися у 70-ті рр. минулого століття, – вказує автор, – окрім уже названих – бібліотечні уроки і заліки, предметні олімпіади, фізкультурні свята тощо, поповнюються новими – конкурсами ерудитів, брейн-рингами, змаганнями «Розумники і розумниці», клубом «Зустріч», англійським клубом тощо» [468, с. 5].

Отже, побіжний огляд незначної частини наукових студій сучасних науковців засвідчив зацікавленість ними вивчення педагогічних ідей А. Резніка, що дає можливість дослідникам переконатися у прогностичності думок педагога та спонукає науковців до глибшого вивчення педагогічної

спадщини постатей, які зробили вагомий внесок у розвитку освітніх процесів у регіоні. Однак, ще відсутнє комплексне і ґрунтовне дослідження педагогічних поглядів А. Резніка, які не втратили своєї актуальності для сучасної школи.

5.4. Дидактично-виховні ідеї М. Кодака

Педагогічна громадськість області заслужено відносить послідовника Василя Олександровича Сухомлинського Миколу Івановича Кодака (1929–1994) до плеяди знаних учителів Кіровоградщини. Він був відомий як талановитий учитель, керівник педагогічного колективу Деріївської середньої школи (1961–1989) та Павлиської середньої школи ім. В. Сухомлинського (1970–1976) Онуфріївського району Кіровоградської області. Його багатолітню, творчу і плідну працю, активну громадську діяльність неодноразово відзначало Міністерство народної освіти УРСР, обласний відділ народної освіти, обком профспілки працівників освіти і науки.

За творчий підхід до навчально-виховної роботи та досягнуті успіхи М. Кодак був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1966), медалями «За доблесну працю» (1970), «Ветеран праці» (1985), А. С. Макаренка, значками «Відмінник народної освіти УРСР», «Отличник просвещения СССР».

На теперішній час педагогічні ідеї та педагогічна діяльність М. Кодака також мають важливе значення та актуальність для розвитку сучасної школи, що знаходить відображення та високу оцінку в публікаціях сучасних вітчизняних науковців.

У розвідках сучасних дослідників Г. Перебийніса «Школа над Виссю» (1995) [455], Н. Калініченко та Г. Перебийніса «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239], Б. Хижняка «Спадщина чистих джерел відкритої душі» (2005) [732], Н. Калініченко «Микола Кодак – талановитий педагог, наставник молоді: (другої половини ХХ ст.)» (2012) [228],

В. Перевернихати «Деріївська школа у документах, спогадах і фотографіях» (2014) [456], О. Філоненко «Микола Кодак – видатний освітній діяч Кіровоградщини» (2014) [683] та ін. зроблено спробу об'єктивно охарактеризувати весь спектр педагогічного пошуку педагога-новатора, визначити глибину, актуальність та значущість його ідей. Заслуговує схвалення колективна праця «Нам пощастило працювати з ним. Спогади про М. І. Кодака» упорядник Н. Горобець (2007) [387], у якій здійснено аналіз життєвого шляху та педагогічної діяльності М. Кодака, охарактеризовано досвід формування педагогічного і дитячого колективів, висвітлено окремі погляди педагога на проблему виховання та навчання дітей, представлено його активну діяльність на педагогічній ниві як популяризатора спадщини В. Сухомлинського.

Перш ніж перейти до більш детальної характеристики праць присвячених вивченню окремих складових педагогічної системи М. Кодака, відзначимо, що саме у Деріївській середній школі Онуфріївського району Кіровоградської області проявляється педагогічний талант, організаторські здібності управлінця й уміння працювати з колективом М. Кодака. Він все життя був у творчих пошуках, його зусилля завжди були націлені на вдосконалення форм і методів навчання. За керівництва М. Кодака школа набула популярності, утвердився самобутній досвід організації навчально-виховного процесу.

М. Кодак уважав, що «шкільний колектив (учителів і учнів) потрібно безупинно вести вперед. Всі мають бачити мету, до якої йдуть. А мета повинна бути такою, що її можна досягти, лише переборюючи труднощі. Без цього неможливий успішний навчально-виховний процес» [275].

У історико-краєзнавчому виданні В. Боська «Визначні постаті Степової Еллади» (2004) [63] зазначається, що у навчально-виховному процесі М. Кодак особливу увагу приділяє трудовому вихованню школярів. Досвідом та успіхами з питань формування трудових навичок у дітей педагог-практик ділиться у низці педагогічних публікацій, на сторінках книги «Сільська школа

сьогодні» (1976). М. Кодак був ініціатором створення при школі краєзнавчого музею та музею Дніпровської переправи. Про життя школи знято науково-популярний фільм студією документальних фільмів (1968), який було показано і по телебаченню. Як лідера серед освітніх закладів району і області Деріївську середню школу неодноразово заносили на районну та обласну Дошки Пошани [63, с. 136].

М. Кодак брав активну участь у науково-педагогічних конференціях, форумах, його виступи з великим інтересом сприймалися педагогічною спільнотою області.

Деріївська середня школа ні в чому не нагадувал провінційну школу: це була організаційно, структурно і естетично сучасна школа, для якої не були властиві рамки; тут діти і вчителі виходили з ініціативами на район, область і республіку, вирізняючись зрілістю пропонованого і здійсненого; листування червоних слідопитів велося за географією усього колишнього Союзу. Випускники школи поповнювали трудові колективи механізаторів, тваринників, навчалися у технікумах та вищих навчальних закладах.

М. Кодак підтримував дружні та наукові зв'язки з В. Сухомлинським. У післямові до книги «Мудра влада колективу» (1975) Микола Іванович, ділячись спогадами, напише, що Василь Олександрович був людиною запитань. На нарадах, семінарах він часто звертався до слухачів: «Якої ви думки про ранню спеціалізацію? Чи варто давати спеціальність у середній школі?». З приводу цих та інших проблем колеги-директори шкіл з Павлиша та Деріївки мали змогу обмінятися думками при постійних зустрічах.

Закономірністю стало те, що 13 жовтня 1970 р. за наказом облвню № 153-К саме М. Кодак очолив Павлиську середню школу після смерті В. Сухомлинського, де він творчо продовжив складну справу попередника.

Як зазначає Н. Калініченко, період роботи в Павлиші (1970–1976) був для М. Кодака винятково важким, однак плідним і благодатним «Микола Іванович виріс як педагог-новатор, як науковець республіканського і союзного

рівня, його науковий світогляд і педагогічні горизонти розширилися і поглибилися до міжнародних» [239, с. 66–71].

Віддавши Павлівській середній школі шість років напруженої плідної праці (організація навчально-виховного процесу школи, добудова корпусу початкових класів, створення педагогічно-меморіального музею В.Сухомлинського), Микола Іванович у 1976 р. повертається на посаду директора Деріївської школи, яку очолює до виходу на пенсію у 1989 р. Після виходу на пенсію до кінця життя продовжує працювати в цій школі на посаді учителя російської мови та літератури.

У радянський період відомий російський письменник В. Неверов у книзі «Союз труда и красоты: о трудовом, нравственном и эстетическом воспитании в сельской школе» (1979) [407] у своїх міркуваннях щодо творчого розвитку і провадження ідей педагогічної спадщини А. Макаренка, В. Сухомлинського, І. Ткаченка акцентує увагу на «знахідках педагогічного колективу Деріївської школи Онуфріївського району Кіровоградської області» в цьому напрямку [407, с. 121].

Про значення педагогічної творчої діяльності М. Кодака засвідчує й те, що його ставлять в один ряд із видатними педагогами сучасності. Так, у книзі «Школа над Виссю» (1995) [455] заслужений учитель України, науковий співробітник НДІ педагогіки України Г. Перебийніс відніс М. Кодака «... до кола провідних інтелектуальних сил педагогічної України, багатим досвідом талановитих керівників шкіл» [455, с. 36].

У книзі «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239] Н. Калініченко та Г. Перебийніс проаналізували роботу педагогічного колективу, очолюваного М. Кодаком. Автори вказують на добре організовану методична та індивідуальну роботу з педагогами в Деріївській школі: «Педагогічний колектив жив на одному подиху. Працювали над однією, а вже замислювали чергову справу» [239, с. 67]. Дослідники звертають увагу, що у школі, за прикладом Павлівської школи, змістовно проводились заняття психолого-педагогічного семінару, була розроблена система творчих робіт для учнів

2–11 класів та система перевірки знань учнів, метою яких був розвиток мислинневих процесів у дітей.

Не можна обійти увагою працю колишньої учениці М. Кодака, ветерана педагогічної праці, вчителя Деріївської школи В. Перевернихати «Деріївська школа у документах, спогадах і фотографіях» (2014) [456], у якій розповідається про історію становлення й розвитку Деріївської загальноосвітньої школи, про педагогів і учнів цього навчального закладу, відомого на педагогічній ниві Кіровоградщини як школа Миколи Івановича Кодака. У виданні автор доводить, що робота педагогічного колективу, очолюваного М. Кодаком «була плідною й відповідала часові» [456, с. 26].

Найбільш насиченим матеріалом і більш ґрунтовним дослідженням педагогічного доробку М. Кодака є колективна праця «Нам пощастило працювати з ним. Спогади про М. І. Кодака» (2007) упорядник завідувача методичним кабінетом відділу освіти Онуфріївської районної державної адміністрації Н. Горобець [387]. До книги увійшли публікації науковців регіону, колишніх випускників, учителів Деріївської та Павлиської шкіл, написані й опубліковані в різних виданнях. У публікаціях автори (К. Верещак, Г. Вовченко, Н. Калініченко, М. Ковальчук, М. Лукомець, О. Малолітко, В. Неруш, Г. Перебийніс, В. Перевернихата, Б. Хижняк, О. Черньонков, М. Шевченко, О. Ярмаченко та ін.) висвітлюють різні аспекти творчої спадщини педагога: підходи і принципи навчального процесу в сільській школі, напрями створення ефективної системи шкільного навчання в поєднанні з трудовим вихованням дітей, роль керівника в житті колективу, внесок М. Кодака у популяризацію та практичне впровадження ідей В. Сухомлинського. Автори констатують, що до думки, порад М. Кодака прислухався видатний педагог В. Сухомлинський, з яким вони вели активні діалоги та листування на професійні теми. Відзначають, що статті педагога охоче друкували центральні видання «Літературна газета», «Радянська школа», «Народное образование», «Радянська освіта», «Начальная школа», «Кіровоградська правда» та інші (всього близько 300 публікацій).

У книзі Н. Калініченко, Г. Перебийніс, Н. Потарило, Б. Хижняк та ін. аналізують погляди педагога-новатора як організатора системи трудового виховання, доводять, що завдяки зусиллям директора учнівська виробнича бригада, учнівська тваринницька ферма були одними з кращих у регіоні. Учні виступали з низкою трудових починань щодо збереження колгоспного саду, укріпленню берегів Дніпра, чимало випускників школи залишалися працювати у рідному господарстві, а головне – виходили зі школи прекрасними трударями. У школі традиційною була посвята учнів у майбутніх працівників місцевого господарства. Також звертають увагу на створені М. Кодаком (за прикладом А. Макаренка) різновікові трудові загони школярів, які були кращими у районі.

У публікаціях учителів Деріївської та Павлиської шкіл (К. Верещак, Г. Вовченко, М. Лукомця, О. Малолітко, В. Неруш, Н. Патарило, В. Перевернихати, О. Черньонкова, М. Шевченка, О. Ярмаченко та ін) висвітлені питання розвитку творчого потенціалу педагогів за часів керівництва М. Кодака. Автори доводять, що завдяки директору, в педагогічних колективах було створено сприятливий соціально-психологічний мікроклімат, атмосфера творчості та відповідальності.

Досліджуючи творчу спадщину М. Кодака, Н. Калініченко, Г. Перебийніс, Б. Хижняк, М. Шевченко та ін. також зосереджують увагу на копіткій щоденній співпраці сім'ї і школи. У цьому напрямку було змінено організаційну структуру відпрацьовано і доведено до високого рівня навчально-виховні плани: лекції для батьків у школі читалися у відповідності до віку їхніх дітей, поділивши їх на групи; окрему групу складала молоді батьки, діти яких тільки-но повинні були прийти до школи. Автори приходять висновку, що завдячуючи директору, у Деріївці була відпрацьовувалася чітка науково обґрунтована система педагогізації всього населення.

Також у книзі автори підкреслюють, що за часів керівництва М. Кодака у школі багато уваги приділялось позаурочній роботі: працювали різноманітні гуртки, спортивні секції, був прекрасний учнівський і вчительський хор;

плідно велася змістовна краєзнавча робота. Так, за ініціативою і безпосередньою участю Миколи Івановича створено краєзнавчий музей і музей Дніпровської переправи. Були написані сотні листів до ветеранів війни, одержані й проаналізовані їхні відповіді. Проведені десятки зустрічей з героями Дніпровської переправи. Музеї стали відомими, отримали відзнаки від МО України та МО СРСР. Учителі з учнями організовували цікаві туристичні походи по рідному краю, по Україні, за її межами, які збагачували життєвий досвід учнів, сприяли морально-патріотичному вихованню.

У своїх спогадах про М. Кодака Б. Хижняк у статевій публікації «Спадщина чистих джерел відкритої душі» (2005) [732] висвітлює новаторські починання та досягнення педагога на посаді директора Деріївської та Павлиської шкіл. Автор відзначає високий рівень педагогічної майстерності педагога: «на його уроках домінувала творчість, власна методика, яка полягала у нестандартних рішеннях найбільш складних й актуальних педагогічних проблем» [732, с. 12]. На думку Б. Хижняка вчитель-новатор створив на той час прогресивні дидактичні розробки, які давали учням міцні знання і навички.

У статті дослідник також акцентує увагу на проблемі трудового виховання школярів у педагогічному доробку М. Кодака, розкриває внесок педагога у теоретичне і практичне розв'язання цієї важливої проблеми.

Б. Хижняк відмічає творчу співпрацю В. Сухомлинського і М. Кодака та звертає увагу, що В. Сухомлинський проявляв до діяльності М. Кодака великий інтерес. «Вони допомагали один одному, обмінювалися думками, а Микола Іванович часто звертався за порадою до великого вчителя, він знав його праці, мав нагоду читати їх першим, окремі статті рецензував» [732, с. 13]. На підтвердження цього Б. Хижняк розміщує у публікації листи В. Сухомлинського до М. Кодака.

Аналізуючи павлиський період життя і діяльності М. Кодака автор відмічає, що багато зусиль М. Кодаку довелося докласти, аби не зруйнувати надбаня, що роками створював В. Сухомлинський, а головне, що завжди

турбувало Миколу Івановича, «не зганьбити слави видатного педагога, продовжити традиції школи Сухомлинського» [732, с. 13].

Б. Хижняк приходить висновку, що у Павлиші, Микола Іванович зробив все, що міг, аби школа була такою ж відомою, як за життя В. Сухомлинського: Він умів зустрічати поважних гостей, що відвідували Павлиш, показати школу і людей, які у ній працюють, розповісти як ніхто інший, про свого друга Василя Олександровича. На його долю випали перші випробування: проведення в 1973 р. конференції, присвяченій пам'яті В. Сухомлинського. Численні зарубіжні делегації, працівники Академії педагогічних наук переконалися, що школу радості Василя Олександровича не зруйновано, а традиції збережено, творчо удосконалено і вона живе. Автор справедливо відзначає, що «мабуть, лише він, як людина надзвичайно потужної творчої енергії, зумів зберегти й уміло пропагувати спадщину видатного педагога» [732, с. 13].

У публікації звертається увага, що окрім педагогічної і наукової діяльності, М. Кодак багато сил віддав зміцненню навчально-матеріальної бази школи: оновлення і оснащення кабінетів і лабораторій, збереження рекреацій, музею бойової і трудової слави, розширення теплиці, підсадження саду Пам'яті, добудова двоповерхового будинку, в якому розміщувалися молодші класи і кімната казок. Павлиська школа була удвічі більшою, ніж Деріївська (43 педагоги) і 595 учнів. Навчальні кабінети були обладнані всім необхідним для проведення лабораторних та практичних занять, у них було достатня кількість технічних засобів навчання. Через рік М. Кодак уводить у школі виробниче навчання з автосправи (отримали два автомобілі та трактор). Та найбільш відповідальним був для нього відбір матеріалів для створення музею В. Сухомлинського; приведення для експонування меморіальної частини музею, налагодження тісних зв'язків з сім'єю Сухомлинських. Саме тоді дружина Василя Олександровича, Ганна Іванівна передала у фонд музею сімейну бібліотеку, особисті речі, рукописи. Школою було виділено музею

додаткові приміщення для експонатів і передана квартира, де 22 роки жила сім'я Сухомлинських [732, с. 13].

Б. Хижняк також наголошує, що у школі збереглися і примножувалися ті форми роботи, які стали ще за життя Василя Олександровича традиційними. Як і раніше в школі великого значення надавали праці учнів, зв'язкам школи і громадськості з громадянського виховання дітей, педагогізації населення через батьківські лекторії, університет педагогічних знань, школу молодшої матері. У школі продовжував роботу психологічний семінар, виходив рукописний журнал «Педагогічна думка». Подальшого розвитку набули шкільні традиційні свята: першого і останнього дзвінка, першого хліба, книги, лісу, осінніх квітів, останнього дзвінка, Дня матері та ін.

Саме за ініціативи М. Кодака, підкреслює автор, було розроблено план виховної роботи на 1974–1985 рр., в основу якого було покладено план, складений ще В. Сухомлинським на 1968–1974 рр. Щорічно удосконалювалася робота шкільних наукових товариств, предметних і технічних гуртків, спортивних секцій, які повністю задовольняли різноманітні запити учнів. Відмічається, що Павлиська школа підтримувала дружні зв'язки майже зі 100 школами близького і далекого зарубіжжя.

Підсумовуючи, Б. Хижняк відзначає, що «роки праці в Павлиші додали М. Кодаку досвіду і власного бачення управлінської діяльності, збагатили його науковий потенціал» [732, с. 13].

У статті також наводяться спогади колег (Г. Верещак, К. Прокопенко) М. Кодака, які високо оцінюють його педагогічні здобутки.

Близькою за тематикою є публікації Н. Калініченко «Микола Кодак – талановитий педагог, наставник молоді: (другої половини ХХ ст.)» (2012) [228]. Як і Б. Хижняк, Н. Калініченко звертає увагу, що М. Кодак спрямовував усю свою діяльність на те, щоб зберегти надбаня, які роками створював В. Сухомлинський, продовжити традиції школи. Аналізуючи павлисьький період життя М. Кодака, дослідниця відзначає, внесок педагога-новатора у зміцнення навчально-матеріальної бази школи, оновлення

кабінетів і лабораторій, збереження за змістом (часів В. Сухомлинського) рекреацій, музею бойової і трудової слави, розширення теплиці, догляду за садом Матері, добудові двоповерхового будинку для молодших класів і кімнати Казок.

Проаналізовані в процесі дослідження праці, у яких дана оцінка педагогічній спадщині М. Кодака, дають підстави для висновку про те, що, творчий доробок педагога-новатора, сторінки його життя й творчості ще потребують належного осмислення.

5.5. Діяльність С. Максютіна по реалізації всебічного гармонійного виховання дітей у школі продовженого дня

У почесному ряду досвідчених керівників навчальних закладів Кіровоградщини посідає гідне місце і Сергій Григорович Максютін (1914–1997) – офіцер-фронтвик, заслужений учитель УРСР, автор 18 книг, навчальних та методичних посібників, 140 статей. У 1974 р. Президія Академії педагогічних наук СРСР відзначила його дипломом переможця Всесоюзного конкурсу вчительських доповідей. С. Максютін нагороджений медаллю А. С. Макаренка, багатьма бойовими і трудовими відзнаками. З 1945 по 1978 рр. працював директором Созонівської середньої школи Кіровоградського району. З 1980 р. обіймав посаду заступника голови обласної ради педагогічного товариства України [63, с. 175].

Історіографія творчості С. Максютіна незначна. Ще за життя педагога в періодичних виданнях з'являлися публікації, у яких аналізувалися його здобутки, високо оцінювалися його досягнення (Г. Перебийніс «Супутники великого педагога» (1985) [454]). Сучасний період, особливо друга половина 90-х рр. ХХ ст., характеризується появою досліджень різних аспектів творчої спадщини С. Максютіна. Фонд літератури про його педагогічну діяльність склали роботи Н. Калініченко та Г. Перебийніса (2003) [239], А. Саржевського (2004) [538; 539], А. Іванка (2014) [194], О. Філоненко (2017) [673] та ін., у

яких висвітлено окремі напрямки суспільно-педагогічної діяльності педагога, охарактеризовано досвід педагога-новатора як організатора роботи педагогічного колективу Созонівської школи, організатора перших в Україні груп продовженого дня, досвід ефективної організації позакласної і позашкільної роботи в школі, системи родинно-шкільного виховання. Представлено його активну діяльність на педагогічній ниві як популяризатора ідей В. Сухомлинського.

Про стан роботи над спадщиною С. Максютіна говорять також журнальні й газетні публікації, підготовлені до його ювілею (Л. Терлецький «Педагог добротворець (До 85-річчя з дня народження С. Г. Максютіна)» (1999) [633], Б. Хижняк «Перспектива, ідеї, пошук – кредо директора школи (до 90-річчя від дня народження С. Г. Максютіна)» (2004) [728]).

Відзначимо узагальнюючу працю, підготовлену колективом авторів «І день, і рік, і все життя... Спогади про С. Максютіна» (2004) упорядник А. Саржевський [209].

Перш ніж перейти до історіографічного аналізу зі свого боку зауважимо, що саме С. Максютін, очолюючи Созонівську школу понад три десятиліття, був ініціатором багатьох творчих починань. Дослідник його творчості А. Іванко наголошує, що з його ім'ям пов'язане становлення школи продовженого (повного) дня, забезпечення тісної співдружності вчителів і вихователів, ефективне використання різноманітних організаційних форм діяльності учнів, їх відпочинку, розвитку здібностей і нахилів кожного вихованця через гармонійну систему об'єднань за інтересами [194, с. 18].

Школа працювала повний день. Режим роботи був особливим – і часу вистачало на навчання, виконання трудових завдань, відпочинок. Першими в розкладі були передбачені найбільш складні навчальні предмети, за ними – самопідготовка. У другій половині дня – малювання, музика, фізична культура, праця, позакласні заняття за інтересами.

У центрі уваги С. Максютіна були питання організації і керівництва груп продовженого дня в школі. В навчальному закладі функціонувала

оптимальна модель самопідготовки, особливістю якої була чіткість і послідовність у її організації: від відтворення, осмислення й усвідомлення кожним учнем навчального матеріалу, що вивчався на уроці, до самостійної практичної діяльності учнів, самоконтролю і самооцінки. Значна увага приділялася також питанням диференціації та індивідуалізації домашніх завдань, навчання учнів раціональним прийомам пізнавальної діяльності, стимулювання самоосвітньої роботи школярів, виховання у них інтересу до знань.

Як зазначає завідувача центром координації діяльності методичних кабінетів методичної роботи з педагогічними кадрами Кіровоградського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського А. Постельняк, С. Максютін і очолюваний ним педагогічний колектив докладали багато зусиль до педагогізації батьківської громадськості. Так, у школі була створена ефективна система батьківського всеобучу: 18 батьківських комітетів (з них вісім дільничних), батьківські збори, конференції, дні відкритих дверей, семінари-практикуми, консультації та ін. Чітка взаємодія, співпраця школи, сім'ї та громадськості були нерозривно пов'язаними складовими єдиної виховної системи школи [209, с. 70–71].

Досвід роботи Созонівської школи був узагальнений обласним інститутом удосконалення вчителів, схвалений колегією Міністерства освіти УРСР.

Пішовши з посади директора Созонівської школи у 1978 р., С. Максютін ще багато років працював у обласному інституті удосконалення вчителів, керуючи обласною науково-педагогічною лабораторією з актуальних проблем розвитку і вдосконалення шкіл та груп продовженого дня.

У радянський період науковий інтерес мають роботи сучасників С. Максютіна щодо розповсюдження його педагогічного досвіду. Друг і соратник Сергія Григоровича, заслужений вчитель УРСР, колишній директор Маловисківської середньої школи № 3 Г. Перебийніс у публікації «Супутники

великого педагога» (1985) [454] активно пропагує творчі ідеї та знахідки педагога-новатора.

У спогадах про С. Максютіна Г. Перебийніс наголошує, що саме завдяки зусиллям директора було збудовано добре оснащену школу. «Саме тут народилась і розквітла в усій красі та багатстві школа з подовженим днем, школа, що десятиліттями привертала увагу, захоплювала і зачаровувала простого вчителя й авторитетного вченого, оптиміста і скептика», – підкреслює дослідник [454, с. 3].

Як і інші автори, Г. Перебийніс відзначає новаторський внесок С. Максютіна у вирішення проблеми організації перших в Україні груп подовженого дня, які завдяки зусиллям педагогічного колективу на чолі з директором перетворилися у справжню Школу Радості, де знаходиться місце цікавій пізнавальній діяльності, щирому прагненню до всебічних знань, особистих захоплень, розумного відпочинку. Автор приходить висновку, що в результаті під впливом діяльності груп подовженого дня кожен вихованець шляхом самопізнання визначив свої інтереси, предмети свого захоплення, відвідував обрані гуртки, створював тимчасову бібліотеку.

Г. Перебийніс констатує, що зусиллями С. Максютіна була створена багатофункціональна діяльнісна модель загальноосвітньої школи, сповнена багатим змістом, чудовими традиціями, єдиним творчим колективом учнів, педагогів, батьків. Сергій Григорович розробив і впровадив змістовну, ефективну систему раціонального поєднання класних занять з позакласною і позашкільною діяльністю, що забезпечило змістовність і наступність у навчально-виховному процесі. Діти успішно навчалися, засвоювали норми моральності, етики, пізнавали світ краси і праці, мужніли і загартовувались.

У публікації Г. Перебийніс відзначив високий кадровий потенціал закладу – сім кандидатів наук, шістнадцять спеціалістів різного профілю залучені до позакласної роботи з дітьми. При цьому підкреслив, що в Сосонівській школі можна почути такі речі, які виголошують лише в наукових

лабораторіях. Також автор аналізує оригінальну, цілісну систему шкільно-сімейного виховання школи [454, с. 3].

Досвід організація навчальної роботи у групах продовженого дня Созонівської школи аналізується в праці А. Бондар та Б. Кобзар «Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і групах продовженою дня» (1985) [47]. Зокрема, автори вказують: «У нашій республіці на режим роботи шкіл повного дня перейшли середні школи № 84, № 137, № 175 м. Києва, школа № 43 м. Львова, Созонівська середня школа та Павлиська середня школа ім. В. О. Сухомлинського Кіровоградської області. Не послабляючи уваги до підвищення наукового рівня навчання, всі зусилля педагогічних колективів спрямовуються на більш ефективний всебічний і гармонійний розвиток кожної дитини відповідно до її можливостей і природних задатків, зокрема, самостійності, активності, ініціативності педагогічного впливу протягом дня, тижня, чверті, року» [47, с. 6]. Відзначається, що за цих умов, процес навчання і виховання ставав більш педагогічно координованим, розширювалися можливості для підвищення якості виконання виховної програми.

Зрештою дослідники приходять до думки, що ускладнення функцій школи і поглиблення змістової сторони її діяльності дало змогу об'єднати в одне ціле навчально-виховний процес, привести в певну систему всю позаурочну діяльність.

Досвід роботи Созонівської школи з питань творчого впровадження педагогічних ідей С. Максютіна також узагальнено у книзі А. Іванка та О. Медведенка «Етюди про школу» (1995) [203].

Важливою для історіографічного огляду є праця «Сучасники В. О. Сухомлинського» (2003) [239], де Н. Калініченко та Г. Перебийніс у когорті педагогів-новаторів Кіровоградщини розглянули і постать С. Максютіна. Всебічно аналізуючи життєвий і творчий шлях С. Максютіна, автори доводять, що за часів його керівництва «Созонівська школа стала зразковим центром Освіти, Духовності, Праці, Мистецтва, Краси, сповнена багатющим змістом, чудовими традиціями з єдиним творчим колективом

учнів, педагогів, батьків, у якій діти успішно навчалися, засвоювали норми моральності, етики, пізнавали світ краси і праці, мужніли і загартовувались [239, с. 59]. Особливу увагу дослідники приділяють особливостям організації та функціонування в Созонівській школі перших в Україні груп продовженого дня.

У книзі спогадів про С. Максютіна «І день, і рік, і все життя...» упор. А. Саржавський, виданій до 90-річчя від дня народження педагога-новатора у 2004 р. [209] автори збірки (А. Іванко, Т. Маліцька, Г. Максютін, Т. Максютіна, А. Саржавський, Г. Перебийніс, Н. Полішко, А. Постельняк, О. Тітова, Б. Хандрос, Б. Хижняк та ін.) через призму власних спогадів, життєвих ситуацій та історичних обставин висвітлюють педагогічні погляди С. Максютіна, підсумовують його здобутки на освітянській ниві. Наукову цінність виданню додає вміщення фрагментів із маловідомих праць С. Максютіна. Так, до збірки увійшли дві його статті: «Навчально-виховна робота в школах і групах продовженого дня» (1965) та «Продовжений день у школі» (1977), а також методичні рекомендації з питань виховання дітей у сім'ї, підготовлені Сергієм Григоровичем до друку у 1993 р., які так і залишилися у рукописі. До книги також включено нотатки, думки С. Максютіна з різних аспектів навчально-виховного процесу в школі, що увійшли до книги «Система навчально-виховної роботи Созонівської восьмирічної школи продовженого дня» (1969), які так і не були надруковані.

Заступник директора КОШПО ім. В. Сухомлинського А. Іванко в передмові до збірки «Він умів бачити перспективу», аналізуючи педагогічний доробок С. Максютіна, об'єктивно доводить, що за часів його керівництва Созонівська школа стала «його справжнім дітищем, своєрідним храмом гуманізму, мудрості, працелюбства» [209, с. 6]. Автор розкриває практичний досвід педагога-новатора як організатора роботи педагогічного колективу школи, суть якого полягала в забезпеченні оригінального підходу до організації навчально-виховного процесу в школі продовженого дня, в раціональному чергуванні розумової, фізичної праці й відпочинку учнів,

турботі про збереження і зміцнення їх здоров'я, забезпеченні всебічного розвитку школярів, формуванні творчої особистості, зміцненні співдружності з підрозділами обласної сільськогосподарської дослідної станції, з батьками і громадськістю.

А. Іванко звертає увагу, що в режимі продовженого дня школа почала працювати з 1958/1959 н. р. Вказує, що педагогічний колектив навчального закладу розцінював урок і самопідготовку як нерозривні, органічно пов'язані компоненти єдиного процесу. Підкреслює, що зв'язок між учителем і вихователем здійснювався шляхом взаємовідвідування занять і через ведення щоденника педагогічного взаємозв'язку, що давало можливість, на думку автора, вихователям своєчасно готуватися до самопідготовки, яка мала чітку, науково обґрунтовану структуру.

А. Іванко наголошує, що така організація навчальної роботи в групах продовженого дня сприяла ліквідації зайвих витрат часу на уроці, розвитку самостійності учнів у процесі виконання домашньої роботи, дозволяла одержувати від них необхідну зворотну інформацію про результативність виконання поставлених завдань у свідомому засвоєнні навчального матеріалу та його відтворенні. Під час самопідготовки вихователі та вчителі систематично навчали учнів культурі розумової праці, раціональному використанню часу, наочності, довідкової літератури.

Педагогічний колектив школи на чолі з директором прагнув якнайповніше використати умови продовженого дня для організації систематичної позаурочної діяльності учнів. Цьому сприяв аналіз психолого-педагогічних спостережень за учнями. Учителі, вихователі, класні керівники, вивчали разом із батьками індивідуальні особливості школярів, пробуджували інтерес до науки, техніки, сільського господарства, промисловості, культури, мистецтва. Звідси – організація об'єднань за інтересами, які охоплювали всіх учнів. До керівництва ними залучалися не лише педагоги, а й науковці обласної сільськогосподарської дослідної станції,

працівники філіалу музичної школи, Палацу культури та батьки учнів, – констатує А. Іванко [209, с. 6–7].

У книзі «І день, і рік, і все життя...» А. Постельняк відзначає оптимальну модель самопідготовки в Созонівській школі, чіткість і послідовність в її організації: від відтворення, осмислення і усвідомлення кожним учнем навчальною матеріалу, що вивчався на уроці, до самостійної практичної діяльності учнів, самоконтролю і самооцінки. Розкриває внесок С. Максютіна у творчу трансформацію педагогічних ідей В. Сухомлинського в практиці роботи Созонівської школи. Так, у школі знайшли практичне втілення ідеї видатного педагога про удосконалення початкового навчання, в основу якого були покладені «яскрава думка, живе слово і творчість дитини». Творчі знахідки В. Сухомлинського (школа під голубим небом, уроки мислення, дві програми навчання, куточок Мрії, години творчості, культ Книги і Рідного слова, свято Казки та ін.) стали надбанням педагогічного колективу завдяки ініціативі, наполегливості С. Максютіна, – зазначає автор [209, с. 70].

А. Постельняк також акцентує увагу на співпраці С. Максютіна з обласним інститутом удосконалення вчителів та відзначає роль районного методичного кабінету, обласного інституту удосконалення вчителів у поширенні творчих досягнень педагогічного колективу Созонівської школи на теренах області й України.

Ювілею було присвячено статтю колишнього завідуючого кабінетом педагогіки Кіровоградського обласного інституту вдосконалення вчителів Л. Терлецького «Педагог добротворець (До 85-річчя з Дня народження С. Г. Максютіна)» (1999) [633]. У публікації докладно викладена система педагогічних поглядів С. Максютіна. Як і в інших публікаціях, автором звертається увага на досвід ефективної організації позакласної і позашкільної роботи в школі. Наголошується, що, завдяки зусиллям директора, школа мала власне підсобне господарство, прибутків від нього вистачало на закупівлю

всього необхідного для забезпечення позакласної і позашкільної роботи: музичних інструментів для оркестру, спортивного інвентарю тощо.

Л. Терлецький акцентує увагу на належній організації роботи з батьками в школі: функціонування загальношкільних та класних батьківських комітетів, педагогічного університету, де заняття проводилися за спеціально розробленими програмами, розрахованими на батьків дітей різних вікових категорій; активну участь батьків і громадськості у житті школи, які були першими помічниками педагогічного колективу, керували роботою гуртків, художніх колективів, допомагали у підготовці та проведенні екскурсій, походів, трудових десантів та інших заходів.

У публікації наголошується, що передовим педагогічним досвідом колективу Сосонівської школи цікавилися керівники шкіл, учителі, не тільки Кіровоградщини, а й інших регіонів України. Для ознайомлення зі здобутками на освітянській ниві школу систематично відвідували численні делегації. На підтвердження Л. Терлецький наводить запис, залишений однією з делегацій у книзі відгуків: «Ми глибоко осмислили мудрість розв'язання вами ряду проблем і залишаємо Сосонівку в стані незатухаючого захоплення багатим змістом, ніжністю ритму роботи школи Максютіна» [633, с. 2].

У статті також акцентується увага на творчій дружбі С. Максютіна з уже тоді відомими директорами шкіл Кіровоградщини – В. Сухомлинським, І. Ткаченком. Автор доводить, що саме завдяки невтомній праці, постійному наставництву В. Сухомлинського, І. Ткаченка, С. Максютіна та інших знаних керівників шкіл області «на Кіровоградщині та й далеко за її межами виростає ціла плеяда педагогів-новаторів» [633, с. 2].

Дуже цінними для нашого дослідження є окрема публікація заслуженого працівника народної освіти України, ветерана педагогічної праці, лауреата обласної премії ім. В. Сухомлинського Б. Хижняка «Перспектива, ідеї, пошук – кредо директора школи (до 90-річчя від дня народження С. Г. Максютіна)» (2004) [728], у якій викладено систему педагогічних поглядів С. Максютіна на

навчання й виховання підростаючого покоління. У статті Б. Хижняк подав власні спогади про директора.

У вищезазначеній праці автор високо оцінює діяльність педагога-новатора, як управлінця: «Лише глибоке знання справи, проблеми дали можливість Сергію Григоровичу витримати екзамен із педагогіки управління» [728, с. 4].

Б. Хижняк пригадує доповідь тоді уже заслуженого учителя УРСР С. Максютіна на обласній науково-теоретичній конференції «Яким повинен бути директор сучасної школи» (1965), у якій він розвинув думку В. Сухомлинського щодо відповідальності керівників шкіл за навчання та на прикладі звичайної сільської школи довів, що молодий, без досвіду викладач у хорошому педагогічному колективі, очолюваному майстром-педагогом, зробить набагато більше, ніж досвідчений педагог у поганому колективі.

Також у публікації автор згадує зустріч із С. Максютіним, пов'язану з приїздом начальника управління шкіл Міністерства освіти Української РСР Є. Березняка. Відвідини Кіровоградщини були зумовлені тим, що в 70–80-х рр. минулого століття область була провідною в розвитку шкіл і груп подовженого дня. Б. Хижняк зазначає: «Відвідуючи Созонівську школу, Є. Березняк вивчав режим роботи школи, разом зі мною і директором школи Максютіним відвідував уроки, знайомився з роботою вихователів, зайнятістю дітей у другій половині дня, їх розумовими і фізичним навантаженням, відпочинком, харчуванням, позаурочною роботою» [728, с. 4].

Під час обговорення основних орієнтирів роботи закладу такого типу С. Максютін «відстоював свою правоту як практик, сміливо заперечував знавцеві у педагогіці та в управлінні, авторові нормативних актів в освіті» [728, с. 4], що дало змогу, на думку Б. Хижняка, Є. Березняку переконатися, що С. Максютін не тільки керівник школи, а й прекрасний учитель.

Після відвідування уроку географії С. Максютіна дослідник констатує досконалість наукового проектування навчального заняття: чітко продумані

етапи уроку, гнучка стратегія управління навчальним процесом, підбір ефективних форм і методів активізації пізнавальної діяльності учнів. На думку автора, педагог на практиці довів, що підготувати і провести такий урок можливо при належній мотивації учіння та творчому використанні різних методів, в тому числі й частково пошукового та проблемного методів.

Б. Хижняк робить висновок, що С. Максютін продемонстрував глибину і досконалість знань свого предмету, методику його викладання, педагогічну майстерність, знання в галузі педагогіки та вікової психології. При цьому зауважує, що педагог «на свій ризик уносив поправки і доповнення до програми (дозволяв це робити і учителям школи)» [728, с. 4]. С. Максютін неодноразово висловлював думку про необхідність гуманізації освіти, про можливість зробити всі без винятку предмети засобами гуманізації навчально-виховного процесу. Такі погляди на навчання, на думку Б. Хижняка, дали можливість С. Максютіну виробити власну методику.

Особливо детально автор зупиняються на аналізі особливостей позакласної роботи в Созонівській школі, яка будувалася на широкій самодіяльності учнів при органічній єдності теорії з практикою. Так, школа плідно співпрацювала з науковцями обласної сільськогосподарської дослідної станції, фахівцями місцевого колгоспу, громадськими організаціями. На підставі вивчення інтересів учнів створювалися учнівські наукові об'єднання, до керівництва якими залучалися батьки, наукові працівники дослідної станції. Було створено краєзнавче об'єднання, ляльковий театр, літературне об'єднання «Пролісок», клуби – для дівчаток – «Берізка», для хлопчиків – «Сокіл», інформаційний клуб «Панорама», живий куточок, квітники, пришкільні ділянки. Вся робота клубів і гуртків враховувала вік та запити школярів, їхню ініціативу, творчість та кмітливість. Так, зокрема, в системі трудового виховання належне місце відводилося організації роботи технічних гуртків. Тут на базі обласної сільськогосподарської станції працювала школа «Юний дослідник». Під керівництвом наукових працівників станції, за їх завданнями на полях групи юних дослідників перевіряли свої можливості

вирощування нових сортів, ефективність і доцільність використання мінеральних добрив. Уся ця інформація передавалася місцевому господарству і давала можливість хліборобам своєчасно організувати сільськогосподарські роботи. Автор відзначає позитивні наслідки діяльності «юних дослідників»: учні школи постійно вели спостереження над природою, а їхні результати надсилали фенологічному сектору Географічного товариства СРСР, значна частка випускників школи щорічно здобувала сільськогосподарські професії, десятки випускників стали кандидатами сільськогосподарських наук.

На думку Б. Хижняка, цінним є практичний досвід С. Максютіна як організатора, який об'єднав у єдину систему цілеспрямований виховний вплив школи і сім'ї, зокрема автор відзначає діяльність батьківських комітетів школи, в полі зору яких були учні, що проживають у певному мікрорайоні. Б. Хижняк наголошує, що ще у 70-х рр. ХХ ст. педагог-новатор широко використовував принципи диференційованого та індивідуального підходу до цієї роботи.

При цьому автор публікації звертає увагу на таку особливість у практиці роботи Созонівської школи – цілісний підхід до виховання дитини і зазначає, що освітній простір школи вже в ті часи стає середовищем, де кожен учень міг реалізувати себе до властивих йому пізнавальних потреб, використовуючи всі умови для індивідуального розвитку. Б. Хижняк приходить висновку, що «за сьогоденнішими вимірами, ще у 80-ті рр. ХХ ст. у Созонівській школі прослідкувалися у об'єктивному взаємозв'язку профільна і рівнева диференціація» [728, с. 4].

У публікаціях колишнього заступник начальника відділу освіти Кіровоградської райдержадміністрації А. Саржевського «Пам'ять про педагога-земляка бережуть його послідовники» (2004) [538], «Сила добра і людяності» (2004) [539] містяться короткі відомості про життя, діяльність, педагогічну спадщину С. Максютіна. А. Саржевський у своїх спогадах про педагога-новатора наголошує, що «вперше в Україні в Созонівській школі був

впроваджений продовжений день, набуто досвіду співпраці працівників закладу освіти з батьками, громадськістю та науковцями обласної сільськогосподарської станції, діяльності учнів за інтересами [539, с. 3].

Під час наукового пошуку з'ясовано, що рівень зацікавленості вченими педагогічною спадщиною С. Максютіна постійно зростає, що безпосередньо пов'язано із розвитком педагогічної науки і змінами в освіті. У своїх роботах дослідники зробили спроби всебічно проаналізувати творчий доробок педагога та дати об'єктивну оцінку діяльності С. Максютіна та його педагогічного колективу в цілому. У перспективі вченим доцільно створити ширший, багатший і змістовніший історіографічний сюжет про педагогічну діяльність С. Максютіна.

Висновки до п'ятого розділу

У розділі схарактеризовано розвідки вітчизняних дослідників щодо регіональних особливостей розвитку освіти та новаторських педагогічних пошуків освітніх діячів Кіровоградщини 50–70-х рр. ХХ ст. – І. Ткаченка (концепція трудового виховання), О. Хмури (інноваційна технологія навчання), А. Рєзніка (педагогіка співробітництва), М. Кодака (дидактично-виховні ідеї), С. Максютіна (ідея всебічного гармонійного виховання дітей у школі продовженого дня).

У розвитку досліджень творчої діяльності педагогів-новаторів Кіровоградщини виокремлено два періоди: радянський (1948–1990) та пострадянський (90-ті рр. ХХ ст. – до сьогодні). Джерельну базу першого періоду становлять праці самих педагогів та перші книги і публікації в періодичних виданнях, у яких здійснено аналіз генези освіти й педагогічної думки в регіоні. З'ясовано, що метою звернення більшості дослідників до вивчення різних аспектів новаторського педагогічного досвіду був пошук раціональних підходів для вирішення поставлених державою завдань. Другий період характеризується актуалізацією творчих ідей педагогів, що свідчить

про якісні зрушення у вивченні персоналій, збільшенням кількості ґрунтовних досліджень, у яких усебічно висвітлюються різні аспекти їхньої педагогічної діяльності. Аналіз сучасних історико-педагогічних рефлексій дає підстави стверджувати, що освітньо-педагогічна діяльність О. Хмури, А. Рєзніка, М. Кодака, С. Максютіна та ін. комплексно і системно не вивчалась і до цього часу не була предметом окремого дослідження.

Встановлено, що з-поміж усіх постатей цього періоду найбільша кількість історико-педагогічних рефлексій присвячена новаторському педагогічному досвіду І. Ткаченка. Система роботи педагога та діяльність керованої ним Богданівської школи Знам'янського району привернули велику увагу педагогічної громадськості. У публікаціях радянського часу О. Володіна, П. Зеленгура, А. Розенберга, С. Шиповського та ін. аналізувалися його здобутки, високо оцінювалися досягнення в організації ефективної трудової підготовки.

Виявлено, що в сучасних працях (монографіях, дисертаціях, навчальних посібниках, статтях) Я. Берегового, Л. Березівської, А. Бика, А. Іванка, Г. Іванюк, Н. Калініченко, А. Кендюхової, В. Корецької, Н. Котелянець, В. Кузя, Г. Левченка, В. Мадзігона, Г. Перебийніса, А. Постельняк, Н. Слюсаренко, О. Філоненко, Б. Хижняка та ін. проаналізовано становлення І. Ткаченка як педагога і науковця в конкретних історичних умовах, здійснено періодизацію його діяльності. Досліджено окремі аспекти педагогічної системи І. Ткаченка, органічними складниками якої є організація навчально-виховного процесу, зокрема трудове навчання і виховання дітей і молоді, розробка ним актуальних проблем функціонування та перспектив розвитку сільської школи (поєднання навчання з продуктивною працею, організаційно-методичне вдосконалення форм трудового навчання і виховання, діяльність учнівських виробничих бригад, табору праці й відпочинку, учнівського наукового товариства тощо); вплив педагогічної спадщини В. Сухомлинського на становлення системи трудового виховання в Богданівській середній школі; досвід управлінської діяльності І. Ткаченка

(гуманізація внутрішньошкільного контролю, демократизація управління шляхом активізації діяльності колегіальних органів, створення науково обґрунтованої системи шкільного планування; моделювання чітких організаційних систем; створення оптимальної динаміки системи науково-методичної роботи; керівництво обласною школою з проблем управлінської майстерності тощо). Окремо розглядалися такі аспекти педагогічної спадщини І. Ткаченка, як розвиток інтеграційних процесів та їх реалізація в практиці роботи Богданівської школи (А. Кендюхова), естетичне виховання школярів (Н. Тарапака), профільне навчання (Б. Набока), система шкільно-сімейного виховання (В. Дереш).

З'ясовано, що з'являються і поширюються нові підходи до досліджень, насамперед, у контексті компаративістики: порівняльний аналіз педагогічних систем В. Сухомлинського та І. Ткаченка (А. Іванко, Н. Калініченко, О. Філоненко та ін.), І. Ткаченка та О. Хмури (А. Іванко, В. Корецька). Мало дослідженими аспектами педагогічної системи І. Ткаченка залишаються питання морального, естетичного, фізичного виховання учнів.

У ході вивчення історико-педагогічних рефлексій вітчизняних дослідників встановлено, що за життя О. Хмури в періодичних виданнях з'являлися публікації, у яких визначено внесок педагога-новатора в практичне розв'язання проблеми удосконалення процесу навчання, одним із напрямків якого була лекційно-практична система (Л. Терлецький, Б. Раковер, М. Саух, Л. Фока та ін.).

Виявлено, що на сучасному етапі у працях Т. Гришиної, А. Іванка, В. Корецької, О. Філоненко, Б. Хижняка та ін. аналізується зміст теоретичної та методичної спадщини вченого, його практична діяльність, досліджується новаторський педагогічний досвід О. Хмури. Цінним є те, що вчені, розкриваючи суть розробленої педагогом-новатором лекційно-практичної системи як інноваційної форми організації навчання, окреслили шляхи подальшого розвитку авторської технології О. Хмури в сучасних умовах: створення ефективної системи розумового виховання, активізації пізнавальної

діяльності школярів, диференціація навчання, впровадження інноваційних технологій навчання і виховання тощо.

Розгляд різноманітних матеріалів про освітню діяльність директора Гайворонської школи Гайворонського району А. Резніка засвідчив, що ґрунтовне вивчення його життєвого і творчого шляху, оцінка новаторського педагогічного досвіду здійснена на сучасному етапі в роботах К. Дзярчук, Н. Калініченко, І. Мудрого, В. Поліщук, Г. Перебийніса, А. Постельняк, О. Філоненко, О. Чабан та ін. Основна мета звернення українських дослідників до педагогічної спадщини А. Резніка полягала в системному розгляді творчого доробку педагога; розбудові моделі школи по формуванню творчої особистості; осягненні внеску педагога-новатора у творчу реалізацію педагогічних ідей В. Сухомлинського; вироблення практичних рекомендацій щодо творчого впровадження основних ідей А. Резніка в сучасному освітньому середовищі. Підкреслюючи сучасність ідей педагога щодо формування творчої особистості школяра, дослідники акцентують увагу на виникненні та подальшому розвитку таких практико-орієнтованих напрямів, як особистісно-орієнтоване виховання, виховання активної життєвої позиції громадянина, педагогіка співробітництва (побудова педагогічного процесу на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, на діалозі, співтворчості), організації самоосвітньої роботи вчителів і учнів та ін.

Встановлено, що в історико-педагогічних рефлексіях сучасних вітчизняних учених Н. Калініченко, Г. Перебийніса, В. Перевернихати, О. Філоненко, Б. Хижняка, М. Шевченка та ін. висвітлено різні аспекти педагогічної спадщини директора Деріївської школи та Павлиської середньої школи ім. В. Сухомлинського Онуфріївського району М. Кодака: підходи і принципи навчального процесу в сільській школі, напрями створення ефективної системи шкільного навчання в поєднанні з трудовим вихованням дітей, співробітництво школи, сім'ї і громадських організацій, роль керівника в житті колективу, внесок М. Кодака в популяризацію та практичне впровадження ідей В. Сухомлинського. З'ясовано, що українські дослідники

зосереджують увагу не тільки на теоретичних положеннях педагогічної спадщини М. Кодака, а й їхньому подальшому впровадженню в сучасну освітню практику.

Виявлено, що новаторський внесок директора Созонівської школи Кіровоградського району С. Максютіна у вирішення проблеми організації перших в Україні груп продовженого дня аналізується в працях радянського періоду А. Бондаря, Б. Кобзаря, Г. Перебийніса та ін. Сучасний період, особливо середина 90-х рр. ХХ ст., характеризується появою досліджень різних аспектів творчої спадщини С. Максютіна. Фонд літератури про його педагогічну діяльність склали роботи А. Іванка, Н. Калініченко, Г. Перебийніса, А. Саржевського, О. Філоненко та ін., у яких висвітлено окремі напрями суспільно-педагогічної діяльності педагога: досвід організації навчальної роботи в групах продовженого дня; ефективна система батьківського всеобучу; внесок С. Максютіна у творчу трансформацію педагогічних ідей В. Сухомлинського в практиці роботи Созонівської школи. Дослідники акцентують увагу на оптимальній моделі самопідготовки в школі, диференціації та індивідуалізації домашніх завдань, навчання учнів раціональним прийомом пізнавальної діяльності, стимулювання самоосвітньої роботи школярів, виховання в них інтересу до знань. Високо оцінюють діяльність педагога-новатора як управлінця.

Доведено, що наукові пошуки кіровоградських учених А. Бика, Т. Гришиної, А. Іванка, Н. Калініченко, В. Корецької, І. Мудрого, Г. Перебийніса, А. Постельняк, О. Філоненко, Б. Хижняка та ін. у галузі висвітлення творчої спадщини педагогів-новаторів регіону є вагомими й стратегічно важливими для формування дослідницької парадигми вивчення творчості відомих земляків. Автори публікацій здійснили спробу проаналізувати окремі аспекти творчого доробку педагогів та дати об'єктивну оцінку їхній педагогічній діяльності, досягнути внесок І. Ткаченка, О. Хмури, А. Резніка, М. Кодака, С. Максютіна та ін. у вітчизняну педагогічну науку. Водночас проаналізовані у процесі дослідження праці, у яких подана оцінка

новаторського досвіду педагогів Кіровоградщини, дають підстави для висновку про те, що, їхня педагогічна спадщина, сторінки життя й творчості ще потребують належного осмислення, комплексних узагальнювальних досліджень.

Результати дослідження п'ятого розділу висвітлено у публікаціях автора [662; 663; 668; 669; 673; 675–678; 683; 687; 690; 692; 705; 706; 713; 714; 787; 788].

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні на підставі узагальнення результатів історіографічного пошуку, аналізу широкої джерельної бази здійснено цілісний системний аналіз історико-педагогічних рефлексій розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) другої половини XIX – XX ст. Результати проведеного дослідження, реалізовані мета і завдання надали підстави сформулювати такі висновки, що мають теоретичне і практичне значення:

1. Обґрунтовано теоретико-методологічні основи дослідження. Встановлено, що освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX ст. в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників як окрема історико-педагогічна проблема не досліджувалась. У її розв'язанні застосовано філософські знання (що забезпечили розгляд історико-педагогічних рефлексій українських дослідників історії освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у просторі діалектичних законів та закономірностей, взаємозалежності та взаємовпливів явищ об'єктивної дійсності); загальнонаукові методологічні підходи (системний, культурологічний, герменевтичний, історіографічний); конкретно-наукові підходи (парадигмальний, персоналістично-біографічний); принципи (історизму, єдності історичного й логічного, об'єктивності, усебічності й цілісності вивчення історико-педагогічних процесів і явищ); методи (загальнонаукові та історико-педагогічні).

Згідно з концепцією дослідження та структурним аналізом ключових термінів запропоновано визначення поняття «освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини)» як частина історії вітчизняної освіти, яка вирізнялася своєрідними культурними та освітянськими традиціями, що зумовили формування педагогічної самобутності, яка виявилася в специфічності окремих навчальних закладів у різні періоди вітчизняної історії, у просвітницькій роботі діячів освіти та культури, оригінальності педагогічних пошуків, створенні новаторських освітньо-виховних систем.

Під рефлексією історико-педагогічного процесу розуміємо наукові пошуки вчених, що беруть участь у процесах пізнання педагогічних реалій минулого (через вивчення, трансляцію текстів та їх критику). З'ясування наукових рефлексій вітчизняних дослідників щодо розвитку освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) окреслює історіографічне поле для вивчення праць, присвячених проблемам навчально-виховної діяльності різних типів навчальних установ, професійній освіті, зокрема педагогічній, професійно-технічній, комерційній, військовій, мистецькій, громадсько-педагогічній ініціативі в регіональному вимірі.

Узагальнено різні підходи до систематизації та класифікації різного роду матеріалів із проблеми розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX ст. в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників. Основу джерельної бази нашого дослідження склали письмові джерела, які диференційовано за такими групами: за методологією вивчення освітніх явищ і процесів минулого (історичні, історико-педагогічні праці); за змістом (наукові дослідження (монографії, дисертації); узагальнювальні праці; статті й матеріали конференцій; популяризаторські праці (публіцистика, науково-популярні видання), довідкові (енциклопедії, бібліографічні покажчики, словники тощо), джерела особистого походження (автобіографії педагогів, спогади, мемуари, листи, особові архівні фонди тощо).

Проаналізовані в дисертаційному дослідженні праці систематизувались за трьома основними підходами: хронологічному, проблемно-тематичному персоніфікованому.

У розвитку наукових рефлексій історії освіти та педагогічної думки досліджуваного регіону виокремлено три основні періоди: перший – дореволюційний (друга половина XIX – 1917 р.); другий – радянський (1919–1991 рр.); третій – сучасний (з 1991 р. – до нашого часу). Кожний з періодів має відмінності в наукових підходах до історико-педагогічного дискурсу, у змісті та напрямках досліджень різних аспектів розвитку освіти і

педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині), які зумовлені соціально-економічними й політичними реаліями тих часів, різними освітніми парадигмами, коли здійснювалися ці дослідження.

2. Схарактеризовано соціокультурні умови розвитку краю. З'ясовано, що з другої половини ХІХ ст., переважно завдяки приватній та громадській ініціативі, розпочалося розширення мережі початкових і середніх навчальних закладів у регіоні, які стали осередками життя і діяльності педагогічної інтелігенції. У цей період у регіоні функціонує низка навчальних закладів, які відрізнялися від інших навчальних закладів Російської імперії новаторськими підходами до організації навчально-виховного процесу, з-поміж них: Єлисаветградська жіноча гімназія (заснована у 1860 р.), при якій у 1881 р. відкрито восьмий додатковий педагогічний клас, Єлисаветградська чоловіча гімназія (1879 р.), яка вирізнялась високим рівнем організації навчально-виховного процесу, Єлисаветградське земське реальне училище – одне з перших навчальних закладів такого типу в Російській імперії і перше в Україні (1870 р.), Єлисаветградське безкоштовне ремісничо-грамотне училище (1867 р.) (єдиний заклад такого типу в Російській імперії), яке порівняно з іншими початковими училищами було набагато кращим у навчальному та інших аспектах, а ремісничі відділення робили його взагалі винятковим серед тогочасних міських чи урядових повітових шкіл, Єлисаветградське кавалерійське юнкерське училище (1865 р.) (одне з двох в усій Російській імперії), військова прогімназія (1869 р.) (єдина на території України).

Виявлено, що на початку ХХ ст. через об'єктивні причини державні навчально-виховні заклади мали обмежені можливості для здійснення нововведень. Значно більший інноваційний потенціал мали навчально-виховні заклади, засновники яких намагалися побудувати педагогічний процес на гуманістичних засадах, підвищити його ефективність через привнесення змін у зміст, методи і форми навчання і виховання. На території Єлисаветградщини це насамперед такі приватні освітні осередки: Єлисаветградське громадське

комерційне училище, засноване у 1908 р. В. Харцієвим, приватне училище О. Єфімовської (1902 р.) та ін. Значну роль у розвитку музичної і хорової культури в місті відіграла музична школа Г. Нейгауза (1899).

Освіта на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст. збагачувалася надбаннями та творчою працею громадських діячів, просвітителів, педагогів – В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер, А. Макаренка та ін. Педагоги-просвітителі, переважно на благодійних засадах, здійснювали масштабну просвітницьку, педагогічну та освітню роботу.

Встановлено, що в 50–70-ті рр. ХХ ст. відомими на всю країну стали новаторські підходи до навчально-виховного процесу в регіоні – випереджувальний перехід від 7-річної до 8-річної освіти; запровадження шкіл подовженого дня на 2 роки раніше, ніж в інших регіонах СРСР; реалізація політехнічного компоненту в освіті, створення учнівських виробничих бригад і таборів праці й відпочинку; нові форми трудових об'єднань учнів – міні-господарств; першість у заснуванні міжшкільних майстерень та міжшкільних навчально-виробничих комбінатів; навчання дітей 6-річного віку та дошкільне виховання; перехід на модернізований зміст освіти; експериментальні підходи до розробки наукових основ диференціації навчання в старших класах (О. Хмура), а пізніше й у початкових (С. Логачевська).

Цей період ознаменувався активним розвитком педагогічної думки регіону. Так, ідеал продуктивного гуманістичного виховання успішно реалізовував В. Сухомлинський. Поруч із видатним педагогом на Кіровоградщині сформувалася група теоретично підготовлених, ініціативних педагогів, керівників шкіл, які через систематичні пошуки, експериментальні дослідження згуртували колективи педагогів-одномумців, досягли стабільних результатів у навчанні й вихованні учнівської молоді (І. Ткаченко, М. Кодак, П. Козуль, С. Максютін, Ф. Оксанич, А. Рєзнік, О. Хмура та ін.).

3. Виявлено особливості формування наукових знань про розвиток освіти регіону. З'ясовано, що джерела дореволюційного періоду (друга половина XIX – 1917 р.) характеризуються великою кількістю фактичної інформації, об'єктивним поглядом на досліджувану проблему. У цей час переважали праці, у яких подавався огляд і загальний аналіз існуючої системи освіти в регіоні. Джерела створювалися безпосередніми учасниками подій і мали пряме відношення до освіти загалом і до професійної, зокрема. Вони повноцінно висвітлювали процеси, що відбувалися в освітньому просторі, проте дійшли до нашого часу в обмеженій кількості. Це переважно праці, які несуть у собі відбиток того часу і є більш інформативними, ніж аналітичними. До джерел цього періоду належать збірники законів, постанов і розпоряджень, положення про навчальні заклади та інструкції, правила вступу до них, щорічні звіти народної освіти в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії.

Огляд дореволюційної історіографії дає можливість констатувати, що, незважаючи на недостатню кількість робіт, які б розкривали еволюцію освіти загалом та професійної, зокрема, в Херсонській губернії, у тому числі й Єлисаветградському повіті, у цей період була створена вихідна фактологічна та статистична база для подальшої розробки загальнопедагогічних засад функціонування професійних навчальних закладів Єлисаветградщини в окреслений період. Дореволюційні праці значно збагатили уявлення про сутність та сенс професійної освіти в регіоні, її стан, потреби й перспективи.

Встановлено, що у другий період (1919–1991 рр.) – у радянській історіографії проблема виникнення та розвитку професійних навчальних закладів практично не розглядалася до середини 50-х рр. XX ст. У цей час фактично не з'явилося спеціальних історико-педагогічних досліджень про розвиток освіти на Кіровоградщині загалом і професійної, зокрема.

З 90-х рр. XX ст. значно зріс інтерес науковців як до системи професійної освіти, так і до краєзнавчих аспектів історії освіти, особливостей розвитку окремих навчальних закладів на території Кіровоградщини

(Єлисаветградщини). Науковці більш об'єктивно оцінюють здобутки у сфері професійної освіти (комерційної, військової, педагогічної, професійно-технічної, мистецької тощо) у регіоні, що пов'язано з відкритістю архівів і доступністю нових джерел.

У результаті наукового пошуку встановлено, що історія професійної освіти в регіоні була предметом вивчення педагогів, істориків, краєзнавців, які представляли досить широкий спектр історико-педагогічних знань, а тому знайшла певне відображення в історико-педагогічних рефлексіях. Матеріали проведеного дослідження демонструють системне уявлення про рівень знань з історії розвитку професійної освіти в окреслених хронологічних і територіальних межах.

З'ясовано, що на території Кіровоградщини (Єлисаветградщини) педагогічна освіта розвивалася досить активно в якісному і в кількісному відношеннях. Історико-педагогічний огляд зародження та становлення педагогічної освіти в краї, опис основних етапів її розвитку представлено в різновидових публікаціях. Однією з особливостей цього сектора освіти була різноманітність типів навчальних закладів із підготовки вчителів.

Виявлено, що період з 1991 р. – до нашого часу можна назвати найбільш продуктивним з огляду на кількість наукових розвідок з історії розвитку педагогічної освіти регіону. У різновидових публікаціях сучасних учених розкрито специфіку становлення та розвитку педагогічної освіти в регіональному та спеціально-професійному контекстах; подано широкий краєзнавчий матеріал; узагальнено статистичні та архівні матеріали щодо розвитку педагогічної освіти на різних етапах її становлення, а це є підставою для висновку, що сучасні дослідники зробили вагомий внесок у вивчення трансформацій педагогічної освіти.

З'ясовано, що лише наприкінці ХХ ст. з'являються узагальнювальні праці, у яких цілеспрямовано і системно аналізується історія професійно-технічної освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини), дається їй об'єктивна оцінка, виявляються тенденції її вдосконалення та позитивно оцінюється її

розвиток у регіоні, водночас у роботах відсутній об'єктивний аналіз негативних тенденцій у розвитку професійно-технічної освіти, зокрема реорганізація та закриття навчальних закладів відповідного спрямування та ін.

Аналіз історико-педагогічних, мистецтвознавчих, історичних рефлексій дозволив установити, що найбільш ґрунтовно в них розглянуто розвиток мистецької освіти в регіоні в другій половині XIX – у першій третині XX ст. Роботи дослідників насамперед орієнтовані на вивчення специфіки формування, функціонування та забезпечення професійних навчальних закладів мистецького спрямування у конкретні періоди та внеску провідних митців та педагогів у розвиток мистецької освіти. Проте цілісна історія розвитку мистецької освіти, зокрема музична і художня, в окреслених хронологічних межах ще належно не висвітлена в історіографії та потребує подальших наукових розвідок.

4. Проаналізовано наукові розвідки у вивченні персоналій, що репрезентували педагогічну думку регіону. Історіографічний аналіз свідчить, що у другій половині XIX – у 20–30 рр. XX ст. відбувався процес формування історико-педагогічної думки регіону. Аналітичні дослідження зосереджені на вивченні постатей В. Ястребова, М. Федоровського, М. Завадського, В. Харцієва, П. Рябкова, Н. Бракер, А. Макаренка. Виявлено, що в історико-педагогічних рефлексіях учених насамперед зацентровано увагу на науковій діяльності В. Ястребова, але залишається малорозробленим питання його педагогічної діяльності. Більш повно в наукових розвідках розкрито роль М. Завадського та М. Федоровського в розбудові навчально-виховних закладів і системи народної освіти на Єлисаветградщині. Недостатньо вивченими залишились питання громадсько-просвітницької діяльності Н. Бракер, П. Рябкова, діяльності А. Макаренка в Долинському двокласному залізничному училищі. Нечисленні історико-педагогічні рефлексії містять фрагментарний або поверхневий аналіз лише деяких аспектів їхньої педагогічної діяльності. Через відсутність комплексного узагальнювального

матеріалу з громадсько-просвітницької та педагогічної діяльності Н. Бракер, П. Рябкова першочергового значення набувають архівні матеріали та праці самих учених.

Встановлено, що, починаючи з 90-х рр. ХХ ст., спадщина В. Харцієва стає об'єктом популяризації і теоретичного осмислення. Особливий інтерес у вивченні постаті вченого становлять праці сучасних науковців, побудовані на аналізі його педагогічного доробку та містять вагомий фактологічний матеріал і теоретичні рефлексії щодо педагогічної спадщини В. Харцієва.

Помітну роль в актуалізації проблеми дослідження педагогічних персоналій регіону відіграли краєзнавці В. Босько, О. Трибуцька, О. Чуднов, С. Янчуков. Поруч із використанням архівної інформації, краєзнавці стали звертатися до неофіційних документів – листів, щоденників, нотаток. Поступ у вивченні педагогічних персоналій означеного періоду відображає поява дисертаційних робіт О. Гур'янової, А. Кави, Т. Печериці, В. Постолатія, О. Притюпи, І. Чернишенко та ін. і монографічних досліджень І. Добрянського та В. Постолатія, Т. Печериці, О. Філоненко та ін., у яких представлено цілісну систему наукових поглядів освітніх діячів, що є важливим внеском у розвиток української педагогічної науки.

5. Розкрито етапи вивчення педагогічної спадщини В. Сухомлинського. З'ясовано, що ця проблема широко представлена в науковому дискурсі. Значущість педагогічного доробку видатного педагога та різновекторність напрямів його вивчення викликали у сучасній історико-педагогічній науці потребу виокремлення цілої наукової галузі – «сухомлиністики», яка представлена різними науковими школами.

Виявлено тенденцію нерівномірності вивчення спадщини видатного педагога на різних етапах. Основною метою звернення науковців першого етапу (1948–1990 рр.) до творчого доробку В. Сухомлинського було прагнення знайти практичні рекомендації щодо розв'язання освітніх завдань, поставлених державою. Увага дослідників зосереджувалася на таких проблемах: постать В. Сухомлинського як педагога-новатора; досвід педагога-

практика у розв'язанні навчально-виховних проблем; етико-моральний контекст поглядів ученого; діяльність Павлиської школи. На другому етапі розвитку сухомлиністики (1991–2000 рр.) не лише розширюється джерельна база і тематика досліджень, а й здійснюються наміри оцінити доробок педагога з нових позицій на засадах національної освіти і науки. На сучасному етапі (2001 р. – по сьогодні) з'явилася велика кількість досліджень різних аспектів творчої спадщини В. Сухомлинського, зокрема, педагогічна, філософська, етична, а також компаративні дослідження та ін. Ці роботи вирізняються новими методологічними підходами, об'єктивними оцінками. Розгляд творчої діяльності В. Сухомлинського в діахронії приводить сучасну педагогічну науку до розуміння всієї глибини значення науково-педагогічної спадщини видатного педагога, яка містить теоретичні та прагматично-педагогічні аспекти.

Встановлено, що педагогічний доробок видатного педагога постійно перебуває в полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників. Теоретичний аналіз історико-педагогічних рефлексій творчості В. Сухомлинського засвідчує, що В. Сухомлинському вдалося в межах радянської парадигми освіти обґрунтувати та реалізувати на практиці гуманістичну та демократичну за своєю суттю педагогічну концепцію, яка мала випереджувальний характер щодо суспільного розвитку.

6. Узагальнено праці вітчизняних учених щодо регіональних особливостей розвитку освіти та педагогічних пошуків педагогів-новаторів Кіровоградщини 50–70-х рр. ХХ ст. Проаналізовано наукові розвідки з дослідження творчої спадщини І. Ткаченка, О. Хмури, А. Рєзніка, М. Кодака, С. Максютіна – педагогів-новаторів, чії ідеї та здобутки є значним доробком в історії педагогіки.

Встановлено, що найбільша кількість історико-педагогічних рефлексій українських дослідників присвячена науково-педагогічній спадщині І. Ткаченка. Різні аспекти освітньої діяльності педагога-новатора та досвід роботи Богданівської середньої школи висвітлюються в періодичних виданнях

радянського періоду. У доробку сучасних дослідників акцентується увага на педагогічних пошуках І. Ткаченка у вирішенні проблем, пов'язаних з організацією ефективної трудової підготовки школярів та демократизації і гуманізації управління школою. Виявлено, що останнім часом з'являються публікації порівняльного спрямування: В. Сухомлинський та І. Ткаченко, І. Ткаченко та О. Хмура, що сприяє якісному розширенню тематики наукових пошуків.

З'ясовано, що менш дослідженою є педагогічна спадщина О. Хмури, А. Рєзніка, М. Кодака, С. Максютіна.

Публікаціям дослідників радянського часу властива наукова полеміка про ефективність нової форми організації навчального процесу (лекційно-практичної), започаткованої О. Хмурою. Інтерес до вивчення творчої діяльності педагога-новатора посилюється на сучасному етапі. У працях цього періоду розкривається вагомість внеску О. Хмури в розробку цілісної авторської технології особистісно-діяльнісного спрямування, дається об'єктивна, якісно нова характеристика з позиції сучасності.

Різні аспекти педагогічної спадщини А. Рєзніка розглянуто у рефлексіях сучасних учених, освітніх та громадських діячів, провідних педагогів та методистів регіону: проблеми розвитку пізнавальної активності учнів; диференціація навчального процесу; розвиток самоосвітньої роботи вчителів і учнів; особистісно-орієнтоване навчання і виховання; досвід управлінської діяльності педагога-новатора; внесок А. Рєзніка у творчу реалізацію педагогічних ідей В. Сухомлинського.

Висвітлено розвідки сучасних дослідників, у яких проаналізовано життєвий шлях та педагогічну діяльність М. Кодака, схарактеризовано досвід формування педагогічного і дитячого колективів, висвітлено окремі погляди педагога на проблему виховання та навчання дітей, представлено його активну діяльність на педагогічній ниві як популяризатора спадщини В. Сухомлинського та здійснено спробу об'єктивно охарактеризувати весь

спектр педагогічного пошуку вченого, визначити глибину, актуальність та значущість його ідей.

Виявлено, що творча діяльність С. Максютіна в сучасній історико-педагогічній науці є маловивченою. У дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. частково схарактеризовано досвід педагога-практика як організатора роботи педагогічного колективу Созонівської школи, організатора перших в Україні груп продовженого дня, досвід ефективної організації позакласної і позашкільної роботи в школі, системи родинно-шкільного виховання.

Проаналізовані у процесі дослідження історико-педагогічні рефлексії з оцінки творчого доробку О. Хмури, А. Резніка, М. Кодака, С. Максютіна засвідчують відсутність комплексних і ґрунтовних досліджень їхніх педагогічних поглядів. Подальшого вивчення та пропагування потребують педагогічні погляди П. Козуля, С. Логачевської, Ф. Оксанича, Г. Перебийніса та ін.

Здійснений у дисертації цілісний і системний історіографічний аналіз становлення та розвитку освіти Кіровоградщини репрезентує можливість не лише подальшого вивчення означеного соціально-педагогічного явища, а й практичного втілення позитивного історико-педагогічного досвіду в реалії вітчизняної системи освіти на сучасному етапі.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. На нашу думку, подальшого вивчення потребують питання історії початкової, середньої, вищої освіти, теорія і практика виховання, у перспективі вченим доцільно створити ширший, багатший і змістовніший історіографічний сюжет про творчу діяльність та педагогічні здобутки громадських діячів та педагогів-просвітників у регіоні, які можуть стати предметом спеціального історіографічного аналізу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Л. А. Индивидуальный подход к воспитанникам в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. М., 1978. 193 с.
2. Адаменко О. Методологічні засади дослідження історії розвитку педагогічної науки. *Рідна школа*. 2013. № 1–2 (січень–лютий). С. 8–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/rsh_2013_1-2_4.
3. Актуальные вопросы историографии: сб. науч. тр. / под ред.: Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. М.: Изд. АПН СССР, 1986. 230 с.
4. Аллагулов А. М. Система нравственного воспитания старшеклассника в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Оренбург, 2004. 23 с.
5. Андрійчук Н. М. Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860–1917 рр.): монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2011. 299 с.
6. Антологія педагогічного краєзнавства Черкаського краю: навчальний посібник / І. Албул, Л. Бадья, В. Бойченко, Н. Коляда та ін. Умань, 2008. 344 с.
7. Антонець М. В. О. Сухомлинський і боротьба ідей у радянській педагогіці 60–70-х років ХХ ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (2). С. 173–179.
8. Антонець М. Проблеми діяльності вчителя у педагогічній спадщині Василя Сухомлинського: монографія 5-те вид. доп. К.: Четверта хвиля, 2012. 224 с.
9. Антонець М. Славетний український педагог-гуманіст. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 2. С. 36–44.
10. Ауліна В. Зародження лекційно-практичної системи навчання на Кіровоградщині. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка. 2003. Вип. 49 (1). С. 24–28.

11. Ауліна В. О. О. Хмура – педагог-новатор Кіровоградщини (1923–1970). *Шлях освіти*. 2004. № 4. С. 52–55.
12. Бабанський І. Т. Виховання стійкого інтересу до сільськогосподарських спеціальностей в учнівських виробничих бригадах Кіровоградщини. *Методика трудового навчання. Республіканський науково-методичний збірник*. К.: Рад. школа, 1974. Вип. 8. 124 с.
13. Базака Р. В. Преса Кіровоградщини (1874–1921 рр.): історико-функціональний аспект, типологічна характеристика: автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04. Запоріжжя, 2015. 20 с.
14. Базака Р. В. Спеціалізований журнал «Педагогический вестник» в системі преси Єлисаветграда (1881–1883 рр.) *Zbior Projekty naukowe: raportow naukowych (27.02.2015 r. – 28.02.2015 r.)*. Warszawa: Diamond trading tour, 2015. S. 35–37.
15. Базилевич Н. Г. Проблемы патриотического воспитания младших школьников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1982. 16 с.
16. Басиладзе Н. Воспитание социалистической гуманности у младших школьников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Тбилиси, 1985. 176 с.
17. Батышев С. Я. Развитие профессионально-технического образования в СССР. *Советская педагогика*. 1972. № 8. С. 47–58.
18. Безлюдна Н. В. Ідеї розвивального навчання молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1998. 210 с.
19. Береговой Я. Иван Гурович. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3. С. 13–20.
20. Береговой Я. Учитель. *Зеркало недели*. 1999. 6 февраля.
21. Березівська Л. Д. Ідеї В. О. Сухомлинського і Закон про школу 1959 р. *Рідна школа*. 2003. № 9. С. 9–12.

22. Березівська Л. Д. Реформування шкільної освіти в Україні у ХХ ст.: монографія. К.: Богданова А. М., 2008. 406 с.
23. Березівська Л. Д. Творча спадщина В. О. Сухомлинського як джерело педагогіки співробітництва. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78. (Ч. 2.) С. 183–187.
24. Березняк Є. С. Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи: метод. посібник для керівників шкіл К.: 1996. 64 с.
25. Бех І. Д. Ідея життєтворчості особистості у виховному універсамі В. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. Вип. 123 (1). С. 5–7.
26. Бех І. Д. Моральна самосвідомість особистості як предмет педагогічних зусиль В. О. Сухомлинського. *Рідна школа*. 2005. № 12. С. 13–15.
27. Бех І. Д. Світ емоцій у виховній системі Василя Сухомлинського. *Педагогічна газета*. 2005. № 9. С. 23.
28. Белан Г. В. До проблеми дослідження педагогічної персоналії у дискурсі сучасної історико-педагогічної науки. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон: ХДУ, 2012. Вип. 61. С. 11–14.
29. Белан Г. В. Сучасні наукові підходи до вивчення спадщини В. О. Сухомлинського: типологічний концепт. *Науковий вісник Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського*. 2014. № 1. (47). С. 26–31.
30. Біланюк Ю., Кохан. А. Штрихи до портрета Василя Сухомлинського. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. 60 с.
31. Білецька С. В. Взаємовідносини учителя і учнів в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Х., 1994. 209 с.

32. Білюк О. В. Сухомлинський про виховання особистості школяра: навч.-метод. посіб. Миколаїв: вид-во «Іліон», 2007. 160 с.
33. Бобрышов С. В. Историко-педагогические исследования развития педагогического знания: методология и теория. Ставрополь: СКСИ, 2006. 300 с.
34. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. Харків: Вид-во «Тарбут-Лаам», 2005. 192 с.
35. Богуславский М. В. Абстрактный гуманизм В. А. Сухомлинского. *Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы* / составление, предисловие, комментарии, вступления к частям книги О. В. Сухомлинской. К.: Акта, 2008. С. 385–387.
36. Богуславський М. В. Динамика целостных смыслов воспитания в педагогической системе В. А. Сухомлинского. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). С. 5–9.
37. Богуславский М. В. Идея стимулирования радости познания у школьников в педагогических трудах и опыте В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. М., 1986. 250 с.
38. Богуславский М. В. Почему Сухомлинский? *Народное образование*. 1993. № 7–8. С. 110–113.
39. Богуславский М. В. «Сердце отдаю детям» В. А. Сухомлинского: потенциал нового прочтения. *Проблемы современного образования*. 2013. № 6. С. 125–130. URL: <http://www.pmedu.ru>.
40. Богуславський М. В. Структура сучасного історико-педагогічного знання. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 37–40.
41. Богуславський М. В. Феномен В. О. Сухомлинського у контексті світової педагогіки ХХ ст. *Європейська педагогіка і Василь Сухомлинський як сучасний педагог-гуманіст*. К., 1993. С. 18–20.
42. Богуславский М. В. Школа гражданственности и человечности (о педагогических идеях и опыте В. А. Сухомлинского). Кіровоград, 1990. 28 с.

43. Богуславский М. В., Корнетов Г. Б. Научно-педагогические парадигмы: история и современность. *Современные проблемы истории образования и педагогической науки*. М., 1994. Т. 1. С. 113–137.

44. Богуш А. М. Педагогічні виміри Василя Сухомлинського в сучасному освітньому просторі: монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2008. 272 с.

45. Бойчук Л. Г. Спогади про вчителя. *Спогади про І. Г. Ткаченка* / за заг. ред. А. Б. Іванка. Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. С. 93–95.

46. Бокій Н. М. До джерел історії краю з найдавніших часів до кінця XVIII ст.: навч. посібник. Кіровоград: Кіровоградський держ. педагогічний ін-т ім. В. К. Винниченка, 1994. 186 с.

47. Бондар А., Кобзар Б. Навчально-виховна робота в школах-інтернатах і групах продовженою дня: 2-ге вид., доп. К.: Вища школа, 1985. 119 с.

48. Бондар Л. С., Кузьмінський А. І., Прокопенко Л. І. Виховання моральних цінностей у школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. Черкаси: вид-во ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. 160 с.

49. Бондаренко Г. Л. Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 1999. 201 с.

50. Бондарь Л. С. Проблема совместной воспитательной деятельности школы и семьи в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1984. 203 с.

51. Боровская Н. Е. Советская педагогика в оценках китайских учених. *Педагогика*. 2007. № 8. С. 57–71.

52. Борисов Е. И. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания за 1865–1895 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.

53. Борисовский А. М. В. А. Сухомлинский: кн. для учащихся. М.: Просвещение, 1985. 128 с.

54. Борисовский А. Идеи В. А. Сухомлинского о воспитании коллектива. *Народное образование*. 1973. № 11. С. 97–100.

55. Борисовский А. Народный учитель Василий Александрович Сухомлинский. Фрунзе: Изд-во «МЕКТЕП», 1972. 75 с.

56. Боса І. О. 20-та періодична виставка Товариства південноросійських художників 1910 року в Єлисаветграді. *Студії мистецтвознавчі*. 2011. № 4. С. 97–105. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/StudM_2011_4_9.

57. Боса І. О. Діяльність Вечірніх рисувальних і креслярських класів при Єлисаветградському земському реальному училищі кінця XIX – початку XX ст. URL: www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Vknukim_myst/2012_26/5.pdf.

58. Боса І. О. Діяльність товариств пересувних художніх виставок і його вплив на художнє життя Єлисаветграда кінця XIX – на початку XX ст. Деякі аспекти провінційної художньої критики. URL: www.knukim.edu.ua/wp-content/uploads/2016/06/61.pdf.

59. Боса І. О. Історія художньо-виставкової справи в єлисаветграді за матеріалами місцевої преси кінця XIX – початку XX століття. Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура. 2012. № 2. С. 51–55. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/had_2012_2_16.

60. Боса І. О. Роль Товариства поширення грамотності та ремесел у художньому житті Єлисаветграда на межі XIX–XX століть. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*. 2011. Вип. 11. С. 145–150. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrmyst_2011_11_28.

61. Боса І. О. Роль художників-педагогів у формуванні й розвитку мистецького життя міста Єлисаветграда в другій половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. Мистецтвознавство. Архітектура*. Харків, 2012. № 6. С. 52–55.

62. Боса І. О. Художник-педагог, академік портретного живопису Петро Крестоносцев (Волгін). *Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*. К., 2010. 140 с.

63. Босько В. М. Визначні постаті Степової Еллади: до 250-річчя заснування фортеці Святої Єлисавети, міста Єлисаветграда та 65-річчя утворення Кіровоградської області. Кіровоград: Інформаційна мережа, 2004. Ч. 1. 376 с.

64. Босько В. М. Єлисаветградське благодійне товариство поширення грамотності й ремесел (1873–1914). *Вечірня газета*. 2010. 17 липня. С. 7.

65. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2007 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Полімед-Сервіс, 2006. 162 с.

66. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2008 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2007. С. 23–29.

67. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2010 рік: Люди. Події. Факти: історична література. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2009. 260 с.

68. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2011 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2010. 256 с.

69. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2012 рік: Люди. Події. Факти. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2011. 260 с.

70. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2013 рік. Люди. Події. Факти: Історико-краєзнавче видання: Довідник. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2012. С. 37–38.

71. Босько В. М. Історичний календар Кіровоградщини на 2014 рік. Люди. Факти. Події. Кіровоград: Центр.-Укр. видавництво, 2014. 259 с.

72. Босько В. М. Редактор-видавець «Педагогического весника». *Народне слово*. 1991. № 179 (200). С. 3–4.

73. Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов: До тридцятих роковин смерті. *Єлисавет*. 1992. 20 травня. С. 3

74. Бракер Н. Микола Федорович Федоровський. Перший український діяч м. Єлисавету. *За сто літ. Матеріали з громадського і літературного*

життя України XIX і початків XX століття. К.: Держвидав України, 1928. Кн. 3. С. 46–49.

75. Брехунець Н. С. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років XX століття: історіографія: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06. К., 2006. 25 с.

76. Брояковський О. Педагогічна діяльність Єлисаветградської громади 70-х – початку 80-х років XIX століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 120. С. 85–88.

77. Будняк Т. Г. Проблемы эстетического воспитания младших школьников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1977. 191 с.

78. Бульдович П., Кудіна В. Формування та розвиток закладів освіти Кіровоградщини. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. Істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004. С. 68–79.

79. Бучківська Г. В. Розвиток В. О. Сухомлинським теорії і практики виховання в учнівському колективі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Чернівці, 2001. 214 с.

80. Бык А. С. Воспитание гражданственности старшеклассников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1985. 208 с.

81. Ван Игао. Выступление. *Развитие педагогических идей В. А. Сухомлинского и реформа общеобразовательной школы*: материалы Междунар. конф. Хуаши, 2004. URL: <http://www.hsg.com.cn/> на кит. яз./3.

82. Василенко В. А. Проблема совершенствования урока в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1982. 17 с.

83. Василенко Н. А. Проблема самовоспитания старшеклассников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1989. 172 с.

84. Василь Іванович Харцієв. *Українська радянська енциклопедія* / Головна редакція української радянської енциклопедії. К., 1985. Т. 12. С. 113.

85. Василь Сухомлинський і сучасність: науково-методичний збірник / упор. і відп. ред. М. Я. Антоненко. К.: АПН України, 1994. Вип. 1. 162 с.

86. Васянович Г. П. *Методологія педагогіки й педагогічна інноватика. Модернізація вищої освіти у контексті євроінтеграційних процесів: зб. наук. праць*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2007. 332 с.

87. Ваховський Л. Ц. Конструювання методології регіонального історико-педагогічного дослідження. *Вісник ЛНПУ імені Т.Шевченка. Серія педагогічні науки «Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір»*. 2006. № 19(114). С. 16–21.

88. Ваховський Л. Ц. *Методологія дослідження історико-педагогічний процесу: постановка проблеми. Шлях освіти*. 2005. № 2. С. 7–11.

89. Ваховський Л. Ц. *Наратив у історико-педагогічному дослідженні: методологічний аналіз. Шлях освіти*. 2007. № 1. С. 42–45.

90. Вдовенко В. В. *Народна освіта та педагогічні з'їзди доби Гетьманату. Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 58. 312 с.

91. Вдовенко В. В. *Педагогічні з'їзди на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ століття). Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. в 2-х ч.: зб. статей / упоряд. Л. А. Гайда; відпов. за вип. Л. В. Корецька; рец.: А. А. Кендюхова, І. А. Козир*. Кіровоград: ОІППО ім. В. Сухомлинського, 2006. Ч. 2. 159 с.

92. Вдовенко В. В. *Проблеми початкової освіти України в роботі педагогічних з'їздів (1861–1920 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01*. К., 2005. 19 с.

93. Веденская Г. А. *Проблемы преподавания литературы в школе в наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02*. Л., 1980. 177 с.

94. Великочий В. С. Українська історіографія суспільно-політичних процесів у Галичині 1914–1919 рр.: дис...д. і. н.: 07.00.06. Київ, 2010. 591 с.
95. Величко С. П., Слободяник О. В. Кафедрі фізики та методики її викладання КДПУ ім. В. Винниченка – 80 років. *Історичний нарис (1930–2010 рр.): зб. біограф. інформ.* Кіровоград: Ексклюзив-Систем, 2010. 108 с.
96. Вестник Елисаветградского Земства. 1918. № 33 (від 20 жовтня).
97. Вівсяна І. Заснування педагогічного інституту в Єлисаветграді (1918–1919 рр.). *Університетський меридіан.* 2000. 24 листопада. С. 5.
98. В ім'я України: Василь Нікітін: листи, статті, спогади; 2-ге вид. / уклад.: С. Шевченко, Т. Печериця. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. 106 с.
99. Він віддав серце дітям: метод. поради до 90-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського / Держ. заклад: Нац. б-ка України для дітей; уклад І. В. Слободянюк. К., 2008. 24 с.
100. Владимир Николаевич Ястребов: Некролог. *Киевская старина.* 1899. № 10. С. 121–126.
101. Воеводский И. К. Профессионально-техническая подготовка специалистов среднего звена и квалифицированных рабочих для тяжелой индустрии СССР (1917–1980 гг.): автореф. дис. ... док. пед. наук: 13.00.01. Казань, 1981. 34 с.
102. Войтко В. Особистісно орієнтований підхід до трудового виховання дітей «групи ризику» у спадщині І. Г. Ткаченка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград, 2014. Вип. 131. С. 55–59.
103. Володин О. Драгоценные зерна опыта. Заметки о Третьих Всесоюзных Педагогических чтениях. *Народное образование.* 1973. № 8. С. 14–17.
104. Воспитание и образование в международном праве и национальном законодательстве: сборник документов / Г. П. Шевченко, С. Ф. Рашидов, С. С. Рашидова; авт. вступ. статьи С. Ф. Рашидов. Луганск: изд-во «Нудж», 2011. 368 с.

105. Воспитывать в труде. Диалог: А. Гиталов – И. Ткаченко. *Учительская газета*. 1974. 13 июня.
106. В. О. Сухомлинський – майбутнього педагогу: наук.-метод. посібник / В. Д. Будає, О. М. Пехота та ін. Миколаїв: Вид-во «ІЛІОН», 2004. 260 с.
107. В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: монографія / упоряд.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех та ін. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. 504 с.
108. В степах Кіровоградських. Дніпропетровськ: Промінь, 1967. 113 с.
109. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики. М.: Прогресс, 1998. 704 с.
110. Гайда Л. Вчителі-краєзнавці, засновники музеїв Кіровоградщини: біографічні нариси / Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського, Обласне історико-культурне т-во «Ойкумена», Кіровоградська обл. орг. т-ва пам'яток історії та культури. Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2004. 55 с.
111. Гаращенко С. З історії місцевого самоврядування Єлисаветграда кінця ХІХ століття. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упоряд. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2005. С. 52–60.
112. Гембицкая Е. А. Музыкально-эстетическое воспитание учащихся 5–8 классов. Москва: Музыка, 1970. 112 с.
113. Гиталов А., Калиниченко Н., Ткаченко И. Земля жаждет молодых. *Правда*. 1980. 21 ноября.
114. Головата О. Корифей автоматизації сільськогосподарського виробництва. *Спеціальні історичні дисципліни*. 2011. № 18. С. 52–57. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sid_2011_18_52.
115. Голос Юга. Єлисаветград. 1910. 25 ноября.
116. Голос Юга. Єлисаветград. 1911. № 95.

117. Голос Юга. Елисаветград. 1913. 19 мая.
118. Голос Юга. Елисаветград. 1913. 27 января.
119. Голубнича Л. О. Джерела педагогічної історіографії. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2012. Вип. 32. С. 33–46.
120. Голубнича Л. О. Класифікація джерел педагогічної історіографії. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя, 2012. Вип. 26 (79). С. 30–38.
121. Голубнича Л. О. Писемні джерела педагогічної історіографії: питання класифікації. *Збірник наукових праць УДПУ (педагогічні науки)*. 2015. Ч. 1. С. 86–93.
122. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Метолологічні поради молодим науковцям. К.-Вінниця: ТОВ фірма «Планер», 2010. 308 с.
123. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник: довідк. вид. К.: Либідь, 1997. 374 с.
124. Гора О. В. Розвиток професійної освіти на Кіровоградщині (XX – початок XXI століть). *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*: е-журнал. 2008. № 1. URL: http://intellect-invest.org.ua/.../pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_scitnct...
125. Грекова-Опришко В. Макаренко про Долинку. *Шляхом Ілліча*. 1963. 13 березня. С. 3.
126. Гриценко М. С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917–1965) / за ред. С. А. Литвинова. К.: Радянська школа, 1966. 260 с.
127. Гуманістична дидактика В. О. Сухомлинського / укладач і автор передмови В. І. Лозова. Харків: ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2005. 116 с.
128. Гупан Н. До періодизації розвитку історико-педагогічного процесу в Україні. *Шлях освіти*. 1999. № 1. С. 45–49.
129. Гупан Н. М. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні: монографія. К.: Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, 2000. 222 с.

130. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 496 с.
131. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки: монографія. К.: А.П.Н., 2002. 224 с.
132. Гуріна Л. Школа Арона Резніка. *Освіта України*. 2003. № 86 (18 листопада). С. 6.
133. Гуріч З. В. Розвиток художньої освіти в початкових та середніх навчальних закладах Херсонської губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)»: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2017. 206 с.
134. Гур'янова О. В. Організація навчально-виховного процесу в комерційних училищах України (1894–1920 рр.): дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2007. 255 с.
135. Гур'янова О. В. Школа радості – переклик поколінь. *Школа першого ступеня: теорія і практика*: зб. наук. пр. Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2007. Вип. 21. С. 115–122.
136. Давыдова А. В. А. Сухомлинский и борьба идей в советской педагогике 60-х годов. *Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / составление, предисловие, комментарии, вступления к частям книги О. В. Сухомлинской*. К.: Акта, 2008. С. 393–396.
137. Давыдова А. Кто убийца Сухомлинского? *Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / составление, предисловие, комментарии, вступления к частям книги О. В. Сухомлинской*. К.: Акта, 2008. С. 388–393.
138. Данилків Я. Н. Історія створення і діяльність кафедри біології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (науковий історико-педагогічний аспект). Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2014. 86 с.

139. Даценко В. В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945): історико-публіцистичний нарис 2-ге вид., доп. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2010. 301 с.

140. Даценко Л. Павло Рябков як типовий представник провінційного краєзнавства. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*. Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції в 2-х ч.: зб. статей / упоряд. Л. А. Гайда; відпов. за вип. Л. В. Корецька, рец.: А. А. Кендюхова, І. А. Козир. Кіровоград: ОШПО ім. В. Сухомлинського, 2006. Ч. 1. 198 с.

141. Девиз – ефективність. Диалог директора Богдановської школи, Героя Соціалістического труда И. Г. Ткаченко с президентом Академии наук УССР, Героем Соціалістического труда Б. Е. Патеном. *Учительская газета*. 1978. 24 июня.

142. Дереш В. Взаємодія педагогів Богданівської школи, сім'ї і громадськості як основа формування особистості дитини (50–70-ті роки ХХ ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 75–78.

143. Джуринский А. Н. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы. URL: <https://www.litres.ru/...metodologiya...pedagogiki...pedagogiki...problemy/chitat-onla>.

144. Дзеверін О. Г. Видатний радянський педагог: вступ. ст. *Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5-т т.* / редкол.: О. Г. Дзеверін (голова) та ін. К.: Радянська шк., 1976 Т. 1. С. 7–52.

145. Дзярчук К. Життя чесне, скромне і самовіддане. *Освітнянське слово*. 2004. № 5. С. 4.

146. Дзярчук К. Життя, віддане школі. *Гайворонські вісті*. 1999. 16 червня.

147. Дічек Н. П. До питання теоретичного узагальнення феномену педагогічного новаторства (ретроспективний вимір). *Історико-педагогічний*

альманах. 2009. Вип. 2. С. 4–42. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ipa_2009_2_3.pdf.

148. Дічек Н. П. Методологічні аспекти модернізації вітчизняних історико-педагогічних досліджень. *Педагогіка та психологія*. 2014. № 2. С. 67–75.

149. Дічек Н. П. Поняттєво-термінологічні особливості вивчення педагогічного новаторста. *Освітологія*. 2012. Вип. 1. С. 62–68. URL: http://nbuv.gov.ua/jpdf/ocvit_2012_1_10.pdf.

150. Днепров Э. Д. О разработке методологических, историографических и источниковедческих проблем истории педагогики. *Школа России накануне и в период революции 1905–1907 гг.: сб. науч. трудов / под ред. Э. Д. Днепрова, Б. К. Табиева*. Москва: Мзд-во АПН СССР, 1985. С. 5–24.

151. Днепров Э. Д. Русская школа и педагогическая мысль первой половины XIX века: советская историография и методологические проблемы изучения. *Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики: сб. науч. тр. / под ред. Э. Д. Днепрова, О. Е. Кошелевой*. М.: Изд. АПН СССР, 1986. 230 с.

152. Днепров Э. Д. Советская литература по истории школы и педагогике дореволюционной России (1918–1977): библиогр. указ. М.: НИИ ОП, 1979. 446 с.

153. Днепров Э. Д. Становление и развитие отечественной истории педагогики: основные этапы и тенденции. *Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики: сб. научн. тр. / под ред. Э. Д. Днепрова, О. Е. Кошелевой*. М.: Изд. АПН СССР, 1986. С. 422.

154. До 250-річчя Єлисаветграда: методичні матеріали до спецкурсу «Історія нашого краю» / укл. І. І. Романько; М-во освіти і науки України, ДЛАУ. Кіровоград: ДЛАУ, 2004. 67 с.

155. Добровольская Н., Орлова Н. Что нужно знать учителю о детском голосе. М., 1972. 271 с.

156. Добровольська В. А. Виховання дівчат у початкових і середніх школах Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Таврійський вісник освіти: науково-методичний журнал*. Херсон, 2007. № 1 (17). С. 12–21.

157. Добрянський І. А., Постолатій В. В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Кіровоград, 1998. 143 с.

158. Долгіх М. В. Етапи становлення струнної виконавської школи на Єлисаветградщині. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії*: зб. наук. пр. К.: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. Вип. 9. С. 94–99.

159. Долгіх М. В. Й. А. Гольденберг як засновник Єлисаветградської скрипкової школи. *Краєзнавчий вісник Кіровоградщини*. Кіровоград: Центрально-Українське Видавництво, 2010. Вип. 4. С. 176–182.

160. Долгіх М. В. Музична освіта в Єлисаветграді наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини*. Кіровоград, 1996. С. 6.

161. Долгіх М. В. Нейгаузи: варіації на єлисаветградську тему: монографія. Кіровоград: Видавець В. Ф. Лисенко, 2013. 333 с.

162. Долгіх М. В. Становлення музичного професіоналізму Єлисаветградщини (1900–1920-ті рр.): автор. дис. ... канд. мист.: 17.00.03. Київ, 2011. 20 с.

163. Долгіх М. В. Сторінки музичної освіти Єлисаветграда. *Культурно-освітні процеси краю у ХХІ столітті*. Матеріали обласної історико-краєзнавчої конференції. Кіровоград: ПП Поліграф-Терція, 2004. С. 140.

164. Дон-Аминадо. Поезд на третьем пути / предисл., примеч. В. Коровина. М.: Варгиус, 2006. 384 с.

165. Доннік М. Трудова соціалізація вихованців соціального гуртожитку крізь педагогічну спадщину І. Г. Ткаченка. *Наукові записки*.

Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 82–84.

166. Дубінка М. М. Розвиток пізнавального інтересу в молодших школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 1998. 191 с.

167. Дуда О. О. Самовиховання школярів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2001. 20 с.

168. Ежегодник «Голоса Юга»: Адрес-календарь и справочная книга по г. Елисаветграду и уезду, с диаграммами, рисунками, портретами и шаржами / издание редакции газеты «Голос Юга». Елисаветград: Типография Х. Ш. Немировського, 1913. 167 с.

169. Энциклопедический словарь / под ред. К. К. Арсеньева и Ф. Ф. Петрушевского. Спб., 1894. Т. ХІА. С. 614.

170. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. С.-Пб: Брокгауз-Ефрон., 1890–1907.

171. Етюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / сост., предисл., послесл. О. В. Сухомлинская. Харьков: Акта, 2008. 430 с.

172. Євсєєв І. Тут він учителював. *Кіровоградська правда*. 1983. 13 березня. С. 2.

173. Єлисаветградська гімназія. Кіровоград: Українська гімназія, 1997. Кн. І. 190 с.

174. Єлисаветградському громадське комерційне училище. URL: <http://www.n-slovo.com.ua/.../1305-kbcfdtnuhflcmrt>.

175. Желан А. Постать вчителя музичних дисциплін в історії педагогіки Півдня України II половини ХІХ – початку ХХ століття. URL: www.kspu.kr.ua/.../3573-postat-vchytelya-muzychnykh-dys...

176. Житков О. А., Молдавський В. В. Благодійницький рух на Єлисаветградщині у 90-х рр. ХІХ ст. *Наукові записки з історії України*. Збірник статей. Кіровоград, 1994. Вип. 3. С. 64–70.

177. Журнали засідань Елисаветградського уездного земського зібрання ХІІ чергової сесії 1905 г. Елисаветград, 1905. С. 3.

178. Журнали засідань Елисаветградського чергового уездного Земського зібрання в вересні 1906 року (ХІІІ сесія): з прилож. докладів и комісій. Елисаветград: Тп. М. А. Гольденберга, 1906. 204 с.

179. Журнали засідань Елисаветградського чергового уездного Земського зібрання в вересні 1910 року (ХІІІ сесії): з прилож. докладів и комісій. Елисаветград: Тип. Елисаветградського Уездного Земства, 1910. 418 с.

180. За сто літ. *Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття* / під ред. М. Грушевського. Київ: Державне видавництво України, 1928. Кн. 2. 329 с.

181. Завгородня Т. К. До проблеми методологічної основи персоналістичного напрямку історико-педагогічних досліджень. *Педагогічна персоналістика: теорія, історія, освітня практика: матеріали І Всеукр. наук.-практ. інтерн.-конф.* / за заг. ред. Т. К. Завгородньої. Івано-Франківськ, 2016. С. 20–25.

182. Зайченко І. В. Развитие педагогической мысли в прогрессивной журналистике Украины второй половины ХІХ века: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. Киев, 1988. 184 с.

183. Закирова А. Ф. Теоретические основы педагогической герменевтики: монографія. Тюмень: Изд-во Тюменск. гос. ун-та, 2001. 152 с.

184. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 38-39 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>.

185. Закон України від 13.05.1999 № 651-ХІІІ «Про загальну середню освіту» / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL:<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/651-14>.

186. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 № 1556-VII / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/en/1556-18>.

187. Здобутки народної освіти Української РСР / ред. колегія: Є. С. Березняк (голова), В. В. Лазаревський, О. Л. Одинець, І. О. Синиця, М. Д. Ярмаченко; упор. М. І. Ковбасюк. К.: Радянська школа, 1976. 174 с.

188. Зеленгур П. Д. Школа Івана Гуровича. *Радянська освіта*. 1979. 14 лютого.

189. Златопільська гімназія: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (27–28 травня 1996 р.). М-во освіти України; М-во культури України; Академія пед. наук України; Новомиргород, 1996. 258 с.

190. Іванко А. Б. Виробнича бригада – одна з найважливіших ланок системи трудового виховання. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3. С. 107–111.

191. Іванко А. Б. В. О. Сухомлинський – послідовний борець проти тоталітарної та авторитарної педагогіки. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 123 (І). С. 164–167.

192. Іванко А. Б. В. О. Сухомлинський – шістдесятник (Еволюція суспільно-політичних та педагогічних поглядів). Кіровоград, 2011. 28 с.

193. Іванко А. Б. В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко: діалог самодостатніх педагогічних систем. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2003. 60 с.

194. Іванко А. Б. Гортаючи сторінки пам'яті... (Спроба споминів). Кіровоград, 2014. 21 с.

195. Іванко А. Б. І. Г. Ткаченко про педагогічну культуру вчителя. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 1. С. 54–59.

196. Іванко А. Б. Освітня діяльність і педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка. Кіровоград: ПП Поліграф-Терція, 2004. 188 с.

197. Іванко А. Б. Освітня діяльність та педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка (1919–1994 рр.): автор. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2006. 20 с.

198. Іванко А. Б. Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка і актуальні проблеми сучасної сільської школи. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. Вип. 28. С. 25–28.

199. Іванко А. Б. Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка і актуальні проблеми управління школою. *Рідна школа*. 2001. № 3. С. 47–49.

200. Іванко А. Б. Співпраця І. Г. Ткаченка з О. О. Хмурою в процесі розробки лекційно-практичної системи навчання. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 104–106.

201. Іванко А. Б. Убитий диктатурою партійного авторитаризму. *А. Макаренко, В. Сухомлинський, О. Захаренко: естафета гуманної педагогіки*: зб. наук. пр. Черкаси, 2012. С. 23–35.

202. Іванко А. Б., Завіна В. І., Мельничук С. Г. І. Г. Ткаченко: життя і науково-педагогічна діяльність (1919–1994 рр.): монографія. Кіровоград, РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. 168 с.

203. Іванко А. Б., Медведенко О. О. Етюди про школу. Кіровоград, 1995. 54 с.

204. Іванова Л. М. Місце Товариства розповсюдження грамотності і ремесел у становленні професійно-технічної освіти в Єлисаветграді. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції до 250-річчя заснування Єлисаветграда-Кіровограда. Кіровоград, 2006. Ч. II. С. 119–123.

205. Іванюк Г. І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (1958–2000 рр.). К.: Педагогічна думка, 2007. 408 с.

206. Іванюк Г. І. Соціально-педагогічні засади розвитку сільської школи в Україні (друга половина 50-х–90-ті рр. XX століття): автореф. дис. ... доктор. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2014. 40 с.

207. Іващенко О. До історії розвитку класичної освіти на Єлисаветградщині у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття. *Збірник статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 14–16.

208. І. Г. Ткаченко: людина, педагог, науковець (З досвіду роботи відділу освіти Знам'янської районної державної адміністрації). Знам'янка, 2004. 43 с.

209. І день, і рік, і все життя... *Збірник. 90-річчю від дня народження С. Г. Максютіна присвячується* / упоряд. А. Саржевський. Кіровоград: Кіровоградська районна друкарня, 2004. 150 с.

210. Ім'я Василя Сухомлинського – інституту післядипломної педагогічної освіти. *Народне слово*. 2003. 25 листопада. С. 1.

211. Історико-педагогічні дослідження: регіональний вимір. *Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2006. № 19(114). 350 с.

212. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів / під ред. Я. С. Калакури. К., 2002. 327 с.

213. Історичне краєзнавство. Курс лекцій: навч. посіб. / уклад. С. І. Шевченко. Кіровоград: Авангард, 2015. 132 с.

214. Історія в особистостях. Кіровоградський національний технічний університет (1929–2009 рр.): біограф. довідн. / уклад. В. М. Кропівний та ін. Кіровоград: ПВЦ «Імекс-ЛТД», 2009. 242 с.

215. История города Александрии: сборник краеведческих очерков Василия Никифорова: (1858–1908) / сост., вступ. ст. В. В. Голобородько; ред. Н. В. Жахалова. Олександрія: Городской курьер, 2009. 132 с.

216. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 816 с.

217. Кава А. А. Аспекти гуманітаризації освіти в педагогічній спадщині В. І. Харцієва. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*. Бердянськ: БДПУ, 2012. № 4. С. 111–115.

218. Кава А. А. Педагогічна діяльність і спадщина В. І. Харцієва (1866–1937 рр.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2014. 20 с.
219. Калакура Я. С. Українська історіографія. К.: Генеза, 2004. 495 с.
220. Калініченко Н. А. Антологія освіти Кіровоградщини: В. О. Сухомлинський, І. Г. Ткаченко. *Педагогіка толерантності*. 2004. № 2(28/29). С. 9–23.
221. Калініченко Н. А. Василь Сухомлинський, Іван Ткаченко, Олександр Захаренко: концепти продуктивної педагогіки. Кіровоград, «ІМЕКС-ЛТД», 2013. 188 с.
222. Калініченко Н. А. Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів. *Історико-педагогічний альманах*. 2012. № 2. С. 55–59.
223. Калініченко Н. А. Вплив В. О. Сухомлинського на формування освітнього середовища (70–80-ті роки ХХ століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 123(1). С. 50–56.
224. Калініченко Н. А. І. Г. Ткаченко про трудову підготовку учнів сільської школи (До 90-річчя від дня народження). *Рідна школа*. 2010. № 1/2. С. 50–54.
225. Калініченко Н. А. Ідеї випередили час. *Освітнянське слово*. 2004. № 5. С. 5.
226. Калініченко Н. А. Історико-педагогічні дослідження спадщини педагогів-новаторів Кіровоградщини. *Педагогічний вісник*. 2014. № 1–2 (29–30). URL: [http:// www.ppko-koippo.edukit.kr.ua](http://www.ppko-koippo.edukit.kr.ua).
227. Калініченко Н. А. Історіографія дослідження педагогічної діяльності Івана Ткаченка (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.). *Педагогічний дискурс*. 2013. Вип. 15. С. 306–311.
228. Калініченко Н. А. Микола Кодак – талановитий педагог, наставник молоді: (другої половини ХХ ст.). *Управління школою*. 2012. № 10/11/12. С. 93–95.

229. Калініченко Н. А. Новаторська модель трудової підготовки учнівської молоді. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3. С. 27–30.

230. Калініченко Н. А. Про трудове виховання у сільській школі. *Початкова школа*. 1998. № 9. С. 24–25.

231. Калініченко Н. А. Провідні напрями діяльності Івана Гуровича Ткаченка (1919–1994). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 6–10.

232. Калініченко Н. А. Профільне навчання: зміст та інноваційні підходи: історичний аспект (друга половина ХІХ ст.): на матеріалах Єлисаветградщини. *Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія*. Вінниця: Вид-во ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2004. № 11. С. 115–116.

233. Калініченко Н. А. Розвиток ідей В. О. Сухомлинського в науково-методичній роботі педагогів Кіровоградщини. *Післядипломна освіта в Україні*. 2005. № 1. С. 84–88.

234. Калініченко Н. А. Світлий геній Павлиша: зб. ст.; вид. 2-ге доп. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2007. 154 с.

235. Калініченко Н. А. Сучасники Василя Сухомлинського. *Зб. наук. праць Херсон. держ. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки*. Херсон, 2005. Вип. 40. С. 207–211.

236. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина ХІХ – ХХ століття: монографія. Кіровоград. «Імекс-ЛТД», 2007. 744 с.

237. Калініченко Н. А. Трудова підготовка учнів сільської школи у центральному регіоні України (друга половина ХХ століття): дис... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 2008. 526 с.

238. Калініченко Н. А., Перебийніс Г. М. Видатний педагог-новатор і вчений сучасності. *Сучасники В. О. Сухомлинського*. Кіровоград. 1998. С. 40–49.

239. Калініченко Н. А., Перебийніс Г. М. Сучасники В. О. Сухомлинського. Кіровоград: Кіровоградський обласний інститут удосконалення вчителів, 2003. 308 с.

240. Калініченко Н., Розенберг А. Заповіти Івана Гуровича. *Кіровоградська правда*. 1995. 25 липня.

241. Калмиков Г. В. Проблеми взаємин між особою і колективом у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2000. 203 с.

242. Калмиков Г. В. Суспільство. Особистість. Взаємини. Громадянськість: гуманістичний погляд В. О. Сухомлинського у майбутнє Київ, 2002. 178 с.

243. Калюжна О. І. Проблеми морального й фізичного виховання підлітків у педагогічній спадщині І. Г.Ткаченка. *Імідж сучасного педагога*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2004. № 2–3. С. 111–114.

244. Каргопольцева М. А. Сухомлинский и Монтессори: педагогика ответственности. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка*. Полтава, 2005. Вип. 5(44). С. 156–162.

245. Карпова Н. Л. Этико-педагогические взгляды В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. филос. наук. М., 1984. 256 с.

246. Карповець Н. Листування В. Ястребова і Ф. Вовка. *Берегиня*. 1997. № 1–2. С. 110–126.

247. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.

248. Кваша Б. Ф. Воспитательная система В. А. Сухомлинского. Санкт-Петербург, 1999. 233 с.

249. Кендюхова А. А. З історії розвитку приватної освіти. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2004. С. 79–96.

250. Кендюхова А. А. Інтеграційні процеси та їх реалізація в практиці роботи Богданівської школи. *Імідж сучасного педагога*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2004. № 2–3. С. 43–47.

251. Кендюхова А. А. Розвиток інтеграційних процесів та їх реалізація в практиці роботи Богданівської школи. *Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти*: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21–22 трав. 2004 р.) / ОШПО ім. В. Сухомлинського. Кіровоград, 2005. С. 57–64.

252. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. Кіровоград: Поліграфійно-видавничий центр «Мавік», 2003. 246 с.

253. Кіндрат В. К. Патріотичне виховання в творчості В. О. Сухомлинського. Луцьк, 2002. 180 с.

254. Кіндрат В. К. Проблема патріотичного виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1998. 18 с.

255. Кіровоградська область: поступ розвитку: бібліогр. покажч. (до 75-річчя утворення Кіровоградської області) / Департамент культури, туризму та культурної спадщини Кіровоградської облдержадміністрації; Комунальний заклад «Обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського». Кіровоград, 2013. 274 с.

256. Кіровоградське музичне училище: 50 / Кіровоградська обл. держ. адм.; Кіровоградська обл. рада; Упр. культури і туризму обл. держ. адм.; Кіровоградське муз. училище. Кіровоград, 2010. 45 с.

257. Кіровоградський державний педагогічний інститут імені О. С. Пушкіна (до 50-річчя з дня заснування) / ред. Т. Г. Долганова. Кіровоград, 1980. 13 с.

258. Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка – 95 років в історії та розвитку Центральної України:

тексти доповідей регіональної наукової конференції / ред. кол. О. А. Семенюк та ін. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. 160 с.

259. Кіровоградський краєзнавчий вісник. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. Вип. I. 224 с.

260. Кіровоградський обласний державний архів: путівник. К.: Наукова думка, 1966. 255 с.

261. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945: збірник документів і матеріалів / упоряд. Є. І. Горбунова та ін.; ред. кол. П. О. Боковиков та ін. Дніпропетровськ: Промінь, 1965. 305 с.

262. Кіровоградщина у дзеркалі часу: література: фотоальбом / авт.-упор. О. Чуднов, О. Бабенко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

263. Кіровоградщина у дзеркалі часу: музичне мистецтво: фотоальбом / авт.-упор.: О. Полячок, М. Долгіх. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

264. Кіровоградщина у дзеркалі часу: театральне мистецтво: фотоальбом / авт.-упор.: В. Шурапов, С. Ушакова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 76 с.

265. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл. Кіровогр. обл. / І. А. Вівсяна та ін.; наук. ред. І. А. Козир. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 304 с.

266. Кіровоградщина. Історія. Традиції. Сучасність [до 70-річчя Кіровоградської області]: збірник / за заг. ред. О. В. Чуднова. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2008. 640 с.

267. Кіровоградщині – 75: Розробки уроків і позакласних заходів для проведення Першого уроку в 2013/2014 навчальному році: метод. посіб. / укл.: Ю. В. Міщай, Ю. С. Митрофаненко, С. М. Пляка, Н. С. Черткова. Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2013. 248 с.

268. Класова О. Історія перших художніх виставок при Єлисаветградських навчальних закладах. *Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність*: матеріали обл. наук.-метод. конф. Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2008. С. 102–109.

269. Клочек Г. Константи Василя Сухомлинського: статті. Кіровоград, 2008. 67 с.
270. Коваль Л. Г. Музично-естетичне виховання підлітків. К.: Б.В., 1979. 48 с.
271. Коган Е. Сердце отдано детям. *Путь к коммунизму*. 1971. 5 июня.
272. Когачевская Т. И. Проблема формирования нравственного сознания подростков в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Минск, 1990. 21 с.
273. Кодак Н. Мысли о нравственном воспитании. *Народное образование*. 1974. № 5. С. 114–121.
274. Кодак Н. Об умственном воспитании школьников. *Народное образование*. 1972. № 9. С. 117–126.
275. Кодак Н. Уроки мысли. *Учительская газета*. 1972. 9 сентября.
276. Козир І., Шевченко. С. Історія рідного краю. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2001. 72 с.
277. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ ст.). К.: Генеза, 2000. 256 с.
278. Колоскова Ж. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2014. 20 с.
279. Колчинский Э. И. Семья. Дедушка Михаил Ромулович Завадский. *Кирилл Михайлович Завадский. 1910–1977* / отв. ред. К. В. Манойленко. СПб: Нестор-История, 2013. 319 с.
280. Коляда Н. М. Дослідження історії вітчизняного дитячого руху радянського періоду: джерелознавчий аспект. *Історико-педагогічний альманах*. 2011. № 1. С. 54–60.
281. Корецька В. О. І. Г. Ткаченко і О. О. Хмура – однодумці і сучасники. *Імідж сучасного педагога*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2004. № 2–3. С. 30–32.

282. Корецька В. О. Лекційно-практична система навчання: історія і сьогодення. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 54. С. 77–81.

283. Корецька В. О. Розвиток лекційно-практичної системи навчання в середніх загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2011. 20 с.

284. Корнетов Г. Б. Теория истории педагогики. М.: АСОУ, 2013. 460 с.

285. Королюк С. К. До двадцятиріччя існування Кіровоградського педінституту ім. О. С. Пушкіна. *Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ін-ту імені О. С. Пушкіна*. 1951. Т. 1. С. 3–24.

286. Котелянець Н. В. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка. *Імідж сучасного педагога*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2004. № 2–3. С. 104–107.

287. Кочубей Т. Д. Філософія дитинства в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2001. 20 с.

288. Кравцов В. О. Принцип природовідповідності виховання у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2001. 20 с.

289. Краевский В. В. Методология педагогического исследования: пособие для педагога-исследователя. Самара: Изд-во СамГПИ, 1994. 165 с.

290. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. Вип. II. 226 с.

291. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2009. Вип. III. 206 с.

292. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2010. Вип. IV. 235 с.

293. Краєзнавчий вісник Кіровоградщини / ред. О. О. Бабенко та ін. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. Вип. VII. 220 с.

294. Краткие отчеты о курсах, организованных в 1912 г. для учащихся Херсонской губернии Министерством Народного Просвещения. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 18–40.

295. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1897 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1899. 55 с.

296. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1901–1902 годы. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1905. 76 с.

297. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии за 1904 год. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1906. 147 с.

298. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1912 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1913. 104 с.

299. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1913 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1914. 70 с.

300. Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1914 году. Херсон: Тип. Херсонского Губернского правления, 1915. 61 с.

301. Краткий отчет о состоянии Вознесенской женской гимназии за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XLIII–XLIV.

302. Краткий отчет о состоянии Елисаветградской общественной женской гимназии за 1902 год. *Общий отчет Елисаветградской уездной земской управы за 1902 г.* Елисаветград, 1903.

303. Краткий отчет о состоянии Елисаветградской общественной женской гимназии за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XXXI–XXXVII.

304. Кремень В. Г. Зберегти в освіті все те добре, що маємо, і разом з тим досягти якісно нового її стану. *Освіта України*. 2001. 18 липня.

305. Кривенко В. Зникаючі сліди історії. *Народне слово*. 2012. 29 березня. С. 14.
306. Кривошеєнко К. Е. Проблема умственного воспитания школьников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1978. 183 с.
307. Крижанівський В. М. Джерела з історії Єлисаветградського міського самоврядування (червень 1871 – лютий 1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2012. 295 с.
308. Крижанівський В. М. Єлисаветградська газета «Голос Юга» та російська цензура у світлі архівних документів. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* Запоріжжя: ЗНУ, 2014. Вип. 41. С. 265–269.
309. Кріль Т. Г. А. С. Макаренко. Биография: пособ. для учащ. М.-Л.: Просвещение, 1964. 92 с.
310. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. К.: Кондор, 2003. 192 с.
311. Кузик Б. М., Білошапка В. В. Кіровоградщина: історія та сучасність центру України: в 2 т. Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. Т. 1. 496 с.
312. Кузик Б. М., Литвин Л. І. До цілющих джерел рідної землі: наш край з найдавніших часів і до сьогодні: навч. посіб. з історії рідного краю для учнів Олександрівщини. Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2006. 223 с.
313. Кузнецова А. Г. Системный подход к отечественной педагогике конца 60-х–80-х г. XX в. / под ред. Л. А. Степашко. Хабаровск, 2000. 250 с.
314. Кузь В. Г. В. Сухомлинський: декілька думок до ювілею. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). С. 17–20.
315. Кузь В. Г. Дослідження педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського (за матер. роботи експер. лабор. «В. О. Сухомлинський і школа ХХІ ст. *Вісник наукової лабораторії*. Умань. 2000. Вип. 2. С. 3–13.

316. Кузь В. Г. Досліджуємо педагогічну спадщину В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 3–4. С. 6–16.

317. Кузь В. Г. Уманський університет – на сторожі педагогічних ідей Василя Сухомлинського та Івана Ткаченка: виступ на Всеукраїнській науково-методичній конференції, присвяченій 85-річчю І. Ткаченка. *Педагогічна газета*. 2004. № 7. С. 2–3.

318. Куліш О. О. Освітня діяльність земств Херсонської губернії у забезпеченні безперервності жіночої освіти (друга половина XIX – початок XX століття). *Науковий вісник Миколаївського державного університету. Серія: Педагогічні науки*. Миколаїв, 2008. Т. 2. С. 176–185.

319. Куліш О. О. Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. *Гілея (науковий вісник): зб. наук. праць*. К., 2009. Вип. 19. С. 4–9.

320. Культурно-освітні процеси краю у XIX столітті: наукове видання / упор., передм. Л. А. Гайди; Кіровоградський обл. ін-т післядипломної пед. освіти ім. В. Сухомлинського; Кіровоградська обл. орг. Українського т-ва охорони пам'яток історії та культури. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 257 с.

321. Кумарин В. Осторожно: архивная пыль. *Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / составление, предисловие, комментарии, вступления к частям книги О. В. Сухомлинской*. К.: Акта, 2008. С. 397–401.

322. Курзова Н. В. А. Сухомлинский о формировании моральной культуры личности: автореф. дис. ... канд. филос. наук. Ленинград, 1987. 20 с.

323. Курило В. С. Становлення і розвиток системи освіти та педагогічної думки Східноукраїнського регіону в XX столітті: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Луганськ, 2000. 507 с.

324. Куценко Л. «Народу самосійні діти...» Українська доля Дикого поля. Кіровоград: Спадщина, 2005. 120 с.

325. Куценко Л. Стежками хутора «Надія»: нарис. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2007. 48 с.
326. Къ вопросу о необходимости учреждения женскихъ профессиональныхъ школь. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1888. № 1. С. 30–31.
327. Левковский М. В. Единство и взаимосвязь компонентов коммунистического воспитания в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1980. 185 с.
328. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры. М.: Советское радио, 1973. 158 с.
329. Ликов В. Н. Народна мудрість педагогіки В. О. Сухомлинського: монографія. Кіровоград: Народне слово, 2003. 212 с.
330. Литвиненко М. Н. Педагогічно-меморіальний музей В. О. Сухомлинського: путівник. К.: Рад. шк., 1979. 36 с.
331. Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець ХІХ – початок ХХ століття): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2011. 21 с.
332. Литвинов І. Д. Нарис основних напрямків народногосподарського розвитку Кіровоградської області. *Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна*. Кіровоград, 1958. Вип. 6. С. 39–75.
333. Лісниченко Ю. Чужий по крові, та рідний за духом: До 150-річчя Володимира Ястребова. *Вечірня газета*. 2005. 5 серпня. С. 9.
334. Лісняк К. З історії розвитку професійно-технічної освіти на Україні. *Збірник статей до 110-річчя музейної справи в області*. Кіровоград, 1993. С. 16–18.
335. Локшин Д. Л. Хоровое пение. Методика преподавания пения в школе. М., 1952. С. 8–10.

336. Лоскутов В. А. Проблемы идейно-нравственного воспитания школьников в педагогическом наследии А. С. Макаренко и В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1977. 218 с.
337. Лукомець М. Мій наставник. *Придніпров'я*. 1992. 26 серпня. С. 3.
338. Лутай О. Літопис землі. *Сільське життя*. 2010. 10 лютого. С. 2.
339. Луцюк А. М. Василь Сухомлинський про педагогічну майстерність учителя: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2003. 208 с.
340. Луцюк А. М. Проблема педагогічної майстерності вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1996. 184 с.
341. Любарський Р. Ястребовські читання. Перші. Міжнародні. *Народне слово*. 2011. 27 жовтня. С. 10.
342. Люта О. М. М. Ф. Федоровський (1838–1918): Невтомний трудівник на народній ниві. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. 30 с.
343. Люта О. М. Педагогічне забезпечення початкової освіти на Єлисаветградщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 12. С. 96–105.
344. Люта О. М. Початкова освіта в Єлисаветграді другої половини ХІХ ст. *Наукові записки. Серія: Історичні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2007. Вип. 10. С. 117–122.
345. Мадзігон В. М., Левченко Г. Є. І. Г. Ткаченко – фундатор продуктивної педагогіки. *Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти: матеріали Всеукр. наук.-метод. конф. (21–22 трав. 2004 р.)*. Кіровоград: ОШПО ім. В. Сухомлинського, 2005. С. 18–20.
346. Мадзігон В., Левченко Г. Талант, освячений мудрістю і любов'ю. *Освіта України*. 2004. 3 лютого.

347. Мадзігон В., Левченко Г., Моцак В. Людина, вчитель, гуманіст. *Освіта України*. 1999. 3 лютого.
348. Мадзігон В., Левченко Г., Моцак В. Наш дорогий і незабутній Іван Гурович. До 80-річчя від дня народження І. Г. Ткаченка. *Педагогічна газета*. 1999. лютий.
349. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917–1985). К.: Либідь, 1992. 196 с.
350. Майборода В. К. Становлення і розвиток національної вищої педагогічної освіти в Україні (1917–1992 рр.): авт. дис... д-ра пед. наук у формі наук. доп.: 13.00.01. К., 1993. 58 с.
351. Макаренко А. С. Книга для родителей. Лекции о воспитании детей. *Выступления по вопросам семейного воспитания. Сочинения: в 7 т.* М.: Академия пед. наук РСФСР, 1951. Т. 4. 534 с.
352. Макаренко А. С. Публицистика. Рассказы и очерки. Статьи о литературе и рецензии. Переписка с А. М. Горьким. *Сочинения: в 7 т.* М.: Академия пед. наук РСФСР, 1958. Т. 7. 583 с.
353. Макей Л. Золотий ювілей Кіровоградського музичного училища. *Народне слово*. 2009. 18 серпня. С. 6.
354. Максимчук О. В. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка: дис. ... канд. пед. наук.: 13.00.01. Кривий Ріг, 2002. 234 с.
355. Маленький Париж / авторы-составители В. Петраков, В. Машковцев. Москва: Пинакотека, 2004. 240 с.
356. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): хрестоматія / упоряд. Л. Д. Березівська та ін. К.: Науковий світ, 2003. 418 с.
357. Мамчур Л. І. Лінгводидактична спадщина В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ, 1998. 18 с.
358. Маренець Л. Успадкованість технічної освіти на Єлисаветградщині на початку XX ст. (за документами Державного архіву

Кіровоградської області). URL: http://www.undiasd.archives.gov.ua/doc/konferenciji/21-22_05_2015/MarenetsLiliya.pdf.

359. Марікуца О. Кіровоград. *Народне слово*. 2005. 8 грудня. С. 1.

360. Марков А., Меерсон. О. Персонализм как поэтика: литературный мир глазами его обитателей. *Новое литературное обозрение*. СПб.: Изд-во «Пушкинский Дом», 2010. № 2. С. 392–394.

361. Марченко О. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX ст. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. конф.* / упор. Л. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2005. С. 45–51.

362. Маршанін А. До історії розвитку військової освіти в місті Єлисаветграді середини XIX – початку XX ст. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. конф.* / упор. Л. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2006. С. 115–119.

363. Матвеев В. Ф. В поисках истины. *Учительская газета*. 1986. № 154 (8779). 25 декабря. С. 2.

364. Матеріали з етнографії Новоросійського краю, зібрані в Єлисаветградському та Олександрійському повітах Херсонської губернії В. М. Ястребовим. *Єлисавет (історико-краєзнавчий додаток до газети «Народне слово»)*. 1992. 8 липня. С. 4.

365. Матівос Ю. Перший український діяч у місті. *Вечірня газета*. 2002. 4 жовтня. С. 12.

366. Медведчук М. П. Враховувати особистість учня: метод. реком. / наук. ред. Т. В. Гришина. Кіровоград, 2003. 56 с.

367. Мельничук С. Г. Студентські науково-практичні конференції з педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського в системі підготовки вчителя. *Педагогіка і психологія*. 2003. № 2. С. 31–36.

368. Методы педагогических исследований: состояние, проблемы, перспективы: сб. науч. ст. по материалам Всерос. семинара по методологии / под ред. В. М. Полонского. М.: ИТИП, 2006. 252 с.

369. Михида С. Вузу – 60. *Молодий комунар*. 1990. 29 вересня.
370. Міллер Т. Розповідь про А. С. Макаренка. *Кіровоградська правда*. 1968. 7 березня.
371. Молоків-Журський П. П. Професор В. І. Харцієв. *Зінов'євський пролетарій*. 1927. 9 березня.
372. Мосіяшенко В. А., Задорожна Л. В., Курок О. І. Історія педагогіки України в особах. Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. 224 с.
373. Мостова Т. У Сухомлинського було над завдання – служити Дитині (До 85-річчя від дня народження). *Урядовий кур'єр*. 2003. 16 жовтня.
374. Мудрий І. Л., Поліщук В. П., Постельняк А. І. А. Б. Рєзнік вчений, талановитий педагог-новатор / за ред. І. Мудрого. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2011. 266 с.
375. Мурована І. В. Педагогічна та культурно-просвітницька діяльність школи А. Короткова та її вплив на розвиток хореографічної освіти Кіровоградщини. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова: зб. наук. праць. Серія 14: Теорія і методика мистецької освіти*. К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. Вип. 20(25). 176 с.
376. Мурована І. В. Реформування дитячої хореографічної освіти на Кіровоградщині у 80-ті роки ХХ століття. *Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. пр.*; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України; Полтавський нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. 2017. Вип. 15. С. 97–107.
377. Мурована І. В. Розвиток хореографічної освіти Кіровоградщини в період перебудови. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 156. С. 207–212.
378. Мурована І. В. Становлення та розвиток дитячої хореографічної освіти на Кіровоградщині у другій половині 70-х років ХХ століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кропивницький: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 152. С. 170–175.

379. Мухин М. И. Гуманистические традиции и новаторство в педагогическом опыте В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Москва, 1995. 69 с.

380. Мухин М. И. Педагогическая система В. А. Сухомлинского: традиции и новаторство: монография. 2-е изд. испр. Соликамск, 1999. 370 с.

381. На выставке. *Новая Волна*. 1906. 23 апреля. С. 3.

382. На память о родном крае: История Центральной Украины в словах, красках, фотографиях и почтовых открытках / автор-сост. А. Чуднов. Кировоград: Имекс-ЛТД, 2008. 432 с.

383. На разных берегах... Судьба братьев Макаренко / сост. и комментарии Г. Хиллига. М., 1998. 384 с.

384. Набока Б. С. Пропедевтичні витоки профільного навчання загальної середньої освіти: політехнічний контент. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград, 2014. Вип. 131. С. 139–144.

385. Набока Б. С. Розвиток ідей про учнівське самоврядування у вітчизняній педагогічній теорії та практиці: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 20 с.

386. Наливайко І. П. Виховання школярів засобами мистецтва у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 195 с.

387. Нам пощастило працювати з ним. Спогади про М. І. Кодака / упор. Н. Ф. Горобець. Кіровоград: ОППО імені Василя Сухомлинського, 2007. 104 с.

388. Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.): монографія / за ред. О. С. Радул. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2015. 311 с.

389. Нариси з історії розвитку новаторських навчально-виховних закладів в Україні (ХХ століття): навч.-метод. посіб. / за ред.: О. В. Сухомлинської, В. С. Курила; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, В. С. Курило, Н. П. Дічек, Л. Д. Березівська, Н. С. Побірченко, Н. Б. Антонець,

Л. С. Бондар, Т. В. Філімонова, М. Я. Антонєць, Т. І. Куліш, О. М. Шевчук.
Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. 444 с.

390. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917–1967 /
ред. кол.: Л. Г. Бондар (відп. ред.) та ін. К.: Рад. шк., 1967. 483 с.

391. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1898 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1899. 171 с.

392. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1903 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1904. 107 с.

393. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1904 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1905. 101 с.

394. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1905 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. 94 с.

395. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1906 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. 69 с.

396. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1911.
80 с.

397. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1912 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. 68 с.

398. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1913 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1914.
79 с.

399. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской
губернии в 1914 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1915. 73 с.

400. Народное образование в Херсонской губернии в 1895 году.
Херсон: Тип. Ходушной, 1897. 178 с.

401. Народные чтения. Энциклопедический словарь Брокгауза и
Ефрона: в 86 т. / ред.: И. А. Андреевского, Ф. Ф. Петрушевского. СПб.:
Семеновская литотипография, 1890–1907. Т. 40. 1897. С. 595–598.

402. Наумов Б. М. Василь Сухомлинський і Карл Роджерс : діалог сучасників про свободу і відповідальність. *Збірник наукових праць Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка*. Полтава, 2005. Вип. 5(44). С. 75–80.

403. Наш видатний земляк В. О. Сухомлинський: метод. матеріали. Кіровоград, 1975. 35 с.

404. Наші професори (1929–2009 рр.): біограф. довідн. / уклад. В. М. Кропівний та ін.; ред. М. І. Черновол. Кіровоград: КНТУ, 2009. 124 с.

405. Національна доктрина розвитку освіти / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/347/2002>.

406. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

407. Неверов В. В. Союз труда и красоты: о трудовом, нравственном и эстетическом воспитании в сельской школе. М.: Просвещение, 1979. 152 с.

408. Невмержицкий А. А. Проблема мировоззренческой направленности учебного процесса в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1987. 186 с.

409. Непийвода І. Проти націоналістичних викривлень. *Соціалістний наступ*. 1933. 24 грудня.

410. Нікітін Ф. Гімназія. *Народне слово*. 1991. 13 вересня. С. 3–5.

411. Ніколаєвський В. Патріот степового краю. *21-й канал*. 2012. 27 вересня. С. 22.

412. Новгородська Ю. Г. Розвиток ідей В. Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в педагогічній теорії та практиці сучасної школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2004. 21 с.

413. Новгородська Ю. Г. Розвиток ідей В. Сухомлинського з формування творчої особистості школяра в педагогічній теорії та практиці сучасної школи: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2004. 217 с.

414. Новиков А. М., Новиков Д. А. *Методология*. М.: СИНТЕГ, 2007. 668 с.
415. Нычкало Н. Г. Перспективные направления исследований проблем профессионального образования в Украине. *Методология исследования в профессиональном педагогическом образовании: сб. материалов / под общ. ред. И. И. Соколовой*. Спб.: ФГНУ ИПООВ, 2013. 338 с.
416. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1882 г. *Зборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 287.
417. Общий отчет Херсонского губернского земства за 1883 г. *Зборник Херсонского земства*. Херсон: Типография Н. Ващенко, 1883. С. 286–291.
418. Объявление. *Голос Юга*. 1905 р. № 286. 11 грудня. С. 1.
419. Овсянико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы. М., 1989. Т. 2. С. 470–471.
420. Овчаренко Ф. Вуз особливого призначення. *Кіровоградська правда*. 1975. 30 серпня.
421. О елисаветградских выставках. *Голос Юга*. 1913. 16 сентября.
422. Олександр Хмура: повернення в сучасність: зб. ст. / за ред. Т. Гришиної. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 92 с.
423. Олександрійське училище культури – 80 років / гол. ред. В. С. Карпов; укл. Л. В. Нонка та ін.; відп. за вип. Л. О. Гаврухіна; Кіровоградська обл. держ. адм., Упр. культури і туризму. Олександрія, 2011. 48 с.
424. Омеляненко В. Апостол духовної мудрості народу. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). С. 89–93.
425. Омеляненко В. Рецензія на книгу І. Г. Ткаченка «Трудове виховання старшокласників». *Кіровоградська правда*. 1978. 29 лютого.
426. Организация духовно-нравственного воспитания личности в современных образовательных учреждениях (в контексте идей

В. А. Сухомлинского): учеб.-метод. пособие / В. Г. Рындак, А. М. Аллагулов, Н. А. Гордеева, И. Г. Биушкин. Оренбург, УФА: ОГПУ, 2007. 45 с.

427. Орел С. Зберегти пам'ять – найголовніше. *Вечірня газета*. 2004. 21 травня. С. 3.

428. Орел С. Чарівний меч Володимира Ястребова. *Народне слово*. 2005. 16 серпня. С. 3.

429. Осанна воскресінню в мистецьких творах. *Вечірня газета*. 2011. 22 квітня. С. 8.

430. Остапйовська Т. П. Форми організації позакласної навчально-виховної діяльності учнів у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Луцьк, 1996. 24 с.

431. Остапйовський І. С. Проблема гуманізації управління школою у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1993. 23 с.

432. Отчет инспектора народных училищ 3-го района Херсонской губернии о состоянии начальных училищ Елисаветградского уезда. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1912 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1913. С. 1–26.

433. Отчет о 12-м конкурсе по рисунку, черчению и моделированию в учебных заведениях, бывшем в Императорской Академии художеств в 1891 году (очередной конкурс для реальных училищ и других учебных заведений, в которых рисование обязательно). С-Пб., 1893. 57 с.

434. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. I–XXVII.

435. Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища за 1907 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1907 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1908. С. 3–25.

436. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.
437. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СРСР 1941–1961 гг. М.: Педагогика, 1988. 272 с.
438. Павко А. І., Курило Л. Ф. Інтелектуальний потенціал педагогічних ідей В. О. Сухомлинського. *Міжнародний науковий вісник: збірник наукових праць*. Ужгород: ДВНЗ «УжНУ», 2014. Вип. 2(9). С. 62–80.
439. Падалка Г. М. Учитель, музика, діти. К.: Музична Україна, 1982. 144 с.
440. Паніотов О. О. До історії підготовки вчительських кадрів на Єлисаветградщині (1923–1925 рр.): міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства: тези доповідей. Кіровоград, 1990. С. 75–77.
441. Пархета Л. П. Історіографія вивчення спадщини В. О. Сухомлинського. *Витоки педагогічної майстерності. Серія: Педагогічні науки*. 2009. Вип. 6. С. 31–37. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vpm_2009_6_8.
442. Пархомчук В. Інституція земства як форма самоврядування (на прикладі Єлисаветградського земства. *Актуальні аспекти дослідження історії міста: матеріали обл. наук.-практ. конф.* / упор. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОШПО, 2005. С. 60–61.
443. Пасічник Л. Меценат, фундатор державності Євген Чикаленко (до 20-річчя Незалежності України). URL: <http://dakiro.kr-admin.gov.ua/zmi/2011-r7.php>.
444. Пашковский Н. Николай Федорович Федоровский. (По личным воспоминаниям). *Голос Юга*. 1918. 10(23) июня.
445. Пашутин А. Исторический очерк г. Елисаветграда. Елисаветград: Лито-Типография бр. Шполянских, 1897. 311 с.
446. Пашутин А. Н. Исторический очерк г. Елисаветграда (печатається по изданию 1897 г.). Кіровоград, 1992. 176 с.
447. Педагогическая энциклопедия / гл. ред.: И. А. Каиров, Ф. Н. Петров и др. М.: Советская энциклопедия, 1968. 912 с.

448. Педагогические апокрифы: этюды о Сухомлинском / сост. О. В. Сухомлинская. Харьков: Акта, 2008. 438 с.
449. Педагогический вестник / ред.-изд. М. Р. Завадский. Елисаветград: Тип. А. Гольденберга, 1881. № 1–19. 162 с.
450. Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотов, Л. С. Глебова и др. М.: Большая Российская энциклопедия, 2002. 528 с.
451. Педагогічне краєзнавство: підручник / Н. І. Ревнюк, Л. В. Войтова, І. В. Гарбузова, Н. М. Коляда; за заг. ред. Н. С. Побірченко. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. 132 с.
452. Педагогічний словник / за ред. М. Д. Ярмаченка. К.: Педагогічна думка, 2001. 516 с.
453. Педагогічні ідеї В. О. Сухомлинського: практичне впровадження викладання предметів природничо-математичного напрямку: метод. посіб. / упоряд.: Л. Хлань, С. Литвин, Л. Ткаченко, Т. Ціперко. Кіровоград: Вид-во КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2013. 44 с.
454. Перебийніс Г. М. Супутники великого педагога. *Будівник комунізму*. 1985. № 95. С. 3.
455. Перебийніс Г. М. Школа над Виссю. Кіровоград, 1995. 88 с.
456. Перевернихата В. З. Деріївська школа у документах, спогадах і фотографіях. Кіровоград: Видавець В. Ф. Лисенко, 2014. 177 с.
457. Передовий педагогічний досвід Кіровоградщини у новому баченні: до 80-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського: у 2 кн. / укл. А. Б. Іванко, А. С. Бик; М-во освіти України, Академія пед. наук України, Ін-т змісту і методів навчання, Кіровоград. обл. ін.-т удоск. вчителів. Кіровоград, 1998. Кн. 2. 1998. 203 с.
458. Персоналії в історії національної педагогіки. 22 видатних українських педагоги: підручник / за ред. А. М. Бойко. К.: ВД «Професіонал», 2004. 576 с.

459. Перцов О. В. Розвиток військової освіти на Єлисаветградщині (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2016. 254 с.

460. Петренко О. Б. Виховання любові до матері у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рівне, 1997. 14 с.

461. Петрук Л. П. Виховання школярів засобами народної педагогіки у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00. 01. Рівне, 1994. 24 с.

462. Печериця Т. В. Визначний українознавець П. З. Рябков (1848–1926). До 155-річчя з дня народження. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2003. 117 с.

463. Печериця Т. В. Українознавчі аспекти творчості Павла Рябкова (1848–1926): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.12. Київ, 2003. 20 с.

464. Пилипчук Л. До історії заснування вищого професійного училища № 4. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. конф. / упоряд. Л. Гайда. Кіровоград: КОІШПО, 2006. С. 123–127.

465. Позинкевич Р. А. Теория и практика воспитания школьного коллектива в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1980. 214 с.

466. Поліщук В. А. Б. Рєзнік і сучасна школа: традиції бережи і примножуй. *ПершOVERесень*. 2001. № 1.

467. Поліщук В. Зроблено в Єлисаветграді. Кіровоград, 2014. 204 с.

468. Поліщук В. Школа Рєзніка сьогодні. *Освітнянське слово*. 2004. № 5. С. 5.

469. Поляруш О. Полудень віку. *Кіровоградська правда*. 1980. 1 жовтня.

470. Полячок О. Музична освіта в Єлисаветграді наприкінці XIX – початку XX ст. *Матеріали з історії музичної культури Єлисаветградщини*. Кіровоград, 1996. С. 3–5.

471. Попандопуло Е. С. Идеино-политическое и нравственное воспитание пионеров в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1984. 18 с.

472. Попова Т. Н. Теоретические проблемы периодизации развития исторической науки и ее истории. URL: http://www.history.univer.kharkov.ua/book/Istoriografichniy_Zbirnyk_5_2002.pdf.

473. Попова А. Я. Родительская педагогика В. А. Сухомлинского (1918–1970): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Казань, 1988. 18 с.

474. Попова Л. Д., Юр'єва К. А. В. О. Сухомлинський про особистість вчителя: навч. посіб. Х.: Фірма «РЦНІТ», 1999. 72 с.

475. Постанова Верховної Ради України від 15.05.2003 р. № 806-IV «Про відзначення 85-річчя від дня народження В. О. Сухомлинського. *Освіта України*. 2003. № 38.

476. Постаті. *Народне слово*. 2004. 18 вересня. С. 3.

477. Постельняк А. І. Він завжди був генератором нових ідей. *Освітнянське слово*. 1999. № 5. С. 7.

478. Постельняк А. І. І. Г. Ткаченко як методист-наставник. *Спогади про І. Г. Ткаченка* / за ред. А. Б. Іванка. Кіровоград: ПП «Поліграф-Терція», 2004. С. 59–64.

479. Постельняк А. І. Управлінська лабораторія І. Г. Ткаченка. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3. С. 24–26.

480. Постернак С. Із історії освітнього руху на Україні за часи революції 1917–1919 рр. К.: Друкар, 1920. 127 с.

481. Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.): монографія. Кіровоград: Нашвидав, 2006. 144 с.

482. Постолатій В. В. Підготовці вчителів у краї – 120 літ. *Університетський меридіан*. 2001. 3 жовтня. С. 2.

483. Постолатій В. В. Розвиток комерційної освіти в Україні (1804–1920 рр.): дис... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1996. 210 с.

484. Постолатій В., Гур'янова О. Творець нової школи в Єлисаветграді. *Освітнянське слово*. 2005. Листопад.
485. Похиленко В. Ф. Танець між небом і землею / ред. А. Є. Коротков та ін. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 352 с.
486. Почесні громадяни міста Кіровограда / Кіровоградська міська рада народних депутатів; Кіровоградський краєзнавчий музей; Кіровоградська обласна організація т-ва охорони пам'яток. Кіровоград: Редакційно-видавничий відділ облполіграфвидаву, 1989. 25 с.
487. Прибора Т. О. Особливості жіночої освіти Єлисаветградщини II половини ХІХ – початку ХХ століття. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2014. Вип. 6 (299). С. 101–105.
488. Притюпа О. С. Краєзнавчі засади розвитку природничої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2013. 235 с.
489. Проблемы методологии педагогики и методики исследования / под ред. М. А. Данилова, Н. И. Болдырева. М.: Педагогика, 1971. С. 60.
490. Провідництво в освіті. Від ідей до вічності: колективна монографія / за заг. ред. І. Богданова. К.: Освіта України, 2017. 368 с.
491. Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття»): Постанова від 03.11.1993 № 896 / База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/896-93-%D0%BF>.
492. Прокопенко В. Учитель, історик, етнограф. (Про В. М. Ястребова). *Кіровоградська правда*. 1976. 11 квітня.
493. Професійна освіта: словник: навч. посіб. / уклад. С. У. Гончаренко та ін.; за ред. Н. Г. Ничкало. К.: Вища шк., 2000. 380 с.
494. Профтехосвіта України ХХ століття: енцикл. вид. / за ред. Н. Г. Ничкало; М-во освіти і науки України, Акад. пед.наук України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. К.: АртЕк, 2004. 876 с.

495. Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К.: Вища школа, 1980. 296 с.

496. Радул О. Історія педагогіки України Х–ХVII століть: персоналії. К.: Основи, 2005. 238 с.

497. Развитие советской исторической науки. 1970–1974. М.: Наука, 1975. 479 с.

498. Раковер Б. Г. Нас зацікавив досвід кіровоградських вчителів. *Радянська школа*. 1962. № 5. С. 83.

499. Раскин Д. И. Историко-педагогический источник в свете современных проблем источниковедения и системного подхода. *Актуальные вопросы историографии и источниковедения истории школы и педагогики: сб. научн. тр.* / под ред.: Э. Д. Днепров, О. Е. Кошелевой. М.: Изд. АПН СССР, 1986. 230 с.

500. Раскин Д. И. Классификация историко-педагогических источников. *Историографические и методологические проблемы изучения истории отечественной школы и педагогики*. Москва: Изд-во АПН СССР, 1989. С. 85–99.

501. Региональная история, локальная история, историческое краеведение в предметных полях современного исторического знания: Всеросс. Научн. конф.: сб. статей и материалов. Ижевск. 2012. 622 с.

502. Регіональна політика України: Концептуальні засади, історія, перспективи: Міжнар. наук.-прак. конф. (Київ, 10–11 лист. 1994 р.). К., 1994. С. 5–57.

503. Рекомендації Міжнародної конференції «Центральна Україна як історико-культурний феномен». *Народне слово*. 1993. 23 жовтня. С. 1.

504. Резник А. Б. Гражданское становление школьников. М., 1985. 80 с.

505. Резник А. Б. Гражданское становление школьников. *Педагогический поиск*. М., 1988. С. 301–362.

506. Резник А. Б. Совместная деятельность педагогического коллектива и комсомольской организации по формированию у старшеклассников готовности к самообразованию: автореферат диссертации. М., 1977. 23 с.

507. Резник А. Б. Самоосвіта учнів у школі. К.: Тов. «Знання» УРСР, 1979. 48 с.

508. Рикер П. Конфликт интерпретаций. М.: Знание, 1995. 168 с.

509. Родчинин Е. Г., Зязюн И. А., Черненко И. А. Гуманист-мыслитель. Педагог об идеалах В. А. Сухомлинского. Ростов-на-Дону: Альтаир, 2011. 160 с.

510. Развитие экономики и культуры Кировоградщины за 40 років (1917–1957) / ред. Д. Сиволап та ін. Кіровоград: Обл. вид-во, 1957. 79 с.

511. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / ред. кол.: М. Д. Ярмаченко та ін. К.: Радянська школа, 1991. 384 с.

512. Розенберг А. Я. Ідеї В. Сухомлинського служать відродженню України. *Василь Сухомлинський і сучасність: науково-методичний збірник*. К.: АПН. 1994. Вип. 1. С. 18–22.

513. Розенберг А. Я. Педагог з великої літери. *Спогади про І. Г. Ткаченка* / уклад. А. Б. Іванко. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. С. 37–40.

514. Розенберг А. Я. Рассказы о передовом опыте. *Советская педагогика*. 1976. № 9 С. 140–141.

515. Розенберг А. Я. Системний підхід у педагогіці В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 1998. № 3. С. 5–13.

516. Романенко О., Гайда Л. Ідеї вчителя в післядипломній педагогічній освіті Кіровоградщини. *Імідж сучасного педагога*. 2003. № 9 (38). С. 3–6.

517. Романенко О., Хижняк Б. Ткаченко – учитель, директор, науковець. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3. С. 21–24.

518. Романюк Н. Видавнича справа в Єлисаветграді: монографія / за ред. М. Тимошика. Київ: КВЦ, 2014. 156 с.

519. Ростовський О. Я. Художньо-педагогічний аналіз музичних творів у школі: музичні рекомендації. К.: Вища школа, 1989. 90 с.

520. Рындак В. Г. Уроки Сухомлинского (издание второе, дополненное). М.: Педагогический вестник, 2003. 340 с.

521. Рындак В. Г. Учитель Сухомлинский: уроки на завтра: монография. Оренбург: ОГПУ, 2008. 512 с.

522. Рындак В. Г., Тимофеева О. С. Вокруг тебя – мир отношений: учебно-методический комплект по воспитанию у младших школьников уважительного отношения к миру: на основе произведений В. А. Сухомлинского (1–4 классы) Оренбург: Изд-во ОГПУ, 2004.

523. Рябінін-Скляревський О. З революційного українського руху 1870–1880-х рр. Єлисаветградський гурток. *За сто літ*. 1927. № 1. С. 149–161.

524. Рябков П. З. Краткий исторический очерк Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел: 1873–1898 гг. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1898. 42 с.

525. Рябков П. З. Очерк деятельности Елисаветградского общества распространения коммерческого образования за первое пятилетие. Елисаветград, 1914. 338 с.

526. Рябовол Л. Т. Розвиток земської освіти в Херсонській губернії (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): автор. ... дис. канд. пед. наук: 13.00.01. Кривий Ріг, 2001. 20 с.

527. Савченко О. Я. Всеукраїнські педагогічні читання. *Педагогічний пошук*. 2008. № 1. С. 7.

528. Савченко О. Я. Грані дидактичної системи В. О. Сухомлинського. *Початкова школа*. 1993. № 9. С. 46–52.

529. Савченко О. Я. Гуманізм педагогіки Василя Сухомлинського. *Освіта України*. 2003. серпень (№ 62). С. 5.

530. Савченко О. Я. Екологія дитинства: В. О. Сухомлинський і сучасна початкова школа. *Початкова школа*. 2000. № 11. С. 17–18.
531. Савченко О. Я. Реформування змісту шкільної освіти в контексті педагогічної спадщини Василя Сухомлинського. *Початкова школа*. 1999. № 9. С. 1–4.
532. Савченко О. Я. Рецензія на книгу: І. Г. Ткаченко «Богданівська середня школа імені В. І. Леніна». *Радянська школа*. 1976. № 7. С. 107–108.
533. Савченко О. Я. Розвиток сухомлиністики за десять років (1993 – 2003 рр.). *Освіта України*. 2003. 7 жовтня (№ 75). С. 6.
534. Савченко О. Я. Товариство послідовників ідей Василя Сухомлинського. *Початкова школа*. 1998. № 9. С. 1–4.
535. Садовий М. І., Біденко Н. І., Лазаренко Д. С. Ніхто не забутий, ніщо не забуте. Біографічні відомості про учасників Великої Вітчизняної війни викладачів та працівників Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Кіровоград: Авангард, 2014. 127 с.
536. Садовий М. І., Трифонова О. М. Богданівський учитель. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 26–30.
537. Сараєва О. В. Педагогічна система В. О. Сухомлинського в науковому доробку вітчизняних учених: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Херсон, 2007. 250 с.
538. Саржевський А. Пам'ять про педагога-земляка бережуть його послідовники. *Народне слово*. 2004. 28 жовтня.
539. Саржевський А. Сила добра і людяності. *Освітнянське слово*. 2004. № 10. С. 3.
540. Саух М. П. Чи доцільні такі нововведення? *Радянська школа*. 1962. № 3. С. 58–59.
541. Сахаров А. М. Методология истории и историография: статьи и выступления. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. 216 с.

542. Сведения из отчета о состоянии Елисаветградской мужской гимназии за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XXVII–XXXI.

543. Сведения о состоянии Елисаветградского духовного училища за 1905 год. *Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году: приложения*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. XXXVII–XXXIX.

544. Свиридов В. Е. Проблема предупреждения неуспеваемости школьников в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1981. 184 с.

545. Світлі постаті минулих століть: бібліографічний покажчик / укл.: Л. Гурба, Н. Товстопят. Кіровоград: Кіровоградська ОЮБ ім. О. М. Бойченка, 2011. 40 с.

546. Свод сведений о начальном народном образовании в Херсонской губернии за 1885–1886 год. Херсон: Тип. Ходушной, 1889. 107 с.

547. Семез А. А. Виховання моральних цінностей молодших школярів в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 1998. – 173 с.

548. Семенюк О., Афанасьєва Л., Могильник Л., Рибальченко В., Ляшенко Р. Елисаветград у дзеркалі слова / за заг. ред. О. Семенюка. Кіровоград: КОД, 2004. 56 с.

549. Сиднев Л. Н. Философские основы педагогической системы В. А. Сухомлинского (трудовой аспект): автор. дис. ... канд. филос. наук. Москва, 1980. 16 с.

550. Сидоренко П., Присяжнюк С. Медична освіта Кіровоградщини: сторінки історії. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2008. 160 с.

551. Систематический сборник постановлений Елисаветградской городской думы за 1871–1903 гг. / сост. Л. К. Брейер. Елисаветград: Типография М. А. Гольденберга, 1905. Т. I–VIII. 773 с.

552. Систематический свод постановлений Елисаветградского уездного земского собрания 1865–1895 годы / сост. Е. И. Борисов. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1895. 897 с.

553. Систематический свод постановлений Херсонского Губернского земского собрания за 1865–1888 гг. Херсон: Тип. «Одесских новостей», 1888. С. 353.

554. Сіренко С. Він досліджував і наш край. *Маловисківські вісті*. 2005. 13 липня. С. 3.

555. Слово про Вчителя – професора Мельничука Сергія Гавриловича: Ювілейне есе / упоряд. А. Б. Рацул. Кіровоград: ТОВ «Рекламне агентство Р і К», 2011. 160 с.

556. Слюсаренко И. Г. Проблемы формирования научного мировоззрения учащихся старших классов в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: (На материале внеуроч. восп. работы): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1986. 24 с.

557. Слюсаренко Н. В. Виробниче навчання як складова трудової підготовки учнів Богданівської школи в 50–70-х роках ХХ століття. *Таврійський вісник освіти*. 2008. № 4. С. 16–19.

558. Слюсаренко Н. В. Вітчизняні педагоги другої половини ХХ століття про трудову підготовку підростаючого покоління: монографія. Херсон: КВНЗ «Херсонська академія неперервної освіти», 2014. 195 с.

559. Слюсаренко Н. В. Внесок І. Ткаченка в організацію ефективної трудової підготовки школярів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. – С. 30–35.

560. Слюсаренко Н. В. І. Ткаченко та проблеми трудової підготовки учнів сільських шкіл України кінця ХХ – початку ХХІ століття. *Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки*. Херсон: Видавництво ХДУ, 2008. Вип. 50 (Ч.1.). С. 53–57.

561. Слюсаренко Н. В. Творчий підхід до організації трудової підготовки учнів у школах В. Сухомлинського, І. Ткаченка, О. Захаренка.

Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 16. Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики: збірник наукових праць. К: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 14 (24). С. 141–146.

562. Советский энциклопедический словарь. И. Г. Ткаченко / гл. ред. А. М. Прохоров.; изд. 2-е. М.: Советская энциклопедия. 1982. С. 1329.

563. Современная западная философия. Словарь. М.: ИПЛ, 1991. 452 с.

564. Соколовская А. С. Общественно полезный, производительный труд учащихся в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1990. 172 с.

565. Соловейчик С. Научить человека: Воззрения сов. педагога В. А. Сухомлинского. *Советский союз*. 1971. № 11. С. 14–15.

566. Соловейчик С. Рассказывайте о Сухомлинском. *Юность*. 1971. № 4. С. 78–85.

567. Соловейчик С. Час ученичества. Жизнь замечательных учителей. М.: «Детская литература», 1972. 256 с.

568. Соловейчик С. Что сделал Сухомлинский. *Первое сентября*. 1993. 28 сентября.

569. Соловейчик С. Школа – забота общая. *Клуб и художественная самодеятельность*. 1978. № 5. С. 9–14.

570. Соціолого-педагогічний словник / за ред. В. В. Радула. К.: «Екс Об», 2004. 304 с.

571. Спогади про І. Г. Ткаченка / уклад. А. Б. Іванко. Кіровоград: Поліграф-Терція, 2004. 132 с.

572. Старцева И. А. Педагогическая антропология В. А. Сухомлинского: опыт воспитания человеческой индивидуальности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Екатеринбург, 2002. 231 с.

573. Стежинами пам'яті. З історії краєзнавчого руху на Кіровоградщині / уклад. Л. Гайда. Кіровоград: В. Ф. Лисенко, 2013. Вип. I. 158 с.

574. Стражнікова І. В. Історіографія розвитку педагогічної науки у дослідженнях Західного регіону України (друга половина ХХ – початок ХХІ століття): дис.... д-ра пед. наук: 13.00.01. Тернопіль, 2015. 601 с.

575. Стражнікова І. В. Проблеми вивчення персоналізму в сучасних історико-педагогічних дослідженнях. *Освітній простір. Глобальні, регіональні та інформаційні аспекти: науково-методичний журнал*. Чернівці: Черемош, 2010. С. 41–44.

576. Стражнікова І. В. Розвиток педагогічної науки в дослідженнях Західного регіону України другої половини ХХ – початку ХХІ століття: історіографічний контекст: монографія. Івано-Франківськ: НАІР, 2015. 616 с.

577. Страшной Я. Пісенно-музична Кіровоградщина. Знані земляки і творчі колективи краю корифеїв першого українського професіонального театру: минуле і сучасність / ред. С. Янчуков. Кіровоград: Центр.-Укр. вид-во, 2013. 160 с.

578. Стрельский Г. В. Об изучении в советской историографии мемуаров о гражданской войне и военной интервенции в СССР. *Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сб. науч. тр. / под ред. Н. П. Ковальского*. Днепропетровск : ДГУ, 1985. С. 39–44.

579. Струминский В. Я. Педагогика Киевской Руси как предмет исторического изучения. *Ученые записки государственного научно-исследовательского института школ НКП РСФСР*. М., 1940. Вып. I. (Т. III.) С. 80.

580. Ступарик Б. Національна школа: витоки, становлення. К., 1998. 334 с.

581. Суржикова І. А. Педагогічні ідеї Василя Сухомлинського і Селестена Френе (порівняльний аналіз): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2003. 20 с.

582. Сухомлинська Г. І. Сила духу і розуму. *Спогади про Сухомлинського*. К.: Рад. шк., 1990. С. 24.
583. Сухомлинська О. В. Біографія В. Сухомлинського в світлі наукового аналізу. *Рідна школа*. 1993. № 8. С. 33–36.
584. Сухомлинська О. В. В. О. Сухомлинський об'єднує вчителів. *Початкова школа*. 1993. № 10. С. 13–15.
585. Сухомлинська О. В. Василь Олександрович Сухомлинський наукова біографія. *Укр. пед. в персоналіях: у 2-х т.* К.: Либідь, 2005. Т. 2. С. 380–386.
586. Сухомлинська О. В. Василь Сухомлинський у зарубіжжі. *Початкова школа*. 1998. № 9. С. 5–10.
587. Сухомлинська О. В. Випереджаючи час... (Василь Олександрович Сухомлинський – до 85-річчя від дня народження). *Рідна школа*. 2003. № 9. С. 6–9.
588. Сухомлинська О. В. Деякі аспекти еволюції сприйняття творчості В. Сухомлинського: дорога довжиною в 40 років. *В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів: монографія / упоряд.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко; авт. кол.: О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех та ін.* Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2012. С. 74–96.
589. Сухомлинська О. В. Дослідження макроісторії в сучасному історико-педагогічному вимірі. *Історико-педагогічний альманах*. 2015. № 2. С. 4–7.
590. Сухомлинська О. В. Ідеї свободи у поглядах В. О. Сухомлинського. *Педагогіка і психологія*. 2005. № 4. С. 106–115.
591. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічне дослідження та його «околиці». *Шлях освіти*. 2005. № 4. С. 43–47.
592. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. К.: А.П.Н., 2003. 68 с.

593. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади розвитку історико-педагогічної думки в Україні. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К., 2003. С. 16–25.

594. Сухомлинська О. В. Методологія дослідження історико-педагогічних реалій другої половини ХХ століття. *Шлях освіти*. 2007. № 4. С. 6–12.

595. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002: збірник наукових праць до 10-річчя АПН України*. Х.: ОВС, 2002. Ч. 1. С. 37–54.

596. Сухомлинська О. В. Персоналія в історико-педагогічному дискурсі / О. В. Сухомлинська. *Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем*. К., 2003. С. 36–46.

597. Сухомлинская О. В. В. А. Сухомлинский в Оберхаузене. *Советская педагогика*. 1991. № 4. С. 156–158.

598. Сухомлинская О. В. Идеи и свершения Василия Александровича Сухомлинского (1918–1970). *Советская педагогика*. 1988. № 9. С. 11–17.

599. Сухомлинская О. В. Лучше всего у нас получается муштра. *Диорама плюс «Московский комсомолец»*. 2003. 14–21 мая.

600. Сухомлинская О. В. Международное общество последователей В. А. Сухомлинского. *Педагогика*. 1993. № 3. С. 118–120.

601. Сухомлинский В. А. Биобиблиография / сост. А. И. Сухомлинская, О. В. Сухомлинская. Киев: Рад. шк., 1987. 255 с.

602. Сухомлинский В. А. Этюды о коммунистическом воспитании. *Народное образование*. 1967. № 2.

603. Сухомлинский В. А. и современная школа: тез. докл. науч. пр. конф. (Кировоград 25–27 сентября 1978 г.). Кировоград. 124 с.

604. Сухомлинский В. А. Книга о любви / сост. А. И. Сухомлинская, Л. В. Голованов. М.: Мол. гвардия, 1983. 191 с.

605. Сухомлинский В. А. о путях совершенствования урока в современной школе: методические рекомендации для учителей и студентов педагогических институтов / авт. текста В. А. Василенко. Маловишневская типография, 1981. 24 с.

606. Сухомлинский В. А. Переиздание (Антология гуманной педагогики). М.: Изд. Дом Шалвы Амонашвили. 2002. 224 с.

607. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям (новое прочтение). В. А. Сухомлинский. Киев: Акта, 2012. 563 с.

608. Сухомлинський В. О. Батьківська педагогіка. К.: Рад. школа, 1978. 263 с.

609. Сухомлинський В. О. Бібліографія творів / упоряд. Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська. К., Рад. школа, 1978. 110 с.

610. Сухомлинський В. О. Біобібліографія. 1987–2000 рр. / упоряд. Г. І. Сухомлинська, О. В. Сухомлинська; за ред. Н. О. Гажаман, Л. І. Ніколюк. К.: КНЕУ, 2001. 128 с.

611. Сухомлинський В. О. Біобібліографія. 2001–2008 рр. / упоряд. Л. М. Заліток. К., 2008. 196 с.

612. Сухомлинський В. О. Духовний світ школяра. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 209–400.

613. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 403–637.

614. Сухомлинський В. О. Моя педагогічна система: [з неопублікованої книги «Педагогічна культура»]. *Радянська школа.* 1988. № 6. С. 87–91.

615. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 3. С. 283–582.

616. Сухомлинський В. О. Народний учитель. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 239–255.

617. Сухомлинський В. О. Павлівська середня школа. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 4. С. 7–390.

618. Сухомлинський В. О. Про деякі сторони виховання радянського патріотизму. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 29–35.
619. Сухомлинський В. О. Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 55–206.
620. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 4. С. 393–626.
621. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 3. С. 7–279.
622. Сухомлинський В. О. Сто порад вчителю. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 419–654.
623. Сухомлинський В. О. Труд душі. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1977. Т. 5. С. 600–605.
624. Сухомлинський В. О. Формування комуністичних переконань. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 7–146.
625. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину. *Вибрані твори: в 5 т.* К.: Рад. школа, 1976. Т. 2. С. 149–416.
626. Сухорукова Г. В. Подготовка детей к школе как педагогическая проблема в теории и практике В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 1987. 20 с.
627. Танасийчук О. Почему система Сухомлинского работает в Китае. А не у нас? *Киевский вестник*. 2011. № 77 (6890). С. 4.
628. Тарапака Н. В. Проблема емоційно-естетичного розвитку особистості дітей дошкільного та молодшого шкільного віку у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 2000. 210 с.
629. Тарапака Н. В. Проблеми естетичного виховання школярів в умовах сільської школи. *Імідж сучасного педагога*. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2004. № 2–3. С. 114–117.
630. Театр Марка Кропивницького (минуле і сучасність). Альбом / авт. упор. В. Шурапов. Кіровоград: ПВЦ «Мавік», 2004. 224 с.

631. Театр як доля: Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) / упоряд. О. Чуднов. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 366 с.

632. Телячий Ю. В. Книга про наболіле: «Етюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы». *Педагогічний дискурс*. 2011. Вип. 10. С. 477–482. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2011_10_118.

633. Терлецький Л. А. Педагог-добротворець. (До 85-річчя з Дня народження С. Г. Максютіна). *Освітнянське слово*. 1999. № 11. С. 2.

634. Терлецький Л. А. Такі нововведення потрібні. *Радянська школа*. 1962. № 6. С. 69–71.

635. Технічна освіта на Кіровоградщині: історичний нарис / В. А. Барабаш, Г. С. Бондаренко, Л. В. Бондаренко та ін.; за ред. В. М. Орлика. Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2009. 240 с.

636. Тимофеева О. С. Воспитание уважительного отношения младших школьников к родителям в педагогическом наследии В. А. Сухомлинского: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Оренбург, 2005. 200 с.

637. Ткаченко Г. М. Виховання школярів засобами слова в творчій спадщині В.О.Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2000. 18 с.

638. Ткаченко И. Г., Амбарцумян В. А., Логунов А. А., Прокофьев М. А. О математике и качестве ее преподавания. Дискуссия. *Коммунист*. 1980. № 18. С. 119–121.

639. Ткаченко І. Г. Богданівська середня школа імені В. І. Леніна. К.: Рад. шк., 1975. 275 с.

640. Ткаченко І. Г. Василь Олександрович Сухомлинський у моєму житті. *Все життя школі: Спогади сучасників про В. О. Сухомлинського*. Кіровоград. 1993. С. 31–38.

641. Ткаченко І. Г. Наш сучасник. *Кіровоградська правда*. 1978. 24 вересня.

642. Ткаченко И. Г. Научно-педагогические основы воспитания коммунистического отношения к труду у старшеклассников сельской школы: автореф. дис. ... канд. пед. наук. К., 1973. 53 с.

643. Ткаченко І. Г. Ростимо молодих хліборобів. К.: Знання, 1967. 180 с.

644. Ткаченко І. Г. Трудове виховання старшокласників. К.: Рад.школа, 1971. 144 с.

645. Ткаченко И. Г. У истоков педагогического наследия. *Педагогічний вісник*. 2008. № 1/2. С. 13–21.

646. Ткачук Л. В. Педагогічне забезпечення успіху в навчанні молодших школярів у творчій спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2001. 19 с.

647. Трибуцька О. А. Єлисаветградське благодійне товариство. *Народне слово*. 2012. 26 квітня. С. 8.

648. Трибуцька О. А. Матеріали особового фонду Павла Рябкова (до 165-річчя від дня народження відомого вченого-етнографа і громадського діяча). URL: <http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU.../10.pdf>.

649. Трибуцька О. А. Наша мета – благодійність та просвіта. *Молодіжне перехрестя*. 2008. 21 серпня. С. 9.

650. Трибуцька О. А. Подвижницька місія Миколи Федоровського. *Народне слово*. 2012. 12 липня. С. 12.

651. Трибуцька О. А. Як розвивалося місцеве самоврядування в Єлисаветграді. *Народне слово*. 2009. 13 січня.

652. Тупчієнко М. Музеезнавчі аспекти археологічної спадщини В. М. Ястребова. *Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність*: матеріали обласної науково-методичної конференції. Кіровоград: Видавництво КОШПО імені Василя Сухомлинського, 2008. С. 109–117.

653. Туюкина Г. П. Творческое наследие В. А. Сухомлинского – научно-педагогическая основа повышения эффективности руководства

детским чтением в библиотеке: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1984. 16 с.

654. Українська історико-педагогічна наука у дзеркалі тематики дисертаційних досліджень (1995–2014): хронологічно-тематичний покажчик закордированих тем дисертаційних досліджень зі спеціальності 13.00.01 / автор проекту і наук. ред. О. В. Сухомлинська; наук. конс. Н. С. Побірченко; упоряд.: Н. М. Коляда, І. В. Албул, Г. В. Бондаренко, О. О. Кравченко, О. М. Шевчук. Умань: ФОП Жовтий, 2014. 355 с.

655. Українська педагогіка в персоналіях: у двох книгах / за ред. О. В. Сухомлинської. К.: Либідь, 2005. Кн. 2: ХХ століття. 552 с.

656. Український музей при навчальному закладі: історія і сучасність: матеріали обласної науково-методичної конференції / ред. Л. А. Гайда; Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. В. Сухомлинського. Кіровоград, 2008. 147 с.

657. Устенко О. Наукові школи як фундамент вищої освіти / О. Устенко. *Психологія і суспільство*. 2002. № 3–4. С. 11–19.

658. Ушанування 90-річчя від дня народження Василя Сухомлинського: наук.-допоміж. бібліограф. покажчик / упоряд. Л. М. Заліток. К.: Четверта хвиля, 2009. 96 с.

659. Файзуллина Г. Я. Гуманізм педагогического наследия В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Казань, 1986. 17 с.

660. Федотов І. А. Кіровоградський державний технічний університет: історичний нарис (1929–2002). Кіровоград: КДТУ, 2002. 236 с.

661. Фізико-математичному факультету – вісімдесят: витоки, становлення, сьогодення, перспективи: історична література / за заг. ред. Р. Я. Ріжняка. Кіровоград: КОД, 2010. – 160 с.

662. Філоненко О. В. А. Б. Резнік про самоосвітню діяльність учнів. *Педагогіка в системі гуманітарного знання: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 13–14 бер. 2015 р.)*. Одеса, 2015. С. 45–47.

663. Філоненко О. В. Арон Резнік – освітній діяч Кіровоградщини. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. Вип. 4. С. 154–158.

664. Філоненко О. В. В. О. Сухомлинський – провідник гуманної педагогіки: віктимна історіографія. *Провідники в освіті. Від ідей до вічності*: кол. моногр. / за заг. ред. І. Богданова. К.: Освіта України, 2017. С. 324–343.

665. Філоненко О. В. Василь Сухомлинський про формування духовної єдності педагога та учня. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості*: матеріали Восьмої Міжнар. наук.-практ. конф. і двадцять других Всеукр. пед. читань. (Херсон, 24–25 вер. 2015 р.). Херсон, 2015. Ч. 2. С. 151–155.

666. Філоненко О. В. Вплив педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського на становлення системи трудового виховання в Богданівській середній школі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. Вип. 71. С. 292–298.

667. Філоненко О. В. Громадське виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина*: збірник матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. і ХХІІІ Всеукр. пед. читань. (Луцьк, 15–16 верес. 2016 р.). Луцьк: «Надстир'я», 2016. С. 276–279.

668. Філоненко О. В. Громадянське виховання підлітків у контексті педагогічної спадщини А. Б. Резніка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 135. С. 224–226.

669. Філоненко О. В. Гуманістична спрямованість системи трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 14. (Кн. 1). С. 544–554.

670. Філоненко О. В. Диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу в гімназіях, реальних училищах у центральному регіоні України (друга половина ХІХ – початку ХХ ст.). *Наукові записки*.

Серія: Педагогічні науки. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 101. С. 341–352.

671. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієва у вітчизняній історіографії. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро 29–30 черв. 2016 р.).* Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч. 1. 386. С. 82–84.

672. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини В. М. Ястребова у вітчизняній історіографії. *Основні напрями розвитку педагогічної науки: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Харків 21–22 жовтня 2016 р.)* Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 22–25.

673. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини С. Г. Максютіна у вітчизняній історіографії. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти): матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 22–23 верес. 2017 р.).* Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 96–99.

674. Філоненко О. В. Зміст освіти в гімназіях та реальних училищах у центральному регіоні України (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 97. С. 314–319.

675. Філоненко О. В. І. Г. Ткаченко про роль трудових традицій у формуванні всебічно гармонійно розвиненої особистості. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 54. С. 170–174.

676. Філоненко О. В. І. Г. Ткаченко про систему педагогічних вимог до організації трудового виховання учнів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 58. С. 275–281.

677. Філоненко О. В. Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури. *Актуальні проблеми педагогічної науки: матеріали Восьмої Всеукр. наук.-практ. заоч. конф. (Миколаїв, 13–14 бер. 2015 р.).* Миколаїв: ГО «ІОМП», 2015. С. 77–79.

678. Філоненко О. В. Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури в оцінці українських учених. *Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: International Scientific-Practical Conference Proceedings*. (Кельце, Республіка Польща, 28–29 груд. 2016 р.). Kielce: Holy Cross University, 2016. S. 141–144.

679. Філоненко О. В. Історіографія діяльності педагогічних персоналій Єлисаветградщини (друга половина XIX – початок XX ст.). *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.* (Дніпро, 29–30 квіт. 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч 1. С. 184–186.

680. Філоненко О. В. Історіографія дослідження педагогічної та просвітницької діяльності спадщини М. Р. Завадського (1848–1926). *Витоки педагогічної майстерності: зб. наук. праць. Серія: Педагогічні науки*. Полтава, 2016. Вип. 18. С. 366–371.

681. Філоненко О. В. Историография исследования педагогической и просветительской деятельности Н. Ф. Федоровского (1838–1918). *Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики*. Москва, 2016. № 8. С. 114–117.

682. Філоненко О. В. Історіографія професійної освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині). *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Київ, 6–7 жовт. 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології, 2017. С. 18–20.

683. Філоненко О. В. Микола Кодак – видатний освітній діяч Кіровоградщини. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2014. Вип. 21(314). С. 14–17.

684. Філоненко О. В. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 140. С. 157–159.

685. Філоненко О. В. Організація навчально-виховного процесу в приватних навчальних закладах у центральному регіоні України в імперську добу (з кінця XIX – початку XX століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 91. С. 240–244.

686. Філоненко О. В. Організація освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 122. С. 374–382.

687. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина XIX – XX століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.

688. Філоненко О. В. Особистість вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. Вип. 52. (Ч.1). С. 248–250.

689. Філоненко О. В. Особливості організації виховної роботи у вищому навчальному закладі. *Науковий вісник інституту проблем виховання АПН України*. Київ-Кіровоград. 2008. Вип. 11. С. 409–418.

690. Філоненко О. В. Павло Козуль – освітній діяч Кіровоградщини. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2015. Вип. 39 (372). С. 90–95.

691. Філоненко О. В. Павло Рябков – активний громадський діяч та просвітник Єлисаветградщини. *Історико-педагогічний альманах*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 8–12.

692. Філоненко О. В. Педагоги-новатори Кіровоградщини (друга половина XX ст.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти: зб. тез і анотованих матеріалів XIV Всеукр. істор.-педаг. наук.-практ. конф. (Київ, 14 лист. 2014 р.)*. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2014. С. 44–45.

693. Філоненко О. В. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка в Долинській школі: історіографія питання. *Сучасні досягнення вітчизняних*

вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 бер. 2018 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. Ч. 1. С. 26–30.

694. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ ст.: історіографія проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 47 (100). С. 36–44.

695. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ століття. *Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.)*: кол. моногр. / за ред. О. С. Радул. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2015. С. 279–310.

696. Філоненко О. В. Педагогічна і просвітницька діяльність Наталії Аркадіївни Бракер (1869–1933). *Зимові наукові читання*: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2016 р.). К.: Центр наукових публікацій, 2016. С. 85–88.

697. Філоненко О. В. Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 125. С. 215–219.

698. Філоненко О. В. Підготовка майбутнього вчителя до науково-педагогічної творчості. *Вища школа: інтеграція і співробітництво*: тези доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Черкаси, 25–26 квіт. 2013 р.). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2013. С. 134–137.

699. Філоненко О. В. Погляди В. О. Сухомлинського на виховну роль праці. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). С. 119–124.

700. Філоненко О. В. Проблема розвитку жіночої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Pedagogy and Psychology*. 2017. V(50) Issue 111. S. 19–24.

701. Філоненко О. В. Професійна підготовки майбутніх учителів на Україні у 20-х рр. ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки.* Черкаси, 2009. Вип. 149. С. 83–88.

702. Філоненко О. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) в історико-педагогічних дослідженнях. *Рідна школа.* 2017. № 11–12. С. 53–57.

703. Філоненко О. В. Розвиток освіти в Україні в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 83. С. 213–217.

704. Філоненко О. В. Розвиток шкільної освіти в центральному регіоні України в імперську добу (з кінця ХІХ століття до 1917 року). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 88. С. 251–256.

705. Філоненко О. В. Роль і місце дослідної роботи в системі трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. Вип. 74. С. 318–325.

706. Філоненко О. В. Роль позакласної роботи в системі трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Рідна школа.* Київ. 2007. № 4. С. 64–68.

707. Філоненко О. В. Саморозвиток учителя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 123(1). С. 322–326.

708. Філоненко О. В. Становлення гімназійної освіти у центральному регіоні України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки.* Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 93. С. 187–192.

709. Філоненко О. В. Становлення і розвиток вищої педагогічної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.* Одеса, 2009. № 6. С. 24–32.

710. Філоненко О. В. Становлення та розвиток жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 99. С. 239–246.

711. Філоненко О. В. Тенденції розвитку освіти в центральному регіоні України в умовах докорінних соціальних і культурних перетворень (20-х рр. XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 87. С. 180–185.

712. Філоненко О. В. Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917–1974). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. Вип. 63. С. 210–215.

713. Філоненко О. В. Трудове виховання учнів сільської школи в центральному регіоні України (на матеріалах педагогічної спадщини І. Г. Ткаченка (1919–1994): навч.-метод. посібник. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. 112 с.

714. Філоненко О. В. Учнівська виробнича бригада як складова системи трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 74. С. 167–170.

715. Філоненко О. В. Ф. Ф. Оксанич – педагог, практик, керівник. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 134. С. 232–235.

716. Філоненко О. В. Формування готовності майбутнього вчителя до науково-педагогічної творчості у процесі професійної підготовки. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. Вип. 76. С. 424–436.

717. Філоненко О. В. Формування позитивної мотивації до трудової діяльності в сільській школі. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3 (41–42). С. 51–54.

718. Філоретова Л. М. Єлисаветградська громада. *Науковий часопис НПУ ім. Драгоманова. Серія б: історичні науки*. К., 2011. Вип. 9. С. 123–130.

719. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы и др.: 2-е изд. М.: Советская энциклопедия, 1989. 815 с.

720. Фока Л. І. Нова форма навчання має певні переваги. *Радянська школа*. 1962. № 5. С. 81–82.

721. Френчко Л. Знаменитости степной столицы. *Ведомости*. 2004. 22 октября. С. 8

722. Френчко Л. Знаменитости степной столицы: Владимир Ястребов (продолжение темы). *Ведомости*. 2005. 16, 23 декабря. С. 8.

723. Харциев В. И. Взгляды Ф. И. Буслаева на преподавание отечественного языка и словесности в средней школе. Х.: «Печатное дело», 1899. 48 с.

724. Хижняк Б. П. До питання становлення і розвитку професійно-технічної освіти (1917–1921 рр.). *«За волю і долю України» (Наш край у 1917–1920 роках)*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. Кіровоград, 2002. С. 71–77.

725. Хижняк Б. П. Єлисаветград – колыска професійно-технічної освіти степового краю. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. до 250-річчя заснування Єлисаветграда / упор. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОІШПО, 2006. Ч. II. С. 127–142.

726. Хижняк Б. П. Невичерна криниця педагогічного досвіду. *Освітнянське слово*. 2003. № 2. С. 5.

727. Хижняк Б. П. О. О. Хмура – фундатор лекційно-практичної системи навчання (до 80-річчя від дня народження Олександра Олексійовича Хмури). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. Вип. 51 (Ч. 2). С. 217–224.

728. Хижняк Б. П. Перспектива, ідеї, пошук – кредо директора школи (до 90-річчя від дня народження С. Г. Максютіна). *Освітнянське слово*. 2004. № 10. С. 4.
729. Хижняк Б. П. Професійно-технічна освіта у Єлисаветграді. *Вечірня газета*. 2005. 14 січня. С. 7.
730. Хижняк Б. П. Секрети педагогічної лабораторії В. О. Сухомлинського. *Педагогічний вісник*. 2008. № 1–2 (5–6). С. 26–39.
731. Хижняк Б. П. Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка. *Освітнянське слово*. 2000. лютий.
732. Хижняк Б. П. Спадщина чистих джерел відкритої душі (Пам'яті М. І. Кодака). *Освітнянське слово*. 2005. № 7–8. С. 12–13.
733. Хлебнікова Л. А. Методика преподавания музыки в 7-ом классе. Київ: Музична Україна, 1974. 80 с.
734. Хмура О. В. Урок математики в середній школі. К.: Радянська школа, 1965. 260 с.
735. Хоменко А. Полісемантичність поняття «парадигма» у теорії науково-педагогічного знання. *Педагогічні науки*. Полтава, 2016. Вип. 65. С. 26–35.
736. Целищева Н. «Учительская газета» против «Народного образования». *Этюды о В. А. Сухомлинском. Педагогические апокрифы / составление, предисловие, комментарии, вступления к частям книги О. В. Сухомлинской*. К.: Акта, 2008. С. 417–419.
737. Цзихуа Л. Творче використання спадщини В. О. Сухомлинського в КНР: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. К., 2005. 19 с.
738. Цзихуа Л. Творческое использование наследия В. А. Сухомлинского в КНР. К.: Феникс, 2005. 112 с.
739. Цхаладзе О. Проблема физического воспитания учащихся в педагогическом учении В. А. Сухомлинского: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Тбилиси, 1985. 24 с.

740. Чабан О. Він був справжнім генератором педагогічних ідей. *Освітнянське слово*. 1999. № 7–8. С. 12.
741. Чернецький В. Видатний мовознавець і педагог В. І. Харцієв. *Мовознавство*. 1968. № 3. С. 31.
742. Чернецький В. Український педагог В. І. Харцієв (нові сторінки біографії). *Єлисавет*. 24 червня. 1993. С. 1–7.
743. Чернецький В. Ястребов – дослідник Єлисаветградщини. *Кіровоградська правда*. 1967. 25 жовтня.
744. Чернишенко І. Михайло Завадський – педагог, громадянин, сенатор: монографія. 2-е вид. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2011. 132 с.
745. Чернишенко І. «Неабиякий педагог...» Михайло Ромулович Завадський (1848–1926). *Рідна школа*. 1998. № 4. С. 16–17.
746. Чернишенко І. Педагогічна діяльність та спадщина М. Р. Завадського: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.01. Кіровоград, 1998. 179 с.
747. Чернишов О. Педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського. URL: <http://ru.osvita.ua/vnz/reports/pedagog/3637>.
748. Чжу Сяомань. Выступление. *Развитие педагогических идей В. А. Сухомлинского и реформа общеобразовательной школы*: материалы Межд. конф. Хуаши, 2004. URL: <http://www.hsg.com.cn/> на кит. яз./.
749. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). К.: Темпора, 2011. 544 с.
750. Чуднов О. Владимир Николаевич Ястребов: Библиографический справочник. *З іменем Володимира Ястребова*. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005. С. 37–52.
751. Чуднов О. Сенатор Михайло Завадський. *Єлисавет*. 1993. № 4 (19) 25 лютого. С. 1, 3.
752. Шабарова С. Спогади про батька. *Освітнянське слово*. 1999. лютий.
753. Шамаєва К. Родина Блюменфельдів в Україні. *Міжнародний вісник. Культурологія. Філологія. Музикознавство*. 2014. Вип. II (3). С. 276–283.

754. Шаров І. Ф. З історії становлення системи народної освіти на Єлисаветградщині у 1921–1923 рр. *Міжвузівська наукова конференція з історичного краєзнавства*: тези доповідей. Кіровоград, 1990. С. 71–73.

755. Шевців З. М. Виховання у учнів бережливого ставлення до природи у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Рівне, 1994. 24 с.

756. Шевченко Г. П. Эстетическое воспитание в школе. К.: Радянська школа, 1985. 144 с.

757. Шевченко О. З історії машинобудівного технікуму Кіровоградського національного технічного університету. *Актуальні аспекти дослідження історії міста*: матеріали обл. наук.-практ. істор.-краєзн. конф. до 250-річчя заснування Єлисаветграда / упоряд. Л. А. Гайда. Кіровоград: КОІППО, 2006. Ч. II. С. 89–96.

758. Шевченко С. І. Alma mater єлисаветградських гімназисток. Кіровоград: ВО «Акорд», 2007. 196 с.

759. Шевченко С. І. Вершники на Інгулі. Кіровоград: ПП «Центр оперативної поліграфії «Авангард»», 2013. 332 с.

760. Шевченко С. І. Етнографічні дослідження Північної Херсонщини В. Ястребовим. *Краєзнавство. Географія. Туризм*. 1997. № 39. С. 6.

761. Шевченко С. І. Історія Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (1964–1999 рр.). Кіровоград: ВО «Акорд», 2005. 126 с.

762. Шевченко С. І. Кавалерія від Єлисаветградського офіцерського кавалерійського училища до Української кінної військової школи ім. Будьонного (1850-і-1930-і рр.). Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2015. 232 с.

763. Шевченко С. І. Лицарі українського степу: збірка статей (1983–2008 рр.). Кіровоград: 2008. 376 с.

764. Шевченко С. І. Наші земляки: Володимир Ястребов. URL: <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/yastrebov.html>.

765. Шевченко С. І. Старі стіни: Єлисаветградська громадська жіноча гімназія. 1860–1920 рр. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. Володимира Винниченка, 2007. 179 с.

766. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1752–2002) / наук. ред. В. М. Даниленко. Кіровоград: Мавік, 2004. 168 с.

767. Шевченко С. І. Центральний архів. Кіровоград: ВО «Акорд», 2013. 130 с.

768. Шевченко С. І. Шульгіни: Інгульська сторінка. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 146 с.

769. Шевченко С. І. Ястребов – дослідник Приінгулля. *Молодіжне перехрестя*. 2008. 6 березня. С. 9.

770. Шиповский С. Лаборатория Ивана Гурьевича. *Народное образование*. 1970. № 5. С. 91–93.

771. Школа О. В. Критерії періодизації та основні періоди розвитку методичної думки з фізики в Україні. URL: <http://conference.mdpu.org.ua/viewtopic.php>.

772. Шкот Л. Й. З історії розвитку народної освіти на Кіровоградщині за 40 років радянської влади. *Наукові записки Кіровоградського педагогічного інституту імені О. С. Пушкіна*. Кіровоград, 1958. Т. 6. С. 75–96.

773. Шкот Л. Й. Перебудова роботи школи на Кіровоградщині в період 1959–1965 років. *Доповіді і повідомлення звітної наукової конференції кафедр [КДПУ ім. О. С. Пушкіна] за 1965 рік: тези* / ред. І. О. Бублик та ін. Кіровоград: Облдрукарня, 1966. 176 с.

774. Шмидт С. О. Некоторые вопросы источниковедения историографии. *Проблемы истории общественной мысли и историографии*. М.: Наука, 1976. С. 264–274.

775. Шульга Д. Педагогічній освіті краю – 125. *Молодіжне перехрестя*. 2006. 26 жовтня. С. 9.

776. Щедровицкий Г. П. Рефлексия в деятельности. *Вопросы методологии*: Архив номеров (1991–1995). С. 157–188. URL: <http://www.circle.ru/archive/vm/nom>.

777. Щедровицкий Г. П. Рефлексия: избр. труды. М.: Шк. Культ. Полит., 1995. 800 с.

778. Юр'єва К. А. Естетична культура вчителя у педагогічна спадщина В. О. Сухомлинського: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Х., 1993. 24 с.

779. Яловий Ф. З. У нас на загальнонауковому. *Кіровоградська правда*. 1965. 14 травня.

780. Якименко С. І., Желан А. В. Становлення та розвиток музичної освіти в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття): монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2014. 240 с.

781. Якименко С. І., Литвиненко О. М. Жіноча середня освіта в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX століття): монографія. К.: Видавничий Дім «Слово», 2011. 208 с.

782. Яковенко В. С. Педагогіка. Кіровоград, 2002. 132 с.

783. Янчуков С. М. З іменем Володимира Ястребова. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2005. 180 с.

784. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России. *Киевская старина*. 1896. Т. 55. № 10. С. 110–128.

785. Filonenko O. V. Development of artistic education in Yelisavethrad region (second half of XIX – beginning of XX century) in historical and pedagogical researches. *Innovative solutions in modern science*. 2018. № 9. S. 60–83.

786. Filonenko O. V. Pedagogical concept of V. O. Sukhomlynsky in the evaluation of national and foreign scientists. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9. S. 60–83.

787. Filonenko O. V. Pedagogical innovation of I. G. Tkachenko Bogdanivska to school. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 208–211.

788. Filonenko O. V. Study of pedagogical heritage of I. G. Tkachenko in the national historiography. *Science and Education: materials of the XIII international research and practice conference*. (Munich – Germany, 2–3 november 2016 r.). Munich – Germany, 2016. P. 244–248.

789. Gartmann E. Padagogik zwischen Menschen und Guterproduktion. Zur Sittlichkeitserziehung von V. A. Suchomlinskys. Munchen, 1984. 201 s.

790. Jantzen W. Yesund und krank im Sozialismus. *Pad. Extra demokratische Erziehung*. Dezember, 1988. S. 34.

791. Rudnytsky I., Himka J-P. Rethinking Ukrainian History. *Edmonton: CIUS Press*, 1981. P. 266–267.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Державний архів Кіровоградської області, м. Кропивницький

Ф. 56. Єлисаветградське міське товариство розповсюдження грамотності й ремесла, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

792. Спр. 29. Отчет народных детских садов Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 97 арк.

793. Спр. 11. Отчеты совета бесплатной народной библиотеки-читальни. 62 арк.

Ф. 58. Єлисаветградське друге комерційне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

794. Спр. 4. Положение Министерства торговли и промышленности о коммерческих учебных заведениях. 61 арк.

795. Спр. 5. Дело об учреждении и открытии училища. Устав. 115 арк.

796. Спр. 14. Программы преподавания в училище за 1915–1916 уч. г.
29 арк.

**Ф. 59. Єлисаветградська чоловіча гімназія, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 1.

797. Спр. 1. Протоколи засідань педсовета гимназии (1879 г.). 31 арк.

798. Спр. 2. Протоколи засідань педсовета гимназии (1881 г.). 61 арк.

799. Спр. 3. Протоколи засідань педсовета гимназии (1885 г.).
144 арк.

800. Спр. 13. Переписка с Попечителем Одесского учебного округа об увольнении и назначении преподавателей на должности в гимназию (1895–1896 гг.). 50 арк.

801. Спр. 21. Распоряжения Попечителя Одесского учебного округа за 1904 г. 99 арк.

802. Спр. 46. Переписка с Попечителем Одесского учебного округа о назначении преподавателей на должности и выдаче аттестатов и свидетельств об образовании. Сведения о преподавателях и количестве выданных аттестатов. ведомости по санитарному надзору (1914–1918 гг.). 72 арк.

**Ф. 60. Єлисаветградське земське реальне училище, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 1.

803. Спр. 1. Дело об открытии Елисаветградского земского реального училища. Устав. (1870 г.). 43 арк.

804. Спр. 39. Отчеты о состоянии Земского Реального училища 1883–1887 гг.

805. Спр. 39. Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального училища за 1894 г. Арк. 140.

806. Спр. 65. Отчет о состоянии училища, экзаменационные ведомости учащихся 1887–1888 гг. Арк. 203.

807. Спр. 74. Книга протоколов правления Елисаветградского земского реального училища с 1888 по 1894 гг. 90 арк.

808. Спр. 82. Отчет о состоянии Елисаветградской метеостанции. Решения комиссии по преобразованию училища в 1889–1890 уч. г. 42 арк.

809. Спр. 114. Отчет о состоянии Елисаветградского Земского Реального училища за 1892 г. Арк. 222.

810. Спр. 119. Доклад о работе II съезда русских деятелей по техническому и персональному образованию (декабрь-январь 1896 г.). Арк 21.

811. Спр. 130. Отчет о вечерних рисовальных и чертежных классах для вольноприходящих при Елисаветградском Земском Реальном училище за 1900/1901 учебный год. Арк. 107.

812. Спр. 129. Отчет о состоянии училища: 1895–1896 гг. Арк. 101.

Оп. 7.

813. Спр. 19. Материалы о девяти Елисаветградских городских народных училищах за 1905 г.: сведения о количестве учащихся в училищах, об освобождении от уплаты за учение по бедности, прошения о назначении на должность учительниц. 427 арк.

Ф. 61. Елисаветградське ремісничо-грамотне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

814. Спр. 1. Приходно-расходная книга и сведения на выдачу зарплаты служащим Елисаветградского ремесленно-грамотного училища (1899–1908 гг.). 141 арк.

815. Спр. 4. Елисаветградське ремісничо-грамотне училище м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії. Арк. 54–100.

816. Спр. 7. Отчет о специальном мужском отделении Елисаветградского ремесленно-грамотного училища (1904–1906 гг.). Арк. 59–62.

**Ф. 65. Новомиргородська жіноча гімназія, м. Новомиргород
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 1.

817. Спр. 6. Книга копій удостоверень об окончанні VIII класу Новомиргородської жіночої гімназії (1914–1920 гг.). 242 арк.

**Ф. 68 Єлисаветградська приватна гімназія «Гослен»,
м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 1.

818. Спр. 17. Отчет о состоянии гимназии (1912–1919 гг.). 24 арк.

**Ф. 78. Єлисаветградська міська управа, м. Єлисаветград
Єлисаветградського повіту Херсонської губернії**

Оп. 4.

819. Спр. 798. Матеріали о городском народном училище имени Г. А. Фирсова за 1912 г. 38 арк.

820. Спр. 795. Матеріали о городском народном училище имени Коцебу за 1912 г. 70 арк.

821. Спр. 808. Матеріали о городском народном училище имени А. Н. Пашутина за 1912–1913 гг. 40 арк.

822. Спр. 892. Матеріали о женской гимназии Министерства Народного просвещения, учрежденной А. Н. Ефимовской. 43 арк.

823. Спр. 896. О передаче в ведение г. Єлисаветграда женской гимназии, учрежденной А. Н. Ефимовской: выписки из журналов заседаний городской думы. 27 с.

**Ф. 304. Рябков П. З. – єлисаветградський міський землемір, історик,
археолог і громадський діяч, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу**

Оп. 1.

824. Спр. 42. Обзор деятельности Єлисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 21 арк.

825. Спр. 50. Доклад комиссии по устройству народных детских садов (апрель-октябрь 1912 г.). 35 арк.

826. Спр. 50. Устав народного детского сада Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. Арк. 26.

Ф. 332. Бобринецьке міське 3-х класне (з 1905 р. – 4-х класне) училище, м. Бобринець Єлисаветградського повіту Херсонської губернії.

Оп. 1.

827. Спр. 1. Протоколи засіданий педагогического совета (1882–1906 гг.). 60 арк.

Ф. 358. Єлисаветградське громадське комерційне училище, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1.

828. Спр. 1. Циркуляры Министерства учебного отдела торговли и промышленности и переписка с ним о распространении технических знаний и образования технических училищ. Списки служащих и лиц, окончивших училище в 1911 г. (1909–1916 гг.). 60 арк.

Ф. 810. Інспектура народної освіти Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу

Оп. 1.

829. Спр. 2078. Інспектура народної освіти Зінов'євського окружного виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Зінов'євськ Зінов'євського округу. 560 арк.

Оп. 2.

830. Спр. 1749. Довідки і посвідчення вчителів про закінчення педагогічних курсів при Єлисаветградському педагогічному інституті і технікумі. 1924–1939 рр. 166 арк.

Ф. 816. Відділ народної освіти Єлисаветградського повітового виконавчого комітету ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Єлисаветград Єлисаветградського повіту Одеської губернії

Оп. 1.

831. Спр. 46. Протоколи совета 2-х месячных педагогических курсов при отделе народного образования. 1920 г. 114 арк.

Ф. 6717 Особовий фонд В. О. Сухомлинського

Оп. 1.

832. Спр. 10. Автобіографія В. О. Сухомлинського. Арк. 1–2.

833. Спр. 22. Тижневий план роботи директора Павлиської середньої школи В. О. Сухомлинського. Арк. 64–66.

Ф. 7138 Особовий фонд І. Г. Ткаченка

Оп. 1.

834. Спр. 28. Ткаченко И. Г. Сельская школа: поиск и творчество. 20 арк.

835. Спр. 25. Ткаченко И. Г. Взаимосвязь в преподавании основ наук и производственного обучения. 51 арк.

836. Спр. 16. Ткаченко І. Г. Організація трудового навчання й виховання в процесі навчально-виробничої практики в сільськогосподарському виробництві: дис.... канд. пед. наук. Т. III. Методика. Рукопис. 1968. 255 арк.

Фонд рукописів Кіровоградського обласного краєзнавчого музею

Ф. 16520

837. Спр. 7221. Рябков П. З. Музейное дело в г. Зиновьевске и его округе прежде и теперь (1883–1924). Арк. 3.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ

Ф. 12 МКФ №12

Оп. 1.

838. Спр. 19. Приказ управляющего главным штабом по военному поселению о причислении г. Елисаветграда, Ольвиополя к ведомству военных поселений (5 января 1829). 25 арк.

839. Спр. 310. Положение о коммерческих учебных заведениях (1894–1907 pp.). Арк. 14.

840. Спр. 120. Штаты городских учреждений в городе Ольгополе и Елисаветграде. Положение и устройство городов, поступивших из гражданского ведомства в ведомство военных поселений в херсонской губернии. (24 апреля 1829 – 10 февраля 1830). 150 арк.

Ф. 442 Канцелярія Київського, подільського та волинського генерал-губернатора

Оп. 38.

841. Спр. 850. Упоминание о передаче г. Елисаветграда в ведение Министерства внутренних дел (18 января 1861 – 12 сентября 1862). 3 арк.

Оп. 660.

842. Спр. 60. О сборе средств среди дворян Киевской, Волынской, Подольской губерний для строительства в г. Елисаветграде кадетского корпуса (1908). 110 арк.

Ф. 1316 Управління Херсонських військових поселень

Оп 1.

843. Спр. 199. Дело о состоянии городов Елисаветграда, Новогеоргиевска, Новой Праги (14 июня 1859 – 22 января 1860). 23 арк.

Ф. 2045.

Оп. 1.

844. Спр. 21. П. Ивачева – о пребывании выставки в Елисаветграде, Киеве, Одессе, о продаже картин. Арк. 7.

ДОДАТКИ

Додаток А

Єлисаветградський повіт на карті Херсонської губернії

Ю. Шокальського

[<http://www.mif.kr.ua/kirov/index.php/galereya/2012-10-28-13-24-46/karty>]

Додаток Б

Кіровоградська область на карті

[<http://ukrmap.su/ru-gr/501.html>]

Додаток В

**Заснування земських шкіл в Єлисаветградському повіті
(друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)**

Рік заснування	Кількість	Рік заснування	Кількість
1867	1	1884	1
1868	-	1885	2
1869	1	1886	4
1870	1	1887	-
1871	-	1888	-
1872	1	1889	1
1873	7	1890	1
1874	18	1891	-
1875	8	1892	4
1876	1	1893	3
1877	2	1894	-
1878	2	1895–1899	11
1879	2	1900–1904	15
1880	5	1910	51
1881	3	1911	33
1882	2	1912	55
1883	2	Всього засновано:	237

[Краткий обзор начального народного образования в Херсонской губернии в 1913 году. Херсон: Тип. О. Д. Ходушной, 1914. С. 1; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1904 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы*. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1905. С. 1; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградского земства, 1911. С. 59–60.]

Додаток Д

**Співвідношення тематичних народних читань
у земських школах Єлисаветградського повіту**

Тематика читань	Кількість у окремі роки				
	1898	1903	1904	1905	1910
Духовно-моральні	584	142	77	101	132
Белетристичні	255	126	80	115	374
Історичні	237	72	53	78	161
Географічні	30	24	22	17	102
Природничі, астрономічні та ін.	146	36	19	38	102
Сільськогосподарські	-	-	-	-	33
Медичні	-	-	-	-	21

[Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1898 году. Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1899. С. 33–34; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1903 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1904. С. 38–39; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1904 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1905. С. 30; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. 29; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1911. С. 32.]

Додаток Е

**Кількість книг по тематичним розділам у бібліотеках земських шкіл
Єлисаветградського повіту (станом на 1905 р.)**

Тематичний розділ	Кількість назв	Кількість томів
Духовно-моральний	3 654	4 023
Історичний	2 582	2 767
Географічний та етнографічний	1 406	1 419
Белетристичний	11 664	12 825
Природничий	1 641	1 702
Сільськогосподарський	1 343	1 382
Різні книги	1 135	1 258
Всього:	23 425	25 376

[Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. 24.]

Додаток Ж

Навчальний план гімназії за статутом 1871 р.

Предмет	Кількість годин на тиждень по класах								
	I	II	III	IV	V	VI	VII молодши й	VII старший	Усього годин на тиждень
Закон Божий	2	2	2	2	2	1	1	1	13
Російська мова з церковнослов'янською	4	4	4	3	3	2	2	2	24
Логіка	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Латинська мова	8	7	5	5	6	6	6	6	49
Грецька мова	-	-	5	6	6	6	7	6	36
Математика з фізикою, математичною географією і коротким природознавством	5	4	3	3	4	6	6	6	37
Географія	2	2	2	2	-	-	1	1	10
Історія	-	-	2	2	2	2	2	2	12
Французька або німецька мова	-	3	3	3	3	3	2	2	19
Чистописання	3	2	-	-	-	-	-	-	5

[Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / редколегія: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. К.: Рад. шк., 1991. С. 145.]

Додаток З

Навчальний план гімназії за статутом 1914 р.

Предмет	Кількість годин на тиждень по класах								
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	Усього годин на тиждень
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	2	2	16
Російська мова і словесність	5	5	4	4	3	5	4	4	34
Математика	4	4	4	4	5	4	3	4	32
Латинська мова	-	-	5	5	5	5	5	5	30
Французька мова	-	5	3	4	3	3	3	3	24
Німецька мова	4	3	3	3	3	2	3	2	23
Історія	2	3	2	4	4	3	2	2	22
Географія	3	2	2	2	2	1	1	1	14
Філософія	-	-	-	-	-	-	2	1	3
Законознавство	-	-	-	-	-	-	-	2	2
Фізика	-	-	-	-	-	3	4	3	10
Природознавство	2	2	2	-	-	-	-	-	6
Малювання і чистописання	4	3	1	-	-	-	-	-	8

[Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): нариси / редколегія: М. Д. Ярмаченко, Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. К.: Рад. шк., 1991. С. 145.]

Додаток И

«Таблиця уроків» шести молодших класів гімназій і реальних училищ, установа на 1904/1905 н. р.

Предмет	Кількість годин на тиждень по класах							Усього годин на тиждень
	I	II	III	IV	V	VI		
Закон Божий	2	2	2	2	2	2	12	
Російська мова	5	5	4	4	3	5	26	
Латинська мова	-	-	5	5	5	5	20	
Грецька мова	-	-	-	-	6	-	6	
Математика	4	4	4	4	4	4	24	
Фізика	-	-	-	-	-	3	3	
Історія	2	2	2	3	4	3	16	
Географія	2	2	2	2	2	-	10	
Німецька мова	5	3	3	3	3	3	20	
Французька мова	-	6	3	4	3	3	19	
Природознавство	2	2	2	-	-	-	6	
Малювання	2	2	1	-	-	-	5	
Чистопописання	2	-	-	-	-	-	2	

[Державний архів Кіровоградської області. Ф. 59. Спр. 21. Арк. 33.]

Додаток К

**Тематика вечірніх читань
при Єлисаветградському земському реальному училищі у 1904 р.**

(подається мовою оригіналу)

Предмет	Лектор	Содержание прочитанного	Количество чтений	Количество слушателей
Закон Божий	Святой отец И. Бобровницкий	Священная история Ветхого Завета	5	460
	Святой отец К. Стефанович	Учение о церкви православной, как о царстве Божьем. О церковном учительстве	2	220
Русский язык	К. А. Иващенко	Жизнь и литературная деятельность русских писателей: Ломоносова, Крылова, Пушкина и Гоголя	8	2 880
Русская история	И. И. Бортовский	История России до времен удельных смут включительно	8	2 410
Древняя история	В. С. Фоменко	История и ее источники. Вспомогательные науки истории. Человеческие расы. История древнего Египта	6	505
Физика	В. И. Мазинг	Вещество. Три состояния тел. Измерение величин. Единицы протяжения. Весы. расширение тела при нагревании. Термометры. Учение о силах. Инерция. Рычаги	6	610
Духовная литература	Н. Н. Полонский	Труды Высокопреосвященнейшего Иннокентия Херсонского	4	275
География	И. В. Мыцо	Сведения о физической географии: учение о воздухе, воде и суше	6	860

Продовження додатку К

Космографія	М. И. Кириаков	Весь краткий курс космографии	8	685
Анатомія	П. П. Ефимов	Понятие о строении и жизни человеческого тела в связи с уходом за ним	4	580
		Всего:	57	9 485

[Отчет о состоянии Елисаветградского земского реального училища. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году.* Елисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. 94 с. С. XIV.]

**Кількість початкових шкіл в Єлисаветградському повіті
на початку ХХ ст.**

№ п/п	Типи шкіл	Станом на 1 січня		
		1906	1910	1911
1.	Парафіяльна (по Положенню 1828 року):			
	2-х класна жіноча	3	4	4
	1-но класна чоловіча	6	6	7
2.	Міністерська (по Інструкції 1875 року):			
	2-х класна	13	17	17
	1-но класна	3	2	2
3.	Міська початкова (по Положенню 1874 року)	12	13	13
4.	Земська (по Положенню 1874 року):			
	2-х класна	97	10	11
	1-но класна		139	172
5.	Приватне початкове училище	-	-	1
6.	Іншівірна:			
	римо-католицька	1	1	1
	німецька в колоніях	4	2	2
7.	Училище особливого статусу (Єлисаветградське ремісничо-грамотне)	1	1	1
Всього:		140	195	231

[Народное образование в Єлисаветградском уезде Херсонской губернии в 1905 году. *Из общего отчета Єлисаветградской уездной земской управы.* Єлисаветград: Тип. Гольденберга, 1906. С. 49; Народное образование в Єлисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Єлисаветград: Тип. Єлисаветградського земства, 1911. С. 59–60.]

Додаток М

**Навчальний план однорічних педагогічних курсів
при Єлисаветградському шестикласному училищі**

№	Предмети	Кількість годин на тиждень	
		1900/1901 н.р.	1905/1906 н.р.
1.	Закон Божий	1	2
2.	Російська мова	2	4
3.	Церковнослов'янська мова	1	1
4.	Арифметика	2	2
5.	Геометрія	1	2
6.	Методика російської мови	3	3
7.	Методика арифметики	2	2
8.	Практичні уроки з арифметики	2	2
9.	Дидактика і педагогіка	1	2
10.	Історія Росії	1	1
11.	Географія	1	1
12.	Співи	1	1
13.	Практичні уроки зі співів	1	1
14.	Музика	-	2
15.	Гігієна	-	2
Разом:		19	28

[Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.).
Кіровоград, 2006. С. 11–12.]

Додаток Н

Додаток Н.1

Розклад занять на курсах для народних учителів при Ольгинській сільськогосподарській школі (20 травня – 20 червня 1910 р.)

Дата	Час (години)	Вид заняття
20 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
21 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Практичні заняття по садівництву
	16–20	
22 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
24 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Практичні заняття по садівництву
	16–20	
26 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
28 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Практичні заняття по садівництву
	16–20	
29 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Молочне господарство
	16–20	Практичне заняття по садівництву
31 травня	7–9	Садівництво
	9–11	Практичні заняття по садівництву
	16–20	
1 червня	7–9	Садівництво
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
2 червня	7–9	Садівництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
3 червня	7–9	Садівництво
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по бджільництву

4 червня	7–9	Молочне господарство
	9–11	Садівництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
Дата	Час (години)	Вид заняття
5 червня	7–9	Садівництво
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
8 червня	7–9	Садівництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
9 червня	7–9	Практичне заняття по садівництву
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по бджільництву
10 червня	7–9	Молочне господарство
	9–11	Практичне заняття по бджільництву
	16–20	Практичне заняття по садівництву
11 червня	7–9	Молочне господарство
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по садівництву
12 червня	7–9	Городництво
	9–11	Практичне заняття по садівництву
	16–20	Практичне заняття по бджільництву
14 червня	7–9	Городництво
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по городництву
15 червня	7–9	Городництво
	9–11	Бджільництво
	16–20	Практичне заняття по молочному господарству
16 червня	7–9	Городництво
	9–11	Шовківництво
	16–20	Практичне заняття по городництву
17 червня	7–9	Сільськогосподарська метеорологія
	9–11	Рільництво
	16–20	Практичне заняття по бджільництву
18 червня	7–9	Сільськогосподарська метеорологія
	9–11	Рільництво
	16–20	Практичне заняття по городництву

19 червня	7–9	Рільництво
	9–11	
	16–20	Практичне заняття по молочному господарству
20 червня	З 10 години ранку	Екзаменаційні бесіди та вручення свідоцтв про проходження курсів, видача книг і садового приладдя

[Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградського земства, 1911. С. 49–50.]

Додаток Н.2

**Навчальний план дворічних педагогічних курсів
при Єлисаветградському шестикласному училищі
(1909/1910 н. р.)**

№	Предмети	Кількість годин на тиждень	
		І клас	ІІ клас
1.	Закон Божий	2	1
2.	Педагогіка	2	1
3.	Російська мова	5	3
4.	Методика російської мови	2	2
5.	Арифметика та алгебра	2	2
6.	Методика арифметики	1	1
7.	Геометрія	2	2
8.	Історія	2	2
9.	Географія	2	2
10.	Природознавство	2	1
11.	Фізика	2	1
12.	Гігієна	1	1
13.	Креслення та малювання	2	2
14.	Правопис	1	1
15.	Співи	2	2
16.	Практичні уроки з російської мови	-	3
17.	Практичні уроки з арифметики	-	2
18.	Практичні уроки зі співів	-	1
Разом:		30	30
Об'єднані уроки			
19.	Гігієна	2	
20.	Музика	2	

[Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.).
Кіровоград, 2006. С. 12.]

Додаток П

**Орієнтовний навчальний план трирічних педагогічних курсів
Народного комітету освіти України (1921 р.)**

№	Предмети	Кількість годин на тиждень		
		I курс	II курс	III курс
1.	Математика	5	4	4
2.	Фізика, хімія, мінералогія, астрономія	3	2	3
3.	Природознавство	6	5	5
4.	Географія і рідний край	4	4	3
5.	Анатомія, фізіологія, гігієна	2	2	2
6.	Рідна мова і література	5	4	4
7.	Російська (українська) мова	2	2	2
8.	Образотворче мистецтво, музика, співи	2	2	2
9.	Теорія виховання та навчання	-	2	-
10.	Дошкільне виховання	-	2	-
11.	Основи трудової школи	-	-	2
12.	Психологія і педологія	3	2	-
13.	Історія педагогічних знань	2	2	-
14.	Суспільствознавство (історія і політична просвіта)	2	3	3
15.	Сучасні педагогічні течії	-	-	2
Разом:		36	36	34

[Постолатій В. В. Педагогічна освіта на Кіровоградщині (1865–1965 рр.).
Кіровоград, 2006. С. 24.]

Додаток Р

Оголошення приватних викладачів музики у єлисаветградських
періодичних виданнях

[Объявление. *Голос Юга*. 1905. № 286. 11 грудня. С. 1.]

[Объявление. *Голос Юга*. 1905. № 212. 6 вересня. С. 1.]

Додаток С

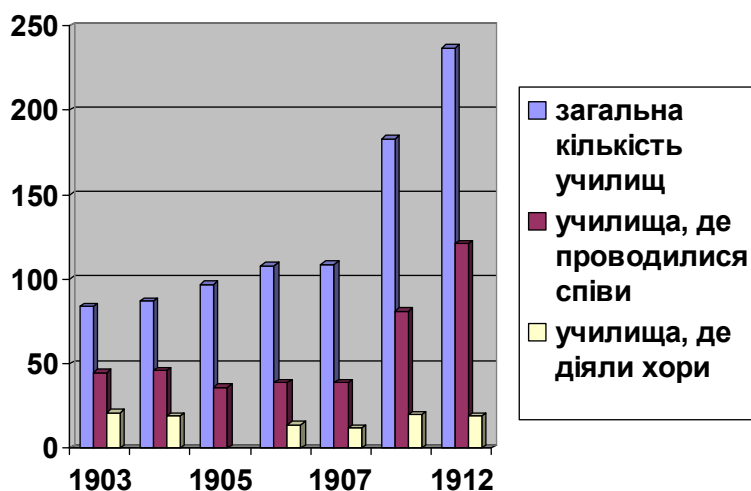
Учителі співів Єлисаветградських міських народних училищ

Назва народного училища Рік заснування	Прізвище вчителя (1904 р.)	Прізвище вчителя (1912 р.)
Кущівське народне училище імені Г. Коцебу (1873)	Н. Никифоров	Г. Олександров, О. Хворостенко, Л. Глоговська.
Соколівське міське народне училища (1897)	В. Статкевич	Н. Заводова
Биківське міське народне училище імені В. Жуковського (1873)	С. Подопрігора	С. Подопрігора
Міське народне училище імені Г. Фирсова (1901)	Є. Котляревський	О. Хворостенко
Міське народне училище імені О. Пушкіна (1873)	Ф. Мельникова	Ф. Мельникова
Катранівське міське народне училище (1909)		С. Пузенкін
Балківське міське начальне училищі імені М. Гоголя (1873)	Н. Никифоров	Н. Сидоров
Міське народне училище імені О. Пашутіна (1904)	Д. Пилипенко	Д. Пилипенко

[Матеріали о девяти Елисаветградских городских народных училищах за 1905 г.: сведения о количестве учащихся в училищах, об освобождении от уплаты за учение по бедности, прошения о назначении на должность учительниц. *Державний архів Кіровоградської області*. Ф. 60. Оп. 7. Спр. 19. 427 арк.]

Додаток Т

**Розвиток музичної освіти у земських початкових навчальних
зкладах Єлисаветградщини**

Народное образование в Елисаветградском уезде в 1898. Елисаветград: Паровая Литография М. А. Гольденберга, 1899 г. 171 с.; Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1903 г. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1904 г. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1905 году. *Из общего отчета Елисаветградской уездной земской управы.* Елисаветград: Тип. М. Гольденберга, 1904, 1905, 1906. 467 с.; Народное образование в Елисаветградском уезде в 1906 году. Народное образование в Елисаветградском уезде в 1907 году. Елисаветград: Тип. Елисаветградского уезд. земства, 1908.; С. 49; С. 54; С. 143; С. 166. Народное образование в Елисаветградском уезде Херсонской губернии в 1910 г. / Сост. школьным бюро Елисаветградского уездного земства. Елисаветград: Тип. Елисаветградского уездного земства, 1911. VIII. С. 127; С. 231; Народное образование в Елисаветградском уезде в 1912 году: збірка / сост. школьным бюро Елисаветградского уездного земства. Елисаветград: Тип. Елисаветградского уездного земства, 1913. 338 с.; Народное образование в Елисаветградском уезде в 1913 году / сост. школьным бюро Елисаветградского уездного земства. Елисаветград: Тип. Елисаветградского уездного земства, 1914. С. 48; С. 86. С. 395.]

Додаток У

Всеукраїнські та Міжнародні педагогічні читання, які проводяться за ініціативи Всеукраїнської асоціації В. Сухомлинського

№	Дата	Місто	Тема
1.	1994 р.	м. Луцьк	I Всеукраїнські педагогічні читання «Освітньо-виховні ідеали В. О. Сухомлинського в контексті сучасності»
2.	1995 р.	м. Чернігів	II Всеукраїнські педагогічні читання «Освітньо-виховні ідеали В. О. Сухомлинського в контексті сучасності»
3.	1996 р.	м. Умань	III Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність»
4.	1997 р.	м. Вінниця	IV Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність»
5.	1998 р.	м. Кіровоград	V Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: гуманізм»
6.	1999 р.	м. Харків	VI Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: дидактика сучасної школи»
7.	2000 р.	м. Луганськ	VII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: Екологія дитинства»
8.	2001 р.	м. Одеса	VIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: особистісно орієнтована шкільна освіта»
9.	2002 р.	м. Тернопіль	IX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: батьківська педагогіка»
10.	2003 р.	м. Кіровоград	II Міжнародні педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» та X Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: особистість учителя»
11.	2004 р.	м. Миколаїв	XI Всеукраїнські читання «Василь Сухомлинський і сучасність: особистість в навколишньому середовищі»

12	2005 р.	м. Полтава	XII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: проблеми свободи і відповідальності у вихованні особистості»
13.	2006 р.	м. Переяслав-Хмельницький	XIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: культурологічні виміри шкільної й педагогічної освіти»
14.	2007 р.	м. Слов'янськ	XIV Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховання громадянина»
15.	2008 р.	м. Кіровоград	III Міжнародні та XV Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ідеї, пошуки, перспективи»
16.	2009 р.	м. Херсон	XVI Всеукраїнські педагогічні читання «Ціннісні виміри сучасної освіти: діалог із Сухомлинським»
17.	2010 р.	м. Черкаси	XVII Всеукраїнські педагогічні читання «В. Сухомлинський і О. Захаренко: Вивчати минуле, творити сьогодення, передбачати майбутнє»
18.	2011 р.	м. Хмельницький	IV Міжнародні та XVIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: дошкілля – початкова школа»
19.	2012 р.	м. Донецьк	V Міжнародні та XIX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: здоров'я через освіту»
20.	2013 р.	м. Кіровоград	VI Міжнародні та XX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості»
21.	2014 р.	м. Миколаїв	VII Міжнародні та XXI Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: вчимося толерантності»

22.	2015 р.	м. Херсон	VIII Міжнародна науково-практична конференція та XXII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості»
23.	2016 р.	м. Луцьк	IX Міжнародна науково-практична конференція та XXIII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина»
24.	2017 р.	м. Житомир	XXIV Всеукраїнські педагогічні читання «В. О. Сухомлинський у діалозі з сучасністю. «А що там за лісом?»: філософія для дітей»

Додаток Ф

Листи

Додаток Ф.1

Лист І. Г. Ткаченка до В. О. Сухомлинського

Дорогий мій Учителю і сердечний друже Василю Олександровичу!

Отримав Вашого листа і на серці тривожно-тривожно від того, що ваше здоров'я «підводить» Ваш Дух Титана, Богатиря, Мислителя...

Бережіть його! Користуйтеся (хоча б раз протягом року санаторним лікуванням). Мені здається, що Ви підійшли до того рубежу, до якого свого часу 187 підійшов Ньютон, відкривши закон всесвітнього тяжіння.

Так, тільки Ви (і ніхто більше!) зможете відкрити і сформулювати (всі ваші сто томів – в одному томі) закони виховання підростаючого покоління...

Стосовно мого прохання. Якщо дозволить здоров'я – Ви мій Шеф. Їздити до Києва – не будете. Я буду до Вас приїжджати за заздалегідь домовленим планом (але не часто!).

Ваше зауваження по обсягу автореферата – вірне. Я не вирішив остаточно – писати дисертацію (новий варіант) російською чи українською мовою? Якщо російською – автореферат треба скоротити наполовину, якщо українською – обсяг скоротити небагато.

Що б Ви порадили?

Сердечний привіт Ганні Іванівні, а Вам – здоров'я і нових книг – для серця і розуму усіх Ваших прихильників і шанувальників Могутнього Таланту Великої Людини, з Павлиша!

Ваш І. Г. Ткаченко

Лист не датований [З фондів державного педагогічно-меморіального музею В. О. Сухомлинського у смт. Павлиші Кіровоградської області.]

Додаток Ф.2

Лист В. О. Сухомлинського до І. Г. Ткаченка

Дорогий друже Іване Гуровичу!

Прошу вибачити мене за те, що відповідаю на Вашого листа із запізненням. В червні я змушений був поїхати в санаторій (різко погіршився стан здоров'я), і Ваша бандероль з листом чекала мене. Я лікувався в Трускавці.

Дякую Вам за довір'я, за Ваше бажання мати мене в якості наукового керівника. Мені хочеться бути Вашим керівником, але, на превеликий жаль, не знаю, чи зможу я у зв'язку з цим кілька разів поїхати до Києва (а це необхідно 188 буде). Давайте відкладемо остаточне вирішення цього питання до вересня – добре?

Автореферат Ваш я прочитав з великою увагою. Це і є справжня наука. Ніяких зауважень на полях автореферату я не робив, тому що суттєвих зауважень немає. Але ось що мене турбує: чи домовились Ви з кимось з керівників інституту щодо об'єму автореферату? Максимальний обсяг, здається, – півтори аркуші, а у Вас – три? Доведеться скорочувати. Де, за рахунок чого скорочувати – це Вам видніше.

Бажаю Вам успішної роботи над дисертацією і успішного захисту. Привіт Вашій сім'ї.

З повагою В. Сухомлинський

28.06.1970 р.

[З документів сімейного архіву І. Г. Ткаченка.]

Додаток X

**Відомі громадські діячі, педагоги
Єлисаветградщини (Кіровоградщини)**

Наталія Аркадіївна Бракер (1854–1933) – педагог, перекладач, краєзнавець, меценат, мемуарист.

Народилася у 1854 р. у Єлисаветграді. Навчалась Н. Бракер у приватних гімназіях Єлисаветграда та Одеси. Була вільним слухачам Женевського та Берлінського університетів. Її перший літературний твір – запис спогадів про видатного філософа, уродженця Єлисаветграда Африкана Шпіра (1837–1890), творчість якого справила помітний вплив на світогляд П. Толстого, Ф. Ніцше, Р.-М. Рільке. З 1914 р. Н. Бракер стає членом Єлисаветградського лекційного бюро з улаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі (була головою комісії з організації дитячих розваг). З 1920 р. її обирають член-кореспондентом історико-філологічного відділення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), член комісії з дослідження Південної України (з 1929). Будучи українофілкою, Н. Бракер активно друкувалась на сторінках редагованого М. Грушевським часопису «Україна» (спогади про видатних єлисаветградців О. Михалевича, М. Федоровського, В. Ястребова та ін.), що виходив у 1924–1930 рр., як орган історичної секції ВУАН. Н. Бракер є авторкою низки праць із проблем дошкільного виховання. Саме вона ініціювала створення перших дитячих садків у Єлисаветграді, була активним діячем Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел.

Михайло Ромулович Завадський (1848–1926) – педагог, реформатор освіти, сенатор.

Народився у 1848 р. в Одесі. Навчався у 2-й чоловічій гімназії, яку закінчив у 1867 р. з відзнакою. У 1871 р. успішно закінчив історико-філологічний факультет Імператорського Новоросійського університету.

М. Завадський, завершивши навчання в університеті, був направлений до щойно створеного навчального закладу – Єлисаветградського вищого земського реального училища. З 1871 по 1883 р. працював у Єлисаветграді, де з 1873 по 1882 рр. був директором Єлисаветградського земського реального училища, яке перетворив на один з кращих навчальних закладів Російської імперії з гуманітарним ухилом. М. Завадський є автором підручника з російської словесності для реальних училищ, видрукованого в Єлисаветграді. З 1881 по 1883 р. двічі на місяць педагог-реформатор видавав у Єлисаветграді перший в Україні незалежний від Міністерства народної освіти часопис «Педагогический вестник», котрий презентував передові педагогічні ідеї свого часу.

Микола Іванович Кодак (1929–1994) – педагог.

Закінчив Деріївську середню школу Онуфріївського району та Кіровоградський державний педагогічний інститут ім. О. С. Пушкіна з відзнакою. Директор Деріївської середньої школи (1961–1989) та Павлиської середньої школи ім. В. Сухомлинського (1970–1976) Онуфріївського району Кіровоградської області. Ініціатор створення у Деріївській школі краєзнавчого музею та музею Дніпровської переправи. За творчий підхід до навчально-виховної роботи та досягнуті успіхи він був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора (1966), медалями «За доблесну працю» (1970), «Ветеран праці» (1985), А. С. Макаренка, значками «Відмінник народної освіти УРСР», «Отличник просвещения СССР». З 1970 р. М. Кодак очолив Павлиську середню школу після смерті В. Сухомлинського, де творчо продовжив складну справу попередника.

Антон Семенович Макаренко (1888–1939) – педагог, письменник.

Народився 1 (13) березня 1888 р. у селищі Білопілля, Харківської губернії в сім'ї робітника-маляра вагонних залізничних майстерень.

З 1895 р. навчався в двокласному початковому училищі. У січні 1901 р. сім'я А. Макаренка переїздить у Крюків. З 1901–1904 рр. – навчався у Кременчуцькому чотирикласному міському училищі. З 1904–1905 рр. А. Макаренко – слухач однорічних педагогічних курсів при Кременчуцькому міському училищі, що мали на меті підготовку викладачів початкової школи. З 1911–1914 рр. працював у Долинській залізничній школі на Єлисаветградщині (нині ЗШ № 2). У 1983 р. Долинській школі присвоєно ім'я А. Макаренка, відкрито музей (1978) та пам'ятник видатному педагогу (1979).

Сергій Григорович Максютін (1914–1997) – педагог.

Народився 7 листопада 1914 р. у с. Братське Миколаївської області. Закінчив Кіровоградський педагогічний технікум та інститут (до 1940). Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив географічний факультет Одеського державного університету імені Мечникова (1960). Упродовж багатьох років очолював Сосонівську середню школу Кіровоградського району (1945–1978). Створив у Сосонівці зразкову школу продовженого дня. У 1974 р. Президія Академії педагогічних наук СРСР відзначила його дипломом переможця Всесоюзного конкурсу вчительських доповідей. С. Максютін нагороджений медаллю А. С. Макаренка, багатьма бойовими і трудовими відзнаками. З 1980 р. обіймав посаду заступника голови обласної ради педагогічного товариства України. Заслужений учитель України (1956). З 1980 р. обіймав посаду заступника голови обласної Ради Педагогічного товариства УРСР.

Автор 18 книг, навчальних та методичних посібників, 140 статей.

Рішенням Президії АПН СРСР від 24 травня 1974 р. С. Максютіну присуджено почесний диплом переможця Всесоюзного конкурсу вчительських доповідей. У 1978 р. досвід роботи очолюваної ним школи було вивчено Академією педагогічних наук та схвалено колегією Міністерства освіти УРСР.

Арон Борисович Резнік (1919–1995) – педагог.

Народився 27 травня 1919 р. у с. Констянтинівка Арбузинського району Миколаївської області. У 1936–1941 рр. навчався на філологічному факультеті Одеського університету (закінчив у 1945 р.). Учасник Великої Вітчизняної війни. З 1963 по 1979 р. очолював Гайворонську середню школу № 5 Кіровоградської області. Створена ним оригінальна творча лабораторія Гайворонської школи стала відомою за межами області, а також у республіках колишнього СРСР. У 70-ті рр. ХХ ст. досвід шкільного колективу був представлений на обласних, республіканських виставках, на III та IV Всесоюзних педагогічних читаннях (2 – Всесоюзних, 8 – республіканських та 16 – обласних конференціях), висвітлювався в плакатах та методичних рекомендаціях обласного інституту удосконалення учителів, у 10 книгах, численних брошурах, у союзній та республіканській пресі.

З 1977 р. – кандидат педагогічних наук. З 1980 до 1983 р. працював науковим співробітником НДІ трудового навчання та профорієнтації АПН СРСР, завідувачий науковою лабораторією з питань інновацій. Ініціатор створення у 1992–1993 рр. на міжшкільній основі класу «Самоосвіта» для учнів випускних класів трьох шкіл Гайворона. А. Резнік належить до когорти педагогів, які започаткували в області систему вивчення і реалізацію ідей видатного педагога В. Сухомлинського.

А. Резнік – автор 6 окремих видань, 86 статей у 26 журналах, понад 200 статей у 22 газетах, загальний тираж книг – понад 250 тисяч примірників.

Видання: «Совместная деятельность педагогического коллектива и комсомольской организации по формированию у старшеклассников готовности к самообразованию» (1977); «Самоосвіта учнів у школі» (1979); «Гражданское становление школьников» (1985) та ін. Неопублікованими залишилися його книги – «Творчий потенціал шкільного життя» (1991); «Наука вчителювання» (1994).

Павло Захарович Рябков (1848–1926) – громадський діяч, етнограф, краєзнавець.

Народився він 29 червня 1848 р. у Херсоні в родині художника. Після закінчення гімназії працював землеміром. За участь у революційній діяльності народників в Одесі був засланий до Якутії. В Єлисаветграді, куди він переїхав у 1892 р., обійняв посаду земського землеміра, і продовжував активну громадську і наукову діяльність. Упродовж 1901–1904 рр. навчався у Вищій школі суспільних наук у Парижі, викладачами якої були І. Мечніков, М. Ковалевський, Ф. Вовк та інші відомі вчені. П. Рябков став одним із найталановитіших учнів видатного українського вченого-етнографа, антрополога і археолога Ф. Вовка. Його учителями та ідейними натхненниками були М. Грушевський, І. Франко, О. Русов, М. Ковалевський. Його громадська діяльність виявилась, насамперед, у просвітництві. Він був активним членом Єлисаветградського товариства поширення грамотності та ремесел, роботу якого згодом очолив. У 1897 р. він став одним із засновників та першим директором Єлисаветградської громадської бібліотеки (тепер Кіровоградська державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. Чижевського), з 1914 р. – членом Єлисаветградського лекційного бюро зі влаштування народних читань і дитячих майданчиків при міській управі. Здобуткам Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел на ниві просвітництва присвячена праця, видана П. Рябковим з нагоди 25-річного ювілею товариства «Краткий исторический очерк Елисаветградского общества распространения грамотности и ремесел. 1873–1898» (1898).

Василь Олександрович Сухомлинський (1918–1970) – педагог, публіцист, письменник.

Народився 28 вересня 1918 р. у селі Василівка Онуфріївського району, Кіровоградської області. Після закінчення у 1938 р. Полтавського педагогічного інституту вчителював у сільських школах Онуфріївського району. Учасник Великої Вітчизняної війни. У 1942–1944 рр. – директор

середньої школи в селі Ува Удмурської АРСР. Завідуючий Онуфріївського районного відділу народної освіти (1944–1948). З 1948 по 1970 – директор Павлиської середньої школи Онуфріївського району. Розробив новаторську педагогічну систему, яка здобула світове визнання. Кандидат педагогічних наук (1955). Член-кореспондент Академії педагогічних наук РРФСР (1957), Академії педагогічних наук СРСР (1968). Заслужений учитель УРСР (1958). Герой Соціалістичної Праці (1968).

Педагогічну спадщину Василя Олександровича становлять художні мініатюри (1200): з них книги (зокрема й тематичні збірники, казки) – 65 назв 53 мовами народів світу (наприклад, «Серце віддаю дітям» – 55 видань 32 мовами, «Народження громадянина» – 28 видань 17 мовами), що вийшли мільйонними накладами (загалом понад 15 млн.), статті (понад 600). Упродовж останнього десятиліття свого життя Василь Олександрович написав біля 20 книг.

У 1989 р. засновано Міжнародне товариство послідовників В. Сухомлинського, у 1990 р. створено Українську асоціацію імені Василя Сухомлинського.

Ім'я В. Сухомлинського носять Павлиська школа Онуфріївського району Кіровоградської області, Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти, Миколаївський державний університет, Український коледж м. Києва, Олександрійський педагогічний коледж, дитячий садок № 24 у Кропивницькому (Кіровограді), на його честь названо вулиці. З 1975 р. у Павлиській середній школі функціонує державний педагогічно-меморіальний музей В. Сухомлинського (Постанова Ради Міністрів УРСР від 19 лютого 1975 р. № 85). Ім'я видатного педагога присвоєно Державній науково-педагогічній бібліотеці України, де встановлено його погруддя. Кіровоградською обласною радою та облдержадміністрацією засновано педагогічну премію імені Василя Сухомлинського (2001).

Наш земляк, очолюючи Міністерство освіти і науки України С. Ніколаєнко, видав наказ (від 11.07.2005 р. № 402) про заснування нагрудного знаку «В. О. Сухомлинський».

Іван Гурович Ткаченко (1919–1994) – педагог.

Народився 6 лютого 1919 р. у с. Цибулеве Знам'янського району Кіровоградської області. У 1933 р. закінчив Цибулівську середню школу. Упродовж 1934–1937 рр. навчався на робітфаці та фізико-математичному факультеті Кіровоградського педагогічного інституту. Після закінчення третього курсу – учитель фізики і математики Богданівської середньої школи Знам'янського району Кіровоградської області (1938–1941). З 1941 по 1943 р. був членом підпільної партизанської групи ім. Б. Хмельницького. З 1944–1979 рр. – директор Богданівської середньої школою № 1. У 1947 р. з відзнакою закінчив Кіровоградський педагогічний інститут. Один із найвидатніших теоретиків і практиків трудового виховання в СРСР, ініціатор створення учнівських виробничих бригад (з 1957 р.). Автор 9 книг, близько 200 статей з педагогічної проблематики у збірниках наукових праць, у журналах та газетах. Загальний тираж книг І. Ткаченка становить близько 150 тисяч примірників.

За багаторічну і плідну працю його нагороджено орденом Леніна (1960), медалями А. Макаренка (1965), Н. Крупської (1970), присвоєно звання «Заслуженого вчителя Української РСР» (1962).

У 1970 р. він був керівником школи передового досвіду директорів шкіл області, брав активну участь в районних, обласних, республіканських, всесоюзних педагогічних читаннях і річних зборах Академії педагогічних наук СРСР, вів велику громадську роботу. Був депутатом Знам'янської районної Ради депутатів трудящих, Верховної Ради УРСР, член Президії Верховної Ради УРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 20 липня 1971 р. І. Ткаченку присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці з врученням ордена Леніна та медалі «Золота Зірка». З 1982 р. до останніх днів свого життя

І. Ткаченко працював доцентом кафедри педагогіки Кіровоградського педагогічного інституту. У 2004 р. його ім'я присвоєно Богданівській загальноосвітній школі Знам'янського району Кіровоградської області.

Василь Іванович Харцієв (1866–1937) – педагог, учений, громадський діяч.

Народився 31 грудня 1865 р. на Катеринославщині. Закінчив Катеринославську гімназію (1889 р.). Навчався на історико-філологічному факультеті Харківського університету у знаменитого мовознавця О. Потебні. У 1904 р. В. Харцієв почав викладати мову та словесність у Катеринославському комерційному училищі А. Синявського. Згодом його було призначено виконуючим обов'язки інспектора училища. З 1908 р. живе і працює в Єлисаветграді інспектором, з 1909 р. директором Єлисаветградського громадського комерційного училища (1918), перетворив його в один із найкращих комерційних закладів Російської імперії. Обирався гласним міської думи, членом Єлисаветградського товариства поширення грамотності й ремесел. У 1918 р. В. Харцієва призначають інспектором-організатором місцевого відділу народної освіти. Одночасно він є членом комісії з організації радянської трудової школи, лектором та організатором кооперативної школи, лектором перших радянських курсів позашкільної освіти. Влітку 1920 р. керував двомісячними курсами з підготовки вчителів початкової школи. Ініціатор створення педагогічного вузу в Єлисаветграді, його перший ректор (1922–1924). Викладав також у 6-й трудовій школі імені Декабристів. Наказом наркомату освіти від 11 листопада 1927 р. В. Харцієву присвоєно звання професора другої групи.

За редакцією та вступними статтями В. Харцієва вийшло чимало праць О. Потебні, зокрема «Мисль і мова», «Із лекцій з теорії словесності», «Із записок з російської граматики» та ін. Не надрукованою залишилась велика праця В. Харцієва «Мова та література», у якій зроблено підсумок систематизованого вивчення теорії О. Потебні.

Олександр Олексійович Хмура (1923–1970) – педагог.

Народився 5 лютого 1923 р. у Єлисаветграді. У 1940 р. закінчив Кіровоградську середню школу № 4. Учасник Великої Вітчизняної війни. Закінчив фізико-математичний факультет Кіровоградського державний педінституту (1948). Працював учителем математики Кіровоградських шкіл № 15 та № 18. З 1954 р. – завідувач кабінетом математики і фізики Кіровоградського обласного інституту удосконалення вчителів, від 1959 р. – заступник директора інституту, з 1964 р. – директор. Кандидат педагогічних наук (1965), доцент (1969).

Автор нової форми навчального процесу – лекційно-практичної. Створив авторську школу математичної думки, поширену в Україні, Росії, Білорусії, Молдавії та Литві.

За плідну працю його нагороджено орденом «Знак пошани» (1966), знаком «Відмінник народної освіти УРСР» (1960), медалями А. Макаренка (1960), «За доблесну працю» (1970), присвоєно звання «Заслуженого вчителя Української РСР» (1968).

Видання: «Про письмові роботи з математики на атестат зрілості» (1956); «Збірник задач з математики практичного змісту для V–X класів середньої школи» (1957); «Позакласна робота з математики в школі» (1960); «Урок з математики в середній школі» (1965); «Позакласна робота з математики в школі» (у співавторстві з В. Кобою, 1968).

Микола Федорович Федоровський (1838–1918) – військовий і громадський діяч, педагог, меценат.

Народився 1838 р. у м. Борзні Чернігівської губернії. Навчався в Полтавському кадетському корпусі, потім у Тифліській стрілецькій школі. У спогадах його доньки О. Ростовцевої згадується Київський Кадетський корпус. У 1856 р. М. Федоровський одержав офіцерське звання і був направлений у Дагестан, у діючу армію. Після закінчення воєнних дій М. Федоровський був направлений в Єлисаветград для проходження

подальшої служби. Його призначили викладачем історії та географії Єлисаветградського юнкерського кавалерійського училища. Вагомі сторінки вписали у вітчизняну історію започатковані М. Федоровським безкоштовне Єлисаветградське ремісничо-грамотне училище (1867), Єлисаветградське товариство поширення грамотності та ремесел (1873), товариства: «Самодопомога при хворобах», «Всеслов'янське музичне коло для духовного підвищення народу», «Товариство видання загальнокорисних та дешевих книжок для українського народу» (книжки видавалися українською мовою), відділення яких відкривалися і в інших містах. Співорганізатор театральної трупи в Єлисаветграді з П. Ніщинським, І. Тобілевичами та М. Кропивницьким.

Володимир Миколайович Ястребов (1855–1898) – педагог, етнограф, археолог, краєзнавець.

Народився 6 липня 1855 р. у селі Крива Лука Самарської губернії в родині священика. Середню освіту отримав у Самарській гімназії. За рекомендаціями вчителів поїхав до Одеси, де вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського університету. Закінчивши університет, В. Ястребов у 1876 р. переїздить до Єлисаветграда, де працює викладачем історії в Єлисаветградському земському реальному училищі. В. Ястребов створив при училищі перший у Єлисаветграді історико-археологічний музей, що мав історичний та географічний відділи. Кандидат історичних наук (1877).

Оцінкою внеску науковця в дослідження давнини на землях Центральної України стало обрання його членом-кореспондентом Московського археологічного товариства (1885), Одеського товариства історії і старожитностей (1887, з 1893 – дійсним членом), Історико-філологічного товариства Новоросійського університету (1892), членом-кореспондентом Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії (1894), співробітником Петербурзької археологічної комісії тощо.

У 1993 р. Кіровоградська обласна рада заснувала красназнавчу премію імені Володимира Ястребова.

Видання: «Материалы по этнографии Новороссийского края (опис народных обрядів та легенд» (1894); «Малорусские прозвища Херсонской губернии» (1893); «Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии (Записки Одесского Общества истории и древностей» (1894) та ін.

Додаток Ц

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії

1. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ століття. *Нариси з історії педагогічної думки (перша третина ХХ ст.)*: кол. моногр. / за ред. О. С. Радул. Кіровоград: РВВ КДПУ імені Володимира Винниченка, 2015. С. 279–310.
2. Філоненко О. В. Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в наукових рефлексіях українських учених (друга половина ХІХ – ХХ століття): монографія. Харків: Мачулин, 2017. 412 с.
3. Філоненко О. В. В. О. Сухомлинський – провідник гуманної педагогіки: віктимна історіографія. *Провідники в освіті. Від ідей до вічності*: кол. моногр. / за заг. ред. І. Богданова. К.: Освіта України, 2017. С. 324–343.

*Наукові праці, в яких опубліковано
основні наукові результати дисертації*

4. Філоненко О. В. Особистість вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. Вип. 52. (Ч.1). С. 248–250.
5. Філоненко О. В. І. Г. Ткаченко про роль трудових традицій у формуванні всебічно гармонійно розвиненої особистості. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 54. С. 170–174.
6. Філоненко О. В. І. Г. Ткаченко про систему педагогічних вимог до організації трудового виховання учнів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. Вип. 58. С. 275–281.

7. Філоненко О. В. Трудове виховання та політехнічна освіта в школах України (1917–1974). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. Вип. 63. С. 210–215.

8. Філоненко О. В. Вплив педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського на становлення системи трудового виховання в Богданівській середній школі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2006. Вип. 71. С. 292–298.

9. Філоненко О. В. Роль позакласної роботи в системі трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Рідна школа*. Київ, 2007. № 4. С. 64–68.

10. Філоненко О. В. Погляди В. О. Сухомлинського на виховну роль праці. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 78 (1). С. 119–124.

11. Філоненко О. В. Роль і місце дослідної роботи в системі трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. Вип. 74. С. 318–325.

12. Філоненко О. В. Учнівська виробнича бригада як складова системи трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. Вип. 74. С. 167–170.

13. Філоненко О. В. Розвиток освіти в Україні в 20-х рр. ХХ ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 83. С. 213–217.

14. Філоненко О. В. Становлення і розвиток вищої педагогічної освіти в Україні у першій половині ХХ ст. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*. Одеса, 2009. № 6. С. 24–32.

15. Філоненко О. В. Тенденції розвитку освіти в центральному регіоні України в умовах докорінних соціальних і культурних перетворень (20-х рр. ХХ ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. Вип. 87. С. 180–185.

16. Філоненко О. В. Організація навчально-виховного процесу в приватних навчальних закладах у центральному регіоні України в імперську добу (з кінця XIX – початку XX століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 91. С. 240–244.

17. Філоненко О. В. Розвиток шкільної освіти в центральному регіоні України в імперську добу (з кінця XIX століття до 1917 року). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. Вип. 88. С. 251–256.

18. Філоненко О. В. Диференційований підхід до організації навчально-виховного процесу в гімназіях, реальних училищах у центральному регіоні України (друга половина XIX – початку XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 101. С. 341–352.

19. Філоненко О. В. Зміст освіти в гімназіях та реальних училищах у центральному регіоні України (кінець XIX – початок XX століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 97. С. 314–319.

20. Філоненко О. В. Становлення гімназійної освіти у центральному регіоні України (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 93. С. 187–192.

21. Філоненко О. В. Становлення та розвиток жіночої освіти в центральному регіоні України у другій половині XIX – на початку XX століття. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. Вип. 99. С. 239–246.

22. Філоненко О. В. Організація освіти національних меншин у центральному регіоні України в кінці XIX – початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 122. С. 374–382.

23. Філоненко О. В. Саморозвиток учителя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2013. Вип. 123(1). С. 322–326.

24. Філоненко О. В. Микола Кодак – видатний освітній діяч Кіровоградщини. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2014. Вип. 21(314). С. 14–17.

25. Філоненко О. В. Педагогічне новаторство В. І. Харцієва в Єлисаветградському громадському комерційному училищі. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 125. С. 215–219.

26. Filonenko O. V. Pedagogical innovation of I. G. Tkachenko Bogdanivska to school. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 131. С. 208–211.

27. Філоненко О. В. Ф. Ф. Оксанич – педагог, практик, керівник. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 134. С. 232–235.

28. Філоненко О. В. Громадянське виховання підлітків у контексті педагогічної спадщини А. Б. Резніка. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 135. С. 224–226.

29. Філоненко О. В. Науково-педагогічна спадщина В. М. Ястребова. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. Вип. 140. С. 157–159.

30. Філоненко О. В. Павло Козуль – освітній діяч Кіровоградщини. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2015. Вип. 39 (372). С. 90–95.

31. Філоненко О. В. Павло Рябков – активний громадський діяч та просвітник Єлисаветградщини. *Історико-педагогічний альманах*. К.: Міленіум, 2015. Вип. 2. С. 8–12.

32. Філоненко О. В. Історіографія дослідження педагогічної та просвітницької діяльності спадщини М. Р. Завадського (1848–1926). *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. праць. Серія: Педагогічні науки. Полтава, 2016. Вип. 18. С. 366–371.

33. Филоненко О. В. Историография исследования педагогической и просветительской деятельности Н. Ф. Федоровского (1838–1918). *Современная наука. Актуальные проблемы теории и практики*. Москва, 2016. № 8. С. 114–117.

34. Філоненко О. В. Педагогічна думка на Єлисаветградщині в першій третині ХХ ст.: історіографія проблеми. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 47 (100). С. 36–44.

35. Filonenko O. V. Pedagogical concept of V. O. Sukhomlinsky in the evaluation of national and foreign scientists. *Innovative solutions in modern science*. 2016. № 9. S. 60–83.

36. Філоненко О. В. Проблема розвитку жіночої освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Pedagogy and Psychology*. 2017. V(50) Issue 111. S. 19–24.

37. Філоненко О. В. Розвиток музичної освіти на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) в історико-педагогічних дослідженнях. *Рідна школа*. 2017. № 11–12. С. 53–57.

38. Filonenko O. V. Development of artistic education in Yelisavethrad region (second half of XIX – beginning of XX century) in historical and pedagogical researches. *Innovative solutions in modern science*. 2018. № 9. S. 60–83.

Опубліковані праці апробаційного характеру

39. Філоненко О. В. Підготовка майбутнього вчителя до науково-педагогічної творчості. *Вища школа: інтеграція і співробітництво*: тези

доповідей Міжнар. наук.-практ. конф. (Черкаси, 25–26 квіт. 2013 р.). Черкаси: Вид-во ЧНУ, 2013. С. 134–137.

40. Філоненко О. В. Педагоги-новатори Кіровоградщини (друга половина ХХ ст.). *Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти*: зб. тез і анотованих матеріалів XIV Всеукр. істор.-педаг. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 лист. 2014 р.). Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 2014. С. 44–45.

41. Філоненко О. В. А. Б. Резнік про самоосвітню діяльність учнів. *Педагогіка в системі гуманітарного знання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 13–14 бер. 2015 р.). Одеса, 2015. С. 45–47.

42. Філоненко О. В. Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури. *Актуальні проблеми педагогічної науки*: матеріали Восьмої Всеукр. наук.-практ. заоч. конф. (Миколаїв, 13–14 бер. 2015 р.). Миколаїв: ГО «ІОМП», 2015. С. 77–79.

43. Філоненко О. В. Василь Сухомлинський про формування духовної єдності педагога та учня. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості*: матеріали Восьмої Міжнар. наук.-практ. конф. і двадцять других Всеукр. пед. читань. (Херсон, 24–25 вер. 2015 р.). Херсон, 2015. Ч. 2. С. 151–155.

44. Філоненко О. В. Педагогічна і просвітницька діяльність Наталії Аркадіївни Бракер (1869–1933). *Зимові наукові читання*: зб. наук. пр. за матеріалами Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лют. 2016 р.). К.: Центр наукових публікацій, 2016. С. 85–88.

45. Філоненко О. В. Історіографія діяльності педагогічних персоналій Єлисаветградщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро, 29–30 квіт. 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч 1. С. 184–186.

46. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієва у вітчизняній історіографії. *Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики*:

матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпро 29–30 черв. 2016 р.). Дніпро: Роял Принт, 2016. Ч. 1. 386. С. 82–84.

47. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини В. М. Ястребова у вітчизняній історіографії. *Основні напрями розвитку педагогічної науки*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків 21–22 жовт. 2016 р.) Харків: Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 22–25.

48. Філоненко О. В. Громадське виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина*: збірник матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф. і ХХІІІ Всеукр. пед. читань. (Луцьк, 15–16 верес. 2016 р.). Луцьк: «Надстир'я», 2016. С. 276–279.

49. Filonenko O. V. Study of pedagogical heritage of I. G. Tkachenko in the national historiography. *Science and Education: materials of the XIII international research and practice conference*. (Munich – Germany, 2–3 november 2016 r.). Munich – Germany, 2016. P. 244–248.

50. Філоненко О. В. Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури в оцінці українських учених. *Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: International Scientific-Practical Conference Proceedings*. (Кельце, Республіка Польща, 28–29 груд. 2016 р.). Kielce: Holy Cross University, 2016. S. 141–144.

51. Філоненко О. В. Дослідження педагогічної спадщини С. Г. Максютіна у вітчизняній історіографії. *Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 22–23 верес. 2017 р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2017. С. 96–99.

52. Філоненко О. В. Історіографія професійної освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині). *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовт. 2017 р.). К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології, 2017. С. 18–20.

53. Філоненко О. В. Педагогічна діяльність А. С. Макаренка в Долинській школі: історіографія питання. *Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 2–3 бер. 2018 р.)*. К.: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2018. Ч. 1. С. 26–30.

*Опубліковані праці, які додатково відображають
наукові результати дослідження*

54. Філоненко О. В. Формування позитивної мотивації до трудової діяльності в сільській школі. *Імідж сучасного педагога*. 2004. № 2–3 (41–42). С. 51–54.

55. Філоненко О. В. Особливості організації виховної роботи у вищому навчальному закладі. *Науковий вісник інституту проблем виховання АПН України*. Київ-Кіровоград. 2008. Вип. 11. С. 409–418.

56. Філоненко О. В. Формування готовності майбутнього вчителя до науково-педагогічної творчості у процесі професійної підготовки. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: ТОВ «Імекс-ЛТД», 2008. Вип. 76. С. 424–436.

57. Філоненко О. В. Трудове виховання учнів сільської школи в центральному регіоні України (на матеріалах педагогічної спадщини І. Г. Ткаченка (1919–1994): навч.-метод. посібник. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. 112 с.

58. Філоненко О. В. Професійна підготовки майбутніх учителів на Україні у 20-х рр. ХХ ст. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. Черкаси, 2009. Вип. 149. С. 83–88.

59. Філоненко О. В. Гуманістична спрямованість системи трудового виховання І. Г. Ткаченка. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: зб. наук. пр.* Київ, 2010. Вип. 14. (Кн. 1). С. 544–554.

60. Філоненко О. В. Арон Резнік – освітній діяч Кіровоградщини. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2015. Вип. 4. С. 154–158.

Додаток Ш

Відомості про апробацію результатів дослідження

II Міжнародні педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю» та X Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський і сучасність: особистість учителя» (Кіровоград, 25–26 вересня 2003 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Особистість вчителя у творчій спадщині В. О. Сухомлинського».

Всеукраїнська науково-практична конференція «Педагогічна спадщина І. Г. Ткаченка в контексті модернізації шкільної системи освіти» (Кіровоград, 21–22 травня 2004 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Система трудового виховання в педагогічній спадщині І. Г. Ткаченка».

III Міжнародні та XV Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: ідеї, пошуки, перспективи» (Кіровоград, 25–26 вересня 2008 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Погляди В. О. Сухомлинського на виховну роль праці».

Міжнародна науково-практична конференція «Вища школа: удосконалення якості підготовки фахівців» (Черкаси, 16–17 квітня 2009 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Професійна підготовка майбутніх учителя на Україні у 20-х роках ХХ ст.».

Міжнародна науково-практична конференція «Вища школа: інтеграція і співробітництво» (Черкаси, 25–26 квітня 2013 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Підготовка майбутнього вчителя до науково-педагогічної творчості».

VI Міжнародні та XX Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: розвиток творчої особистості» (Кіровоград, 26–27 вересня 2013 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Саморозвиток учителя в педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».

II Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток продуктивних ідей педагога-новатора І. Г. Ткаченка у сучасному освітньому просторі» (Кіровоград, 27–28 березня 2014 р.). Форма участі – виступ на пленарному засіданні на тему: «Педагогічне новаторство І. Г. Ткаченка в Богданівській школі».

XIV Всеукраїнська історико-педагогічна науково-практична конференція «Актуальні проблеми сучасних історико-педагогічних досліджень шкільної освіти» (Київ, 14 листопада 2014 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Педагоги-новатори Кіровоградщини (друга половина ХХ ст.)».

Міжнародна науково-практична конференція «Педагогіка в системі гуманітарного знання» (Одеса, 13–14 березня 2015 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «А. Б. Резнік про самоосвітню діяльність учнів».

Восьма Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні проблеми педагогічної науки»: (Миколаїв, 13–14 березня 2015 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури».

VIII Міжнародна науково-практична конференція і XXII Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: виховуємо культуру потреб особистості» (Херсон, 24–25 вересня 2015 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Василь Сухомлинський про формування духовної єдності педагога та учня».

Регіональна науково-практична конференція «Кіровоградщина: історія та сучасність» (Кіровоград, 8 жовтня 2015 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Арон Резнік – освітній діяч Кіровоградщини»

Міжнародна науково-практична конференція «Зимові наукові читання» (Київ, 22 лютого 2016 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Педагогічна і просвітницька діяльність Наталії Аркадіївни Бракер (1869–1933)».

Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 29–30 квітня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Історіографія діяльності педагогічних персоналій Єлисаветградщини (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)».

Всеукраїнська науково-практична конференція «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (Дніпро 29–30 червня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Дослідження педагогічної спадщини В. І. Харцієва у вітчизняній історіографії».

Міжнародна науково-практична конференція «Основні напрями розвитку педагогічної науки» (Харків 21–22 жовтня 2016 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Дослідження педагогічної спадщини В. М. Ястребова у вітчизняній історіографії».

ІХ Міжнародна науково-практична конференція і ХХІІІ Всеукраїнські педагогічні читання «Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю: Щоб у серці жила Батьківщина» (Луцьк, 15–16 вересня 2016 р.). Форма участі – виступ на секційному засіданні на тему: «Громадське виховання підлітків у педагогічній спадщині В. О. Сухомлинського».

XIII international research and practice conference «Science and Education» (Munich – Germany, 2–3 november 2016 r.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Study of pedagogical heritage of I. G. Tkachenko in the national historiography».

International Scientific-Practical Conference Proceedings «Theoretical and applied researches in the field of pedagogy, psychology and social sciences: International Scientific-Practical Conference Proceedings». (Кельце, Республіка Польща, 28–29 грудня 2016 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Інноваційна технологія навчання О. О. Хмури в оцінці українських учених».

Міжнародна науково-практична конференція «Людина та соціум: сучасні проблеми взаємодії (психологічні та педагогічні аспекти)» (Львів, 22–

23 вересня 2017 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Дослідження педагогічної спадщини С. Г. Максютіна у вітчизняній історіографії».

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Київ, 6–7 жовтня 2017 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Історіографія професійної освіти на Кіровоградщині (Єлисаветградщині).

Науково-методологічний семінар з історії освіти «Сучасні вимоги до організації та проведення історико-педагогічних досліджень» (Київ, 25 жовтня 2017 р.). Форма участі – виступ на засіданні на тему: «Джерельна основа історико-педагогічних досліджень як методологічна проблема».

Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні досягнення вітчизняних вчених у галузі педагогічних та психологічних наук» (Київ, 2–3 березня 2018 р.). Форма участі – заочна участь, публікація на тему: «Педагогічна діяльність А. С. Макаренка в Долинській школі: історіографія питання».

Додаток Ш

Довідки про впровадження результатів дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО

вул. Нікольська, 24, м. Миколаїв, 54030, тел.: (0512) 37-88-38, факс: (0512) 37-88-15
 E-mail: office@mdu.edu.ua Web: www.mdu.edu.ua Код ЄДРПОУ 02125444

14.02.2018 № 09/1 - 159/3 На № _____ від _____

Проректор із науково-педагогічної роботи
 А. Л. Ситченко
 «__» 20__ р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Філоненко Оксани Володимирівни

з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

З метою апробації результатів дослідження О. В. Філоненко протягом 2015 – 2017 років у Миколаївському національному університеті імені В.О. Сухомлинського в навчально-виховний процес факультету дошкільної та початкової освіти (протокол № 2 від 15 вересня 2015 р. засідання Вченої ради факультету) було впроваджено матеріали освіти Кіровоградщини (друга половина XIX – XX століття).

Матеріали дослідження знайшли своє відображення у спеціально розроблених лекціях із історії загальної та дошкільної педагогіки, з історії педагогіки початкової освіти, що значно збагатили їхній зміст. Використаний дослідний матеріал сприяв збагаченню та систематизації знань студентів щодо розвитку освіти в Україні, зокрема в Кіровоградщині впродовж двох попередніх століть.

Схвальні відгуки викладачів і студентів отримано в результаті запропонованих розроблень лекційно-практичних занять на основі створення ситуації успіху, діалогу та стимулювання самостійної педагогічної роботи студентів, що сприяло професійному зростанню майбутніх фахівців дошкільної та початкової освіти. Отже, запропонований дослідницею матеріал має й практичну значущість, а наукові положення та фактологічний матеріал можуть бути рекомендовані до включення в освітньо-професійні програми підготовки фахівців педагогічного профілю.

Доктор педагогічних наук, професор

Т. М. Степанова

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Респіна, 12 м. Ізмаїл,
Ізмаїльський район, Одеська область, 68610
Тел./факс: (04841) 5-13-88
E-mail: idgu@ukr.net
Веб-сайт: <http://www.idgu.edu.ua/>

Банк ДКСУ м. Київ
МФО 820172
Р/р 35226260012580
Код ЄДРПО 02125467

№ 1-7/1dv6
27.02.2018

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Ректор

Ізмаїльського державного
гуманітарного університету

проф. Я.В. Кічук

2018 р.

ДОВІДКА

про впровадження

результатів дисертаційного дослідження

Філоненко Оксани Володимирівни

з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини
XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських
дослідників», поданого на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертаційного дослідження Філоненко Оксани Володимирівни з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників» здійснювалася упродовж 2015-2017 н.р. в Ізмаїльському державному гуманітарному університеті на кафедрі загальної педагогіки, дошкільної, початкової та спеціальної освіти.

Результати дослідження використовувались в процесі викладання навчального курсу «Історія педагогіки», зокрема при розгляді питань розвитку вітчизняної освіти у другій половині XIX – XX столітті. Результати й висновки роботи використовувалися також у роботі науково-пошукових студентських об'єднань, наукових гуртків.

У запропонованому контенті О. В. Філоненко схарактеризовано особливості історичного, соціокультурного розвитку Кіровоградщини (Єлисаветградщини) та основні етапи генези освіти та педагогічної думки на у другій половині XIX – XX столітті, проаналізовані наукові розвідки з вивчення освіти та персоналій, що репрезентували педагогічну думку регіону досліджуваного періоду.

Апробація матеріалів дисертації О. В. Філоненко засвідчила, що дослідження актуальне для вирішення питань з удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів. Особливо позитивним під час здійснення апробації розроблених дисертанткою матеріалів, на думку викладачів кафедри, виявилось те, що у науковий обіг уведено широке коло архівних матеріалів, історико-педагогічних досліджень та досліджень краєзнавчого спрямування, що стосуються розвитку освіти та педагогічної думки в регіоні.

Результати впровадження науково-педагогічного доробку О. В. Філоненко розглянуто і схвалено на засіданні кафедри загальної педагогіки, дошкільної, початкової та спеціальної освіти Ізмаїльського державного гуманітарного університету (протокол № 9 від 14 лютого 2018 р.).

Довідку видано для подання за місцем захисту.

Завідувач кафедри
загальної педагогіки, дошкільної,
початкової та спеціальної освіти,
кандидат педагогічних наук

доц. Д.Г. Іванова

КЛАСИЧНИЙ
ПРИВАТНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Україна, 69002 м. Запоріжжя,
Жуковського, 70 "Б" *тел. (061) 764-57-15*
(0612) 63-99-73
факс (061) 764-57-15
(061) 220-10-02

CLASSIC
PRIVATE
UNIVERSITY

70 "B", Zhukovskogo st., 69002 Zaporizhja,
UKRAINE *tel. (061) 764-57-15*
(0612) 63-99-73
fax (061) 764-57-15
(061) 220-10-02

№ 300

“05” 03 2018 р.

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Філоненко Оксани Володимирівни
з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини
XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських
дослідників», поданого на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних
наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Видава Філоненко Оксані Володимирівни в тому що матеріали її дисертаційного дослідження упродовж 2015–2017 н. р. були впроваджені в навчальний процес Класичного приватного університету.

Дослідження даної теми має важливе значення для об'єктивності відтворення особливостей розвитку стану наукового пошуку окремих складових професійної освіти, зокрема педагогічної, професійно-технічної, мистецької освіти обраного регіону другої половини XIX – XX століття.

Робота суттєво розширює попередні уявлення про особливості розвитку освіти та педагогічної думки Кіровоградщини (Єлисаветградщини) в науковому висвітленні вітчизняних науковців. Представлені результати мають науково-практичну цінність для корекції змісту окремих дисциплін професійно-орієнтованого циклу. Зокрема, матеріали дисертаційного дослідження були використані у процесі викладання дисциплін «Педагогіка», «Історія педагогіки», «Педагогіка вищої школи», «Педагогічна майстерність».

Авторські інновації О. В. Філоненко дали змогу підвищити рівень об'єктивності та точності сприйняття особливостей регіональної освіти того часу, а наукові положення та фактологічний матеріал можуть бути рекомендовані до включення з освітньо-професійні програми гуманітарного профілю.

Довідку видано для подання в комісію з захисту.

Ректор
Класичного приватного університету

В.М. Огаренко

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

вул. Шевченка, 1, м. Кропивницький, 25006, тел. (0522) 22-18-34, факс (0522) 24-85-44
E-mail: mails@kspu.kr.ua, код ЄДРПОУ 02125415

Від 06.03.2018 № 29-н
На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Філоненко Оксани Володимирівни
з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини
XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників», поданого на
здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна
педагогіка та історія педагогіки

Видана Філоненко Оксані Володимирівні і засвідчує, що матеріали її дисертаційного дослідження впроваджено в науково-дослідну роботу Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Упродовж 2015–2017 н. р. результати її наукової роботи, присвячені проблемі історії розвитку освіти Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX ст. в історико-педагогічному висвітленні науковців використовувались у процесі проведення лекційних і семінарських занять з історії вітчизняної освіти. Зазначений аспект не знаходив належного висвітлення в дослідженнях, тому викликав інтерес у викладачів і студентів університету.

Крім того, зазначений матеріал використовувався студентами для підготовки доповідей, рефератів, курсових, кваліфікаційних робіт. Куратори груп перших курсів також використовували маловідомі факти для проведення екскурсій краєзнавчого спрямування.

Звернемо увагу, що у роботі схарактеризовано особливості історичного, соціокультурного розвитку регіону та основні етапи генези освіти та педагогічної думки на Кіровоградщині (Єлисаветградщині) у другій половині XIX – XX столітті, виявлено відмінності в рівні дослідженості окремих аспектів історії розвитку освітньо-педагогічних процесів краю.

Результати дослідження обговорювались й дістали позитивну оцінку на засіданнях кафедри педагогіки та освітнього менеджменту та щорічних звітних наукових і науково-практичних конференціях професорсько-викладацького складу (2015–2017). Вони впроваджуються в навчально-виховний процес Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Довідку видано для подання за місцем захисту.

Проректор з наукової роботи

С. П. Михида

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

15.03.2018 № 62-01-12

На № _____

від _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Філоненко Оксани Володимирівни
з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини
XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників», поданого на
здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Апробація та впровадження результатів дисертації О. В. Філоненко з теми: «Освіта Кіровоградщини (Єлисаветградщини) другої половини XIX – XX століття в історико-педагогічних рефлексіях українських дослідників» здійснювалося упродовж 2015/2016 н.р. у Рівненському державному гуманітарному університеті. Зокрема результати, висновки дисертаційного дослідження О. В. Філоненко були використані при викладанні навчальних дисциплін «Історія педагогіки», «Історіографія та джерелознавство історико-педагогічних досліджень», «Педагогічна персоналія в історико-педагогічному процесі», «Навчально-виховний процес в історичному вимірі» для докторів філософії (PhD) за спеціальністю «011 науки про освіту».

Заслужує позитивної оцінки піднятий великий пласт історико-педагогічного матеріалу, системний аналіз досліджуваної проблеми, ретельне опрацювання інформації про персоналії видатних освітян Кіровоградщини (Єлисаветградщини).

Обґрунтовані в дослідженні положення, узагальнення і висновки надзвичайно важливі для визначення стратегічних орієнтирів розвитку сучасної системи освіти як у регіональному, так і в цілісному контекстах.

Зважаючи на важливість й актуальність проблематики дисертаційного дослідження О. В. Філоненко, результати дослідження можуть бути рекомендовані для більш широкого впровадження у процес професійної підготовки педагогів.

Результати впровадження обговорювалися і отримали схвальну оцінку на засіданні кафедри теорії та методики виховання (протокол № 3 від 13 березня 2018 р.).

Довідку видано за місцем захисту.

Зав. кафедри теорії і методики виховання
доктор пед. наук, професор

Перший проректор РДГУ
доктор псих. наук, професор

О. Б. Петренко

Р. В. Павелків